

**Ilm kelajagimiz
ravnaqidir**

№-3 2022

СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР
SURKONDARYO: ILM VA TAFAKKUR
СУРХАНДАРЬЯ: НАУКА И МЫШЛЕНИЕ
SURKHANDARYA: SCIENCE AND CONTEMPLATION

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ҲУДУДИЙ ИННОВАЦИЯ ФАОЛИЯТИ ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ТРАНСФЕРИ МАРКАЗИ ҲАМДА СУРХОНДАРЁ ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ЦЕНТРА РЕГИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ТРАНСФЕРА
ТЕХНОЛОГИЙ СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ЦЕНТРА РАЗВИТИЯ НАУКИ И
ТЕХНОЛОГИЙ СУРХАНДАРЬИ

SURKHANDARYA REGIONAL TERRITORIAL INNOVATION ACTIVITY AND TECHNOLOGY
TRANSFER AND SURKHANDARYO SCIENTIFIC JOURNAL OF SCIENCE AND
TECHNOLOGY DEVELOPMENT CENTER

Илм келажасгимиз равнақидир

СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР
SURXONDARYO: ILM VA TAFAKKUR
СУРХАНДАРЬЯ: НАУКА И МЫШЛЕНИЕ
SURKHANDARYA: SCIENCE AND
CONTEMPLATION

Илмий мақолалар журнали

№-3 2022

ТАЪСИСЧИЛАР;
СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ХУДУДИЙ ИННОВАЦИЯ ФАОЛИЯТИ ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАР ТРАНСФЕРИ
МАРКАЗИ ҲАМДА СУРХОНДАРЁ ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ
ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

Ҳар чоракда 1 марта чиқади.

**Jurnal 25-05-2020 yil. №11-079
raqami bilan ro'yxatga olingan.**

O'zbekiston Respublikasi OAK ning 2021 yil
12 dekabrda № 01-06/25-04 raqamli xati
asosida ro'yxatga olingan.

Ommaviy axborot vositasi davlat
ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risida
GUVONNOMA N-11-079.

My.gov.uz. Yagona interaktiv. davlat
xizmatlari portali.
N 8102-325e-cd96-f50a-53b3-3119-7970

Hujjat yaratilgan sana: 2020-05-25.

Ariza raqami: 19051279.

НАШР ИНДЕКСИ 190-111.

ЖУРНАЛ «ADAD PLYUS» МЧЖ
матбаа бўлимида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани,
Бунёдкор кўчаси 28-уй.
Босишга рухсат этилди: 28.06.2022.
Қоғоз бичими 60x84 1/8.
Босма табағи 10,0. Офсет босма.
Офсет қоғози. Адади 100.
Баҳоси келишилган нархда.
Буюртма № 18.

Техник ходимлар:
**Мамаражабов Ғайрат
Умаров Икром**
Саҳифаловчи:
Қўшоқова Моҳигул

Таҳририят манзили: Сурхондарё вилояти
Термиз шаҳри "Баркамол авлод" кўчаси 43 уй.
tursunovsafullo12@mail.ru
Тел: 876 223 07 66.
+99 891 577 90 50,
+99 894 200 49 55,
+99 891 229 22 29.

Бош муҳаррир:

Главный редактор:

Chief Editor:

**Турсунов Сайпулла Нарзуллаевич
Тарих фанлари доктори, профессор
Термиз давлат университети**

Бош муҳаррир ўринбосари:

Заместитель главного редактора:

Deputy Chief Editor:

**Қобулов Эшболта Атамуродович
Тарих фанлари доктори, профессор Термиз давлат
Педагогика институти ректори
Журналнинг илмий котиби:
Умуркулов Бекпўлат филология фанлари
доктори, Термиз давлат университети**

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

Марахимов Авазжон
Тўраев Назар
Сагдуллаев Анатолий
Абдуллаев Улуғбек
Ашуров Адҳам
Дониёров Алишер
Мўминова Гавҳар
Эшов Баходир
Эргашева Юлдуз
Обломуродов Наим
Воҳидов Шодмон
Бўриев Очил
Давлатова Саодат
Ғоффоров Шокир
Холикова Раҳбрахон
Худойқулов Абдулла
Пардаев Тошкенбой
Рахимов Ғанишер
Шомирзаев Махматмурод
Холмўминов Жуманазар
Холмўминов Хусан
Турсунов Нурулло
Турсунов Жавли
Холмўминов Хусан
Тўхтаев Абдуғани
Хайитов Шодмон
Ирисқулов Олимжон
Саидов Илхом
Акчаев Фаррух
Саидов Бахтиёр
Файзуллаева Мавлуда
Якубова Диларам

ЖАМОАТЧИЛИК

КЕНГАШИ:

Султонов Тохир
Чориев Рўзимурод
Қосимов Асрориддин
Лақаев Саидахмад
Нормуродов Чори
Қодирова Дилбар
Раҳимов Баходир
Худойқулов Садриддин
Шайдуллаев Шопўлат
Юнусова Хуршида
Тўраев Хайит
Ўсаров Сирожиiddин
Кулмаматов Дўстмамат
Бобожонова Дилором
Аҳмедова Гулчехра
Эшонқулов Абдужаббор
Алланов Қилич
Тилеуқулов Гауҳар
Алиқулов Рустам
Ёдгоров Эшмўмин
Мирзаев Ибодулло
Панжиев Нормамат
Жабборов Шоира
Чориев Иргаш
Ҳотамов Очилди

ЕЩЕ РАЗ О ПРОЗВЕДЕНИИ “МУСАХХИР АЛ-БИЛОД” МУХАММЕД ЯРА ибн АРАБА КАТАГАНА

(Важный источник по истории шейбанидов)

Вохидов Шодмон Хусейнович,
доктор исторических наук, профессор.
Проректор по науке и инновациям
Таджикского педагогического института.
Город Пенджикент, Таджикистан.
E-mail: Pamir555@inbox.ru

Шарифова Гулпари Хамдамовна,
Кандидат филологических наук, доцент.
Руководитель отдела науки и инновации
Таджикского педагогического института.
Город Пенджикент Таджикистан.

Аннотация: В истории народов Средней Азии, особенно в период правления тимуридов, шейбанидов и аштарханидов история средних веков занимает особое место. Если истории тимуридов посвящена масса источников и исторической литературы, то по периоду правления шейбанидов и аштарханидов исследователь находит мало достоверных источников. Существующие исторические произведения не всегда доступны современному исследователю.

Одним из малоизученных произведений посттимуридского периода является труд Мухаммед Яра ибн Араба Катагана, который написал его на персидском языке. Он родился во второй половине XVI века, умер в первой половине XVII века. К сожалению, точная дата его жизни и смерти неизвестна.

Его произведение “Мусаххирал-билад” (Завоеванные страны) дошло до наших дней в двух списках. Есть тегеранское издание его текста и перевод на узбекский язык. В докладе мы ознакомим участников симпозиума со списками этого произведения, содержанием и историей их изучения, его значение для истории народов Средней Азии в период правления чингизидов.

Мухаммед яр ибн Араб Катаган посвятил свой труд шейбаниду Абдуллахану II ибн Искандархану, который умер задолго до времени жизни автора труда. В оглавлении произведения автор сообщает, что оно состоит из предисловия и шести глав. В предисловии он дает важные сведения о кочевом населении дашти кипчака, в том числе о жизни правителя кочевых узбеков Абулхайрхане.

Первая глава рассказывает об отце Шейбанихана Шах Будаг султани ибн Абулхайрхане, и потомках самого Шейбанихана. Вторая глава посвящается дяде Шейбанихана Кучкунчихане ибн Абулхайрхане и его потомкам. Третья глава рассказывает о Севинчходжахане ибн Абулхайрхане и его детях. Четвертая глава рассказывает об Ходже Мухаммаде (Ходжагум) и его сыновьях, внуках, жизни и завоевании знаменитого его правнука Абдуллахана. Пятая глава, которая не дошла до нас, но по плану автора рассказывает историю возведения на трон Абдулмумина ибн Абдуллахана. В шестой главе автор дает сведения о городе Бухаре, живших в нем саййидах, шейхов и ученых.

План сочинения показывает, что автор посвятил свой труд не только Шейбанихану или Абдуллахану, но завоевательским походам всех Шейбанидских правителей. По этому, автор собрал все сведения о военных походах и завоеваниях шейбанидских правителей в одно произведение. “Мусаххирал-билод” произведение, где имеет важные сведения о каждом шейбанидском султани, которых нет в других источниках того периода. Кроме этого, труд содержит важные сведения о событиях начиная с времен правления Абдулмумина, до периода правления Аштарханида Валимухаммадхана. Эта часть написана на основе тех источников, которые не дошли до нас, или неизвестны пока историкам. Именно эти оригинальные сведения отличают “Мусаххирал-билод” от других источников своей эпохи.

Ключевые слова: История народов Средней Азии, Шейбаниды, Абдуллахан, источниковедение, Мухаммед яр ибн Араб Катаган, “Мусаххир ал-билад”, перевод на узбекский язык.

Abstract: In the history of the peoples of Central Asia, the history of the Middle Ages, especially the period of the reign of the Timurids, Sheibanids and Ashtarkhanids, occupies a special place. If the history of timurids is devoted to a lot of sources and historical literature, then during the reign of the Sheibanids and Ashtarkhanids, the researcher finds few narrative sources. Existing historical works are not always available to modern research.

One of the poorly studied works of the post-Temurid period is the work of Muhammadyar ibn Arab Katagan, who wrote it in Persian. He was born in the second half of the 16th century, died in the first half of the 17th century. Unfortunately, the exact date of his life and death is unknown.

His work “Musahhiral-bilad” (Conquered Countries) has reached the present day in two lists. There is a Tehran edition of its text and a translation into Uzbek.

The authors of the report chill the participants of the symposium with the lists of this work, the content and history of their study, its significance for the history of the peoples of Central Asia during the reign of the Genghisids.

Muhammadyar ibn Arab Katagan dedicated his work to Sheibanid Abdullahan II ibn Iskandarhan, who died long before the time of the author of the work.

In the table of contents of the work, the author reports that it consists of a pre-history and six chapters. In the preface, he gives important information about the nomadic population of Dashti Kipchak, including the life of the ruler of nomadic Uzbeks Abulhairkhan.

The first chapter tells about the father of Sheibanihan Shah Budag Sultan ibn Abulhairkhan, and the descendants of Sheibanihan himself. The second chapter is dedicated to Sheibanihan’s uncle Kuchkunchihana ibn Abulhairkhana and his descendants. The third chapter tells about Sevinchkhojahan ibn Abulhairkhan and his children. The fourth chapter tells about Khoja Muhammad (Khojagum) and his sons, grandchildren, the life and conquest of his famous great-grandson Abdullahan. The fifth chapter, which did not reach us, but according to the author’s plan tells the story of the enthronement of Abdulmumin ibn Abdullahan. In the sixth chapter, the author gives information about the city of Bukhara, the sayyids, sheikhs and scientists who lived in it.

The plan of the composition shows that the author devoted his tour not only to Sheibanihan or Abdullahan, but to the conquering campaigns of all the Sheibanid rulers. According to this, the author collected all information about the military campaigns and conquests of the Sheibanid rulers in one work. “Musahhiral-bilod,” a work where he has important information about each Sheibanid sultan, which is not in other sources of the period. In addition, the work contains important information about events from the reign of Abdulmumin to the reign of Ashtarkhanid Valimuhammadhan. This part is written on the basis of those sources that have not reached us, or are still unknown to historians. It is this original information that distinguishes “Musahhiral-bilod” from other sources of its era.

Keywords: History of the peoples of Central Asia, Sheibanids, Abdullahan, source studies, Muhammadyar ibn Araba Katagan, “Musahhir al-bilad,” translation into Uzbek.

В истории народов Средней Азии, особенно период правления тимуридов, шейбанидов и аштарханидов история средних веков занимает особое место. Если истории тимуридов посвящена масса источников и исторической литературы, то по периоду правления шейбанидов и аштарханидов исследователь находит мало достоверных источников. Существующие исторические произведения не всегда доступны современному исследователю.

Один из малоизученных произведений посттемуридского периода является труд Мухаммед яра ибн Араба Катагана, который написал его на персидском языке. Он родился во второй половине XVI века, умер в первой половине XVII века. К сожалению, точная дата его жизни и смерти неизвестна.

Его произведение “Мусаххирал-билад” (Завоёванные страны) дошел до наших дней в двух списках. Есть тегеранское издание его текста и перевод на узбекский язык.

Перед тем, как познакомить читателей с этими изданиями, следовало бы ознакомиться со списками этого произведения, содержанием и историей их изучения.

Списки произведения “Мусаххирал-билод”. Список данного сочинения из фонда Института востоковедения АН РУз. под инвентарным номером 1505 (далее Ташкентский список) дошел до нас в неполном варианте. Второй список из фондов Института Рукописей АН России под номером С-465 (575 agf) является более полным. Сопоставления текстов этих двух списков доказали, что в Ташкентском списке отсутствует полностью предисловие, первая часть первой главы, и из третьей главы сведения о потомках Джанибек султана, в том числе, известия о жизни Абдуллахана, общей численностью 240 страниц.

К сожалению, Санкт-Петербургский список также является неполным, так как отсутствует указанная в предисловии большая часть четвертой главы, также отсутствуют пятая и шестая часть произведения. Некоторые сведения, приведенные в Ташкентском списке, встречаются в Санкт-Петербургском списке в сокращенном варианте.

Все это доказывает, что исследователь данного произведения, без привлечения обоих списков мог допустить серьезные ошибки и недоучеты. Название произведения и сведения об авторе исследователи определили по Санкт-Петербургскому списку. Но история переписки книги, особенности текста Ташкентского списка дают нам возможность определить проблему завершения или незавершения окончательного варианта труда самим автором и вопрос о переписчиках. Круг привлеченных других списков и источников данного сочинения также остаётся открытым.

К сожалению, единственное издание текста этого произведения в Тегеране не учло особенности этих двух списков, и другие их кодикологические особенности. Даже беглое ознакомление этих двух списков произведения “Мусахирал-билод” доказывает, что автор Мухаммед ибн Араб Катаган написал и завершил задуманное свое произведение на основе многих доступных ему источников. Оглавление его произведения явно тому доказательство. Но, как нам кажется, полный вариант данного сочинения, как некоторые другие произведения (например, “Бабуринаме”) до нас пока не дошло.

Ташкентский список написан в 20-е годы XVI века неизвестным переписчиком. В зависимости от состояния списка и даты переписки Ташкентского списка можно выдвинуть два мнения. Первое: переписчик имел под рукой для переписки список без начала и конца, т.е. дефектный вариант. Или данный список дошел до нас именно в таком виде как есть. Но, в конце-концов можно смело заключить, что переписчик переписал текст произведения именно с дефектного списка, так как сокращения и пропуски дошли до нас в первоизданном виде: переписчик к этому не имеет отношения, и он не мог допустить такие простые упущения!

На полях первой страницы есть запись со словами “Тарихи Шайбони”. Хотя почерк этой записи похож на почерк самого переписчика, но такую заметку мог сделать и другой переписчик или читатель в будущем.

Мы должны заметить, что переписчик Ташкентского списка допустил и ряд стилистических и орфографических ошибок. Это можно связать с уровнем образования переписчика, его знанием персидского языка. Переписчик, переписавший Санкт-Петербургский список в XVII веке, скорее всего также не имел под рукой полный список “Мусахирал-билод”, и он приступив к переписке не обратил внимание на путаницу в большом тексте, посвященной Абдуллахану II. Некоторые места даже он переписал дважды.

Нам кажется, что переписчик, несмотря на красивый унван, и глоссарий списка начал переписывать произведение по собственной инициативе, и допускал те же ошибки, которые были в списке-оригинале. Он даже не знал, что часть посвященная Абдуллахану II написана на основе сочинения «Абдулланаме» (Шарафномаи шахи) Хафиз Таниша Бухари, и он мог сопоставив сведения этих произведений исправить свой текст. Или можно предположить, что у него была возможность иметь список произведения Хафиза Таниша.

Основные дефекты текста Санкт-Петербургского списка заключаются в следующем: на листах 19^б – 20^а появляется неуместная здесь сведения о “Ярмухаммад султани бин Дустум султан”, которые повторяются на л.21^б; на листе 34^а снова пропуск, продолжение которого приводится на листе 38^а. Много упущенных слов и в других предложениях.

Автор Тегеранского издания, Нодира Джалоли, находя такие упущения, постаралась исправить их на основе Ташкентского списка, и там где их нет она привлекла сведения “Шайбанинаме” Бинаи и “Хабиб ус-сияр” Хондамира. К сожалению, произведение Хофиз Таниша Бухари “Абдулланаме” не было ею привлечено при подготовке критического текста “Мусахирал-билод”. Издатель Нодира Джалоли не могла исправить те упущения, которые были заимствованы или цитированы из текста “Абдулланаме”. Она допускала ошибки в чтении собственных имен, топографии, названия местностей, некоторые места приведены без названия главы и т.д. Например, пропуск на л.123^а в главе о “Поянда Мухаммад султани”, снова пропускается на л.71^б в связи с событиями 1574 года, и далее продолжают события 1580 года; текст с описанием событий на лл.175^б. – 182^а смешены.

Издатель допускал сотни ошибок в передаче имен и названий местностей, которые повторяются в Тегеранском издании. Например, слово “кенгош” прочитан как “кукалдош”,

“Дустум султан”, как Рустам султан, имя “Турдикахон” – наздик ба хон, Чухрахои унг ва сул (правые и левые чухра) – как имя собственное – Чухрасой Унгсул, “таарруз” – маъруз, “Ходжакат”- хиджолат, “Куфин” – Кукин, “тоткент” – Тошкент и др.

К счастью, эти опущения издателя Тегеранского издания исправлены авторами прекрасного перевода “Мусаххирал-билод” на узбекский язык, с указанием разночтений в примечаниях к переводу. По традиции авторы и переводчики таких исторических произведений в конце произведения (хотима), в колофоне указывают свое имя, место переписки, дату окончания произведения или списка. К сожалению, Санкт-Петербургский список не только не имеет окончания, но до конца охватывает незаконченный текст сочинения. Нам неизвестно сколько листов отсутствуют в этом списке. По каллиграфическим данным список составлен в XVII веке. Дата указанная на полях одной страницы 1284/1868-69 год хиджры, скорее всего ошибка.

История изучения “Мусаххир ал-билод”. В каталоге восточных рукописей Азиатского музея, составленном в конце XIX века, имя автора составителя указано правильно. Но, авторы описания К. Г. Залеман и В. Розен считали данный труд извлечением из произведения Хофиз Таниша Бухори “Абдуллонома (Шарафномаи шохи)”. Другой русский ученый И. И. Умняков также принял неправильное заключение вышеуказанных авторов при издании “Абдуллонома” [3, 57-62].

Автор био-библиографического произведения “Персидская литература” Чарлз Стори в своих описаниях представляет данный труд под названием “Тарихи Шайбони” (История Шайбани) [11, 1127]. Естественно, в первом томе Собрании восточных рукописей ИВ АН РУз в 1952 году, по заметке на полях труд также назван “Тарихи Шайбони”.

Достоверные сведения о названии произведения и ее авторе дала в 1973 году Российская исследовательница М. А. Салохиддинова [8, 77-79]. Она установила, что труд “Мусаххирал-билод” принадлежит перу Мухаммед яра ибн Араб Катагана, и сопоставив с “Абдуллонаме” установила, что сочинение является самостоятельным произведением. Кроме того, она дает важные кодицилогические сведения о дефектном Ташкентском списке [8, 77-79].

Далее казахстанская исследовательница М. Х. Абусейтова в 1979 году сообщила свои выводы о значении труда Мухаммед яра ибн Араб Катагана “Мусаххир ал-билод” в истории Казахстана [1, 3-12].

О сочинении “Мусаххир ал-билод” и ее авторе, дошедших до нас в двух списках впервые указал академик Бурибой Ахмедов, который в своей диссертации “История Балха” и монографии под таким же названием использовал сведения “Мусаххирал-билод” [4]. В другом своем произведении “Историко-географическая литература в Средней Азии” (Ташкент, 1985) кроме описаний Ташкентского и Санкт-Петербургского списка, приводит важные сведения о произведении Рузбехона Исфахани “Мехмонномаи Бухоро”, Абдуллоха ибн Мухаммад ибн Али Насруллохи “Зубдат ул-осор”, труд Бобура “Бобурнома”, “Шейбаниады” Камолиддина Бинои и Мухаммад Солиха, “Нусратномаи гузида, нусратнома”, “Фатхнома”, “Хабиб ус-сияр” Хондамира, “Бадоеъ ул-вакоеъ” Зайниддина Восифи, “Тарихи Рашиди” Мухаммад Хайдара, “Мажмаъ ул-гаройиб” Султон Мухаммада, “Хафт иклим” Ахмада Рози, “Тарихи Абулхайрхони” Масъуда ибн Османа Кухистони и произведение “Абдуллохнома” Хофиз Таниша Бухори. Он же подчеркнул значение “Мусаххир ал-билод” и ее отличия от вышеуказанных трудов в изучении истории народов Средней Азии [3, 57-62; 2, 378-383].

Переводчик и ученый из Ташкента Исмаил Бекджон на основе данных “Мусаххир ал-билод” написал статью о потомках дочери Мирза Улугбека Рабии Султан, их внуках Кучкунчихане, Севинчходжахане и их потомках [5].

Ученый иранист Жалил Хазраткулов показал успехи и недостатки Тегеранского издания “Мусаххир ал-билод” [10].

О Тегеранском издании “Мусаххир ал-билод”. В 2006 году издательство “Мираси мактуб” (Письменное наследие) издало научно-критический текст “Мусаххир ал-билод” на основе двух – Ташкентского и Санкт-Петербургского списков. Автор издания Нодира Джалоли обеспечила издание предисловием, указателями (коранических цитат и хадисов, названия родов и племен, местностей, имен собственных), также словарем.

Нодира Джалоли в своем предисловии останавливается на особенностях произведения и о практике составления научно-критического текста труда Мухаммед яра ибн Араб Катаган. В связи с этим хотелось бы меняться некоторыми соображениями по этому изданию

Из предисловия к изданию явствует, что Нодира Джалоли незнакома с оценками русских,

английских, узбекских и казахских ученых высказанные о произведении “Мусаххирал-билод”. Она правильно указывает, что труд Хондамира “Хабиб ус-сияр” и произведение Камолиддина Бинои “Шайбонинома” являются первоисточниками “Мусаххир ал-билод”. Но кроме этого, источниками произведения Мухаммед яра являются “Бобурнаме” и, самое важное труд Хофиз Таниша Бухори “Абдуллохнома (Шарафномаи шохи)”, о котором не знает Нодира Джалоли. Вдобавок, она глубоко не прониклась в особенности двух списков данного произведения и их сведений. Из предисловия в 35 страницах только две страницы посвящены особенностям произведения, и полтора страницы посвящаются принципам издания. Остальные страницы посвящаются нескольким трудам среднеазиатских авторов, опубликованных в Иране, также взаимоотношениям сефевидов с шейбанидами и аштарханидами.

Автор отмечает, что Мухамед яр ибн Араб Катаган родился в начале правления Абдуллахана и умер в начале XVII века. Многие сведения автора являются оригинальными, так как написаны очевидцем событий. Произведение является образцом персидского языка Средней Азии, написано оно рифмованной прозой.

Автор предисловия Нодира Джалоли приводит и далекие от основания выводы. Например, она указывает, что текст сочинения Мухаммед яра ибн Араб Катаган очень близок к тексту “Шайбанинаме” Бинои, “Хабиус-сияр” Хондамира, “Ахсанут-таворих” Хасанбека Румлу “или они написаны на основе одних и тех же источников, или Мухаммед яр ибн Араб Катаган использовал эти три произведения, или может быть они использовали данные “Мусаххирал-билод” [8, 35]. Если учесть, что Бинои погиб в 1512 году, Хондамир умирает в 1532 году, труд Хасанбека Румлу “Ахсан ат-таворих” составлен между 1572-1577 годами, и более того, они же приводят сведения о периоде правления Валимухаммадхана (1605-1611), то как они могли использовать сведения “Мусаххирал-билод”, который был написан после 1611 года.

О списках “Мусаххирал-билод” она пишет лишь в двух словах, сообщая, что они дошли до нас без окончания (хотима). Об особенностях списка ничего не говорится.

Несмотря на все это, издание текста произведения “Мусаххирал-билод”, невзирая на ее недостатки, имеет определенное значение.

История написания “Мусаххир ал-билод”, ее структуры, содержания и ее значение для изучения истории Средней Азии. Автор “Мусаххир ал-билод” писал, что его цель как и другие историки его времени является ознакомить современников и будущих читателей с прошедшими событиями, осведомить народ и поднять уровень их знаний по истории.

Мухаммед яр ибн Араб Катаган начинает, свое произведение традиционным предисловием с восхваления Аллаха, Пророка ислама, его семьи, сподвижников, науки и ученых. Далее он высоко оценивая историческую науку пишет, что наука история эта отрасль где чрезвычайные события отражаются в книгах, или тематически одинаковые происшествя собираются в одном сборнике историками.

Автор пишет, что он как человек осведомленный исторической наукой и как знающий хорошо и уважающий сахибкирана Абдуллахана с целью написания его истории начал извлекать о нем сведения из трудов прежних историков и собрал все сведения о его завоеваниях под одним названием “Мусаххирал-билод”.

Мухаммед яр ибн Араб Катаган посвятил свой труд покойному шейбаниду Абдуллахану II ибн Искандархану, который умер задолго до времени жизни автора труда.

В оглавлении произведения автор сообщает, что оно состоит из предисловия и шести глав. В предисловии он дает важные сведения о кочевом населении дашти кипчака, в том числе о жизни правителя кочевых узбеков Абулхайрхане.

Первая глава рассказывает об отце Шейбанихана Шах Будаг султани ибн Абулхайрхане, и потомках самого Шейбанихана. Вторая глава посвящается дяде Шейбанихана Кучкунчихане ибн Абулхайрхане и его потомкам. Третья глава рассказывает о Севинчходжахане ибн Абулхайрхане и его детях. Четвертая глава рассказывает об Ходже Мухаммаде (Ходжагум) и его сыновьях, внуках, жизни и завоевании знаменитого его правнука Абдуллахана. Пятая глава, которая не дошла до нас, по плану автора рассказывает историю возведения на трон Абдулмумина ибн Абдуллахана. В шестой главе автор дает сведения о городе Бухаре, живших в нем саййидах, шейхов и ученых.

План сочинения показывает, что автор посвятил свой труд не только Шейбанихану или Абдуллахану, но завоевательским походам всех Шейбанидских правителей. По этому, автор собрал все сведения о военных походах и завоеваниях шейбанидских правителей в одно

произведение. “Мусаххирал-билод” произведение, где имеет важные сведения о каждом шейбанидском султани, которых нет в других источниках того периода. Кроме этого, труд содержит важные сведения о событиях начиная от времени правления Абдулмумина, до периода правления аштарханида Валимухаммадхана. Эта часть написана на основе тех источников, которые не дошли до нас, или неизвестны пока историкам. Именно эти оригинальные сведения отличают “Мусаххирал-билод” от других источников своей эпохи.

Некоторые новые сведения к биографии Мухаммед яра ибн Араб Катагана. Как было отмечено выше, последние пятый и шестые главы произведения, задуманные автором, хотя и были написаны, к сожалению до нас не дошли. Они отсутствуют в двух дошедших до нас списках.

Сведения автобиографического характера также очень скудны. Но, в контексте произведения можно находить очень важные сведения биографического характера. Он, рассказывая жизнь и деятельность какого-либо хана или султана описывает мельчайшие детали до конца их жизни. Например, в главе об Абдулгаффар султани отмечается, что когда его убили по приказу Абдуллахана в 1578 году, то в смутное время после убийства Абдулмумина при Бокимухаммадхане туркистанцы выдали одного выходца из племени мангыт на место Абдулгаффара и как султан подняли на трон в Ташкенте. Становится известно, что это произошло в 1603 году. Другой пример: в период правления Валимухаммадхана сражавшийся против аштарханидов шейбанид Джахангир султан был убит правителем Балха Надрмухаммадханом. Известно, что данное событие произошло в 1608 году. По сведениям автора в период правления Валимухаммадхана каракалпаки представили казахским ханам одного неизвестного лица за Шайхим султани – потомка Кучкинчихана, и во главе с этим “лжеханом” совершали набеги на Самарканд и его округа.

Все это доказывает, что автор Мухаммед яр ибн Араб Катаган родился именно в период правления Абдуллахана и умер, скорее всего после смерти Валимухаммадхана в 1611 году. Он был еще жив и в период ханства Имамкулихана. Если учесть, что Абдуллахон завоевал Бухару в 1557 году, то автор “Мусаххирал-билод” родился между 1560 – 1570 годами. В год составления труда, т.е. в 1611 году ему приблизительно было 50-55 лет.

Теперь о дате завершения сочинения. Автор был жив до июня 1598 года, и подробно излагал кровавые события расправы Абдулмумина над потомками Абдуллахана и других претендентов на трон, в том числе, внуков Джанибек султани.

В добавок к этому, в главе об Абдуллахане он в отдельном разделе излагает биографию Абдуллахана от рождения до смерти, указывая при этом точные даты его походов до 8 февраля 1598 года. Затем, начинается вторая, большая часть произведения, посвященная Абдуллахану. Если эта часть написана автором в шести страницах с добавлениями кратких сведений периода правления Абдулмумина, то можно смело заключить, что были написаны и остальные части труда до конца.

К сожалению, научный мир сегодня довольствуется дошедшими до нас всего двумя дефектными списками “Мусаххирал-билод”.

Источники “Мусаххирал-билод”. Изложение периода правления Шейбанихана, как известно, есть в таких произведениях, как: “Таворихи гузида, нусратнома”, “Фатхнома” Мулло Шоди Камолиддина, “Шайбонинома” Бинои, “Мехмонномаи Бухоро” Рузбехона Исфакони, “Зубдат ул-осор” Абдуллаха ибн Мухаммад, “Хабиб ус-сияр” Хондамира, “Шайбонинома” Мухаммад Солиха, “Бобурнома” Захириддин Мухаммад Бобура, “Тарихи Абулхайрхони” Масъуд ибн Осмона Кухистони, “Бадоеъ ул-вакоеъ” Восифи, “Тарихи Рашиди” Мухаммад Хайдара Мирзо и др., списки которых распространены среди среднеазиатских читателей. События периода правления Абдуллахана II до 1589 года излагается в “Абдуллонома (Шарафномаи шохи)” Хофиз Таниша Бухори и в стихотворном “Зафарнома” Хофиза Муками Бустонхони Самарканди. По определению академика Бурибой Ахмедова, события до 1510 года автор написал на основе данных “Хабиб ус-сияр”, “Бобурнома”, “Шайбонинома” (Бинои), “Таворихи гузида, нусратнома” и др. Но должны заметить, что в “Мусаххирал-билод” есть сведения, которые отсутствуют в вышеуказанных произведениях. Вторая и третья главы об Кучкунчихане, и Севинчходжахане и их потомках, четвертая глава о Ходжа Мухаммаде, Мухаммад султани и их детей изложены в отдельных разделах, которых нет в таком виде в других произведениях. По этому, они считаются оригинальными. Особенно интерес вызывает у специалиста раздел об Абдуламинхане ибн Ибодулла султани ибн Искандархане. События связанные с его именем

призошли после смерти Абдулмумина, осенью 1598 года. По сведениям автора “Мусаххирал-билод” когда Ибодулло султан умер в 1589 году в Самарканде, то его жена Жахан султанбегим бинт (дочь) Кепак султана в Балхе представила эмирам своего окружения одного 17-18 летнего молодого человека за своего сына, который якобы она упрятивала от преследований, и заявила о претензии на трон шейбанидов. Этого парня по имени Абдуламинхан подняли на трон Балха. Но нашлись и те, которые поставили под сомнение его ханское происхождение, и стали не признавать его власть. Автор Мухаммед яр ибн араб Катаган пишет, что люди увидевшие его знание и храбрость считали его отпрыском султана. Это выдумка автора или слова человека, который близко знал Абдуламинхана?

Мутриби, автор антологии “Нухай зебои Джахонгир” (Список прекрасной (антологии), посвященной Джахангиру), написавший в 1626 году излагает эти же сведения об Абдуламин султани [6, 245^a].

По заключению профессора К.Г.Залемана и других исследователей Мухаммад яр ибн Араб Катаган много заимствовал сведения из произведения «Абдуллонома» (Шарафномаи шохи). Это так. Но, Мухаммед яр привел эти обширные сведения своего первоисточника более коротким и доступным для понимания читателей варианте.

Как было отмечено выше, автор “Мусаххир ал-билод” рассказывает о событиях периода правления Абдулмуминхана, Бокимухаммадхана и Валимухаммадхана, скорее всего на основе других источников времени этих правителей. Его основной источник “Шарафномаи шохи” завершается событиями 1587 года. Мутриби в своих антологиях “Тазкират уш-шуаро” и “Нухай зебои Джахонгир” указывает, что “Хофиз Таниш Бухори был “вокеанавис” - хроникером при Абдуллахане II: он описал подробности завоевания Ташкента, поход в Хорасан. Но, как известно, Хофиз Таниш не успел завершить надуманное. Он внезапно умер при Абдуллахане II. Завершить труд приказали кази Поянда Зомини. По сведениям Мутриби и он не довел дело до конца. Хофиз Таниш умер в 1592 году в Бухаре. “Шарафномаи шохи” дошел до нас в трех редакциях. Первая редакция 992 года хиджры (1584), вторая 995 года хиджры (1587), третья 998 года хиджры (1589-1590).

Анализ и сопоставление содержания введения “Мусаххир ал-билод” доказывают, что Мухаммед яр ибн Араб Катаган коротко пересказал введение Хафиза Таниша. Такое совпадение мы наблюдаем и в структуре “Мусаххир ал-билод”, где автор, как и Хафиз Таниш, после событий происшедших в Кулябе включил отдельную главу об Абдуллахане II, назвав главу: “Новая глава “Мусаххир ал-билод” о друзьях и приятелях [хана сахибкирана Абдуллахана], о его милосердии своему народу, беспощадности к своим врагам”. Хотя это глава не дошла до нас, но мы ясно видим, что Мухаммед яр использовал “Абдуллонома” как самый надёжный для себя источник и труд для структурного подражания.

Таким образом, “Мусаххир ал-билод” является историческим произведением написанный своеобразным стилем историка. Хотя многие сведения в нем являются компилятивными, но они приведены в сокращенном варианте, а часть оригинальных извлечений передаются из некоторых источников, которые не дошли до нашего времени.

Дошедшие многочисленные списки таких произведений, и их широкое распространение показывают место и достойный вклад местных историков в изучении истории и историографии народов Средней Азии.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Абдусеитова М.Х. «Мусаххир ал-билад» Мухаммад-йар ибн Араб Катагана как источник по истории Казахстана XVI в. // Письменные памятники Востока. – Москва, 1979.
2. Ахмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент, Ўқитувчи. 1994. Б. 378 – 383.
3. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI – XVIII вв. (Письменные памятники). – Ташкент: Фан, 1985.
4. Ахмедов Б.А. История Балха. – Ташкент: Фан, 1982.
5. Исмоил Бекжон. Мирзо Улугбекнинг сунгги авлодлари // Миллий тикланиш. 1996, 16 январь; 1997, 29 апрель.
6. Мутрибии Самарканди. Нухай зебои Джахонгир. // Рукопись ИВ АН РУз. имени Абурайхона Беруни. № 3617. Л.245^a.

7. Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод / Масъул муҳаррир Ш.Воҳидов. Таржимон И.Бекчон, Д.Сангирова. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2017.
8. Салахетдинова М.А. «Мусаххир ал-билад» Муҳаммед Яр ибн Араб Катагана. / Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XI годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР. – Москва, 1973. С. 77 – 79.
9. Ҳазраткулов Ж. “Мусаххир ал-билод”нинг Техрон нашри // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2008, 29 август.
10. Стори Ч. Персидская литература. – Москва: Наука, 1972. ч. 2. С. 1127.
11. Storey Ch.A. Persian literature. – T.L. – London. 1953.

ФОЛЬКЛОРИСТИКАНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ ВА РИВОЖИ

Дониёров Алишер Худайбердиевич

Тошкент давлат шарқшунослик университети
“Марказий Осиё халқлари тарихи ва этнологияси”
кафедраси профессори, тарих фанлари доктори

Аннотация: Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги фольклор намуналари баъзи тарихий ёдгорликлар, ёдномалар, илмий асарлардагина сақланиб қолган. Улар мифлар, жангнома кўринишдаги афсоналар, қаҳрамонлик ва паҳлавонлик эпослари, кўшиқлардан ва мақоллардан ташкил топган. Ўрта Осиёда VI асрдан XX асргача бўлган давр ижтимоий- иқтисодий жиҳатдан мураккаб тарзда кечган давр бўлди. Бу даврда ўзбек халқ оғзаки ижодиётининг деярли ҳамма жанрларида кўплаб асарлар яратилди. Бу асарлар халқимиз маданий ҳаётидаги улкан кўтарилишлар, муҳим тарихий воқеалар билан маҳкам боғлиқ. Халқимиз босиб ўтган тарихий йўл, унинг бошидан кечган ижтимоий - сиёсий жараёнлар фольклорининг сермахсул бўлишига муҳим замин бўлди.

Калит сўзлар: фольклористика, этнография, антропология, музикашунослик, социология, фольклор, эл адабиёти, оғзаки адабиёт, мифлар, жангнома кўринишдаги афсоналар, қаҳрамонлик ва паҳлавонлик эпослари, кўшиқлар, мақоллар, топишмоқ, мақол.

Аннотация: В статье представлены древнейшие образцы фольклора народов Средней Азии, которые сохранились лишь в отдельных исторических памятниках, мемуарах, научных трудах. О воинственных легенд, былин о героизме и отваге, песен и пословиц. В Средней Азии период с VI века по XX век был периодом сложного социально-экономического развития. В этот период было создано множество произведений практически всех жанров узбекского фольклора. Эти произведения тесно связаны с великими потрясениями в культурной жизни нашего народа, важными историческими событиями. Исторический путь, пройденный нашим народом, пройденные им общественно-политические процессы стали важной основой продуктивности фольклора.

Ключевые слова: фольклористика, этнография, антропология, музыковедение, социология, фольклор, народная литература, устная литература, мифы, эпосы о героизме и ботатырстве, песни, пословицы, загадки, сказания, поговорки о битве.

Abstract: The oldest examples of folklore of the peoples of Central Asia are preserved only in some historical monuments, memoirs, scientific works. They consisted of myths, war-like legends, epics of heroism and bravery, songs and proverbs. In Central Asia, the period from the VI century to the XX century was a period of complex socio-economic development. During this period, many works of almost all genres of Uzbek folklore were created. These works are closely connected with the great upheavals in the cultural life of our people, important historical events. The historical path traversed by our people, the socio-political processes it went through became an important basis for the productivity of folklore.

Keywords: folklore, ethnography, anthropology, musicology, sociology, folklore, folk literature, oral literature, myths, legends in the form of war, epics of heroism and heroism, songs, proverbs, riddles, proverbs.

Фольклористика турли даврларда ва турли мамлакатларда гоҳ этнография, гоҳ антропология, гоҳ музикашунослик ва ҳатто социологиянинг бир қисми деб қаралиб келинган. «Фольклор» термини биринчи марта XIX аср тадқиқотчиси Вильям Томс томонидан 1846 йилда қўлланди.

«Фольк»- «халқ», «лор»-«билим», «донолик», «донишмандлик» яъни «халқ билими», «халқ донолиги», «халқ донишмандлиги» деган маънони англатади. «Фольклор» термини халқаро терминга айланиб, турли мамлакатларда қўлланила бошлади.

Ўзбек фольклоршунослигида «фольклор» термини 1932 йилларда Ҳоди Зариф киритди ва олий уқув юрти талабалари учун мўлжалланган биринчи китобларини «ўзбек фольклори» деб атади. Унгача «фольклор» термини ўрнига «эл адабиёти», «оғзаки адабиёт», «ўзбекларда оғзаки адабиёт» каби атамалар қўлланиб келинади. Бу термин ўрнига «фольклор» термини мустаҳкам ўрнашиб қолди. Ўзбек халқ оғзаки ижодида эса «фольклор» деганда асосан халқ поэтик ижоди тушунилади. Халқ санъатининг бошқа турлари, масалан, мусиқа учун «мусиқа фольклори» термини қўлланилади [1].

Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги фольклор намуналари баъзи тарихий ёдгорликлар, ёдномалар, илмий асарлардагина сақланиб қолган. Улар мифлар, жангнома кўринишдаги афсоналар, қаҳрамонлик ва паҳлавонлик эпослари, қўшиқлардан ва мақоллардан ташкил топган. Ўрта Осиёда VI асрдан XX асргача бўлган давр ижтимоий- иқтисодий жихатдан мураккаб тарзда кечган давр бўлди. Бу давр ўзбек халқининг ўтроқ деҳқончилик билан кўчманчилик ҳаёти тартибларини узоқ вақт ёнма-ён яшаб келган давр ҳисобланади. Ўзбек халқининг бу даврдаги бой ва ранг баранг оғзаки ижоди намуналарига назар ташлар эканмиз, уларда ижтимоий-сиёсий жараёнлар, қадимий тасаввурларни ва қарашларни излари ўз ифодасини топганлигини кўрамиз. Чунки ижтимоий тараққиётга узвий боғлиқ бўлган фольклор асарлари ўзига хос хусусиятларига кўра, халқнинг ҳаётидаги тарихий ўзгаришлар билан ўзгара борган, уларда бир неча даврлар ўз изини қолдирган [2].

Фольклор асарларига хос бундай ўзгарувчанлик ва кўп қатламлилиқ уларнинг кўпгина намуналарини айрим олинган даврлар билан боғлаб текширишни қийинлаштиради. Шунинг учун ҳам у ёки бу жанрларнинг муайян даврдаги ҳолати ва тараққиёти ҳақидаги мулоҳазалар кўпгина ҳолларда тахминий бўлади, албатта. Ҳозирча мавжуд текширишларга суяниб туриб, шуни айтиш мумкинки, энг қадимги даврларда кўпчилиқ халқларда мифлар, уруғ, қабиалар ҳақидаги ривоятлар, айтимлар, урф-одат, мавсум ва маросим, меҳнат қўшиқлари кенг тарқалган [3]. Илк давлатларнинг шаклланиш даврида қаҳрамонлик дostonлари яратилган, кейинроқ эпик, лирик ва тарихий қўшиқлар, оғзаки драма пайдо бўлган. Кейинги вақтларда ёзиб олинган фольклорнинг анъанавий намуналари, асосан VI-XX-асрларда яратилган асарлардир. Фольклор асарларнинг айрим намуналарини, айрим жанрларнинг кейинги тараққиёти ва ҳолатини муайян даврлар билан боғлаб ўрганиш мумкин. Масалан, ўзбек дostonчилигининг қадимий кўринишлари, уни авлоддан авлодга ўтказиб келган бир неча авлод халқ бахшилари ва улар ижро этган дostonлари ҳақида ёзма маълумотлар деярли сақланиб қолмаган. Масалан, Амир Темур ўз сафарларини бахшиларга дoston қилиб куйлашни топширган, Тўхтамиш саройида Камолзода ва Жаҳон Мирзо каби жировлар бўлган халқ дostonларига яқин шаклда ёзилган «Або Муслим» китоби XII –асрда яратилган.

Ўзбек халқининг жуда мураккаб этногенизи ва этногенитик тараққиёти, VI-VIII асрлардан XV асргача давом этган миграция, яъни туркий қабила ва уруғларнинг олдинма кейин Ўрта Осиё ҳудудларига кўчиб келиши, жойлашиши ҳамда ерли, туркий бўлмаган ўтроқ элатлар билан аралашиб кетиш жараёнлари ҳам ўзбек дostonчилигининг бу даврида янгилашиш даврини бошлаган, тараққий қилган деган хулосага келишимиз мумкин [4].

XVII-XVIII асрлар давомида дostonчилиқ тараққиётида жуда жиддий кўтарилишлар бўлди. XIX аср унинг энг гуллаган даври бўлиб халқ орасида кенг ёйилди.

Бу давр ўзбек фольклорида айрим тарихий воқеалар ва шахслар номи билан боғланган дostonлар, афсона ва латифалар кўп учрайди. Масалан: «Тулумбий» (XV аср), «Шайбонийхон», «Ойчинор» (XVI аср), «Тулғаной» (XIX аср) каби бир қанча дostonлар борки, улар яратилган даврларидан анча кейин ёзиб олинган, демак бир қанча ўзгаришларга учраган бўлишларига қарамай, маълум даражада ўз даври воқеаларини акс эттиради. Шунингдек, машхур тарихий сиймолар Абу Али ибн Сино, Амир Темур, Алишер Навоий, Улуғбек, Машраб, номлари билан боғлиқ бўлган кўплаб афсона ва ривоятлар яратилди. XIX-аср бошларида халқ орасида ёзма адабиёт намуналари кенг тарқала бошлади. Айрим шахслар томонидан ўзбек фольклори асарларини ёзма адабиётга яқин руҳда қайта ишлаш ёки ёзма намуналарини «фольклорлаштириш» жараёни кучайди. Бунинг натижасида турли характер ва мазмундаги кссалар («халқ китоблари») юзага келди.

Бу даврда халқ ижодчиларинг муайян жанрларда профессионалашуви кучайиб дostonчи,

эртакчи, қўшиқчи, аскиябоз, масхарабозлар ажралиб чиқа бошлади. Бу эса фольклорнинг эстетик жиҳатдан мустақиллашувида, унинг мифология ва ибтидоий ирим-сирим ҳамда маросимлардан ажралиб чиқишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Бу давр ўзбек фольклорида халқ ижоди тараққиётининг илгариги босқичларида майдонга келган айрим жанрлар, хусусан, мавсум-маросим кўшиқлари баъзи ўзгаришлари билан узоқ вақт сақланиб қолди. Эртақлар билан топишмоқларда эса бир мунча ўзгаришлар рўй берди: уларнинг тотемистик қарашлар билан боғланиши анча сусайиб, кўпроқ аллегорик характер касб эта бошлади. Бир қатор янги жанрлар (лирик ва тарихи кўшиқлар, латифа ва лофлар, аския ва оғзаки драма) пайдо бўлди.

Шундай қилиб, бу даврда ўзбек халқ оғзаки ижодиётининг деярли ҳамма жанрлари кўплаб асарлар яратилди. Бу асарлар халқимиз маданий ҳаётидаги улкан кўтарилишлар, муҳим тарихий воқеалар билан маҳкам боғлиқ. Халқимиз босиб ўтган тарихий йўл, унинг бошидан кечган ижтимоий- сиёсий жараёнлар фольклорининг сермахсул бўлишига муҳим замин бўлди [5].

Мустақиллигимизнинг дастлабки йиллари мамлакатимиз ҳаётида ҳам, халқимизнинг турмуш тарзи, дунё қарашда ҳам кескин бурилиш ясади. Халқимиз ўз аجدодлари тарихига ўтмишига эътибор билан қараб, миллий қадриятларни тиклашга ҳаракат қила бошладилар. Истиқлол туфайли биз ўзимизни англадик. Биз бутун маънавий бисотидан жудо қилинаётган халқ эдик. Ўз миллий тилимиз, адабиётимиздан узоқлашиб бораётган эдик. Истиқлолнинг асосий қадриятларидан бири- халқимизнинг утмиш тарихи, халқ оғзаки ижодини урганиш ҳиссини кучайтиришдан иборат бўлди.

Фольклор намуналарини ёзиб олишдаги дастлабки тажрибалар XI асрдан бошлаб кўзга ташланади. Маҳмуд Қошғарийнинг – Девону луғотит турк асаридаги халқ оғзаки ижоди намуналари бунинг ёрқин мисолидир. Маҳмуд Қошғарий туркий сўзларнинг луғавий маъносини изоҳлаш мақсадида кўшиқ, мақол, афсона каби фольклор намуналаридан ҳам фойдаланган. Унда XI аср оғзаки адабиёти намуналари билан энг қадимги даврларда, ҳатто эрамиздан олдинги замонларда яратилган, асрдан-асрга, авлоддан-авлодга кўчиб юрган кўплаб халқ мақоллари, ранг-баранг кўшиқлар, афсона ва нақллар тўпланганки, бу асар муаллифининг фақат тилшунос олим бўлиб қолмасдан балки ўз даврининг адабиётшуноси, этнографи ва фольклоршуноси бўлганлигидан ҳам далолат беради.

Ўзбек фольклоридан айрим намуналарни дастлаб ёзиб олувчи, текширувчи ва нашр этувчилар XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида яшаган Европа сайёҳлари, элчилари ва олимлари бўладилар. А.А.Кушакевич, Н.Ляпунова, А.Васильев, А.Н.Самойлович каби олимларнинг кундаликлари ва асарларида ўзбек халқининг маиший турмуши, урф-одатлари, оғзаки ижоди бўйича муҳим қайдлар учрайди [6].

Чунончи, халқ кўшиқлари, масхарабозлик, қизиқчилик санъати, халқ сайиллари ҳақидаги таассуротлари баён қилинган; баъзи оғзаки драма, айрим эртақларнинг тавсилотлари берилган.

Ўзбек халқ эртақлари, топишмоқлари, мақол ва маталлари ҳамда оғзаки театр намуналарини тўплаш ва нашр этишда Н.П.Остроумовнинг фаолияти салмоқлидир. У аслида миссионерлик мақсадларини кўзлаган бўлсада, бу соҳадаги ишлари объектив равишда ўзбек фольклорини ўрганишга муҳим ҳисса бўлиб кўшилади.

Худди шу даврлардан бошлаб ўзбек фольклорининг айрим намуналари дунё миқёсида ҳам танила бошлади. Бунда можор (венгер) олими ва сайёҳи Ҳ.Вамберининг хизматлари каттадир. У 1867 йилда Лейпцигда нашр этилган «Чиғатой тили» дарслиги хрестоматия-қўллақмасида юздан ортиқ халқ мақолларини, «Юсуф ва Аҳмад» достонидан олинган парчаларни немисча таржимада ўзбекча матн билан биргаликда нашр этди. 1911 йилда эса «Юсуф билан Аҳмад» достонининг Хоразм версиясини тўлалигича нашр эттирди.

XIX асрда айрим фольклор ва китоб ишқибозлари, шунингдек, бахшилар ташаббуси билан халқ достонларининг баъзи қўлёзма нусхалари юзага кела бошлади. Бундай нашрлар таржима қилиш ёки халқ достонлари ва эртақларини қайта ишлаш натижасида яратилди. Шу хилдаги асарлар жумласига «Ҳикояти Гўрўғли султон», «Юсуфбек билан Аҳмадбек», «Тулумбий», «Чор дарвеш», «Рустами достон», «Тоҳир ва Зухра», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Санобар», «Бўзўғлон», «Баҳром ва Гуландом», «Хурлиқо ва Ҳамро», «Алдаркўса» кабиларни киритиш мумкин [7].

«Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» китоби 1958 йилда Германияда немис тилида нашр этилди. Бу тадқиқоднинг яратилиши билан ўзбек фольклоршунослигида, хусусан, халқ достонларини

ўрганишда янги давр бошланди.

Ўтган асрнинг эллигинчи йилларида ўзбек халқ эпосини ҳар жиҳатдан ўрганиш ва тўплаш борасида Ҳоди Зарипов, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия, Малик Муродов, Зубайда Хусайновалар самарали иш олиб бордилар. Уларнинг сайъ-ҳаракатлари натижасида «Ўзбек фольклоридан намуналар» тўплами босилиб чиқди. «Ойсулув», «Орзигул», «Ширин билан Шакар», «Рустамхон», «Интизор», «Муродхон» каби дostonлар ҳамда «Алпомиш» дostonининг Фозил шоир варианты, шунингдек, «Ўзбек халқ дostonлари» икки томлигининг нашр этилиши фольклоршуносликдаги муҳим воқеалардан бири бўлди.

1959 йилда фольклоршунос олима Музайяна Алавиянинг ўзбек халқ кўшиқлари борасида олиб борган тадқиқотлари натижаси сифатида «Ўзбек халқ кўшиқлари» китоби босилиб чиқди.

1960-80 йиллар орасида ўзбек фольклорини илмий-назарий жиҳатдан ўрганиш борасида салмоқли ишлар амалга оширилди. Айниқса, жуда катта маданий бойлигимиз бўлган халқ дostonларини ҳар томонлама ўрганиш фольклоршуносликнинг диққат марказида бўлади.

Фольклоршунос олимлар М.Саидовнинг «Малика айёр» дostonи, «Ўзбек халқ дostonларида бадий маҳорат», Т.Мирзаевнинг «Алпомиш» дostonининг ўзбек вариантлари монографиялари, М.Муродовнинг фольклоршунослигига кўшилган муносиб ҳисса бўлди. Айниқса, Ҳ.Зарифовнинг «Ўзбек халқ дostonларининг тайёрлаш принциплари» каби мақоллари фан тараққиётида муҳим ўрин тутди [8].

Академик В.М.Жирмунскийнинг 1974 йилда нашр этилган «Туркий халқлар эпоси» китобида «Манас», «Алпомиш», «Эдиге» дostonлари ҳақида, шунингдек, «Ўғиз» қаҳрамонлик эпоси ва «Китоби дада Кўркут», «Ўрта Осиё халқ бахшилари» ҳақидаги тадқиқотлари жамланган.

Ўша йиллари халқ бахшилари ижодини ўрганишга алоҳида эътибор берилди. Фольклоршунослар Т.Ғозибоевнинг «Фозил Йўлдош ўғли», О.Собировнинг «Ислом Назар ўғли», Т.Мирзаевнинг «Халқ бахшилари эпик репертуари», М.Муродовнинг «Сарчашмадан томчилар» каби монографиялари яратилди.

Ўзбек халқ эртаклари ҳақидаги дастлабки йирик тадқиқот М.Афзаловнинг «Ўзбек эртаклари ҳақида» номли китобидир. Муаллиф унда эртақ турлари, унинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида атрофлича фикр юритган [9].

Фольклоршунос К.Имомовнинг «Ўзбек сатирик эртаклари» монографиясида бу хилдаги эртақларнинг жанр хусусиятлари, уларда анъанавий синов мотиви, эртақ ва дoston муносабатлари каби муҳим масалалар ёритилган.

Ф.Жалоловнинг «Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси» монографиясида эса, сеҳрли фантастик эртақларнинг генезиси масалалари таҳлил қилинган.

Ўзбек халқ кўшиқларини ўрганишда М.Алавиянинг «Ўзбек халқ маросими кўшиқлари» китоби алоҳида ўрин тутади. Унда олима турли маросимлар билан боғлиқ кўшиқларнинг тарихий илдизи ва асосий хусусиятларини илк марта илмий тасниф қилган. Шунингдек, Ш.Турдимовнинг лирик кўшиқлар, У.Жуманазаровнинг тарихий кўшиқлар, Ж.Қобулниёзовнинг Хоразм халқ кўшиқлари тўпламлари босилиб чиқди. Яқин йилларга қадар маросим фольклори ҳақидаги текширишлар бир томонлама бўлиб, улар асосан кўшиқ доирасида ўрганиб келинар эди. Бундай чалкашликларга Б.Саримсоқов тадқиқотлари барҳам берди. Унинг «Ўзбек маросим фольклори» монографиясида мавсумий маросим ва сўз сеҳри билан боғлиқ фольклор турлари атрофлича таҳлил этилади [10].

Фольклоршуносликда топишмоқ, мақол сингари кам ўрганилган жанрларни тадқиқ этиш ва нашр қилишда ҳам муайян ютуқларга эришилди. Бу борада З.Хусанова дастлаб ўзбек халқ топишмоқлари тўпамини сўз боши билан нашр эттирди, кейинчалик эса мазкур жанр бўйича олиб борган кузатишларини махсус монографик тадқиқот сифатида чоп қилдирди. Монографияда топишмоқ жанрининг ўзига хос хусусиятлари, турлари, уларнинг келиб чиқиши бадий-эстетик аҳамияти чуқур таҳлил этилган.

«Ўзбек халқ мақоллари» (1987-1988) икки томлигининг юзага келиши ўзбек фольклоршунослигининг жиддий ютуқларидан биридир. Ўн уч мингга яқин мақолни ўз ичига олган бу тўплам академик моҳиятдаги салмоқли ишлардан биридир [11].

Ўзбек фольклоршунослигида кам ўрганилган жанрлар бўйича ҳам катта-кичик тадқиқотлар олиб борилади. М.Қодировнинг «Ўзбек халқ оғзаки драмаси» (1963) монографияси худди шундай тадқиқотлардан бўлиб, муаллиф унда ўзбек халқ театрининг моҳияти, турлари, халқ актёрларининг маҳорати, ғоявий йўналиши, масхарабозлар репертуари каби масалаларни батафсил таҳлил қилган.

Фольклор асарларида ҳажвий йўналиш муҳим ўрин тутди. Шу жиҳатдан қараганда, Ҳ.Раззоқовнинг Фарғона водийси маълумотлари асосида яратган «Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор» монографияси (1965) алоҳида қимматга эга [12].

Болалар фольклорини ўрганиш борасида ҳам муҳим тадқиқотлар юзага келди. Чунончи, Ф.Жаҳонгировнинг «Ўзбек болалар фольклори» (1974) монографиясида болалар фольклорининг ўзига хос хусусиятлари, турлари тез айтишлар, топишмоқлар, болалар кўшиқлари ва эртаклар, ўйин фольклори кабилар таҳлил қилинган.

Бундан ташқари ушбу йўналишда О.Сафаровнинг «Болаларни эркаловчи халқ поэзияси» (1981), «Ўзбек болалар поэтик фольклори» (1985) монографияларида ўзигача ўрганилган алла, болалар кўшиқлари, ўйинлари ва бошқа жанрларни янги маълумотлар билан тўлдириб, болалар фольклорига хос турли хусусиятлар аниқланган [13].

Ўзбек фольклоршунослиги тараққиётидаги муҳим ютуқлардан бири шундаки, ана шу йиллар давомида фольклор асарларини илмий тадқиқ қилиш ва нашр этишда самарали натижаларга эришилди. 1964 йилдан бошлаб «Ўзбек халқ ижоди» кўп томонлилигини нашр этишга киришилди.

Ҳозиргача халқ оғзаки ижодининг дoston, эртак, кўшиқ, мақол ва бошқа жанрларига кирувчи кўплаб тўпламлар босилиб чиқди. Аждодларимиз оғзаки ижодини ўрганишдаги амалга оширилган зарур ишлардан бири «Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар» сериясининг юзага келиши бўлди. «Эргаш шоир ва унинг дostonчиликда тутган ўрни» (1971), «Фозил шоир» (1973), «Пўлкан шоир» (1976), «Ислom шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни» (1978) каби туркум тадқиқотларда халқ оғзаки ижодининг ўзига хос хусусиятлари, атоқли бахши-шоирларнинг ҳаёти ва ижоди, репертуари каби масалалар ўрганилган [14].

Шунингдек, «Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари» (1981), «Ўзбек фольклори очерклари» (1988-1990) уч томлиги яратилдики, умумлаштирувчи моҳиятдаги ушбу тадқиқотларда халқ оғзаки ижоди жанрларига хос хусусиятлар, уларнинг тараққиёт босқичлари каби масалалар илмий таҳлил этилган [15].

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, мамлакатимизда халқнинг азалий орзуси бўлган мустақиллик амалга оширилгач, турли соҳаларда бўлгандек фольклоршуносликда ҳам янги давр бошланади.

Маънавиятимиз ва маданиятимиз тарихини чуқур ўрганиб, тарғиб қилиш, кишиларни халқпарварлик руҳида тарбиялаш мақсадида улардан фойдаланиш, маданий ёдгорликларни тиклаш, тарихий обидаларни асраш, миллий урф-одатларни, халқ оғзаки ижодини кенг микёсда холис ўрганиш ва уларнинг намуналарини тўплаш, ҳозирги кунда яратилаётган моддий ва маънавий мулкни келажак авлодларга тўла етказиш учун барча зарур чораларни кўриш, ёш истеъдодларнинг камол топишига ҳар томонлама кўмаклашиш ана шу вазифалар сирасига кириди.

Мана шу нуқтаи назардан қараганда истиқлол йилларида миллий қадриятларимизнинг ажралмас бир қисми бўлган халқ ижодини ўрганиш ва тарғиб қилиш учун ҳам кенг имкониятлар яратилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Алавия М. Ўзбек халқ кўшиқлари. Т.: “Фан”, 1959.
2. “Алпомиш” – ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. Мақолалар тўплами. Т.: “Фан”, 1999.
3. “Алпомиш” (дoston). Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи М. Зарифов. Нашрга тайёрловчилар: Х. Т. Зарифов, Т. Мирзаев, Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа уйи, 1998.
4. Афзалов М. И. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. Т.: “Фан”, 1964.
5. Жаҳонгиров Ф. Ўзбек болалар фольклори. Т.: “Ўқитувчи”, 1975.
6. Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М.: ОГИЗ, 1947.
7. Жўраев М. Ўзбек халқ тақвими ва мифологик афсоналар. Т., 1994.
8. Имомов К. Ўзбек халқ оғзаки прозаси. Т.: “Фан”, 1981.
9. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О., Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: “Ўқитувчи”, 1990.
10. Мадаев О., Собитова Т. Халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: “Шарқ”, 2001.
11. Машарипова З. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Т., 2008.

12. Пўлкан шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 4-китоб. Т.: “Фан”, 1976.
13. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. Т.: “Фан”, 1986.
14. Сафаров О., Маҳмудов М. Оила маънавияти. Т., 1998.
15. Ходи Зариф. Улкан халқ санъаткори. Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни. (Тадқиқотлар). Т.: “Фан”, 1973.

БУХОРО АМИРЛИГИДА СОЛИҚ СИЁСАТИ

**Термиз давлат педагогика институти ректори,
тарих фанлари доктори, профессор
Қобулов Эшболта Отамуродович**

Аннотация. Ушбу мақолада Бухоро амирлигида Манғитлар сулоласи ҳукмронлик қилган йилларида аҳоли турмуш тарзи оғирлашишига сабаб бўлган бир қатор омиллар, хусусан солиқ ва тўловлар, мулкчилик муносабатлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Хирож, муаззаф хирожи, муқасама хирожи, капсан, доруғайи, мушрифона, соғубардори, соғудорги, котибона муҳроне, сомон пуш, ўтин пуш, қамиш пуш, сув пуш, жўн пуш, тўй пуш, даллол пуш, мирғоб пуш.

НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА БУХАРСКОГО ЭМИРАТА

**Кабулов Э.А.
ректор Термезского государственного педагогического института,
доктор ист. наук, профессор**

Аннотация: В данной статье анализируется ряд факторов, особенно налогов и выплат, имущественных отношений, которые стали причиной ухудшения образа жизни населения в годы правления династии Мангытов в Бухарском эмирате.

Ключевые слова: Хирож, муаззаф хирож, мукасама хирож, капсан, другаяи, мушрифона, согубардори, согудорги, катибона мухроне, соломенный налог, налог на дрова, налог на тростник, налог на воду, налог на шерсть, налог на свадьбу, налог на даллала, налог на миргоба.

TAX POLICY IN BUKHARA EMIRATE

**Kabulov E. O. rector of the Termiz State Pedagogical Institute,
Doctor of History, Professor**

Annotation: This article analyzes a number of factors, especially taxes and payments, property relations, which caused the lifestyle of the population to worsen in the years of the rule of the Mangit dynasty in the Bukhara Emirate.

Key words: Khiraj, muazzaf khiraj, mukasama khiraj, capsan, dorugayi, mushrifona, sogubardori, sogudorgi, katibona mukhrone, straw tax, firewood tax, cane tax, water tax, wool tax, bridge tax, dallal tax, mirgab tax.

Бухоро амирликнинг ижтимоий - иқтисодий ҳаётида қолоқлик ва турғунлик ҳоллари сақланиб қолганини ерга эғалик шакллариининг ўзгармай келиши, солиқ ва тўловларнинг ҳаддан ташқари кўплиги иқтисодиётнинг барча тармоқларига тўсиқ бўлиб келмоқда эди. Манғитлар даврида ҳам иқтисодиётнинг зарар кўрган ёки зарар қилмаган маблағларни халқ оммаси бошига солинадиган маблағлар ҳисобидан қопланган.

Бухоро амирлиги иқтисодида деҳқончилик етакчи ўринни эгаллагани сабабли, асосий солиқ хирож бўлган. Бу солиқ 2 усулда олинган бўлиб, улар қуйидагича бўлган:

1. Муаззаф хирожи ёки хирожи вазифа, натура ва пул шаклида бир йилда 2 марта –баҳор ва кузда йиғиб олинадиган;
2. Муқасама хирожи – етиштирилган ҳосил ҳисобидан олиниб, хирож минтақа ва ернинг

ҳолатини ҳисобга олган ҳолда, пул ҳамда маҳсулот ҳисобида доннинг бозор нархига қараб йиғиб олинган. Солиқнинг миқдори маҳаллий ҳукмдорнинг талаби асосида амалга оширилган.

“Рисолаи - Ҳабибия” асарининг муаллифи Ибодулло ибн Хўжа Орифи Бухорий хирож турлари ҳақида шундай ёзади: “Хирож икки турга бўлинади: муаззаф ва муқасама. Хирожи муаззаф маълум, хирожи муқасама экиш ердан олинadиган ҳосилнинг $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, ёки $\frac{1}{5}$ ёки давлат раҳбарининг кам ёки кўп белгилашга боғлиқ” [1: Б-150].

Иқтисодиётдаги ўзгаришлар натижасида солиқлар пул ҳисобига олина бошлагач, деҳқонлар аҳволи янада оғирлашди. Хирож солиғининг пул шаклига ўтиши воҳанинг турли ҳудудларида турлича кечди. Шеробод, Бойсуннинг тоғ қишлоқларида солиқнинг катта қисми маҳсулот тарзида олинган. Солиқлардан деҳқонлар норозилиги нафақат ғаллани бозорга олиб бориш қийинлигини ва масофанинг узоқлиги, шунингдек, ғалланинг солиқ нархи унинг бозор нархидан баландлигини билан изоҳланади. Солиқлар йиғиштирилган ҳосил миқдори ва ўртача бозор нархига қараб амир рухсат бергандан сўнг, яъни ғалла нархини белгилаб “муборакномалар” жўнатгандан сўнг солиқ йиғиш бошлангани эълон қилинган.

Давлат томонидан лавозимлардаги шахсларга булар 30000 кишини ташкил этиб [2: Б-65], иш ҳақи тўланмаслиги натижасида етиштирилган маҳсулотларнинг ҳақиқий бозор нархини эмас, баландроқ нарх қўйиб, мавжуд нарх солиқ тўловчиларнинг шахсий даромадини ташкил этган. Қўшбеги архивидаги ҳужжатларга асосланадиган бўлсак, маҳсулот нархлари 9-15 фоиз ошириб кўрсатилган. Солиқлар пул шаклида олинishiга қарамай, амалдорлар амир олдида, аҳолидан қанча буғдой, арпа, жўхори ва умуман, қанча дон тўланганлигини пулга айлантириб, умумий сумма кўрсатилган.

Олиб борилган тадқиқотлар ердан олинadиган солиқ - хирожнинг миқдори йиғилган ҳосилнинг $\frac{1}{5}$ дан токи $\frac{1}{10}$ қисмигача бўлганлигини кўрсатиб ўтганлар. Л.Н.Соболевнинг маълумотида, Бухоро амирлигида хирожи - муаззаф қуйидаги миқдорда олинган 1 таноб буғдой экилган ердан - 2 танга ёки 15 фунт буғдой; 1 таноб беда экилган ердан - 2 танга; 1 таноб мевали буғдой - 12 танга; узумзордан - 18 танга солиқ олинган [3: Стр. 376-377].

Амирликнинг солиқлари турлича бўлиб, бунинг асосий сабаби ҳудуднинг ўзига хос географик ўрни, ер тузилишига қараб солиқ белгиланган. Масалан: Шеробод беклигида Сафидбари эски урф-одатга кўра экиннинг $\frac{1}{5}$, кабуд бари эса $\frac{1}{4}$, Денов беклигида эса ҳосилнинг $\frac{1}{6}$ қисми ҳажмида солиқ йиғиб олинган [4: Стр. 18].

Хирож билан бир вақтда, капсан, доруғайи, мушрифона, соғубардори, соғудорги, котибона муҳроне, сомон пуш, ўтин пуш, қамиш пуш, сув пуш, жўн пуш, тўй пуш, даллол пуш, мирғоб пуш ва шу каби солиқ турларини мисол тариқасида келтириш мумкин.

Капсан - маҳсулот тарзида солиқ йиғувчи учун олиниб, унинг аниқ миқдори белгиланмаган. Шеробод беклигида анъанага кўра, капсан солиғи жорий этилмаган эди, аммо аҳолидан мажбурий тарзда капсан солиғи йиғиб олинган [5: Стр. 99]. Шеробод беклигида XIX асрнинг 80-йилларида солиқ йиғувчилар эски одат бўйича 4 пуд 32 фунт миқдорида солиқ олиши лозим бўлган. Аммо солиқчилар бу билан қаноатланмай, яна 5 грабил дон, қарийб 10 пуд, яъни 2 баробар кўп дон талаб қилишган [4: Стр. 99].

Шуни таъкидлаш лозимки, капсан ҳар доим ҳам амлоқдор фойдасига берилавермаган, баъзи ҳолатларда у хазинага хирож қўшимчаси сифатида олиниб, капсан йиғилиши хирож солиғининг 16,5 фоиздан 57 фоизгача бўлган қисмини ташкил этган [6: Стр. 128, 6: Стр. 128]. 1915 йилда капсан солиғидан тушган пул 9.380 минг сўмни ташкил этган [7: Б-73].

Котибнома - котиб фойдасига олинadиган солиқ. Деновда амлоқдорлар анъанани бузиб, ҳар бир мандан бир танга котиб фойдасига солиқ олишган.

Муҳрона - бу ер эгаси томонидан хирмонни муҳрлаш учун йиғиладиган солиқ. Эски анъаналар бузилган ҳолда, муҳрона солиғидан ташқари, дон миқдори 20 фунтдан ортса солиқ олинганлиги Денов беклиги тўғрисидаги архив ҳужжатларида қайд этилган [8: Б-2, 8: Стр. 129].

Меҳнаткаш халқ зиммасидаги солиқ турларидан яна бири - маҳаллий оқсоқоллар томонидан олинган муштек солиғидир. Ҳар бир деҳқон олган ҳосилидан 2 кг миқдорида солиқ тўлаган.

Сурхон воҳаси бекликларида муштаб пуш алоҳида ажратилиб, ота-оналар фарзандининг ўқиши учун ўқувчиларга қўшбеги ҳужжатлари асосида 15-20 танга тўлаши қайд этилган. Шеробод бегининг мактаблар бўйича бошлиғи Мансур мактаб пулини ҳар ойга 20 танга ҳисобида белгилаган [9: Б-18].

Халқ оммаси ариқ пуш, тегирмон пуш, майса пуш, андиз пуш ва ҳашак йиғимлари каби

солиқлар ортиқча олинганидан анча жабр кўрган ва амирга мурожаат қилишгача бориб етган. Шеробод беклиги муллasi Абдурахим амирга ёзган арномасида Шеробод беги ва амлокдорлар халққа ҳаддан ташқари зулм ўтказишaётганлиги ва ҳашар ниҳоятда кўпайиб кетганлигини қайд қилади. Суғориш иншоатларини қайта таъмирлашга 1-2 танга, йўлларни ва ариқларни, булоқларни таъмирлаш учун 11 танга ҳисобида солиқ олинган. Бекликлар ҳисобига ҳар бир хонадон йўлдан фойдаланганлиги, юк ташиганлиги, кўмир ёққанлиги, ун ташиганлиги ва бошқа турдаги ишлар учун белгиланган солиқларни тўлаб борганлар.

Сурхон воҳасининг Денов, Бойсун, Шеробод бекликларида барча аҳоли, яъни деҳқонлар, ҳунармандлар, савдогарлар ва бойлар йиллик даромаднинг қирқдан бир қисми миқдорида мусулмонлар учун фарз ҳисобланган - закот солиғини тўлашган. Закот - маҳсулот ёки товар қийматининг қирқдан бир қисми миқдори ҳажмида олинган. Бу солиқ чорвадорлардан жун қирқими вақтида ва савдодан олинган. Закот йиғувчилар тез-тез унинг миқдорини ошириб туришган. Боқиладиган моллар ҳисоби ҳар 3-5 йилда амирнинг алоҳида кўрсатмаси бўйича ўтказилган, ўтган йиллар учун кўпайган моллар учун закот олинган, бунда молларнинг ўлиши, йўқолиши этиборга олинмаган. Закот асосан пул шаклида олиниб, йиғилган пул хазинага юборилган. Закот йиғувчилар пул билан бирга амирга сарпо деб аталуви совғалар ҳам юборишган.

1904 йилга қадар Шаркий Бухорода закотнинг миқдори тартибга солинмаган эди. 1904 йилга келиб закотнинг миқдори қуйидагича қилиб белгиланди: 5 та юк ташувчи туя ҳисобидан 1 та кўй, 40 кўй ёки эчкидан 1 та кўй ёки эчки. Кўй ёки эчкининг сони 100 тагача бўлса, закотнинг миқдори ўзгармаган. 101 тадан 201 тагача бўлган кўй ёки эчкидан 2 бош ундан кўп бўлса 3 бош, ундан кўп бўлса ҳар 100 тасидан 1 бош кўй ёки эчки олинган [7: Б-67].

Сурхон воҳаси бекликларида закот солиғи миқдори қуйидагича бўлган. Шеробод беклигида 100 минг танга, Сарисийёдан 165 танга, Денов беклигида 75 минг тангани ташкил этган [10: Б-2, Б-11, Стр.76].

Амирликнинг асосий солиқларидан бири - аминана солиғи, бу солиқ, Амир Музаффархон томонидан Россия билан бўлган урушга кетадиган харажатларни қоплаш мақсадида жорий қилиниб, бу урушдан кейин ҳам турли хил баҳоналар билан давом эттирилган. Аминана солиғи сотиладиган маҳсулот ва чорвадан олинган. Кўпгина йирик ҳунармандлар ўз савдо дўконларига эга бўлиб, сотилган ҳар бир буюмнинг 1.5 фоизи миқдорида Аминана солиғини тўлаганлар [11: Стр. 53].

Чор ҳукуматининг Бухоро амири қошидаги сиёсий агенти аминана солиғидан тушадиган маблағини тўла ёритиб берган. Асосий маҳсулотлардан олинадиган миқдори 1.5 млн. рублга етган. Четда келтириляётган 1 200 000 пуд пахта, қорақўл тери (2 000 000) ва жун (160 000 пуд) дан 40 000 рубль аминана олинган [12: Б-14].

Амирликнинг асосий даромадини пахта берган. Ҳар 8 пуд пахтадан 1 рубль 20 копеек, ҳар 150 қорақўл теридан 2 рубль, ҳар ботмон жундан - 1 рубль аминана олинган. Қолган аминана асосан бозорда сотилган чорва молларидан тушган. Масалан, ўртача 150 рубль туя баҳоланганда 2 танга ёки 30 копеек, 150 рубллик отдан - 16 копеек, эшакдан - 8 копеек, кўйдан - 6 копеек, қора молдан-5 копеекдан-15 копеекгача солиқ олинган [12: Б-14].

Солиқлардан ташқари хонлик аҳолисидан ҳар хил йиғимлар ҳам олинган. Масалан, никоҳ шартномасини расмийлаштиришда никоҳланаётганлар қозига никоҳона тўлашган. Муҳр кўйгани учун муҳрона, болалар ўқиши учун мактаб пули, қурилиш ва дарахтзорлардан ускуна пули, чиғир орқали суғориладиган ердан чиғир пули, магистрал каналдан сув олгани учун лобаки пули, ариқлардан сув чиқарганлиги учун жўя пули, миробларга миробона ва бошқа йиғимлар умумий сони 50 дан ортган.

Хулоса қилиб, шуни таъкидлаш мумкинки, воҳа хўжалигида ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсиши, турларининг кўпайиши доимий тарзда юқори табақа назоратида бўлган. Шу туфайли сиёсий ҳокимиятни мустаҳкамлаш мақсадида, давлат хазинасини тўлдириш, маъмурий-сиёсий, ҳарбий вазиятни тартибга солиб туриш, мустаҳкамлаш мақсадида амирлик ҳудудидаги аҳолини солиққа тортиш орқали амалга оширилган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве. – Ташкент: Фан, 1970. – С.150.
2. ЎзРМДА.47-жамғарма.1-езув.115а-иш.65-варақ.
3. Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зерафшанском округе. С приложением списка населенных мест округа // Записки императорского русского географического общества по отделению статистики. Т. IV. – СПб., 1874. – С.376-377.
4. Мухсинова К.З. Документы о крестьянских движениях в Бухарском ханстве в 80-е гг XX в. Из истории Средней Азии. – Ташкент, 1965. – С. 18.
5. Мухсинова К.З. К истории выступлений Бухарских крестьян против налогового гнета в конце XIX в // Проблемы востоковедения. – Ташкент, 1959. – С. 99.
6. ЎзР МДА 126-жамғарма, 1-рўйхат, 1262 – иш, 9,60-варақлар;Хакимова К.З..Кравец Л.Н.Социально-экономические отношения и классовая борьба в дореволюционном Узбекистане. -Ташкент. Фан. 1980. -С. 128.
7. ЎзРМДА. 47-жамғарма. 1-рўйхат.115а-иш.73-варақ.
8. ЎзР МДА 126-жамғарма, 1-рўйхат, 105–иш, 2-варақ; Хакимова К.З..Кравец Л.Н. Социально-экономические отношения и классовая борьба в дореволюционном Узбекистане. -Ташкент. Фан 1980. -С.129.
9. ЎзР МДА 126-жамғарма, 1-рўйхат, 1001 – иш, 18-варақ.
10. ЎзР МДА. 2-жамғарма, 1-рўйхат, 251 – иш, 2-варақ; 126-жамғарма. 1-рўйхат. 1271-иш. 11-варақ; Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIXв Ч. 11-Душанбе. АН ТаджССР. 1963 -С.76.
11. Семенов А.А. Очерки поземельно-податного устройства в Бухарского ханства -Ташкент. 1929. -С53.
12. ЎзРМДА.2-жамғарма.1 –рўйхат, 303-иш. 14-варақ.

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ДАВРИДА СОВЕТ ДАВЛАТИНИНГ ЖАЗО СИЁСАТИ (1939-1945 й.)

Ражабов Қаҳрамон Кенжаевич
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Фанлар академияси
Тарих институти бош илмий ходими

Аннотация: Гитлерчиларнинг Шарққа доир ҳарбий муддаоларини ўзида гавдалантирган «Барбаросса» режасига «яшин тезлигидаги уруш» ғояси асос бўлган эди. Совет мамлакатини битта қисқа муддатли кампания жараёнида мағлуб қилиш ва урушни 1941 йил кузида тамомлаш мўлжалланган.

Бошланган уруш мамлакат ҳаётининг барча жабҳаларида ўзгаришлар қилишни, кучли мудофаа учун катта куч-ғайрат сарфлашни талаб этарди. Иккинчи жаҳон уруши йиллари СССР, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам давлат ва халқ барча кучларининг шафқатсиз ва кучли душманга қарши ғалаба учун курашга сафарбар этилиши билан характерланади. Айни вақтда шу йилларда аҳолининг бир қисмига нисбатан ноҳақлик билан муносабатда бўлинди, уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари поймол этилди, уларга нисбатан қатағонлик чоралари қўлланилди. Уруш йилларида Ўзбекистонга халқларнинг зўрлик билан кўчирилиши давом этди. “Жазоланган халқлар” бунга энг характерли мисол бўла олади.

Калит сўзлар: иккинчи жаҳон уруши, жазо сиёсати, саноат корхоналари, ватанпарварлик, фашизм, зўравонлик, қатағонлик.

Аннотация: План «Барбаросса», воплотивший военные амбиции Гитлера на Востоке, основывался на идее «молниеносной войны». Он был призван разгромить Советскую страну в короткой кампании и закончить войну осенью 1941 года.

Начавшаяся война потребовала перемен во всех сферах жизни страны, больших усилий для крепкой обороны. Годы Великой Отечественной войны ознаменовались мобилизацией

всех сил государства и народа в СССР, в том числе и в Узбекистане, на борьбу за победу над беспощадным и могущественным врагом. В то же время, в эти годы, к части населения относились несправедливо, нарушались его права, применялись к ним репрессивные меры. В годы войны продолжалось насильственное переселение народов в Узбекистан. «Наказанные народы» — наиболее типичный тому пример.

Ключевые слова: Вторая мировая война, уголовная политика, промышленные предприятия, патриотизм, фашизм, насилие, репрессии.

Abstract: The Barbarossa Plan, which embodied Hitler's military ambitions in the East, was based on the idea of a «lightning war.» It was intended to defeat the Soviet country in a short campaign and end the war in the fall of 1941.

The war that had begun required changes in all spheres of life in the country, a great effort for a strong defense. The years of World War II were marked by the mobilization of all the forces of the state and the people in the USSR, including Uzbekistan, in the struggle for victory against a ruthless and powerful enemy. At the same time, during these years, a part of the population was treated unfairly, their rights were violated, and repressive measures were applied against them. During the war, the forcible resettlement of peoples to Uzbekistan continued. «Punished nations» is the most typical example of this.

Keywords: World War II, penal policy, industrial enterprises, patriotism, fascism, violence, repression.

Ўзбекистонда Иккинчи жаҳон уруши арафаси ва уруш бошланган дастлабки йилларга тўғри келган учинчи беш йиллик даврида (1938 – 1942 йиллар) кўплаб йирик саноат корхоналари ва бошқа иншоотлар қурилди.

Фашистлар Германияси 1941 йил 22 июнь якшанба куни тонготарида хужум қилмаслик ҳақидаги совет-герман шартномаси шартларини бузиб, Совет Иттифоқи ҳудудига ҳалокатли уруш оловини ёғдирди, кўккисдан СССРга хужум бошлади. Совет Иттифоқи халқлари, шу жумладан, Ўзбекистон халқлари учун оғир синовлар вақти ва уларнинг немис-фашист босқинчиларига қарши фидокорона кураши бошланди [1.8].

Гитлерчиларнинг Шарққа доир ҳарбий муддаоларини ўзида гавдалантирган «Барбаросса» режасига «яшин тезлигидаги уруш» ғояси асос бўлган эди. Совет мамлакатини битта қисқа муддатли кампания жараёнида мағлуб қилиш ва урушни 1941 йил кузида тамомлаш мўлжалланди.

Бошланган уруш мамлакат ҳаётининг барча жабҳаларида ўзгаришлар қилишни, кучли мудофаа учун катта куч-ғайрат сарфлашни талаб этарди. Бироқ совет давлатининг юқори ҳокимият эшелонида дастлаб саросималик кўзга ташланди. Фақат 1941 йил 29 июндагина ВКП(б) Марказий Комитети ва СССР Халқ Комиссарлари Советининг махсус директиваси [2.360-361] орқали жойларга кўрсатмалар жўнатилиб, унда уруш аҳволни кескин ўзгартириб юборганлиги, Ватан жиддий хавф остида қолганлиги, барча ишларни ҳарбий изга солиш учун тез ва қатъий равишда қайта қуришни амалга ошириш зарурлиги кўрсатиб ўтилганди. Кўрсатмаларнинг асосий талаби «Ҳамма нарса фронт учун, ҳамма нарса ғалаба учун!» деган қақирқда ўз ифодасини топган эди [3.433].

1941 йил 30 июнда ВКП(б) МК Бош қотиби ва СССР Халқ Комиссарлари Совети раиси И.В.Сталин бошчилигида СССР Давлат Мудофаа Комитети (ДМК) ташкил топди. ДМК қўлида бутун давлат, ҳарбий ва партиявий ҳокимият тўпланган эди. Бошланган уруш шароитида совет қуролли кучларига стратегик раҳбарликни амалга оширувчи фавқулодда орган сифатида Сталин бошлиқ Олий Бош қўмондонлик қароргоҳи ташкил этилди. 8 августда Сталин СССР Қуролли кучлари Олий Бош қўмондони лавозимини қабул қилди. Барча муҳим ҳарбий-сиёсий қарорларни қабул қилиш ҳақиқатда унга топширилган эди, бу қарорлар ДМК буйруқлари ёки ВКП(б) МК Сиёсий бюросининг қарорлари сифатида расмийлаштириларди. Сталиннинг фақат йирик масалаларнигина эмас, балки майда-чуйда масалаларни ҳам ҳал қилишга уриниши кўплаб раҳбарларнинг ташаббусини бўғиб қўйган эди. Фақат 1941 йил 3 июлдагина Сталин халққа мурожаат қилишга қарор қилди. У ўзининг радио орқали сўзлаган нутқида ҳақиқий аҳволни айтишга мажбур бўлган эди [4.13-31].

Урушнинг дастлабки, оғир кунлариданоқ совет халқи босқинчилар устидан ғалабага эришишга бутун кучларини бағишлашга интилди. Ўзбекистон халқи ҳам совет давлати таркибида бўлганлиги учун бу дахшатли уруш ғам-ғуссасидан четда қололмади.

Иккинчи жаҳон уруши даврида республикага раҳбарлик қилган Ўзбекистон Компартияси

Марказий Комитетининг биринчи секретари Усмон Юсупович Юсупов (1900 – 1966) ўзбекистонликларни фашизмга қарши курашга сафарбар қилишга бош - қош бўлди. Уруш йилларида Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми раиси Йўлдош Охунбобоев (1885 – 1943) ҳамда Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети раиси лавозимларида Абдужаббор Абдурахмонов фаолият кўрсатди.

Бугунги кунда Ўзбекистоннинг совет даври тарихига, шу жумладан, уруш даврига янгича баҳо берилмоқда. Нуқтаи назарлар бир хил эмас, албатта. Ўзбек халқи кўп йиллар мобайнида миллий озодликни орзу қилиб юрар ва совет тузумининг қулашидан объектив равишда манфаатдор эди. Бироқ уруш йилларида юксак ватанпарварлик бурчини адо этган ўзбек халқи фашизмдан фақат СССРни эмас, энг аввало, Ўзбекистонни ҳимоя қилишни, уни яна бир босқинчидан сақлаб қолишни мақсад қилиб қўйган эди, десак хато қилмаган бўламиз.

Албатта, қудратли совет давлати машинасининг тазйиқ ўтказиб келганини инкор этиш хато бўлар эди. Лекин мазкур ўринда ўзбек халқининг Иккинчи жаҳон уруши хусусиятини ва фашизм билан курашдаги ўз ўрнини идрок этишдаги юксак ахлоқий-ғоявий қарашларини эътибордан четда қолдирмаслигимиз зарур.

Оғир уруш йилларини ўз бошидан кечирган кишиларнинг хотираларидан маълум бўлишича, одамлар ўша вақтда социализмнинг афзалликлари ва совет режимини ҳимоя қилиш зарурлиги ҳақида кам ўйлар эдилар. Халқнинг аксарият қисми мустабид совет тузумини қоралар эди. Чунки Ўзбекистонда ҳали Туркистон Мухториятининг қонга беланганлиги, истиклолчилик ҳаракатининг зўравонлик билан бостирилиши, диний эътиқодлар учун таъқиб қилишлар эсдан чиқмаган эди. Жамоалаштиришнинг сталинча зўравонлик билан амалга оширилиши натижасида юз берган жиноятлар хотирадан кўтарилмаганди. Бутун мамлакатда бўлгани сингари республикада ҳам 1936 - 1938 йилларда бўлган оммавий қатағонлардан халқ юрагида қолган жароҳат ҳали битмаганди.

Бироқ, ўз юртига бўлган чинакам юксак муҳаббат туйғуси, жонажон заминга тажовуз қилган душманга нафрат ҳисси мустабид совет тузumi етказган ғам - аламни орқа ўринга суриб қўйди. Халқ ўзини душманни тўхтатишга ва улоқтириб ташлашга қодир бўлган бирдан-бир куч деб ҳис қилди. У коммунистик мафкура ҳимоясини эмас, балки фашизмга қарши курашнинг адолатли эканлиги ғоясини танлади.

Айтиш лозимки, урушдан илгариги ва уруш йилларида совет давлати миллий сиёсатининг фожиали оқибатларидан бири халқларнинг яшаб турган жойларидан зўрлик билан кўчирилиши ҳисобланади [5.61-69]. XX асрнинг 30-40 - йилларида СССР аҳолисининг 60 дан ортиқ миллий гуруҳлари депортацияга дучор бўлди, шу жумладан, 10 дан ортиқ халқлар ва элатлар ўзларининг яшаб турган жойларидан оммавий равишда мамлакатнинг бошқа ҳудудларига зўрлик билан кўчирилди. Шу йилларда зўрлик билан кўчирилган халқларнинг сони 3,5 миллион кишини ташкил этди [6.35]. Депортациялар мамлакатнинг деярли ҳамма ҳудудларидан асосан Россиянинг шимолий ҳудудлари ҳамда Урал, Ғарбий Сибирь, Қозоғистон ва Ўрта Осиёга кўчириш билан амалга оширилди. Депортация қилинган халқларнинг катта қисми Иккинчи жаҳон урушининг якунига қадар Қозоғистон ва Ўзбекистонга жойлаштирилди. Оммавий равишда кўчирилган корейслар, крим-татарлари, месхетиялик турклар ва бошқа халқлар учун Ўзбекистон асосий жойлашув ҳудудига айлантирилди.

1937 йилда Россиянинг Узоқ Шарқдан корейслар биринчи бўлиб оммавий равишда депортация қилинди. 1937 йил 21 августда СССР ХКС ва ВКП (б) МКнинг “Узоқ Шарқ ўлкасининг чегара районларидаги корейс аҳолисини кўчириш тўғрисида” ги қарори қабул қилинди. Ушбу қарорга кўра, “Узоқ Шарқ ўлкасида япон жосусларининг тарқалишига йўл қўймаслик мақсадида” шу ҳудуднинг 23 та чегара районларидаги барча корейс аҳолисини кўчириш ва уларни Жанубий Қозоғистон вилояти, Орол денгизи, Балхаш атрофидаги туманлар ҳамда Ўзбекистонга жойлаштириш таклиф этилди [7].

Архив маълумотларининг гувоҳлик беришича, 1937 йилнинг 13 ноябрига қадар Ўзбекистонга Узоқ Шарқдан 16307 та корейс оиласи (74500 нафар киши) кўчириб келтирилди [8].

Иккинчи жаҳон уруши йиллари СССР, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам давлат ва халқ барча кучларининг шафқатсиз ва кучли душманга қарши ғалаба учун курашга сафарбар этилиши билан характерланади. Айни вақтда шу йилларда аҳолининг бир қисмига нисбатан ноҳақлик билан муносабатда бўлинди, уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари поймол этилди, уларга нисбатан қатағонлик чоралари қўлланилди. Уруш йилларида Ўзбекистонга халқларнинг зўрлик билан кўчирилиши давом этди. “Жазоланган халқлар” бунга энг характерли мисол

бўла олади. Фашист босқинчилари эгаллаган ҳудудлардаги халқлар айрим вакилларининг мавжуд шароитда босқинчилар билан ҳамкорлик қилганлиги ҳолатлари кузатилди ва бу ҳолат натижасида айрим халқлар асоссиз равишда “хоинлик”да айбландилар.

1943 – 1944 йилларда Ўзбекистонга қалмиқлар, қрим-татарлари, греклар, арманлар, болгарлар, Шимолий Кавказдан чеченлар, ингушлар, балқарлар, қорачойлар, Грузиядан месхетия турклари, курдлар, ҳамшаллар кўчириб келтирилди. СССР ХКС нинг 1943 йил 14 октябрдаги “СССРда НКВД масалалари” тўғрисидаги мутлақо махфий қарорига кўра, Қорачой автоном вилоятидан қорачойлар кўчирилди. 1943 йил 2 ноябрдан бошлаб ҳаммаси бўлиб 69 267 нафар киши кўчирилиб, улардан 353 нафари Ўзбекистонга жойлаштирилди. ХКС нинг 1943 йил 28 декабрдаги “Қалмиқ АССРда истиқомат қилувчи қалмиқларни кўчириш тўғрисида”ги мутлақо махфий қарорига кўра, 1943 йил декабридан 1944 йил июнигача Қалмиқ автоном республикасида 93 000 киши, бошқа вилоятлардан 4000 киши кўчирилди. 1945 йил бошларига келиб, Ўзбекистонга 538 нафар қалмиқ жойлаштирилди. НКВДнинг 1944 йил 29 январдаги “Чеченлар ва ингушларни кўчириш тартиби тўғрисида”ги кўрсатмаси ва СССР Давлат Мудофаа Комитетининг 1944 йил 31 январдаги мутлақо махфий қарорига кўра, Чечен-Ингуш, Доғистон АССР ва бошқа вилоятлардан 1944 йил қиш-баҳор ойларида 493 269 нафар киши кўчирилди. Шулардан 334 киши Ўзбекистонга жойлаштирилди. Давлат Мудофаа Комитетининг 1944 йил 5 мартдаги Қабарда-Балқар АССР ва Грузия ССРнинг Клухор районидаги болқарларни кўчириш тўғрисида”ги мутлақо махфий қарорига кўра, 38 000 нафардан ортиқ болқарлар кўчирилди, улардан 419 нафар киши Ўзбекистонга жойлаштирилди.

1944 йил 13 апрелдан бошлаб, Қрим озод этилгандан сўнг, НКВД (Ички ишлар халқ комиссарлиги) ва НКГБ (Давлат хавфсизлиги халқ комиссарлиги) бу ҳудудни советларга қарши унсурлардан тозалашга киришди. Бу эса қрим- татарларининг ёппасига кўчирилишини аниқлатар эди. Давлат Мудофаа Комитетининг 1944 йил 11 майдаги “Қрим-татарлари тўғрисида”ги мутлақо махфий қарорига кўра, барча татар миллатига мансуб халқларни “Қрим ҳудудидан кўчириш ва уларни Ўзбекистон ССР районларига доимий суратда махсус кўчирилганлар сифатида жойлаштириш” белгилаб қўйилди. Қрим АССР дан 191 014 нафар татар миллатига мансуб аҳоли кўчирилди [9.217]. 1944 йил 11 июнда Ўзбекистонга 151 604 кишидан иборат қрим-татарлари (35 275 оила) кўчириб келтирилди, шулардан эркалар 26 749, аёллар 53 537, болалар 71 318 нафар кишини ташкил этди [10]. Кўчирилганлар таркибида 5–6 минг нафар қримлик лўлилар ҳам бор эди [11.]. Қримдан кўчирилган халқлар республикамизнинг 7 та вилоятидаги 62 та районга жойлаштирилди.

Қримдан татарлар кўчирилгандан сўнг, Давлат Мудофаа Комитетининг 1944 йил 2 июндаги “Қрим АССР ҳудудидан болгарлар, греклар ва арманларни кўчириш тўғрисида”ги қарори ҳамда 1944 йил 24 июндаги “Қримдан муддати ўтган миллий паспортга эга бўлган Туркия, Греция ва Эрон фуқароларига мансуб аҳолини Ўзбекистонга кўчириш тўғрисида”ги қарорига кўра Қримдан 41 854 нафар кишидан иборат греклар, болгарлар, арманлар, немислар, италияликлар, руминияликлар, шунингдек, чет эл фуқаролигига мансуб аҳоли кўчирилди [12]. Уларнинг катта бўлмаган қисми, яъни 3652 кишидан иборат чет эл фуқаролари, шу жумладан, 3531 нафар Греция, 105 нафар Туркия ва 16 нафар Эрон фуқаролари (қўлларида муддати ўтган миллий паспортга эга бўлган Туркия, Греция ва Эрон фуқаролигига мансуб маҳаллий аҳоли) Ўзбекистоннинг Фарғона вилоятига кўчирилди [13]. Шундай қилиб, Қримдан жами 225 009 нафар киши кўчирилиб, улардан 155 256 нафари Ўзбекистонга жойлаштирилди.

Кейинги навбатда Грузия ССРдан месхетия халқлари кўчирилди. Давлат Мудофаа Комитетининг 1944 йил 31 июлдаги “Грузия ССРнинг чегара ҳудудларидан месхети-турклари, курдлар ва ҳамшалларни кўчириш тўғрисида”ги мутлақо махфий қарорига кўра, «Грузия ССРнинг давлат чегараларини ҳимоя қилиш шарт-шароитларини яхшилаш мақсадида» Грузия ССРнинг чегара ҳудудларидаги 5 та райондан ва Ажария АССРдан жами 92307 кишидан иборат месхети-турклари, курдлар ва ҳамшаллар кўчирилди. Бу халқларнинг депортацияси 1944 йилнинг 15 ноябрида бошланди. 1944 йил 25 ноябрдан 13 декабргача Ўзбекистонга Грузиядан кўчирилганлар билан тўла 29 та эшелон олиб келиб туширилди. Улар республикамизнинг 7 та вилоятидаги 43 та районга жойлаштирилди. 1945 йил бошида Грузиядан кўчирилган 53827 нафар киши Ўзбекистонга жойлаштирилди [14].

Зўрлик билан кўчирилган халқларнинг миллий-давлат тузилмалари тугатилди. Хусусан, СССР Олий Совети Президиумининг 1941 йил 7 сентябрдаги «Собиқ Волгабўйи Немислари Республикаси территориясининг маъмурий тузилиши ҳақида»ги фармонида кўра немисларнинг

миллий - давлат тузилмаси тугатилди. СССР Олий Совети Президиумининг фармонларига биноан Қорачой автоном вилояти (1943 йил 12 октябрь), Қалмоқ АССР (1943 йил 27 декабрь), Чечен-Ингуш АССР (1944 йил 7 март) тугатилди, Қабарда-Балқар АССР Қабарда АССРга айлантирилди (1944 йил 8 апрель). Қрим АССР тугатилиб (1945 йил 30 июнь), унинг ўрнига РСФСР таркибидаги Қрим автоном вилояти ташкил этилди.

1944 йил 26 февралда СССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг «Махсус кўчирилганларни умумий ҳарбий ҳисобдан чиқариш ва уларнинг ҳарбий билетини олиб қўйиш тўғрисида»ги, 30 июлда «Қизил армияда ҳарбий хизматдан бўшатиш ва оилалари яшаб турган жойларга қайтган қалмиқлар, қорачойлар, чеченлар, ингушлар, қрим-татарлари, болгарлар, греклар, арманларни махсус манзилгоҳлар ҳисобига киритиш тўғрисида»ги директиваси чиқди. Фронт бўйлаб қизил армия сафларидан чеченлар, ингушлар, қорачойлар, балқарлар, қрим-татарлар, қалмиқлар ва бошқа миллат вакиллари бўшатиш тўғрисида махсус буйруқлар чиқарилди. Оддий аскарлар ва сержантлар, кичик офицерларнинг кўпчилиги, сиёсий ходим ҳисобланган катта офицерлар армия сафидан бўшатилиб, махсус манзилгоҳларга юборилди. Қизғиш шундаки, фақат катта офицерлар фронтда жанг қилишни давом эттирдилар.

Ўзбекистон мамлакатда махсус кўчирилганларнинг жойлашуви бўйича Қозоғистондан кейин иккинчи ўринда турар эди. Урушдан кейинги йилларда «власовчилар», 1949 йил ўрталарида Молдавиядан кўчирилганлар қисман Ўзбекистонга жўнатилди. 1952 йил 1 июлгача бўлган маълумотларга кўра, Ўзбекистон ССРда махсус кўчирилганлар сони 186 310 нафар кишини ташкил этди, улар республиканинг вилоятларига қуйидагича жойлаштирилди: Андижон вилоятида – 21395, Бухоро вилоятида – 7307, Самарқанд вилоятида – 45246, Қашқадарё вилоятида – 6800, Наманган вилоятида – 11960, Сурхондарё вилоятида – 142, Тошкент вилоятида – 62356, Фарғона вилоятида – 29967, Хоразм вилоятида – 82 ва Қорақалпоқ АССРда – 1046 нафар киши жойлаштирилди. Махсус кўчирилганлар орасида чет эллик фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаганлар сони 2743 нафар кишини ташкил қилди [15].

Шундай қилиб, халқларнинг зўрлик билан кўчирилиши натижасида Ўзбекистонда мамлакатнинг бошқа ҳудудларида бўлгани сингари, этник озчиликнинг жойлашув ҳудуди ҳам кенгайтирилди. Бироқ ўша даврда Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан бундай катта миқдорда кўчирилганларни қабул қилишга тайёр эмас эди. Республикада олдида бир қатор мураккаб масалаларни ҳал қилиш вазифаси турарди. Республикада нафақат кўчириб келтирилган аҳоли учун, балки ўз аҳолиси учун ҳам нормал турмуш шароитлари мавжуд эмас эди. Турар жой, озиқ-овқат етишмас, нон ва гўшт маҳсулотлари Ўзбекистонга бошқа республикалардан келтирилди. Тиббиёт ходимлари етишмас эди, жуда катта миқдорда дори-дармонга муҳтожлик сезилиб турарди, чунки мамлакатда ўша йилларда безгак хуруж қиларди. Масалан, ҳар 10 000 кишига бор-йўғи 4,7 нафар врач тўғри келар эди [16.15]. Қрим ва Грузиядан кўчирилган халқларнинг Ўзбекистонга келиши билан республика олдида уларнинг ҳўжалик аҳволини йўлга қўйиш ҳамда меҳнат билан таъминлаш, шунингдек, бир қатор ижтимоий масалаларни ҳал этиш билан боғлиқ янги вазифалар юзага келди. Шундай бўлса-да, Ўзбекистон ҳукумати, ўзбек халқи оғир синов йилларида барча кўчириб келтирилган халқларни жойлаштириш ва иш билан таъминлаш учун имкони борича ҳаракат қилди.

Бутуниттифок миқёсида депортацияга дучор бўлган махсус кўчирилган аҳолининг ҳуқуқий ҳолати, уларнинг махсус манзилгоҳлардаги яшаш ва меҳнат шароитлари СССР ХКС нинг 1945 йил 8 январда қабул қилинган мутлақо махфий «Махсус кўчирилганларнинг ҳуқуқий аҳволи тўғрисида»ги қарори [17] ва «НКВД махсус комендатуралари тўғрисидаги Низом»и [18] билан белгилаб берилди. Бу кўрсатмаларга биноан махсус кўчирилганларнинг мажбурий меҳнати ва уларнинг эркин ҳаракатланишини чекловчи қоидалар мустаҳкамланди. Махсус режим шароитида махсус кўчирилганларнинг ҳуқуқлари асосан махсус комендатуралар томонидан тартибга солинди. Жойларда НКВД маҳаллий бошқаруви қошида махсус комендатураларнинг бўлимлари ташкил этилди. Бундан кўзланган мақсад давлат хавфсизлигини таъминлаш, жамоат тартибини кўриклаш ва махсус кўчирилганларнинг қочиш ҳолларини олдини олиш ҳамда уларнинг яшаш ва меҳнат шароитларини назорат қилишдан иборат эди. 1947 йил 21 январда махсус манзилгоҳларда 179 368 нафар киши (49 253 та оила) мавжуд бўлиб, улар Ўзбекистоннинг вилоят, шаҳар ва туманларида ташкил қилинган 120 та махсус комендатуралар назоратида эди [19.159]. Махсус кўчирилганлар расман район даражасида сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга эди. Улар СССР ордени ва медаллари билан мукофотланишлари мумкин эди, аммо бу ҳуқуқларнинг аксарияти фақат қоғоздагина эди, ҳолос. Амалда эса ҳаммаси бошқача кечди.

Махсус кўчирилганларнинг ҳаёти ва тақдирини қонунлар эмас, кўп ҳолларда жойлардаги НКВД бошлиқлари ҳал қилишарди. Фақатгина XX аср 50-йиллари ўрталаридан бошлаб бутун мамлакатдаги махсус кўчирилганлар ҳаётида ижобий ўзгаришлар содир бўла бошлади.

Инсоният тарихида турли-туман мустабид тузумлар ва террорга асосланган сиёсий режимлар бўлган [20]. Аммо бу тузум ва режимларнинг бирортаси ўзи амалга оширган қатли омни халқ ва Ватан манфаати ҳамда равнақи йўлида олиб борганини айтмаган. Ёки миллионлаб кишиларни кириб, уларнинг азиз умрларини қамоқхона ва лагерларда чиритиб, демократия ва гуманизм ҳақида бутун дунёга коммунистлар ва совет давлатидек жар солмаган. Ўзини жаҳондаги энг инсонпарвар давлат деб атаган, ҳатто жаҳон инқилобини амалга ошириб, Ер қуррасида ягона социалистик давлат тузумини барпо этмоқчи бўлган СССР ўзининг етмиш йиллик тарихи билан чин демократиядан узоқ давлат эканини намойиш этди. У ўзининг қатағончилик сиёсатини амалга ошириш учун ҳатто ўзигача шаклланган ва инсоният манфаатига хизмат қилиб келаётган ҳуқуқ ва қонунчилик асосларини чок-чокидан бузиб, ундаги инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиши мумкин ва лозим бўлган масалаларни мутлақо нотўғри талқин қилди.

1926 йилда қабул қилинган РСФСР Жиноят кодексининг 581-моддасига 1934 йил 8 июнда киритилган қўшимчага кўра, Ватанга хоинликда айбланган ҳарбий хизматчининг оила аъзоси содир этилган ёки тайёрланаётган жиноятда мутлақо иштирок этмаган ва ҳатто ундан хабар топмаган бўлса-да, 5 йилга Сибирнинг олис гўшаларига сургун қилинган. 1937 – 1938 йилларда бу модда қатағон қилинган давлат, фан ва маданият арбобларининг оила аъзоларига нисбатан ҳам қўлланган [21.86-87]. Қонунчилик асосларининг бундай кўпол равишда бузилиши кейин ҳам изчил давом этди. Жамоа масъуллиги масаласи тоталитар-террористик тузум “жиноий ҳуқуқ”ининг бош тамойилига айланди. Бу тамойил: а) ҳақиқий жиноятчи билан бирга шу жиноятдан беҳабар бошқа киши ёки кишиларнинг ҳам ноҳақ жазоланишига; б) ижтимоий ҳаётда шубҳаланиш ва чақимчилик ҳолларининг авж олишига; в) қатағон қилинган кишилар доирасининг тинимсиз равишда кенгайиб, тоталитар тузумга текин хизмат қилувчи ишчи кучининг муттасил равишда ошишига сабаб бўлди. Жиноят кодексидаги “жамоа масъуллиги” ҳақидаги модда туфайли, сталинизм тарихининг тадқиқотчиларидан бири британиялик Роберт Конквестнинг ҳисоблашича, 1938 йил бошларида мамлакат аҳолисининг 5 фоизидан кўпи қамоққа олинган; агар қатағон кейинчалик ҳам шундай суръат билан давом этганида, бу рақам 10 фоизга, сўнгра 30 – 45 фоизга кўпайган бўларди [22.552].

СССР Олий Совети Президиуми 1940 йил 17 июлдаги фармони билан НКВД органларига ҳунармандлик ва темир йўл билим юртлари ҳамда ФЗО мактабларида интизомни бузган ва билим юртидан ўзбошимчалик билан кетиб қолганларга нисбатан 2 ойдан 4 ойгача қамоқ жазосини қўллаш ҳуқуқини берди. Кўп ўтмай, бу фармон ишга кечиқиб келган ва тушликдан кечиқиб қайтган кишиларга нисбатан ҳам қўллана бошлади. Мазкур фармонга биноан 3 миллиондан зиёд киши қамалди. Уларнинг аксари, қисқа муддатли жазо берилганига қарамай, урушнинг сўнгги кунларига қадар озод қилинмади. Бундай 2 – 4 ойлик ёки 3 – 5 йиллик қамоққа ҳукм қилинган кишиларга жазо муддати тугаши билан янги муддат бериш одатий ҳолга айланди. Шундай қилиб, меҳнат интизомини кучайтиришга, тоталитар тузумнинг хавфсизлигини таъминлашга қаратилган чора ва тадбирлар тоталитар давлатни текин ишчи кучи билан таъминлаш, унга шу ишчи кучини хоҳлаган шароитда ишлатиш ва зарур ҳолларда ҳатто йўқ қилиб юбориш имконини берди. Расмий маълумотларга қараганда, 1941 йилнинг 1 январиди лагерлардаги мажбурий меҳнатга жалб этилган кишилар сони 1 930 000 нафар, махсус посёлкалардагилар сони эса 93 321 нафар киши бўлган.

1941 – 1942 йилларда Ўзбекистонда ҳибсга олинганлар орасида Тўхтасин Жалолов, Сулаймон Азимов, Сотти Хусайн (1907 – 1942), Шокир Сулаймон (1900 – 1941), Юнус Латипов, Омил Одилов, Обиджон Ҳошимов, Соли Эминов, Шароф Обидов, Раҳим Раҳмонов, Нурулла Отауллаев, Акмал Обидов, Комил Маъдиев, Ҳасан Неъматов, Жўра Икромов, Аҳад Одилов, Ҳусан Ғозиев, Ғафур Расулов, Раҳимжон Иброҳимов, Акбар Долимов, Файзулла Убайдуллаев, Ҳасан Зуннунов, Аҳад Турсунов, Асад Убайдуллаев сингари илм-фан ва маданият оламига мансуб кишилар бўлишган. Ҳибсга олиш ва тергов ишлари уруш даврида кечгани учун НКВД ходимлари қамоққа олинганларнинг “жиноий иш”ларини наридан-бери кўриб, аксариятини шошилиш равишда отиб ташлашган. Аммо 1954 йилда КПСС МКга келган шикоят ва аризалар асосида қатағон қурбонларининг “жиноий иш”ларини қайта кўриш жараёни бошланганда, аксар “иш”лар шахсан НКВД раҳбарларининг хоҳиш-иродаси билан сохта айблар асосида тайёрлангани маълум бўлган.

СССР Бош прокурори Р.А. Руденко 1954 йил 19 январда С.Азимов ва бошқаларни айблаш бўйича тузилган ишнинг қайта кўрилганлиги ҳақида КПСС МКга хат йўллаган. Шу хатдан маълум бўлишича, Ўзбекистон Компартияси МКнинг собиқ котиби Сулаймон Азимов, Ўзбекистон Компартияси МК тарғибот ва ташвиқот бўлими мудирининг собиқ ўринбосари Сотти Ҳусайнов (Сотти Ҳусайн), “Қизил Ўзбекистон” газетаси таҳририятининг собиқ бўлим мудир Тўхтасин Жалолов, шу газетанинг адабий ходими Юнус Латипов, “Муштум” журналининг адабий ходими Ғафур Расулов, “Ёш куч” журнали таҳририяти котиби Омил Одиллов, ўрта мактаб ўқув бўлими мудир Обид Ҳошимов, шунингдек, “Тароқчи” артели ошпази Соли Эминовларни айблаш бўйича жиноий иш 1941 йилда Ўзбекистон Ички ишлар халқ комиссари Амаяк Кобулов ташаббуси билан очилган эди.

Масалан, қатағон қилинганлар орасида Тўхтасин Жалолов ҳам бўлган. Тўхтасин Жалолов (1909 – 1984) – таниқли адабиётшунос ва таржимон. У қатағон қилиниб, Сибир ва Узоқ Шарқдаги қамок лагерларида ва сургунда бўлди (1941 йил июль – 1955 йил январь). У қамокдан оқланиб қайтгач, фаол ижодий меҳнат билан шуғулланди. Олимнинг “Ўзбек шоирлари” китоби машҳур. Тошкентда 1984 йил 13 апрелда вафот этган.

Иккинчи жаҳон урушидан соғ-омон қайтган, оқ-қорани таниган ғолиб жангчилар энди жамият ва турмушга, ҳаётда кечган ва кечаётган воқеаларга ўзга кўз билан қарай бошлади. Энди қандай яшаш керак, деган савол илғор кишиларни ўйлата бошлади. Улар урушдан кейинги жамиятда кескин ўзгариш бўлиши лозим деган тушунча билан яшади.

Европадаги жанг майдонлари ва фашист концлагерларидан СССРга қайтиб келган 2 270 000 нафар ҳарбий асирнинг атиги 20 фоизига ўз уйларига қайтиш имкони берилди. Қолганлари совет лагерларига ёки 5 йиллик сургунга ёки мажбурий меҳнатга жўнатилди. Иккинчи жаҳон урушида жасорат кўрсатган ҳарбий қўмондонлардан 37 нафар генерал қамокқа олинди. Эльбада совет жангчиларининг АҚШ ва Буюк Британия жангчилари билан учрашувида қатнашган командирлар ва сиёсий ходимларнинг катта гуруҳи қатағон қилинди.

Хулоса қилиб айтганда, Иккинчи жаҳон урушининг давтлабки даврида (1939 йил сентябрь – 1941 йил май) СССР агрессив ташқи сиёсат олиб борди. Бу сиёсат энг аввало совет давлатига қўшни бўлган ўнга яқин мамлакатларга қилинган ҳарбий ҳужумлар, Польшага босқин ва унинг Германия билан биргаликда бўлиб олиниши ҳамда Литва, Латвия, Эстония давлатларининг босиб олиниши ва тугатилиши, Финляндияга қарши уруш, Руминиядан қатор ҳудудларнинг тортиб олиниши билан белгиланади. 1941 йил 22 июнда фашистик Германиянинг тўсатдан Совет Иттифоқига бостириб кириши билан совет давлати олиб бораётган ташқи сиёсат ҳамда жаҳон жамоатчилигининг унга бўлган муносабати кескин ўзгарди. СССР эндиликда фашистик Германиянинг иттифоқчисидан унга қарши кураш олиб бораётган давлатга айланди.

Совет давлати уруш йилларида, ҳатто бепоён мамлакат тақдири ҳавф остида қолган 1941 йил кузи – 1942 йил бошларида ҳам қатағон сиёсатини тўхтатмади. Давлатнинг жазо ва қатағон машинаси Ўзбекистон ССРда ҳам тинимсиз ишлаб турди. Ўзбек халқининг асл фарзандлари, фан ва маданият арбоблари бу пайтда қатағон қилинди.

Уруш йилларида НКВД идоралари айрим одамлар ва турли гуруҳларга мансуб кишиларни қатағон қилиш билан чекланмасдан бутун-бутун халқларни ўз яшаб турган жойларидан мамлакатнинг турли ҳудудларига мажбуран кўчирилди. Қрим татарлари, корейслар, месхети турклари, қўмиқлар, чеченлар ва бошқа кўплаб халқлар Ўзбекистон ССР ҳудудига ҳам мажбуран жўнатилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 й.). Иккита китоб. Иккинчи китоб. 1939-1991 йиллар. Масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Рахимов, Қ.Ражабов. – Тошкент: O'zbekiston, 2019. – Б.8.
2. Ўзбекистон Коммунистик партияси тарихининг очерклари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1964. – Б.360-361.
3. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Б. 433.
4. Сталин И. Совет Иттифоқининг Улуғ Ватан уруши тўғрисида. Бешинчи нашри. – Тошкент: ЎзССР Давлат нашриёти, 1951.- Б.13-31.
5. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 й.). Иккита китоб. Иккинчи китоб. 1939-1991 йиллар. – Б. 61-69.

6. Конфедерация репрессированных народов Российской Федерации. 1990–1992. Документы. Материалы. – Москва, 1993. – С. 35.
7. ГАРФ, Р-5446-фонд, 1-рўйхат, 497-иш, 27–28-варақлар.
8. Ўзбекистон миллий архиви, 837-фонд, 32-рўйхат, 593-иш, 130-варақ.
9. Бугай Н. Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина». – Москва: «Наука», 2006. – С. 217.
10. ГАРФ, 9479-фонд, 1-рўйхат, 180-иш, 67-варақ.
11. ГАРФ, 9479-фонд, 1-рўйхат, 180-иш, 7-варақ.
12. ГАРФ, 9479-фонд, 1-рўйхат, 179-иш, 227-варақ.
13. ГАРФ, 9479-фонд, 1-рўйхат, 180-иш, 67-варақ ва унинг орқаси.
14. РГАСПИ, 644-фонд, 1-рўйхат, 285-иш, 22-варақ.
15. Ўзбекистон миллий архиви, 314-фонд, 7-рўйхат, 26-иш, 462-варақ.
16. ГАРФ, 9479-фонд, 1-рўйхат, 257-иш, 314-варақ.
17. Ким П.Г. Корейцы Республики Узбекистан: история и современность. –Ташкент: «Узбекистан», 1993. –С.15.
18. Ўзбекистон Миллий архиви, 314-фонд, 7-рўйхат, 18-иш, 404-варақ.
19. ГАРФ, 9408-фонд, 1-рўйхат, 2-иш, 55-варақ.
20. Раҳманкулова А. Х. Об использовании трудового потенциала депортированных народов в Узбекистане в конце 1930-х – 40-е годы // “Этнографическое обозрение”, 2006, №5. – С. 159.
21. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 й.). Иккита китоб. Иккинчи китоб. 1939-1991 йиллар. – Б. 86-87.
22. Конквест Р. Большой террор. В 2-х томах. Т. 2. – Рига: “Ракстниекс”, 1991. – С.552.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ҲАҚИДАГИ ТАРИХИЙ МАНБАЛАР

Турсунов Сайфулла Нарзуллаевич

Термиз давлат университети
“Жаҳон тарихи” кафедраси мудири,
тарих фанлари доктори, профессор

Аннотация: ушбу мақолада Ўзбек халқи этногинеизи ва этник тарихида муҳим рол ўйнаган ўзбек тилининг шаклланиши ҳамда унинг миллат тилига айланишига асос солган ижтимоий-сиёсий ва маданий жараёнлар, шунингдек ўзбек тилининг раванқ топишига ҳисса қўшган қадимги аجدодларимизнинг тарихи илмий манбалар асосида таҳлил этилди.

Калит сўзлар: этногенез, этник, давлатчилик, Тоҳаристон, Даҳа, Амударё, Хунлар, Хўтон, Тоҳарика, Кучон, Эфталитлар, Турк ҳокон, Карлук, Чағаниён, чигил, халач, қангли, қипчоқ, ўғуз, басмил, чигатой, мангит, қўнғирот, турк.

Аннотация: В данной статье речь идёт о социально-политическом и культурном процессе, который явился основой в формировании и становлении узбекского языка, сыгравший важную роль в этногенезе и этнической истории узбекского народа, а также об истории наших предков, внесших большой вклад в процветание узбекского языка, которые анализированы на основе исторических научных источников.

Ключевые слова: этногенез, этнос, государственность, Тохаристан, Даха, Амударья, гунны, хотан, тохарика, кучон, эфталиты, тюрк-хакан, карлук, чаганийон, чигил, халач, кангли, кыпчак, огуз, басмил, чигатай, мангит, тюрк.

Abstract: This article analyzes the formation of the Uzbek language, which played an important role in the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people and the socio-political and cultural processes that led to its transformation into a national language, as well as the history of our ancestors.

Keywords: ethnogenesis, ethnicity, statehood, Tokharistan, Daha, Amudarya, Huns, Khotan, Toharika, Kuchon, Eftali, Turk Hakan, Qarluq, Chaganiyon, Chigil, Khalach, Kangli, Kipchak, Oguz, Basmil, Chigatai, Mangit, Bell turk.

Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг ўрганиш ва илмий таҳлил этиш жараёнида ўзбек тилини пайдо бўлиши ва тараққий этиши билан боғлиқ жараёнларни ўрганиш муҳим долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Чунки ўзбек тили ўзбек давлатчилигининг илк моддий ва маънавий манбаларида шаклланди ва юксак даражада ривожланиб жаҳон

цивилизацияси тарихига муносиб ҳисса қўшган салоҳиятли тил сифатида жаҳонга танилди. Ўзбек тилининг шаклланиши маълум минтақавий жараёнлар билан боғлиқ бўлиб, бу ҳақда қадимий ёзма ва археологик тадқиқотлар қуйидаги маълумотларни тақдим этади. Жумладан, Хитой сайёҳи Чжан Цзянь Тоҳаристон ҳақида жуда кўплаб тарихий манбалар келтириб, бу юртда деҳқончилик маданияти юксак ривожланганлиги хусусида фикр юритиб “Амударё (Хитойга Гўй - шуа) бўйлаб савдо-сотик билан шуғулланадиган кишилар яшайдилар. Улар куруклик ва сув орқали (Амударё суви орқали) ўз молларини бир неча минг лигача бўлган масофага етказиб борадилар” [1] деб ёзади. Ҳозирги 1 ли 579 метр, қадим ва ўрта асрларда 1 ли 350 метрга яқин бўлган [2.134].

Хитой сайёҳлари милоддан олдинги II аср ўрталарида хунлар билан бўлган кучли ҳарбий тўқнашувларда мағлубиятга учраган юечжиларнинг асосий (даюежилар – катта юежилар) қисми Тангритоғнинг шимоли шарқидаги ҳудудлардан Даха (Тоҳаристон) га кўчиб ўтиб, милодий I асрда Кушонлар сулоласига асос солдилар. Бу Даха (Тоҳаристон)нинг шимоли Ҳисор тизма тоғлари билан (Сурхон Шерабод водийсига чиқадиган “Темур дарвозаси ёки Бўзғол танглиги”) чегараланади. Дахага келиб жойлашган юежичиларни тиу шеваларини илмий таҳлил этган тилшунос – этнограф М.Н.Воровьев – Деятовскаянинг фикрича тоҳар тилларидан бирида сўзлашувчи халқнинг номи “кучони” деб аталган. Бу сўз илк уйғур қўлёзмаларида мавжуд бўлган кусан атамасига боғлиқдир деб таъкидлайди. Қадимий сак қўлёзмаларига оид VII-VIII асрлардаги маълумотларда Хўтонни вайронага айлантирган “кхоча” халқи ҳақида фикр билдирилиб кручоное, кхочо, сусан, кусан номлари кушон этник номига этник ва этнолингвистик жиҳатдан яқин деган фикрни билдиради. “Кучони” атамаси ўз навбатида санскрит тилидаги “тоҳарика – тоҳарлик иборасига тўғри келади” деган тарихий фикрни келтиради [3.306]. Этник жараёнларни мураккаблашувчи натижасида маҳаллий аҳоли билан кўчиб келувчи қабилалар ўртасидаги мунтазам равишда ҳудудий тўқнашувлар бўлиб ўтган. Маҳаллий туркий ўтроқ қабилалар доимий тарзда бўлган ташкий хавф, босқинчи қабилалар ҳужумига жиддий қаршилик кўрсатишига қарамасдан шимолий ҳудудлардан Халқлар кўчиши натижасида ҳаракатга келган кўп минг кишилик қабилаларга мунтазам қаршилик кўрсата олмаганлар. Йирик кўчманчи қабилалар қулай табиий географик ҳудудларга маҳаллий қабилаларни қаршилигини синдириб жойлашиб олган. Ана шундай кўчишлар натижасида Хитой манбаларида қайд этилган милодий V асрнинг иккинчи ярмида (аниқроғи 468 йил) Тоҳаристонга эфталийлар қабилалари келиб жойлашиб, улар (Йеда, еда) номи билан ҳам атаган. Эфталийлар Тоҳаристонга Олтой тоғлари жанубдан шунингдек Фағона ҳудудларидан кўчиб келишган [4]. Бироқ шуни қайд этиш керакки, Эфталийларнинг этногенези ҳам тўлиқ ўрганилмаган. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Мовороуннаҳр ҳудудига Эфталийларнинг қачон келганлиги ҳақида аниқ маълумотлар бўлмасада, Хитой манбаларида Эфталийларни (Йеда, Ида) Тоҳаристонга IV аср охири V аср ўрталарига келганлигини этнограф – Н.Я.Бичурин қайд этади. Бу манбани Прокопий Кесарскийнинг V-VI асрларда Эфталийлар Мовороуннаҳр ўтроқ ҳолда яшаган деган маълумотидан олган. Чунки бу даврда Эфталийларнинг асосий қисми ўтроқлашган эди. Араб тарихчилари Муқаддасий, Ёкут ва Ибн Маъсудларнинг ёзишича Эфталийларни Хайтал номи билан тилга олади. VI-VIII асрларда Тоҳаристонда маҳаллий ўтроқ ҳамда кўчманчи туркий қабилаларни аралашиб яшаши кучайиб, маҳаллий ҳақнинг урф-одатлари, маданиятини қабул қилиши кучайди. Шуни алоҳида қайд этиш керакки, Кўчманчи қабилаларни сиёсий сиқуви, кўпчилик аҳолини ташкил этиши, сиёсий бошқарувни ўз қўлига олиши, натижасида кўпинча кўчманчи қабилалар номи билан маҳаллий халқ ҳам атала бошланди. Кўпинча маҳаллий халқнинг номи тезликда унутила бошланди. Тоҳаристон ҳудудлари VI асрнинг охири VII асрнинг бошларида Турк ҳоконлигига бўйсунган бўлиб, бу ҳудудда туркийзабон қабилалардан қарлук, халач, чигил қабилалари кўчиб келиб, бу қабилаларга Тоҳаристонга Қарлук ябғулари раҳбарлик қилди. Хитойлик сайёҳ Сюань-Цзяннинг (639-645) тарихий манбаларга асосланиб Тоҳаристон ҳудуди 27 вилоятдан иборат қилиб, жами вилоятларга Турк ҳоконлари раҳбарлик қилган. Хи (Балх) вилояти Туркхоннинг қароргоҳи бўлиб [5.345], Шуман (Ҳисор водийсининг Марказий ва Шарқий қисми), Аҳорун вилоятлари ҳокими ҳам турклар билан, шунингдек, хитойлик сайёҳлардан Тан-Шуда ва Хой-Чаони қайд этишича Кумед, вахон ва Хутталон вилоятлари раҳбарлари ҳам Турклар бўлган. VIII асрларда Тоҳаристон шу ерларда яшовчи қарлуклар бошлиғи – ябғулар томонидан бошқарилган. Ябғулар қароргоҳи Балх шаҳрида бўлган. Юань-Цзянь тилга олган 22 вилоятнинг кўпчилигини бошқарган ҳокимлар қарлук

туркийларидан тайинланган Ябғу ўз навбатида турк ҳоқонлигига тобе ёки ярим тобеликда бўлган бўлиши керак. Этнограф Н.Я.Бичуриннинг маълумотларига асосланиб, Тандхара ва Тибун ҳудудларни 719 йилда Қарлуқ қабиласига мансуб турк сулоласи бошқарганлигини Хитой сайёҳи Тан-Шу ўз маълумотларига ёзиб қолдирганлигини қайд этади. Шунингдек, Тоҳаристоннинг жануби –Цаогюйчжа деган жойда ҳам турклар ва тоҳарлар яшаганлар деб этнограф Н.Я.Бичурин ўз фикрини тасдиқлайди. VI асрга Тоҳаристонга келган Қарлуқлар VI-VII асрлар давомида ўзларни мавқеларини сиёсий жиҳатдан мустаҳкамлаб олдилар. Қарлуқларни сиёсий бошқарув ҳокимияти Тоҳаристонда ябғулар кўлида бўлиб, Ябғу мансаби авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтган. Хитойлик Чой-Чаонинг қайд этишича ҳокимлар аслзода хонадонлардан тайинланиб, уларга тегин ва тархун унвонлари берилган. Бошқарув ҳокимияти Қарлуқлар кўлида бўлсада, бироқ туманларни, айрим вилоятларни маҳаллий турк аҳолисининг вакиллари бошқариб, уларни қарлуқ ябғуларига бож тўлаб турган. Чунки Қарлуқлар Тоҳаристонда маҳаллий Туркийзабон, форсийзабон халқларга нисбатан озчиликни ташкил этган. Қарлуқлар маҳаллий аҳоли билан аралашиб, ўтроқлашиб яшаган бўлишларига қарамай ўз номларини сақлаб қолганлар. Чунки Тоҳаристонда Турк ҳоқонлиги ўрнатилгандан кейин ҳам қарлуқлар ўз мустақилликлари учун курашиб, VI-VIII асрларда Ғарбий ва Шарқий ҳоқонликларга жиддий қаршиликлар кўрсатдилар [6.24]. Тарқоқ ўзаро сиёсий жиҳатдан бирлашмаган Туркий қабиаларига қарши босқинчилик урушларини бошлаган. Араб истилочиларига қарши курашда Қарлуқлар воҳада яшовчи туркий, форсий халқларга қўшилиб араб истилочиларига қарши жанг қилиб, ўз ерларин ҳимоя қилдилар. Араблар истилоси бошланган вақтда VII аср ўрталарида Мовороуннаҳр ва унга туташган ҳудудларда 15 га яқин кичик давлатчаларга бўлиниб, Тоҳаристон ҳудудида Чағаниён, Термиз каби мустақил давлатлар ташкил топган. Араб лашкарбошиси Қутайба Термиз ва Чағаниёни истило қилиб турк қабиаларни кўпини қириб ташлади. Араб истилочиларига қарши курашда Туркий Форсий қабиалар бирлашиб жиддий қаршилик кўрсатиб Тоҳаристон турклари VIII аср бошларида Араблар истилосига жиддий кураш олиб бордилар. Айниқса Қарлуқ қабиалари Тоҳаристонни ҳимоя қилишда қаҳрамонлик кўрсатдилар. 736-737 йилларда Хуросон ва Мовороуннаҳр ноиб Асаб ибн Абдуллоҳ араб истилочиларига раҳбарлик қилиб Хуттал ҳокимлигини Турклар ҳоқони Абу Музаҳил ёрдами билан Арабларга қарши курашга чиқди. Арабларга қарши шу ҳаракатга Тоҳаристондаги аҳоли билан бирга Қарлуқлар ҳам иштирок этди. Бироқ катта ҳарбий лашкарга Абу Музаҳил уддабуронлик билан раҳбарлик қила олмаганлиги туфайли озодлик ҳаракатлари мағлубиятга учраб, кўплаб турк қабиалари араблар томонидан қириб ташланди. Халқ ҳаракатига раҳбарлик қилган Музаҳил (сузоғич) – бу турк ҳоқонлигининг оти эмас, унга араблар томонидан берилган лақаб. Абу Музаҳил араб қўшинлари билан жуда кўп жанг қилиб, уларни бир неча маротаба “сузиб” талофат етказгани учун шундай лақабга сазовор бўлган [7.242].

IX-X асрларда Марказий Осиё ҳудудларда этник жараёнлар турли хил бўлиб, қадимдан турғун яшаб келиб, деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланиб келган. Сурхон воҳасида туркийзабон ва тожик халқи ёнма-ён яшаб келган. Шунингдек араблар ҳам маҳаллий ўтроқ ҳолда яшаб қолдилар. Тоҳаристон ҳудудида яшаган аҳоли бевосита кўчманчи, ярим кўчманчи туркий қабиалар билан яқин иқтисодий ва маданий алоқада бўлиб келган. Шимолий Тоҳаристон ҳудудида IX-X асрларда бир неча ҳудудлар вужудга келиб, шулардан нуфузлиси Чағаниён (Сағаниён) бўлиб, марказий шаҳари Чағаниён деб аталган [8.123]. Чағаниён (Сағаниён) шаҳри ҳозирги Денов яқинида жойлашган. Араб сайёҳларининг ёзма манбаларида қайд этилишича Чағаниён шаҳри Шимолий Тоҳаристон ўлкасидаги энг йирик шаҳар ҳисобланади, аммо ундаги аҳоли сони Термиз шаҳри аҳолисидан оз бўлган. Этнограф О.Г.Большаковнинг тахмин қилишича Чағаниён шаҳристонида 9-10 минг киши яшаган [9.69]. Аммо унинг рабобида қанча киши яшаганлиги аниқланмаган. Араб сайёҳи ва тарихчиси Муқаддасийнинг таъкидлашича Чағаниён вилоятида 16 минг кишлоқ мавжуд бўлиб, кишлоқ аҳолиси зич жойлашган. Чағаниёнда 800 минг кишидан ортиқ аҳоли истиқомат қилган. Чағаниён ҳудудида туркий ва тожик аҳолиси ёнма-ён яшаган ҳамда ижтимоий, иқтисодий ва маданий алоқада бўлган.

Сурхон воҳасида Амударё куйилиши қирғоғида жойлашган Термиз шаҳри мустаҳкам мудофа истехкоми бўлиб, X асрда шаҳарда 33-35 минг киши истиқомат қилган [10.210-212]. Термиз Мовороуннаҳрдаги энг йирик аҳоли марказларидан бири бўлиб Тоҳаристоннинг иқтисодий ва маданий тараққиётида муҳим роль ўйнаган. Термиз шаҳардан Буюк ипак

йўли ўтган бўлиб, савдо ва маданий алоқалар маркази ҳисобланган. Шимолий Тоҳаристонда Чағонруднинг (Сурхондарё) нинг юқори оқимларида Ахврун вилояти жойлашган. Умуман Тоҳаристон аҳолисининг сони 3 миллион 300 минга етган [11.337]. Тадқиқотчи этнограф-тарихчи О.Прицакнинг таъкидлашича Қорахонлар давлатини Улуғхон (Қорахон) бошқариб, Улуғхон номига ҳурмат маъносида “Қора” (Унвони қўшиб айтилган) [12.339-340] Улуғхоннинг маркази Боласоғун (Қора ўрда – Буюк ўрда ёки Куз ўрда) шаҳри бўлиб, Улуғхон билан бир вақтда давлатни Шерикхон бошқарган. Қорахонлар давлатини Ғарбий қисмидаги Исфилсоб ва Қашғар вилоятларига Шерикхон раҳбарлик қилган. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, давлатни шу усулда бошқариш Еттисувда қарлуқлардан олдин туркешларда ҳам бўлган.

Мураккаб ижтимоий, иқтисодий ҳаёт тасирида, ўзаро низо – жанжаллар туфайли Мовороуннаҳрда этник жараёнлар анча мукаммаллашиб борди. Ушбу ҳудудда яшовчи халқларни бир-бирлари билан араллашиб, яқинлашиб, қоришиб боришда умумий иқтисодий, маданий турмуш тарзи шаклланди. Натижада, IX-X асрларда ўзбек аجدодлари алоҳида этник бирлик (элат) бўлиб шаклланди. Албатта шаклланган ўзбек этносининг асосини (илдизини) илк қадимги муқим яшовчи маҳаллий аҳоли ташкил этди. Маҳаллий ўтрок аҳолига кўчманчи, ярим кўчманчи этник гуруҳлар ҳам қўшилган, бироқ улар аҳолини озчилик қисмини ташкил этиб, кейинчалик улар ўтроклашиб, маҳаллий ўтрок аҳоли билан араллашиб, қоришиб кетганлар. Йирик этнографик олим Академик Ш.К.Шониёзовнинг таъкидлашича, X аср ўрталарида Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни иккинчи босқичи бошланиб, бу ҳолат XI аср ўрталаригача, яъни Қорахонлар давлатининг икки (Ғарбий ва Шарқий) ҳоқонликка бўлиниб, кетганига қадар давом этди. Ушбу даврда Мовороуннаҳр ва унга туташ минтақаларда яшовчи аҳоли этник, иқтисодий ва маданий жиҳатдан бир-бирлари билан яқинлашиб, қоришиб борадилар. Этник иқтисодий ва маданий тараққиёт яна ҳам ривожланиб, аҳолининг кўпчилиги онгида ўзлигини англаш ҳиссиёти кучайди.

Ўзбек элатининг шаклланиш жараёнининг учинчи босқичи XI асрнинг ўрталаридан то XII асрнинг ўрталаригача давом этган. Мазкур босқич асосан Қорахонлар давлатининг ғарбий қисмида вужудга келган мустақил давлат доирасига ўтади. Бу даврда элатга хос этник белгиларнинг ривожланиши мъёрига етиб, ўзбек халқининг ривожланиш жараёни ниҳоясига етади [13.338]. Марказий Осиёнинг водий ва воҳаларида яшовчи аҳолининг асосий қисми X аср ўрталарида ислом динини қабул қилиб, Ислом дини то Иссиққўл атрофларигача бўлган ҳудудни ўз ичига олади. Ўзбек элатининг шаклланиш жараёнида қарлуқ, чигил, халач, қанғли, қипчоқ, ўғуз, басмил, сарик, кун ва бошқа этнослар ва этник гуруҳлар ҳам қатнашганлигини Академик К.Ш.Шониёзов ўз илмий тадқиқотларида асослаб берган. XIII-XV аср ўрталарида Мовороуннаҳрда ижтимоий, сиёсий вазият мураккаблашиб, иқтисодий таназзуллик натижасида сиёсий вазият анча заифлашди. Бу даврда ўзбек элатининг ижтимоий, иқтисодий, маданий жиҳатдан мустаҳкамланиб бориши турғунлик ҳолатига тушиб қолди. Ўзбек элатининг шаклланишига ҳисса қўшган кўпгина маҳаллий ўтрок, кўчманчи, ярим кўчманчи аҳоли мўнғул босқинчилари томонидан қириб ташланди, шаҳар, қишлоқ ва овуллар вайрон қилиниб, моддий ва маънавий маданият таланиб, миллий руҳ ва миллий ўзликка жиддий талофат етказилди. Мовороуннаҳр ҳудудига бостириб кирган Мўнғуллар босқинчилиги натижасида маҳаллий аҳолининг тўртдан уч қисми, қириб ташланди, асрга олинадиган бўлса, қолган жон сақлаб қолган маҳаллий халқ (ўзбек ва тожиклар) оғир иқтисодий шароитда яшаганлар. Қолган маҳаллий аҳоли молидан, еридан ажралиб, оғир иқтисодий шароитда деҳқончилик қила олмасдилар. Мўнғуллар жабр-зулмидан қийналган маҳаллий ўтрок халқ очлик, қашшоқлик, турли хил касаллик, миллий манавий камситиш натижасида оммавий қирилиб жуда кам сонли бўлиб қолди. Ана шундай оғир шароитда мавжуд ўзбек этник гуруҳларни кўпчилиги мўнғул ҳужуми таъсирида ўз этник номларини, шеваларини унутиб юбордилар. Энг ачинарлиси ўзаро курашлар таъсирига берилиб, сиёсий жиҳатдан заифлашиб қолган маҳаллий этник гуруҳлар унинг мукаммал она тилини, маданиятини, ягона сиёсий - иқтисодий, географик ҳудудини, манавий урф-одатларини, қадриятларини, диний ахлоқий тафаккурини тўлиқ шаклланиши, мукаммал ўзбек миллатини пайдо бўлишини анча асрлар орқага суриб ташлади. Тарихий тараққиёт ҳамиша миллий ўзликни, миллий онгни, миллий ҳамжиҳатликни, урф-одатлар, қадриятларни мукаммал ривожлантирган, ўз юрти, она заминни муқаддас билган, миллат ору номусини чуқур англаган халқни юксакликка олиб чиққан. XIII-XIV асрлар ўрталаридаги Мовороуннаҳрдаги этник ҳолатни шаклланишига келишмовчилик, сотқинлик, миллий

хоинлик, мансаб учун кураш, ўзбек этник гуруҳларидаги ўзаро келишмовчиликлар ушбу ҳолатни келтириб чиқарди. Натижада этник қиёфада мўнғул босқини туфайли монголоид белгилар ўз ифодасини табиий топди. Чунки ҳимоясиз қолган, тинимсиз жабр-зулмга тортилган, миллий камситилган маҳаллий халққа мўнғул истилочилари ўзларининг мажбурий никоҳ қонун қоидаларини ўтказиб, этник қиёфада монголоид белгиларни ўтилишига таъсир ўтказди. Мўнғул истилоси таъсирда XIII асрнинг 60 йилларида Марказий Осиёда Чигатой давлати ташкил топиб, бу давлат ҳудудига Ша дарёсининг жануби-шарқий минтақаларидан то Амударёни юқори қисмигача бўлган ҳудудлар кирган эди. Чигатой давлати XIV асрнинг бошларига келиб - Шарқий ва Ғарбий қисмларга бўлиниб, Сирдарё ҳар икки давлат ўртасида чегара бўлиб қолди. Рус шарқшунос олими Академик В.В.Бартольд Чигатой давлатининг Еттисув ва Шарқий Туркистонда яшовчи қисмидаги аҳолини мўнғул қабиаларини турклашган бўлишига қарамай, қадимги мўнғул анъаналарини ханузгача сақлаб қолган деб ёзма маълумот қолдирган. Шарқий мўнғул туркманлашган қабиалар Мовороуннаҳрда яшовчи қардош мўнғул турклашган қавмларини менсимасдан қараунас, яъни аралашган (метис) халқ деб атаганлар. Академик В.В.Бартольд фикрини давом эттириб Мовороуннаҳрда яшовчи туркийлашган мўнғул қавмлар Еттисувда ва Шарқий Туркистонда яшовчи кўчманчи мўнғул қабиаларни писанд қилмай жете(жета), яъни босқинчилар деб аташганлар [14.36]. Мовороуннаҳрда маҳаллий ўтроқ халқларнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий тараққиёти натижасида, “мўнғул” туркий атама сиқиб чиқарилиб, маҳаллий халқ Чигатой давлати номи ўзбек ва тожиклар ўзларини “чигатой” деб атай бошлайдилар [15.10]. Мўнғиллар ҳукмронлиги даврида XIII-XIV асрнинг ўрталаригача Мовороуннаҳрига мўнғил ва турклашган олчин, дуғлат, мўнғил, сулдуз, ўйрот, бахрин, маркит, манғит, кўнғирот ва бошқа қабиалар кўчиб келиб ўрнашдилар. Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, кўчиб келган турклашган қабиалар маҳаллий ўтроқ аҳолига нисбатан унча кўп бўлмаган. Ҳамда кўчманчилик билан турмуш кечирганлар. Ўз навбатида ушбу турклашган мўнғул қабиалари ярим ўтроқликка ўтиб, чорвачилик билан бир вақтда деҳқончилик ҳам қилишган. Маҳаллий ўтроқ халқнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий турмуш тарзи кўчманчи туркий халқларга нисбатан кучли бўлганлиги сабабли кўчиб келиб жойлашган мўнғул қабиалари XIV асрнинг ўрталарида ўз тилларини батамом унутиб турк тилини, урф-одатларини қабул қилдилар [16.279]. Маҳаллий ўтроқ ўзбек аҳолиси узоқ давом этган этномаданий жараёнларда илк ўзбек аجدодлари бўлган туркий этносларнинг сўғд-тожик ва бошқа халқлар билан аралашиб, қоришиб бориши жараёнида шаклланиб, бу жараён XIV-XV асрларда янада кенгрок давом этди. Ўтроқ аҳолининг асосий қисмини ўзбек ва тожиклар ташкил этиб, аҳоли деҳқончилик, чорвачилик, савдо-сотиқ ҳамда қисман чорвачилик билан шуғулланганлар. Бу даврда кенг тарқалган сарт атамаси этник ном эмас. Маҳаллий аҳолининг маълум гуруҳлари ўзларини турк этник ном билан қадимдан атаб келган Турк ҳоқонлиги инқирозидан кейин турк элати тарқалиб кетди. Фақатгина маълум қисми турк этник номини XIV-XV асрларда сақлаб қолган. “Турк” ёки “турк элати” турк этник гуруҳга нисбатан кенг маънода қўлланилган. муқим яшаган аҳолининг асосий қисми XIV-XV асрларда туркийзабон этнослардан иборат бўлиб, булар аллақачонлар этник бирлик бўлиб шаклланган ва кейинчалик ўзбек номини олган, узоқ тарихга эга бўлган халқ эди [17.392]. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни ўрганишида тилшунос олимларнинг ҳам алоҳида хизматлари бўлиб, бу борада ўрта асрлардан буён муҳим аҳамиятга эга бўлган асарлар яратилди. Олиб борилган тадқиқотлар натижасида ўзбек халқининг шаклланишига оид манбалар X-XIII асрларга хос тилшунос ва адабиётга оид асарларда таҳлил этилган бўлсада, ўзбек тилининг пайдо бўлишига қайси қабила ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилди деган жавоб ханузгача ўзининг илмий асосини топгани йўқ. Бироқ олиб борилган тарихий-этнографик тадқиқотлар натижасига асосланиб IX-X асрлар ўзбек аجدодларини алоҳида этник бирлик бўлиб шаклланиш даврида, унинг элат тили ҳам шаклланганлиги илмий асосланди. Тилшунос олим Академик Ш.Шоабдурахмонов “Ўзбек халқ шевалари бўлимида ҳозирги ўзбек шеваларини уч гуруҳга бўлиб, шулардан бирини қарлуқ лаҳжаси деб номлади [18.397-404]. Бунга асос қилиб қарлуқ тили туркий тиллар ичида илк ўрта асрларда пайдо бўлганлигини изоҳлаб ўтади. Тилшунос олим профессор Н.А.Баскоков қадимги туркий тилларни ўрганиб, уларни бир неча гуруҳларга бўлади. Ушбу тиллар ичида қарлуқ тилини X-XI асрларда Қорахонлар давлатини тили бўлган деган хулосага келди [19.10]. Бироқ тарихда маълумки Қорахонийлар давлати X-XI

асрларда эмас, IX-X асрларда ташкил топган. Шарқшунос олим А.Григорьев “Қорахоний” иборасини тарих фанига шартли равишда киритган. Ўзбек тилини шаклланишда асосий рол ўйнаган. Қарлук диалекти асосан IX-X асрларда ўзбек аجدодларининг алоҳида элат бўлиб шаклланиши даври билан бир вақтда шаклланган. Қарлук диалекти асосан қарлук қабила уюшмасига кирган қабилалар (халач, лабан ва бошқалар) ташкил қилган. Элат тили бўлиб шаклланиши давомида қарлук тили таркибига уйғун, туркеш, арғу, тухси, ўғуз, қипчоқ ва бошқа қабилалар ва лаҳжаларидан ўтган сўзлар ҳам оз бўлмаган. Қарлук тил диалектининг шаклланишида ва тараққий этишида маҳаллий турғун аҳолининг (хусусан Фарғона водийси, Тошкент воҳаси, Чимкент вилояти) тили таъсири ҳам сезиларли даражада бўлган албатта. [20.177] Туркий тилларни мукаммал ўрганган Маҳмуд Қошғарий туркий тиллар ичида энг очиқ ва раvon тил, Ҳокония ўлкасида яшовчилар тили деб ёзган. [21.60] Этнограф олим А.К.Боровков туркий тилларни чуқур ўрганиб, “ҳоқонликлар” тили деб “қорахонлар” давлати таркибига кирган туркий қабилаларнинг тилларидир деган фикрни билдиради. Ушбу фикрни этнограф олим К.Шониёзов тўлиқ қўллаб –қувватлайди. [22.217] Этнограф олим тадқиқоти, туркий тилларни чуқур илмий ўрганган О.Прицак Қорахонлар сулоласини ташкил этган қарлук қабиласи бўлганлигини илмий асослаб берган. [23.73] Ушбу давр манбаларига, кейинги олиб борилган илмий тадқиқотларга асосланиб IX-X асрларда ўзбек элати тилини ташкил этган деган хулоса илмий ҳақиқатдир. Маҳаллий ўтроқ туркий халқларнинг ўзаро ижтимоий – иқтисодий, маданий алоқалари, қўшни халқлари билан олиб борган курашлари натижасида моддий - маънавий маданияти ривожланади ҳамда мукаммал ютуқларга эришади. Энг муҳими адабий тил ривожланиб, тилшуносликка оид адабиётларда “туркий” ёки “чиғатой” тилидаги адабий-бадий асарлар яратилади. [24.12] XV асрнинг иккинчи ярмида тараққий этган ўзбек адабий тили Алишер Навоий даврида энг юқори нуқтага кўтарилди. [25.508] Тилшуносликка оид адабиётларда XIV-XV асрлардаги ўзбек адабий тили шартли “чиғатой” ёки “эски ўзбек тили” деб номланган. Бу ҳар иккала ибора шартли қабул қилинган бўлса, ўша даврдаги ўзбек адабий тилини тўла тафсифлаб беролмайди. Ўрта Осиё туркий халқларининг тили “турки” тил дейишган, бу ибора ҳақиқатдир. Лекин Мовороуннаҳр ва унга туташ аҳолининг “турки” тилини Усмонли турклар тили билан аралаштириш мумкин эмас деб ёзади академик К.Ш.Шониёзов. XV аср иккинчи ярмида “туркий” тил кўп диалектли бўлиб, адабий тилдан анча фарқ қилган. Чунки кўп сонли туркий этнослар шевалари лаҳжасидан бир-бирларидан қисман фарқ бўлган. Шунингдек бу ўша даврдан туркий адабий тил таркибида тожик ва араб сўзлари кўпроқ қўлланилган. Туркий аҳолининг жонли тилда учта асосий шева-қарлук, қипчоқ ва ўғуз диалектлари мавжуд эди. Бу учта шева Ўрта Осиёнинг марказий ҳудудларига турли тарихий даврларда пайдо бўлиб, қарлук ва ўғуз шевалари энг қадимгиси бўлиб, XIII-X асрларда шаклланди. Мовороуннаҳр ва Хоразмда XI асрнинг биринчи ярмида пайдо бўлган қипчоқлар XIV-XV асрларга келиб ўзларининг ижтимоий-иқтисодий, маданий сиёсий таъсири натижасида қипчоқ шеваси ўзбек халқининг жонли тилига асос солди. [26.393] Тадқиқотлар тарихий, бадий адабиётларни чуқур илмий ўрганиш натижасида ўзбек адабий ва жонли тили тожик тили билан яқин алоқалар натижасида ривожланган. Сурхон воҳасини Кўҳитанг, Бойсун, Ҳисор тоғ тизма йўналишдаги туркий аҳолини маълум қисми тожик тилида сўзлаша билганлар. Ўқимишчилар ўзбек зиёлилари тожик тилида ёзганлар, адабий ва тарихий асарлар яратганлар.

Археологик олим тарих фанлари доктори Ш.Шайдуллаевнинг илмий тақиқотларида қўйидаги маълумотлар таҳлил этилади. Ўрта Осиёнинг бронза даври аҳолисининг этник таркибини ўрганишга археолог ва антрополог олимлар доимо зўр қизиқиш билан ёндашишган [27.78]. Антрополог олимлар бронза даврида Каспий денгиздан то Помирғача бўлган ҳудудларда Ўрта Ер денгизи ирқига мансуб аҳоли яшаганлиги тўғрисида маълумотлар беришади [28.79].

Археологик жиҳатдан ўрганилаётган маданиятлар эса анча хилма-хилдир. Ўрта Осиёнинг жанубий минтақаларида асосан ўтроқ-деҳқончилик билан шуғулланган аҳоли яшаган. Жанубий Туркманистонда Номозгоҳ маданияти очилганидан сўнг фанда ушбу маданият соҳибларини арийлар деб аташ одат бўлган эди. Айниқса, Жанубий Ўзбекистон ва Шимолий Афғонистонда бронза даврига оид деҳқончилик маданиятлари очилганидан сўнг бу ғоя янада кучайган [29.41].

Антропологлар сингари Э.В. Ртвеладзе Ўрта Осиёнинг бронза даври аҳолиси қайси тилга мансублигини Каспийдан Помирғача бўлган ҳудуддан кидириш керак, дейди ва Ўрта Осиё аҳолиси бронза даврида хуррит тилли бўлган деган ғояни илгари суради [30.124]. Ўрта Осиёнинг бронза даври аҳолиси тўғрисида А.А. Асқаровнинг умумий фикри шундай: «...

кадимги деҳқончилик маданияти соҳиблари, Ўрта Осиёнинг шимолидаги чорвадор қабилалар, мумкинки, Жанубий Рус чўл зоналари халқлари бир тилда - Эрон тили ва шу тил лаҳжаларида гапиришган

Сўнгги йилларда А.А. Асқаров «Андроново маданиятининг бир қисм аҳолиси туркtilли бўлганлиги» хусусидаги ғоя билан чиқди [31.58-69]. Ҳозирча ушбу ғоянинг тарафдорлари оз бўлса-да, қозоғистонлик археолог К.М. Байпаков ҳам Андроново маданияти аҳолисининг бир қисми туркtilли бўлган, - деган фикрни олға сурмоқда [32.10-12]. Бу ғояларнинг асоси Қадимги Хитой йилномаларида келтирилган ёзма манбалар ҳисобланади. Маълумки, ушбу йилномаларда Хитойнинг шимолида мил.ав. III-I минг йилликларида «ди» - «ти» - «тиек» - «тиеук» - «турк» халқлари яшаганлиги асос қилиб олинган [33.69-80].

Таниқли этнолог олим О. Бўриев Ўзбекистон жанубидаги Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари ҳудудлари географик ўрни, табиати ҳўжалиги, иқтисодиёти, аҳолисининг келиб чиқиши (этногенези) ва уларнинг тарихий тақдирларини азалий уйғунлиги, ҳуллас моддий ва маънавий маданиятларининг муштараклиги жиҳатидан ягона тарихий – этнографик минтақа ҳисобланганлигини қўйидаги манбалар билан илмий таҳлил этган. Бухоро амирлиги (1756-1920) якка ҳукмронлик бошқарув тизимига асосланган бўлиб, давлат бошлиғи амир ҳисобланган. Вилоятларни беклар бошқаришган ва улар амирга бўйсунган. Бекликлар амлоқликларга бўлиниб, амлоқлик таркибига бир нечта қишлоқлар кирган. Амлоқликларни бек томонидан тайинланган амлоқдорлар бошқарган. Қишлоқларга эса оқсоқоллар раҳбарлик қилишган. XIX аср ўрталарида майдони қарийб 200 минг кв.км.ни ташкил этган Бухоро амирлигида 44 та беклик мавжуд эди. [34.27] Манбаларда XX асрнинг бошларида хонликда 24 беклик, 7 та алоҳида амлоқлик ва 10 та туман мавжудлиги кўрсатилган. Бошқа бир манбада эса амирликни 25 та бекликка бўлиниши қайд этилган.

Шунингдек XIX аср охири – XX аср бошларида амирликда 20 та мустақил беклик ва 9 та мустақил туман мавжудлиги ҳам манбаларда кўрсатилган. 1912 йилда эса амирликда 26 беклик ва улардан мустақил 11 та амлоқлик мавжуд бўлиб, амлоқлик бевосита амирга бўйсунган. 1915 йилда амирликда 27 беклик (вилоят) ва 11 та тумандан иборат эди. Кўриниб турибдики, Бухоро амирлигида содир бўлган турли сиёсий - иқтисодий жараёнлар натижасида маъмурий тузилишда баъзан ўзгаришлар ҳам содир бўлган. Вилоятлар (бекликлар) ва туманлар доимий равишда қўшилиб ёки ажралиб турган. XIX аср ўрталарида Амударёнинг юқорига оқимида саёҳат қилган инглиз олими Генри Юль “Юқори Амударёнинг географияси ва тарихи очерклари” номли ўз асарида ва тузган харитасида Шеробод, Денов, Бойсун бекликларини кўрсатган. [35.57-58] Россия империяси Туркистонни эгаллагач рус ҳарбийлари “Туркистон ўлкаси харитасини” тузадилар. Унда Туркистоннинг, Хива ва Бухоро хонликларига қарашли йирик аҳоли пунктлари акс эттирган. Унда Бухоро хонлигига қарашли Китоб, Чирокчи, Ғузор, Шеробод, Бойсун, Денов бекликлари ҳам алоҳида кўрсатилган. Рус олими П.П.Семёнов - Тьяншанскийнинг маълумотича, 1909 йил 7 январда Туркистоннинг 5 та вилоятида (Еттисув, Самарқанд, Сирдарё, Каспийорти, Фарғона) 6,5 миллион киши яшаган. Агар бунга Хива ва Бухоро хонликлари аҳолиси (3 миллион) қўшилса, Туркистоннинг умумий аҳолиси 9,5 миллионга етган. XIX аср бошларида Бухоро амирлиги аҳолиси 2 миллион кишидан ошган. Шу асрнинг 50-йилларида эса аҳоли сони 2,5 миллион кишидан зиёд эди. XIX аср охири - XX аср бошларида Бухоро амирлигида 2153240 киши истиқомат қилган. Амирликда ўзбеклар 1,5 млн (57 фоиз), тожиклар 650 минг, туркманлар 200 минг кишини ташкил этган. Хонликда 50 яқин ўзбек қавмлари яшаган: манғит, сарой, қўнғирот, ёбу, қарлук, қалмоқ, найман, қипчок, минг, юз ва ҳ.к. Улар асосан Зарафшон водийси, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларида истиқомат қилишган. Амирлик тасарруфидаги Қашқадарё воҳасида XIX аср ўрталарида Қарши, Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Чирокчи, Ғузор бекликлари мавжуд бўлиб, 500 минг киши яшаган. ХУ111 аср охиридан-XIX аср ўрталарига қадар Сурхон воҳасида Бойсун, Шеробод, Денов, Юрчи бекликлари мавжуд бўлган. Юрчи беклиги Денов, Сарижуй беклигининг бир қисми Денов, бошқа қисми эса, юқорида таъкидланганидек Ҳисор беклигига қўшиб юборилган.

Манбаларда XX аср бошларида бекликлар вилоятлар деб номланган. Вилоят амлоқликларга бўлинган. Аҳоли яшаётган жойлар қишлоқ, мавзе, даҳа деб аталган. Ўрта Осиёни районлаштириш комиссиясининг 1924 -1925 йиллардаги маълумотларига кўра жанубий вилоятлар аҳолисининг асосий қисми ўзбеклар бўлиб, жами 3505209 кишини ташкил этган. Шунингдек минтақада тожиклар (71162 киши), туркманлар (7502 киши), қozoқлар (834 киши), қирғизлар (185 киши), араблар (7609 киши) ва бошқа халқлар 2181 киши ҳам яшаганлар. Бу

минтақани кўп миллатли эканлигидан далолат беради.

XIX аср охири XX аср бошларида Жанубий Ўзбекистон ўзбекларининг энг йирик этник гуруҳларидан кўнғиротлар (59669 киши), кенагаслар (31454 киши), манғитлар (32223 киши), саройлар (15349 киши), қирқминглар (4340 киши), хитойлар (470 киши), найманлар (1121 киши) истиқомат қилишган. Шунингдек, бу ҳудудда чиғатойлар, хўжалар, қаршилиқлар, турклар (қалтатойлар, барлос, мусабозори), қарлуқлар мўғуллар, юз (жуз)лар, лақайлар, қишлиқлар, узлар, манғитлар, ёбулар, тоғчилар каби ўзбек этник гуруҳлари ҳам умргузаронлик қилганлар. Мазкур этник гуруҳлар хўжалик шароитларга кўра минтақадаги маълум ҳудудларни эгаллаганлар. Масалан, катағон, қипчоқ, кўнғирот, хитой, манғит, қовчин, сарой, миришкор, батош, ҳардурилар дашт ҳудудларида (Қарши, Шеробод воҳаларида), кенагас, қиёт, чуют, можор, чиғатой, дўрмонлар текисликлар (Яккабўғ, Денов туманларида) ва тоғ этакларида (Китоб, Шаҳрисабз, Бойсун, Сариосиё туманларида) яшаганлар. Таниқли элшунос олима Б.Х. Кармишева Жанубий Тожикистон ва Ўзбекистон ўзбекларини уч гуруҳга ажратган эди: ўтроқ аҳоли (улар уруғ-қабилаларига бўлинмайди), аввалги ва кейинги қабилалар. Биринчи гуруҳ- ўтроқ аҳолига чиғатойлар, хўжалар ва қаршилиқлар кирган. Иккинчи гуруҳ- аввалги қабилалар Мовароуннаҳрнинг ўтроқ аҳолиси билан ажралиб кетмасдан, ярим ўтроқ турмуш тарзини сақлаб қолган ва уруғ-қабилаларига бўлинган турк-мўғул қабилалари билан бу ерларга мўғуллар истилоси даврида кўчиб келиб қолган қабилалар (турклар, қарлуқлар, халачлар, мўғуллар, миришкорлар ва ҳоказо) ҳисобланади. Ниҳоят учинчи гуруҳ қабилаларига эса Мовароуннаҳрга XV асрнинг охирида Шайбонийхон билан Дашти Қипчоқдан келган ва XVI аср бошларида батамом ўрнашиб қолган ўзбек қабилаларнинг авлодларидан (кўнғиротлар, юз (жуз)лар, лақайлар, семизлар, кесамирлар, катағонлар, манғитлар, жалойирлар, дўрмонлар ва бошқалар) иборатдир. [36.66] О.Бўриевнинг тадқиқотлари этнология фанидаги мавжуд бўшлиқни тўлдириб муҳим масаларга жавоб берганлиги билан аҳамиятлидир.

Жанубий Ўзбекистондаги ўзбеклар турмуш ва хўжалик тарзига кура ўтроқ, ярим ўтроқ тарзида яшашган ва бундан ярим ўтроқ тарзи устун бўлган. Ярим ўтроқ аҳоли деҳқончилик ҳамда яйлов чорвачилиги билан ҳам шуғулланган. Аҳолининг бу қисмининг яшаш жойлари дашт (Косон, Чирокчи, Қамаш, Шеробод туманлари) ва тоғ ён бағирлари ҳудудларида (Китоб, Шаҳрисабз, Сариосиё туманлари) ҳисобланиб лалми, қисман суғорма (обикор) деҳқончилик билан машғул эди. Этнографик тадқиқотларимиз уруғ – қабилаларига бўлинишини минтақадаги ярим ўтроқ ўзбеклари ўртасида анча барқарор сақланганлигини кўрсатади. Уларнинг асосий машғулоти яйлов чорвачилиги ва лалми деҳқончилик бўлиб, аксарият қисми Қарши, Шеробод чўллари, Бойсун, Ҳисор тоғлари этакларида ҳаёт кечирганлар. Минтақада ўрганилаётган даврда азалдан ўзбеклар ва тожикларнинг аجدодлари яшашиб, асосан деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик ва тижорат билан шуғулланганлар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бичурин.Н.Я. Сабрания сведения о народах, обитавших в Средней Азии в древня. том. II. с. 151. м. 1960.
2. Бартольд В.В. Туркистан в эпоху монгольского нашествия. Соч.Т. I. М.1963. с.134.
3. Варобоева-Десятовская. М.Н. Памятники Центрально – Азиатской письменности. Ученые записки Института Востоковедения А.Н. СССР. Т.16.М.Л.1958. с.306.
4. Гумелев.Л.Н. Эфтолиты и их соседи в IV В.Д.И.1959.№1.Эфтолиты горцы или степноки. В.Д.И.1967. №3.
5. Боровкова Л.А. Граница Западно-тюркских владений в Средней Азии по Сюань цзану. Вопросы советской тюркология. Тезисе докладов и сообщений. Ашхабад. 1985. с.345.
6. Шаниязов К.Ш. О роли карлукского компонента в этногенезе узбекского народа ОНУ.1981.№1.С.24.
7. В.В.Бартольд.История Туркистана соч.Т.2.Ч.1.м. 1963.с.154, Улуғбек его в немя. соч.т 2.с.36.
8. Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Ташкент. 1941. с. 10.
9. Преков Б.Д, Якубовский А.Ю. Золотая орда и ее падения М.Л.1950.с. 279.
10. К.Ш.Шониёзов. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Т.Шарқ. 2001. 392 бет.
11. Ш.Шоабдурахмонов."Ўзбек халқ шевалари луғати". Тошкент. 1971. 397-404 бетлар.
12. Баскаков.Н.А. Тройкие языки. М.1961.с.177.

13. Махмуд Қошғарий. Девону луғоти турк. Тошкент . 1960. 60-бет.
14. Боровков. А.К. Очерки истории узбекского языка, ученые записки института востоковедения. Т. XVI. м-л. 1958. с.217.
15. К.Шониезов. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни .т."Шарқ" 2001.73-бет.
16. Шербак.А.М. Грамматика старо-узбекского языка.м.л.1962.с.12.
17. Бартольд.В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов средней Азии. соч.т.5.М.1968. с.508.
18. Ходжайов Т.К. Антропологический состав населения эпохи бронзы Сапаллитепа // Тезисы докладов на сессии, посвященной итогам полевых этнографических и антропологических исследований в 1974-1975 гг. - Душанбе, 1976. - С.78.
19. Ходжайов Т.К. Антропологический состав населения ... -С.79.
20. Грантовский Э.А. Иран и иранцы до Ахеменидов. - М.: 1998. - С. 41.
21. Ртвеладзе Э.В. К вопросу о субстратном языке юга Средней Азии (III-II тыс. до н.э.) // Тарих, Мустақиллик, Миллий ғоя (Республика илмий назарий анжумани материаллари). - Тошкент, Академия, 2001. - С. 124.
22. Аскаров А.А. Исконная ... ИМКУ, Вып.32. – С.58-69.
23. Байпаков К. Империя древних тюрков // Тюркский мир (Этнополитический и литературно-художественный журнал). - М.: 1999. - № 1-2. - С. 10-12.
24. Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. - Ташкент, Фан, 2003. - С. 10; Аскаров А. Ориилар муаммоси: янгича қарашлар ва ёндошувлар. Ўзбекистон тарихи моддий маданият ва ёзма манбаларда. - Тошкент, Фан, 2005. – Б. 69-80.
25. Холиқова Р.Э. Россия- Бухоро: тарих чораҳасида. Т., 2005. Б.27.
26. Кисляков Н.А. Патриархально-феодалные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX – начала XX в. М-Л., 1962, с. 43.
27. Логофет Д.Н. Страна бесправия СПб., 1909. с. 31.
28. Очилдиев Ф. Сурхон воҳаси бекликларидаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар. Т., 2008, Б. 52-53.
29. Саидбобоев З. Европада Ўрта Осиёга оид тарихий- картографик маълумотлар (XVI- XIX асрлар) Т., 2008 Б. 57-58.
30. Саидбобоев З. “Атлас Азиатской России” – как источник по истории Туркестана начало XX в – “O`zbekiston tarixi”, 2008, №1, с.98-99.
31. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Наука, 1968, с. 66.
32. Байпаков К. Империя древних тюрков // Тюркский мир (Этнополитический и литературно-художественный журнал). - М.: 1999. - № 1-2. - С. 10-12.
33. Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. - Ташкент, Фан, 2003. - С. 10; Аскаров А. Ориилар муаммоси: янгича қарашлар ва ёндошувлар. Ўзбекистон тарихи моддий маданият ва ёзма манбаларда. - Тошкент, Фан, 2005. – Б. 69-80.
34. Холиқова Р.Э. Россия - Бухоро: тарих чораҳасида. Т., 2005. Б.27.
35. Саидбобоев З. Европада Ўрта Осиёга оид тарихий- картографик маълумотлар (XVI- XIX асрлар) Т., 2008 Б. 57-58.
36. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Наука, 1968, с. 66.

ВКЛАД ПРОФЕССОРА АБДУСАТТОР МУХТОРОВА В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ НАРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ

**Караев Ф.К.
Ходжиев К.М**

Аннотация: Доктор исторических наук, профессор А.Мухторов - один из ведущих исследователей своей страны, достигший больших высот в изучении и рассмотрении истории таджикского народа. Следует отметить, что профессор А.Мухтаров пробовал свои силы в образовании и в журналистике в двух школах и добился успехов в обеих школах, о чем свидетельствуют достижения ученого. Профессор А.Мухтаров как знаток своей науки, языка,

литературы, обычаев и традиций своего народа, А.Мухтаров смог познакомить человеческое общество с историей своего народа. Согласно исследованию, проведенному этим опытным исследователем, он с самого начала своей карьеры испытал свои силы в прессе и добился больших успехов в этой области. Можно с уверенностью сказать, что профессор А.Мухтаров - не только хороший ученый, но и один из лучших писателей в области журналистики, о чем свидетельствуют работы мастера.

Ключевые слова: доктор исторических наук, профессор, исследователь, эксперт, страна, история таджикского народа, страдания, высокий пик, школа, образование, журналистика, власть, язык, литература, обычаи, традиции, нация, исследование, безусловное, ученый, писатель, творчество.

Abstract: Doctor of Historical Sciences, Professor A. Mukhtorov is one of the leading researchers of his country, who has reached great heights in the study and consideration of the history of the Tajik people. It should be noted that Professor A. Mukhtorov has tried his hand at education and journalism in two schools, and has achieved success in both of these schools, as evidenced by the achievements of the scientist. Professor A. As a master of the science, language, literature, customs, and traditions of his nation, Mukhtorov was able to introduce the history of his people to human society. According to the research conducted by this experienced researcher, he has tested his strength in the press since the beginning of his career and has achieved great success in this area. It is safe to say that Professor A. Mukhtorov is not only a good scientist but also one of the best writers in the field of journalism, as evidenced by the work of the master.

Keywords: doctor of historical sciences, professor, researcher, expert, country, history of the Tajik people, suffering, high peak, school, education, journalism, power, language, literature, customs, traditions, nation, research, unconditional, scholar, penman, creativity.

В истории каждой цивилизации и в каждом народе есть люди, чья работа в жизни, главная цель которой - сохранить доброе имя и добрые воспоминания для будущих поколений. Есть также великие люди, которые ради будущего нации и поддержки мирового сообщества будут служить обществу, несмотря на все предстоящие вызовы. Отсюда чествуют великих и гениев, хвалят. Особое внимание уделяется уважению к деятелям науки, самобытным и уникальным деятелям культуры, изобретателям, новаторам, поэтам и писателям, которые во все времена, независимо от времени и проблем повседневной жизни, вызывают большой интерес для всех. Одним из знатоком истории таджикского народа является ныне покойный доктор исторических наук, профессор Абдусаттор Мухтаров. Он принадлежит к числу личностей, который посвятил все свои труды изучению своей страны и много работал для ее развития. Если фермер страдает от пота своего лба, чтобы собрать урожай, архитектор знаком со строительством построенных им хижин, то учитель известен своими научными достижениями. Профессор А. С. Мухтаров прославился своими научными достижениями не только на родине, но и за рубежом. Окончил две старые школы Пенджикентский педагогический колледж и Таджикский государственный университет имени В.И. Ленина, ныне Таджикский Национальный Университет. С другой стороны, покойный Мухтаров А. является основателем двух школ, каждая из которых достигла высот науки и культуры. После окончания университета в 1962 году А.Мухтаров начал свою карьеру корреспондентом молодежной газеты Таджикистана. Работа в молодежной газете облегчила дальнейший творческий путь мастера. Один из первых историков истории таджикского народа, первый ректор Таджикского государственного университета, академик З.Ш. Раджабов, который регулярно встречался с представителями СМИ и знакомился с их творчеством, был многообещающим историком. Он попросил А. Мухтарова вернуться к образованию. Так, по рекомендации и предложению он вернулся в сферу образования и начал карьеру в университете. Прошли годы. Молодой учитель упорно трудился для достижения своей цели. Усилия его последователей не прошли даром.

В результате многолетней переподготовки молодой и перспективный специалист в 1986 г. защитил диссертацию, а в 1991 г. - докторскую, что было высоко оценено специалистами в данной области. По словам профессора А. Мухтаров имеет более 300 наименований научно-методических трактатов, более 50 из которых - учебники, диссертации и образовательные программы. Работы профессора А. Мухтаров приносил и продолжает приносить пользу как учителям средних школ, так и преподавателям университетов.

Следует отметить, что профессор А. Мухтаров провел исследования по всем аспектам истории своего народа и опубликовал множество работ и статей. В 1989 г. его следующая

просветительская работа «Очерки истории советского Таджикистана» [1] была опубликована на 320 страницах. Эта работа отражает события Октябрьской революции и установления Советской власти в Таджикистане и распада Советского Союза. Исследование автора - единственное комплексное исследование своего времени, в котором отражены все события и достижения Республики Таджикистан за годы существования Советского Союза.

С другой стороны, следует отметить, что опубликованный материал автора обогатил свою научную позицию за счет использования популярного языка и фактов и данных архива. Среди множества научных работ профессора А. Мухторова, вышедшего в начале 2002 года, это произведение имеет особый статус. Опубликованный в Москве, этот труд является прекрасным примером исторического исследования, и со временем он приобретает все большее значение для науки. Профессор А. Мухторов регулярно продолжал педагогическую деятельность исследовательской и общественной работой. За 50 лет работы он оставил ценное наследие. Профессор написал такие произведения как «Развитие сельской культуры» в 1986 году [2], «Уровень нашей жизни» в 1966 году, «Знания» в 1989 году [3], «Очерки истории советского Таджикистана» в 1989 году [4], «Живые и вечные» в 1994 году [5], «Саманиды, время и место» в 1999 году [6], «Досааф в годы Великой Отечественной войны» в 2010 году [7], «Сияющий свет исторической науки» в 2016 году. [8], «Верный помощник» в 2016 году [9], «Доброе имя осталось в мире» в 2016 году [10], «Доброта народа» [11], «История человека в дороге» [12] и другие. Среди исследований этого опытного исследователя особое место занимает работа «Время и место Саманидов».

Профессор Мухторов А. рассказывая о жизни государства Саманидов, отмечает, что единственный достоверный источник, «История Бухары» - первое произведение известного историка и политического деятеля X века Абу Бакра Наршахи, в котором впервые приводится информация о саманидах.

Автор рассказывает обо всех достижениях правления верховного Саманида, отмечая, что Саманиды в управлении своим государством опирались и на другие народы.

Профессор А.Мухтаров отмечает, что с момента своего восшествия на трон эта династия играла конструктивную роль в развитии культурной жизни народов Центральной Азии.

Мы считаем, что эта работа профессора А.Мухтарова является хорошим руководством для изучения истории таджикского народа и народов, населявших территорию Средней Азии и извлекавших пользу из богатой культуры и культуры этого народа. Работы и статьи профессора А. Мухторова имеет большое историческое, политическое и образовательное значение, является частью уникального сокровища истории таджикской науки и веками будет служить для изучения истории будущих поколений.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. «Очерки истории Советского Таджикистана». 1989 г.
2. «Развитие сельской культуры» 1986 г.
3. «Уровень нашей жизни» 1966 г.
4. «Очерки истории Советского Таджикистана» 1989 г.
5. «Живой и вечный» 1994 г.
6. Сомониён, Время и место, 1999 г.
7. «Досааф в годы Великой Отечественной войны». 2010 г.
8. «Сияющий свет исторической науки». 2016 г.
9. «Верный помощник». 2016 г.
10. «В мире осталось доброе имя» в 2016 г.
11. «Доброта людей». Душанбе. 2013.
12. «Рассказ о человеке в дороге». Душанбе. 2014.

ХІХ АСР БОШЛАРИДА БУХОРО – РОССИЯ МУНОСАБАТЛАРИ

Холикулов Аҳмаджон Боймахматович

Ўзбекистон миллий университети

Тарих факультети

Ўзбекистон тарихи кафедраси мудири,

тарих фанлари номзоди, доцент.

Аннотация: Бухоро ва Россия муносабатларининг аҳамияти жуда катта эди. Чунки, бу тадбирнинг ташкиллаштирилиши Россиянинг Бухоро билан бўлган муносабатларидан манфаатдор эканлигини ҳамда уни ривожлантириш учун қилган амалий ҳаракатидан далолат беради. ХІХ асрнинг бошларига келганда Бухоро – Россия савдо алоқаларининг юксалиши натижасида, савдо йўлларининг хавфсизлигини таъминлаш ва савдо муносабатларини янада мустаҳкамлаш бу икки давлат ўртасидаги дипломатик алоқаларнинг асосий вазифаларидан бирига айланди. ХІХ асрнинг биринчи чорагида Бухородан Россияга камида олти марта элчилик миссияси юборилганлиги аниқланди.

Калит сўзлар: савдо алоқалари, савдо йўллари, карвон йўллари, карвонбоши, элчилик муносабатлари, қароқчилар ҳужуми, отлик ҳарбийлар, ички бозор.

Аннотация: Значение сношений Бухары с Россией было огромным. Потому что организация этого мероприятия свидетельствует о заинтересованности России в отношениях с Бухарой и ее практических усилиях по их развитию. В начале ХІХ века, в результате подъема Бухарско-Российских торговых сношений, обеспечение безопасности торговых путей и дальнейшее укрепление торговых отношений стало одной из главных задач дипломатических сношений между двумя странами. В первой четверти ХІХ века из Бухары в Россию было отправлено не менее шести посольских миссий.

Ключевые слова: торговые отношения, торговые пути, караванные пути, караванный предводитель, посольские отношения, пиратское нападение, кавалерия, внутренний рынок.

Abstract: The importance of Bukhara-Russia relations was enormous. This is because the organization of this event demonstrates Russia's interest in relations with Bukhara and its practical efforts to develop it. At the beginning of the 19th century, as a result of the rise of Bukhara-Russia trade relations, ensuring the security of trade routes and further strengthening trade relations became one of the main tasks of diplomatic relations between the two countries. In the first quarter of the 19th century, at least six embassy missions were sent from Bukhara to Russia.

Keywords: trade relations, trade routes, caravan routes, caravan leader, embassy relations, pirate attack, cavalry, domestic market.

ХІХ асрнинг бошларига келганда Бухоро – Россия савдо алоқаларининг юксалиши натижасида, савдо йўлларининг хавфсизлигини таъминлаш ва савдо муносабатларини янада мустаҳкамлаш бу икки давлат ўртасидаги дипломатик алоқаларнинг асосий вазифаларидан бирига айланди. 1797 йилдаёқ Оренбург генерал-губернатори Барон Ингельстром Ўрта Осиё хонликлари билан савдо муносабатларини кенгайтириш ва уларни барқарор олиб бориш учун карвон йўлларининг хавфсизлигини таъминлаш учун мунтазам ҳарбий соқчи билан кузатишни, маҳаллий савдогарларга Россиянинг ички бозорларида савдо қилишга рухсат этилишини ва Оренбургда Ўрта Осиё бозорларини мунтазам ўрганувчи рус савдо муассасаларини барпо этишни таклиф қилган эди [1.11-12]. 1802 йилнинг 12 августида савдо вазири Н.Румянцевнинг маърузасида Бухоро билан “савдо муносабатларини жонлантириш ва савдо йўлларини тадқиқод қилиш” [2.43] мақсадида элчи жўнатишни, ҳамда элчининг карвонини қароқчилар ҳужумидан сақлаш учун ҳарбийлар кузатуви остида яъни “қуролланган карвон” жўнатиш лозимлиги таъкидланади [3.96].

Ушбу таклифнинг амалий натижаси ўлароқ, 1803 йилда Орск қалъасидан чиққан рус савдо карвонини Бухорога биринчи марта отлик ҳарбийлар ҳимояси остида жўнатилади. Элчиликка дастлаб Оренбург божхонаси директори Величко номзоди таклиф этилган бўлса, кейинчалик Гавердовский [4.164] тайинланади. Ҳарбий соқчилар билан кузатилаётган савдо карвони билан элчи ва соқчилар бошлиғи Гавердовский, доктор Большой, карвонбошилар Иванов ва Богданович, таржимонлар Бекжонов ва Бекчурилардан иборат рус элчилик гуруҳи Бухорога юборилади [5.327].

Элчилик гуруҳи 1803 йилнинг 23 июлида Орск қалъасидан йўлга чиқиб, Сирдарёнинг

Майлибош кечувига 80 верст қолганда қозоқлар ва хиваликлардан ташкил топган талончилик гуруҳлари бу кечувнинг атрофига жойлашганликларини эшитиб, Бухорога бормасдан орқага қайтишга мажбур бўлади [6.44]. Лекин, қозоқлар карвоннинг орқасидан қувиб етиб, унга хужум қиладилар. Натижада карвон талон-тарож қилиниб, ҳарбий бўлимнинг анчагина қисмини, элчиликнинг аъзоларидан доктор Большойни ва расмий элчи Гавердовскийнинг рафиқасини асир қилиб, ўзлари билан олиб кетадилар [7.5-6]. Гавердовскийнинг ўзи эса, бир неча киши билан зўрға қочиб қутилади. Шундай қилиб, Бухоро билан ўзаро савдо алоқаларини кенгайтириш ва савдо карвонларининг йўллардаги хавфсизлигини таъминлаш мақсадида ҳарбий бўлинма кузатувида Россия ташаббускорлигида йўлга чиққан биринчи карвон муваффақиятсизликка учрайди.

Бу тадбир натижасиз тугаган бўлса ҳам, лекин унинг Бухоро ва Россия муносабатлари тарихида аҳамияти жуда катта эди. Чунки, бу тадбирнинг ташкиллаштирилиши Россиянинг Бухоро билан бўлган муносабатларидан манфаатдор эканлигини ҳамда уни ривожлантириш учун қилган амалий ҳаракатидан далолат беради [8.15].

“Тарихи Туркистон” асарида 1804 йили Амир Ҳайдар Ўратепага юриш қилиб, босиб олгани ва шу йили “Мир Аловуддин номли бир зотни Москвага элчи қилиб” юборганлиги қайд этилади [9.127]. Ушбу элчилик Мираловуддин Мирмуҳаммад Амин ўғли ва қурчибоши Мирза Муҳаммад Юсуф бошчилигидаги 1803 йилнинг декабрида Петербургга етиб келган миссия бўлиши керак. Чунки, Мираловуддин Мирмуҳаммад Амин ўғлига юқорида таъкидлаганимиздек, рус ҳукумати томонидан 1805 йилгача Россияда савдо-сотик билан шуғулланиб, унга сўралган миқдорда пўлат сотиб олиб, Бухорога олиб кетишга рухсат берилган эди.

1809 йили Бошқирд кўшини зобити Абдул Носир Субхонқулов Бухорога жўнатилади. Лекин у ҳам Бухорогача етиб кела олмайди [10.328].

XIX асрнинг бошиларида Европада халқаро вазиятнинг кескинлашуви, Россиянинг французларга қарши курашда қатнашиши (1805–1807) ҳамда Россияда Ватан урушининг (1812) бошланиши, Бухоро - Россия муносабатларига салбий таъсир кўрсатади. Чунончи, бу даврда савдо йўлларида ҳаракатланиш қозоқларнинг тўхтовсиз талончилик хужумларининг авж олиши натижасида хавф остида қолганлигини Амир Ҳайдарнинг Россия императори Александр I га ёзган мактубида, французлар Россияга қарши хужум қилган вақтларда Бухоро савдогарлари қозоқларнинг талончилик гуруҳлари томонидан талон-тарож этилганлиги тўғрисида хабар берганлигидан кўришимиз мумкин [11.14].

Рус зобити полковник Л.Мейер ҳам Қозоғистон чўлидаги ўзаро курашлар кескинлашганлиги сабабли 1812–1815 йилларда чўл орқали савдо карвонларининг мутлақо ўта олмаётганликлари қайд этиб ўтади [12.33].

Наполеоннинг Россиядан қувиб чиқилиши рус маъмуриятининг Бухоро – Россия савдо алоқаларига эътиборини кучайтиради. Оренбург губернатори Волконскийнинг 1813 йил 12 мартда Амир Ҳайдарга жўнатган мактубида “кўпсонли қонхўр, зараркунанда душман Москва шаҳрини эгаллаб олгани, лекин уларнинг ҳарбий кучлари йўқ қилиниб, пойтахтдан қувиб чиқилганини” қайд этгани ҳолда, “энди икки ўртадаги ривожланган савдо муносабатлари қайта тикланганлиги”, амир Ҳайдардан “савдо карвонларини жўнатишга буйруқ бериши, савдогарлар эса ҳеч қандай кўрқувларсиз, саросимага тушмасдан йўлга чиқишлари мумкин”лигини таъкидлайди [13.89].

Волконскийнинг хабари Амир Ҳайдарда катта қизиқиш уйғотиб, унинг Европадаги сиёсий воқеалардан хабардор эканлиги ва уларни диққат билан кузатиб турганлигидан гувоҳлик беради. Шарқшунос олим А.Семёнов Амир Ҳайдарнинг жавоб мактуби Наполеон Россиядан қувиб чиқилгандан кейин, бинобарин, 1815 йилдан кейин, Александр I нинг бир ярим йиллик юришдан қайтиб келганидан сўнг, шубҳасиз русларнинг ғалабаси Бухорога маълум бўлгач ёзганлиги ҳақида маълумот беради [14].

Амир Ҳайдарнинг Россия императори Александр I га ёзган мактубида, французлар Россияга қарши хужум қилган вақтларда Бухоро савдогарлари қозоқларнинг талончилик гуруҳлари томонидан талон-тарож этилганлиги, кўрилган зарар берилган ваъдаларга қарамасдан Оренбург амалдорлари томонидан қоплаб берилмаётганлигини, келажакда ўзаро фаол муносабатларни кенгайтиришни ташкил қилиш усуллари ишлаб чиқиш, Хива билан муносабатларни тартибга солиш савдо йўлларидаги содир бўлаётган вазиятнинг асосий сабаҳиси сифатида катъий таъкидлайди [15.192].

Россия империясининг чегара ҳудудларида умрининг асосий вақтини ўтказган, Оренбург

божхона хизматида муҳим ўрин тутган амалдор Чекалов Россия – Ўрта Осиё хонликлари ўртасидаги савдо муносабатларида Россия томони карвонлар хавфсизлиги бир тарафлама таъминлаб берган тақдирда ҳам давлат иқтисодий жиҳатдан катта фойда кўриши ҳақида ҳисобот беради. У мисол тариқасида бухоролик савдогар Ғолиббой Қўшол (Кушалов) ўғлини 20 йилдан бери Россия билан савдо қилишини, икки марта чўлда қароқчилар ҳужумига учраб 100 минг рубльдан ортиқ қийматдаги молларидан айрилган бўлса ҳам бугунги кунда 1 млн. рубльга яқин капиталга эга эканлиги, Москва савдогарларининг I гильдиясига ёзилганлиги, Россияда яшаб Москвадагидан ташқари 2 та йирик дўкони борлигини келтиради [16.102].

Чекалов ўзаро иқтисодий муносабатларини ривожлантиришда биринчи навбатда Россиядан Бухорогача бўлган йўлнинг хавфсизлигини таъминлаш лозимлигини ва бу борада Амир Ҳайдар билан келишиб йўлнинг бир қисмини қўриқлашни бухоро сарбозларига юклаш лозимлигини айтади. Шу билан бир қаторда қўриқлаш хизматининг харажатларини россиялик ва бухоролик савдогарларнинг молларидан келиб чиқиб, 5-10 фоиз миқдорда ундиришни, бундан ташқари, Амир Ҳайдар билан келишиб Бухорода “савдо идораси” – ўзаро савдо муносабатларини қўллаб қувватлаш учун рус консулининг қароргоҳини, шунингдек, Оренбург ва Троицк божхоналари қошида суғурта идораси очишни таклиф этади [17.193].

Бухоро ва Россия савдо алоқаларининг юксалиши билан бу икки давлат ўртасидаги дипломатик муносабатлар ҳам тобора мустаҳкамланиб боради. Бу иқтисодий муносабатлар нафақат Бухоро, балки Россия администрацияси вакиллари томонидан ҳам қўллаб қувватланди. 1804 – 1808 йилларда Бухоро хонлигидан Россияга Миралоуддин, 1815 [18.5] ҳамда 1819 йилда Азимжон Мўминжон ўғли, 1816 ҳамда 1820 йилда кўрчибоши Мирза Муҳаммадюсуф бошлик элчиликлар юборилади [19.89].

Е.К.Мейендорф 1775 йилдан то 1819 йилгача бўлган давр ичида Бухородан Россияга биринкетин 11 марта элчилик юборилганлигини ва улар бу ерда бир неча йиллар яшаб, бухоролик савдогарлар учун янгидан-янги имтиёзлар талаб қилиб олганликларини, Бухоро элчилари, асосан Россияда яшаб турган вақтларида рус бозорларида кўпроқ талаб этиладиган молларни ўрганишини ва улар тўғрисида ҳар хил маълумотлар тўплаганликларини қайд этади [20.123].

1819 йилнинг август ойидаги девонбеги Азимжон Мўминжон ўғлининг Петербургга иккинчи ташрифида тўғрисида Россия ташқи ишлар вазирлиги томонидан тузилган ва А.Халфин томонидан илмий оммага маълум қилинган “Ҳозирги Бухоро элчилиги ҳақида баъзи эслатмалар”ида маълумот берилади [21.156]. Унда элчи қуйидаги учта масалани кўтарган:

1. Бухородан Россияга ва аксинча Россиядан Бухорога чиққан карвонларнинг йўлдаги хавфсизлигини таъминлаш.

2. Амирликдаги рус асирларини озод қилиш.

3. Бухорога рус консулини тайинлаш.

А.Халфиннинг фикрича, Амир Ҳайдар элчилик миссиясининг моҳияти Россия ички сиёсатида ўзига хос равишда изоҳланади. Бир қарашда Азимжон девонбеги Бухоронинг эмас балки Россиянинг манфаатлари қондириш учун келгандек туюлса-да, аслида элчи бундан олдин ошиб кетган савдогарлардан олинадиган садо солиқ ставкасини бекор қилишга ҳаракат қилади. Бундан ташқари, кўринишидан элчига амирнинг бухоролик савдогарлардан аввалги тариф бўйича бож ундирилишига, чегарадаги божхона қисми эса, молия вазирлигига эмас, балки, маҳаллий ҳокимиятга бўйсундирилишига эришиш ҳақида “оғзаки топширик” берилган эди [22.193-194].

Шунингдек, Бухоро амирининг Александр I га Азимжон «девонбеги» орқали юборилган ёрлиғида “қадимдан Россияга юборилаётган Бухоро савдогарлари яхши илтифот билан қабул қилинаётганлиги, янги юборилаётган савдогарларнинг аввалгиларидан ҳам яхшироқ қарши олинишига шубҳаси йўқлигини баён қилади. Сўнгра, савдо карвонлари козоқлар ва хиваликлар томонидан кузатилиб борилаётганлиги сабабли, улардан шубҳаланганлигини қайд этиб, савдо карвонларининг кутиб олинишини ташкил қилишни сўрайди. Бундан ташқари, жўнатилаётган савдо карвони билан биргаликда Россияга Азимжон девонбеги бошлик Бухоро элчилиги жўнатирилганлигини ва икки давлат ўртасидаги муносабатларни мустаҳкамлаш учун Бухоро амири рус императори номига ёзилган ёрлиқни элчи орқали етказаетганлигини маълум қилади [23.55].

Азимжон девонбегига жавоб ёрлиғи 1820 йилнинг июнь ойида берилиб, унда икки давлат ўртасидаги дўстлик ва савдо алоқаларини кенгайтириш мақсадада келган элчининг таклифи император томонидан ижобий қабул қилинганлиги ва яқин кунларда Бухорога

ўзининг дипломатик амалдорларини юборишини маълум қилади. Унда Россиядаги бухоро савдогарларини ҳимоя қилувчи кўплаб енгилликлар кўзда тутилаётганлиги, шу билан бир қаторда, мавжуд муаммолар ечими тўғрисидаги охириги қарор жавоб элчилик миссиясининг натижаларига боғлиқ эканлиги эслатилади [24.158-159].

Е.К.Мейендорф ўзининг “Оренбургдан Бухорога саёҳат” номли асарида XVIII асрнинг иккинчи ярмидан Бухоро элчиларининг Петербургга тез-тез келиб турганликлари, 1816 йилда Россияга келган Бухоро элчиси 1820 йилда иккинчи мартаба келган вақтида ўз ҳукмдори номидан рус элчисини Бухорода кўриш ниятини баён қилганлиги ҳақида биринчи бўлиб маълумот беради [25.20].

Е.Мейендорфнинг берган маълумотларидан, гап қурчибоши Мирза Муҳаммадйусуфнинг элчилик миссияси ҳақида кетаётганлиги англашилади. Чунки у элчи сифатида Петербургга биринчи марта 1816 йилда, иккинчи марта 1820 йилда юборилган эди. Бухоро элчиси Мирза Муҳаммадйусуфнинг Россияга икки мартаба юборилганлиги тўғрисида амир Ҳайдарнинг рус императорига юборган ёрлиғида ҳам таъкидланиб ўтилган.

Аммо, ёрлиқда Бухоро элчисининг рус вакилини Бухорога таклиф этганлиги туғрисида маълумот кўрсатилмаган. Россия подшоларининг ҳамда ўзбек хонларининг саройларида хорижий давлатларнинг элчиларини қабул қилиш учун қадимдан махсус расмий тартиб қабул қилинган бўлиб, қабул маросимларида бу расмий қоидага қатъий амал қилинар эди. Расмий қабул маросимининг тартибига кўра, тадбирнинг охирида элчига «оғиз сўзи» берилар эди. Элчи бу оғиз сўзида олиб келинган ёрлиқларда кўрсатилмаган, балки, оғзаки айтиб юборилган айрим махсус топшириқларни расмий қабул маросимида вазиятга қараб (агарда илтифот билан қабул қилинса) баён қилар эди. Қабул маросимининг шу тартибига кўра ҳамда Е. Мейендорфнинг «баён қилди» деган сўзига қараганда, элчи Мирза Муҳаммадйусуф амир Ҳайдарнинг рус вакилини Бухорога таклиф қилинганиги мана шу «оғиз сўзи»да айтилган бўлса керак.

XIX асрнинг бошларида Россияга юборилган бухоролик элчиларнинг асосий вазифаларини таҳлил қиладиган бўлсак, уларга эркин, имтиёзли ва хавфсиз савдо-сотиқни ташкил қилиш масалалари юклатилганлигини гувоҳи бўламиз. Чунончи, бунини Бухоро амирининг Россия императорига ёзган мактубларида у ерга юборилган савдогарларга имтиёз яратиш, хавфсизлигини таъминлаш ва уларнинг яхши қарши олинишини рус ҳукуматидан доимий равишда илтимос қилиб келганлигида кўришимиз мумкин.

Демак, юқоридаги бизга маълум бўлган маълумотлар асосида XIX асрнинг биринчи чорагида Бухородан Россияга камида олти марта элчилик миссияси юборилганлиги аниқланди. Биринчи ва иккинчи элчилик Миралоуддин бошчилигида, учинчи ва бешинчи элчилик Азимжон девонбеги бошчилигида, тўртинчи ва олтинчи элчилик олий ҳарбий мансабдорларидан бири, Мирза Муҳаммадйусуф қўрчибоши бошчиликларида юборилган эди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Бунаков. Е.В. К вопросу о сношениях России с среднеазиатскими ханствами в XIX в., «Советское востоковедение», т. II, М.–Л., 1941. – С. 11-12.
2. Залесов Н. Поход в Хиву капитана Никифорова в 1841 г. Воен. Сборн. 1861 г. кн. II стр. – С. 43. Залесов Н. Очерк дипломатических сношений России с Бухарою с 1836 по 1843. годъ. // Военный Сборник. – Т.27. 1862. – С. 4.;
3. Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. Петроград: Типо-литография Н.И. Евстифеева, 1915. – С. 96.
4. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. – СПб.: Б.И., 1911. – Т. II. – С.164.
5. Ханыков Я.В. Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства с их окрестностями / Записки Русского Географического общества. – СПб., 1851. Кн. V. – С. 327.; Залесов Н. Очерк дипломатических сношений России с Бухарою с 1836 по 1843. годъ. // Военный Сборник. – Т.27. 1862. – С. 4.; Веселовский Н. И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. – СПб.: Тип. бр. Пантелеевых, 1877. – С. 291.; Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и в России / Лекции. чит. в Имп. С.-Петербур. ун-те. – Санкт-Петербург: тип. М. М. Стасюлевича, 1911. – С. 211.
6. Залесов Н. Поход в Хиву капитана Никифорова в 1841 г. // Военный Сборник. – СПб.:

Штаб отдельного корпуса внутренней стражи, 1861 г. – Т.22. – С. 44.

7. Meyendorff G., Voyage d'Orenbourg a Boukhara, Paris, 1826. – P. 5-6.

8. Мухаммаджонов А., Неъматов Т. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. – Т.: Фан, 1957. – Б. 15.

9. Мизо Олим Махдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 174.

10. Ханыков Я.В. Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства с их окрестностями. ... – С. 328.; Залесов Н. Очерк дипломатических сношений России с Бухарою ... – С. 4.; Веселовский Н. И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве ... – С. 284.; Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. ... – С. 164.; Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. ... – С. 97.

11. Мухаммаджонов А., Неъматов Т. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. ... – Б. 14.

12. Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – СПб.: Тип. Э.Веймара и Ф.Персона, 1865. – С. 33.

13. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века). – М.: Наука, 1974. – С. 89.

14. Семенов А.А. К истории дипломатических сношений между Россией и Бухарой. // Известия АН УзССР. – Т., 1951. – № I. 87.

15. Гуломов Х.Г. Дипломатические отношения государств Средней Азии с Россией в XVIII - первой половине XIX века. – Т.: ФАН, 2005. – С. 192.

16. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века). ... – С. 102.

17. Гуломов Х.Г. Дипломатические отношения государств Средней Азии с Россией ... – С. 193.

18. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Предисл. Н.А. Халфина. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства Наука, 1975. – С. 5.

19. Семенов А.А. К истории дипломатических сношений между Россией и Бухарой. ... – С. 89.; Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века). ... – С. 155.; Мухаммаджонов А., Неъматов Т. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. ... – Б. 17.

20. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. ... – С. 123.

21. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века). ... – С. 156.

22. Гуломов Х.Г. Дипломатические отношения государств Средней Азии с Россией ... – С. 193-194.; Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века). ... – С. 156.

23. Муншаот ва ёрликот. Қўлёзма. Инв. № 289, л. 201 б. Қаранг: Мухаммаджонов А., Неъматов Т. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. ... – Б. 55.

24. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века). ... – С. 158-159.

25. Georges de Meyendorff. Voyage d'Orenbourg à Boukhara, fait en 1820. Paris, 1826. – P. XI.; Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. ... – С. 20.

XX АСРНИНГ 20-30 ЙИЛЛАРИДА СУРХОН ВОҲАСИДА ҚУЛОҚЛАШТИРИШ ЖАРАЁНИ ҲАМДА ҚУЛОҚЛАРНИНГ ТОИФАЛАРГА БЎЛИНИШИ

Исаев Ойбек Ахмед ўғли

Термиз давлат университетининг
Педагогика институти Тарих фанлари
кафедраси мудири (PhD)

Аннотация: Мазкур мақола Сурхон воҳасида қатағонликга учраган ватандошларимиз ҳақида сўз юритилиб, унда XX асрнинг 20-30 йилларида воҳа маҳаллий аҳолисининг асосий машғулоти қишлоқ хўжалигига ихтисослашганлигини яхши тушунган совет ҳокимияти ҳудудда жамоалаштириш сиёсатини олиб борди. Унда воҳанинг асосий кишилари ҳисобланган бойлар ва йирик ер эгаларини “қулоқ” қилиш ва уларни синф сифатида тугатиш ишларини

бошлаб юборди. Воҳанинг ўзига тўқ хўжаликлари ҳам бу сиёсатдан четда қолмади уларнинг ҳам мол-мулки мусодара қилинди. Шу йўл билан совет давлати ҳудудда ўзининг иқтисодини тиклаб олишга уринганлиги мақолада баён қилинган.

Калит сўз: «кулоқ», «совет», «миллийлаштириш», «жамоалаштириш», «бой», «камбағал», «батрак», «судхўр», «хўжалик», «туёқли» «ишчи ҳайвон».

Аннотация. В данной статье говорится о наших соотечественниках, подвергшихся гонениям на территории Сурхандарьинского оазиса, где в 20-х и 30-х годах 20 века Советская власть проводила политику коллективизации, которая прекрасно понимала, что основным занятием местного населения оазиса является специализация в сельском хозяйстве. При этом он стал «прислушиваться» к богатым и крупным землевладельцам, составлявшим основное население оазиса, и покончил с ними как сословием. Частные хозяйства в оазисе не исключались из этой политики, а их имущество конфисковывалось. Таким образом, в статье говорится о том, что советское государство пыталось восстановить экономику в регионе.

Ключевые слова: «кулак», «совет», «национализация» «коллективизация», «богатый», «бедняк», «ростовщик» «хозяйство», «копытные», «рабочие животные».

Abstract: This article is about our compatriots who were persecuted in the Surkhandarya oasis, in which he pursued a policy of collectivization in the territory of the Soviet government, well aware that in the 20s and 30s of the 20th century the main occupation of the local population of the oasis was specialization in agriculture. In doing so, he began to “ears” to the rich and large landowners who made up the main population of the oasis, ending them as a class. The oasis’s own farms were not excluded from this policy, and their property was confiscated. Thus, the article claims that the Soviet state was trying to rebuild its economy in the region.

Keywords: «ear», «soviet», «nationalization», «collectivization», «rich», «poor», «batrak», «usurer», «economy», «ungulate», «working animal».

Мазкур тадқиқ қилинаётган давр ҳақида сўз юритганда иқтисодиётнинг бўғини бўлган қишлоқ хўжалиги ҳақида тўхталмасликнинг иложиси йўқ. XX аср 20-30 йилларида воҳа маҳаллий аҳолисининг асосий машғулоти қишлоқ хўжалигига қаратилган бўлиб, совет ҳукумати бунга яхши англаган эди. Шунингдек, эътибордан четга чиқармаган совет ҳукумати яқка тартибдаги хўжаликларни тугатиб ёппасига жамоалаштира бошлади. Бу хўжаликлар туманлар кесимида амалга оширилиб, совет ҳукумати томонидан олиб борилган сиёсатда салбий из қолдирди. Янги ташкил қилинган совет ҳукумати аҳолининг ўзига тўқ хўжаликларига “кулоқ” ва “бой” деб атаб уларни синфларга ажратиб, синф сифатида тугатиш ишларини амалга оширди. “Кулоқ” хўжаликларини синф сифатида тугатиш қуйидаги тадбирлар орқали амалга оширилаётган бўлди [1. 56-57].

Биринчидан, барча “кулоқ” хўжаликлари, яқка солиқ тўловчилар, эксплуататорлар хўжалик белгиси бўйича сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинганлар тугатилиши назарда тутилди. Иккинчидан, “кулоқ”лардан суғориладиган ер майдонларини, ҳовли-жойларини, кенг далалардаги дов-дарахтлари, ишчи ҳайвонларини, озиқ-овқат, мураккаб қишлоқ хўжалик инвентари, қайта ишловчи ишлаб чиқариш корхоналари тартиб олиниб, колхозларнинг бўлинмас фондларига берилган. Шунингдек, совет ҳукумати чорикорлик билан боғлиқ барча битимлар, қарз мажбуриятлари “кулоқ”лар хўжалиги бўйича, судхўрлик мажбуриятлари бекор қилиниши ҳам кўзда тутилган. Учинчидан, чек ерлардан ва ишлаб чиқариш воситаларидан маҳрум қилинган “кулоқ” хўжаликлари ёппасига жамоалаштириш районларидан кўчириб юборилиши, колхозлаштиришга қарши фаол кураш олиб борувчи ашаддий “кулоқ”лар жиноий жавобгарликка тортиладиган бўлишган. “Кулоқ” хўжаликларининг қолган бошқа тоифадагиларига лалмикор, баҳорикор жойлардан чек ер ва меҳнат нормалари берилиши, айрим ҳолларда ёппасига жамоалаштириш районларидан ташқарида бўлган чўл-дашт жойларидан суғорма ерлар ҳам берилиб, улар бу ерларни пахта етиштириш учун ўзлаштиришлари лозим бўлган.

Советлар “кулоқлар”га қарши кураш, уларни чеклаб қўйиш, сиқиб чиқариш сиёсатини ҳар хил қарор ва қонунлар орқали оқламоқчи бўлганлар. Ҳали “кулоқ”ларни синф сифатида тугатиш сари йўл тутилмаган бир пайтда совет ҳокимиятининг 1929 йилнинг 20 февралдаги “Кулоқ хўжаликларида меҳнат тўғрисидаги Кодексни қўллаш тўғрисида”, шу йилнинг 21 май куни қабул қилинган “Меҳнат қонуни Кодексини қўллаш лозим бўлган “кулоқ” хўжаликлари белгилари ҳақида”ги қарорлари асосида жойларда, жумладан, Ўзбекистон ССР да ҳам “кулоқ” қилиш амалга оширилаётган эди [1.60.].

Махсус сиёсий комиссиялар “кулоқ”ларни аниқлашда қишлоқ камбағаллари, батраклар ва ўртаҳол деҳқонлар ёрдамидан ҳам фойдаланганлар. Архив жамғармаларида келтирилган маълумотлар қуйидагича: Сариосиё тумани милиция бўлими шуни маълум қиладики, Узун қишлоқ советига қарашли Чуқур қишлоғида яшовчи Нормурод Пирим ўғлининг “кулоқ”лик аломати мажуд. Лекин у яшириниб юрибди. 2 нафар совет гражданининг (фуқаро) фаол аъзосига тегишли бўлган мол-мулкни талон-тарож қилганлиги сабабли Нормурод Пирим ўғли қишлоқ совети ёрдамида ушлансин деб қорор қабул қилинган [2.26].

1929-1930 йилларда Сурхондарё округида ҳам “кулоқлаштириш”, “кулоқлар”ни синф сифатида тугатиш ишлари авж олиб кетди. Ўзига тўқ хўжаликларни “кулоқ” қилиш, унинг мол-мулкни мусодара қилиш оддий ҳолга айланиб қолди.

Совет ҳукумати томонидан “кулоқ” қилинган хўжаликлар жонли ва жонсиз инвентарлари билан мусодара қилиниб, колхозларнинг фондларига ўтказиб берилган. Совет ҳукуматининг айна вақтдаги иқтисоди “кулоқ” хўжаликларидан тортиб олинган мол-мулклар ҳисобланган. Бу каби “кулоқлаштириш” сиёсати Сурхон воҳасининг бошқа туманларида ҳам бўлиб ўтди. Жумладан, Жарқўрғон тумани бўйича 1929 йил феврал ойида 72 та хўжалик “кулоқ”лар рўйхатида қиритилиб, ўзлари сургун қилинди [3.68].

1930 йил март ойида эса Жарқўрғон тумани молия бўлими томонидан 134 та хўжалик “кулоқ” сифатида рўйхатга олинди. Бу хўжаликлар ичида йиллик даромади 450 сўмдан ошмайдиган ва тўлайдиган солиқ миқдори 1 рубл 89 кооп бўлган хўжаликлар ҳам бор эди [4.536]. Бундай хўжаликлар асосан сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинган. “Кулоқ” қилинувчи ва кўчириб юборилувчиларнинг рўйхатлари камбағал ва ўртаҳол деҳқонларнинг йиғилишларида тузилиб, кейинчалик қишлоқ советларида тасдиқланган. “Кулоқ” қилиш ишларига аксарият чаласавод, юқоридан берилган топшириққа ақли етмайдиган, савияси паст кишилар раҳбарлик қилишган.

1930 йилда Ўзбекистонда жами бўлиб 2648 йирик бойлар “кулоқ”қа тортилиб, улар хўжаликлари тугатилди [5.28]. “Кулоқ”ларни аниқлаш ва “кулоқ”лар рўйхатида киритиш бўйича янги ташкил қилинган колхозларда мунтазам мажлислар ўтказилиб турилган. Жумладан, Сариосиё тумани Хурватан қишлоқ советида шундай мажлислардан бири бўлиб, унда бир неча киши рўйхатга олинган.

Нурбобо Очилди ўғли – “Кулоқ”лик аломати мавжуд: тегирмони бор ва уйида етим сақлаган. Шариф Тоғаев – “Кулоқ”лик аломати мавжуд: етим сақлаган ва қишлоқ масжидида имом бўлган. 1929-1930 йилларда Жўрақул деган етимни уйида ишлатган. 1931-1932 йилларда эса Норкул Жума ўғлини ишлатган. 1931 йилгача шахсий тегирмони бўлиб ундан меҳнатсиз даромад топган. Тортувли, Чуқур қишлоқларига имом бўлиб келган. 1930 йилда Мавлон Қўрбошига ва Мирзамурод Қўрбошига ёрдамчи бўлган. Мирзаев Ҳамза – “Кулоқ”лик аломати мавжуд: уйида етим сақлаган [6.5]. Ушбу номлари кўрсатилган кишиларни туман ички ишлар бўлимига топширишган. 1932 йилда номлари кўрсатилганларни умумколхозчилар мажлисида “кулоқ” қилинсин деб қорор қабул қилинган.

“Кулоқ” қилинган шахслар қочиб кетиш ҳолатлари ҳам бўлиб, совет ҳукумати бундай ҳолларда уларнинг оила аъзоларини сургун қилишган [7.43]. Жойлардаги колхоз раислари томонидан туман молия бўлимига, туман солиқ бўлимига, туман милиция бўлимига, туман НКВД сига “кулоқ” қилинган хўжаликлар ҳақида маълумотлар тақдим этилган.

1929 йил 6 июнда ЎзССР ХКСнинг “Имтиёзлардан фойдаланмайдиган яққол “кулоқ” хўжаликларнинг аломатларини ўрнатиш ҳақида”ги қарорига асосан “кулоқ хўжаликлар”га қуйидагилар кирган:

- а) 1929 йилда яққа тартибда солиққа тортилган барча хўжаликлар;
- б) бир вақтнинг ўзида биттадан ортиқ доимий ишчи ва чорикор ишлатаётган ёки ёлланма ишчисиз икки ва ундан ортиқ чорикорни ушлаб турган хўжаликлар;
- в) қишлоқ хўжалик ишларида мунтазам равишда ёлланма меҳнат қўллаётган хўжаликлар. Истисно қилинадиган ҳолатлар: хўжаликда меҳнатга яроқли эркакнинг йўқлиги ёки касаллиги, февралдан ноябргача бўлган мавсумда суғориладиган ерининг ярмидан кўпига пахта эккан ва боғдорчилик, узумчилик ва полизчилик хўжаликларида 150 кун, бошқаларда 120 кун фақат битта хизматкор ёллаш мумкин бўлган;
- г) қишлоқ хўжалик мавсумида битта хизматкор ва битта чорикор ишлатиш билан бир вақтда, доимий суръатда савдо ишлари, судхўрлик билан шуғулланса ёки корхона очса;
- д) ерга ишлов беришда ёлланма меҳнат ва чорикордан фойдаланиш ёки фойдаланмаслигидан

катъий назар, ёлланма куч ишлайдиган корхонаси мавжуд бўлган хўжаликлар.

Архив маълумотларида Сариосиё тумани бўйича 1929-1935 йиллар оралиғида “қулоқ”лиги аниқланганлар статистика келтирилиб ўтилган [8.43]: Масалан воҳанинг Тортувли қишлоғида яшовчи Ҳасанов Худойқул хўжалигида 1929 йил 13 октябрда туман ер ишлари бўлими ходимлари томонидан юқоридаги қарорнинг “Б”, “В”, “Г” бандлари билан айбли деб топилиб, “қулоқ” хўжалик сифатида рўйхатга олинган. Унинг оиласида 4 нафар шахс, 4 бош хўкиз, 2 бош от, 80 бош қўй ва эчкилари мавжуд деб айбланган эди.

Жумладан, қуйида келтирилган иловадаги жадвалдан ҳам билиш мумкинки, 1929-1931 йиллар оралиғида “қулоққа” тортиш авж олган. “Қулоқ” хўжаликларининг мол-мулки тортиб олиниб, туман молия бўлимига юборилган. Ажабланарли томони 1929-1930 йиллар давомида “қулоқ” хўжалиги аниқланмаган ёки кам аниқланган Қишлоқ советларида 1931 йилга келганда бирдан бу рақамлар ортиб кетади. Сўфиён қишлоқ советида 1929-1930 йил 2 та хўжалик “қулоқ” сифатида рўйхатга олинган бўлса, 1931 йилга келганда эса 30 нафардан ошиб кетган. Шу ерда ўринли савол туғилади, олдин бўлмаган “қулоқ” хўжаликлар 1931 йилга келганида қаердан пайдо бўлиб қолди? Бундан шундай хулоса чиқаришимиз мумкинки, бу даврга келиб қишлоқ совети аъзолари томонидан шахсий адоват учун ҳам “қулоққа” тортиш ҳолатлари мавжуд бўлган.

Сурхондарё округининг Паттакесар тумани хўжаликларида 1930-1931 йилларда 1930 йилнинг ўзида “қулоқ” қилинганлар сони 161 та хўжалик бўлиб, улардан 47 таси асир олинган, 40 таси қўшни республикалар – яъни Туркменистон, Тожикистон ва Афғонистон давлатларига қочиб кетган. Туманда 1930 йилда 13.972 бош қоракўл қўйлари мажуд бўлган. Бу кўрсаткич 1931 йилга келганда 10.029 бошга тушиб қолди [9.63] Майда туёқли ҳайвонлар сонининг камайишига сабаб “қулоқ” хўжаликларининг ҳайвонларни қўшни давлатларга ҳайдаб кетиши билан боғлиқдир.

Демак хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, совет ҳокимияти томонидан юритилган “қулоқлаштириш” сиёсати натижасида кўплаб ўзига тўқ оилалар ва уларга содиқ бўлган бир умрлик вафодор кишилар ўз хўжайинлари билан чет давлатларга кетиб жон сақлашга мажбур бўлишган. Совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда юритган аграр сиёсати натижасида ўлка аҳолисининг ўзига тўқ қисми мол-мулкдан айрилиб иқтисодий аҳволи оғирлашиб қолишига ҳам мана шу ҳолат ҳукм сурганди.

Қишлоқ советининг номи	Қулоқлиги тасдиқланганлар рўйхати						Жами
	1929-1930 йил	1931 йил	1 9 3 2 йил	1933 йил	1934 йил	1935 йил	
Дашнобод	23	39	8	17	1	1	89
Узун	18	25	-	-	-	2	45
Тоқчиён	11	21	-	14	-	-	46
Хутар	7	10	2	7	-	-	26
Томчи	-	10	-	2	-	-	12
Телпакчинор	10	10	-	8	-	-	28
Сариосиё	10	8	1	4	1	-	24
Сангардак	16	11	-	8	-	-	35
Малан	1	11	3	3	-	-	18
Хонджизза	2	11	-	2	-	-	15
Дуаба	2	11	-	1	-	-	14
Хурватан	-	9	-	1	-	-	10
Сўфиён	2	30	8	2	1	-	43
Тортувли	11	22	3	5	-	-	41
Газарағ	9	32	2	-	-	1	43
К. Чибар	-	14	5	3	-	-	19
Шатарот	-	6	4	-	1	-	11
Нилу	-	1	-	2	-	-	3
ЖАМИ	274	129	36	79	4	4	526

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Шамсутдиннов Р. Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун. – Т.: Шарқ.
2. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 18-жамғарма 1-рўйхат, 521-иш, 26-варақ.
3. Турсунов С. Тўхтаев А. Жарқўрғон. Т. Фан. 2008 й.
4. Ўзбекистон ССР тарихи. Т.:Фан.1971 й – Б 536.
5. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 18-жамғарма, 1-рўйхат, 521-иш, 28-варақ.
6. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 18-жамғарма, 1-рўйхат, 521-иш, 5-варақ.
7. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 18-жамғарма, 1-рўйхат, 521-иш, 7-варақ.
8. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 18-жамғарма, 1-рўйхат, 521-иш, 43-варақ.
9. Ҳайитов Ш. Ўзбек муҳожирлиги тарихи (1917-1991 йиллар) Т. “Абу матбуот-консалт”.

МАМЛАКАТИМИЗ МУАЛЛИФЛИК ҲУҚУҚИ ҲИМОЯСИ ТАРИХИДА ҲУҚУҚНИ МУҲОФАЗА ҚИЛУВЧИ ОРГАНЛАР ФАОЛИЯТИ

Насиров Отабек Назиржанович

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти
Ижтимоий фанлар кафедраси доценти, т.ф.н.

Бегалиев Жавлонбек Райимназарович,

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти
“Тарих” кафедраси таянч докторанти
E-mail: javlonbek.begaliyev@mail.ru

Аннотация: Ушбу мақолада мамлакатимиз муаллифларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиниши тарихида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолияти муҳим аҳамиятга эга эканлиги архив ҳужжатлари асосида таҳлил қилинган. Муаллифлар, нашриётлар ва томоша кўрсатувчи муассасалар ўртасидаги низоли ҳолатлар суд органлари томонидан кўриб чиқилгани ва муаллифнинг ҳуқуқлари ҳимоя қилинганлиги аниқ мисоллар орқали тадқиқ қилинган ва илмий ҳулосага келинган. Муаллифлар ҳуқуқининг ҳимоя қилиш Бошқармасининг Ўзбекистон бўлими томонидан низоли ҳолатлар, уларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан назоратга олинганлиги ва ҳал этилганлиги такидлаб ўтилган.

Калит сўзлар: муаллиф, марказ, томоша кўрсатувчи муассаса, низоли ҳолат, суд органлар, прокуратура органлари, ариза, вакил, нашриёт.

Аннотация: В данной статье на основе архивных документов анализируется значение деятельности правоохранительных органов в истории защиты авторских прав в нашей стране. Споры между авторами, издателями и зрителями расследуются в судебном порядке, а авторские права защищаются на конкретных примерах и научных выводах. Было отмечено, что узбекское отделение Управления по охране авторских прав контролирует и разрешает споры.

Ключевые слова: автор, центр, смотровое учреждение, спорная ситуация, судебные органы, прокуратура, заявление, представитель, издатель.

Abstract: This article analyzes the importance of the activities of law enforcement agencies in the history of copyright protection in our country on the basis of archival documents. Disputes between authors, publishers, and viewers have been investigated by the judiciary and the author's rights have been protected through concrete examples and scientific conclusions. It was noted that the Uzbek branch of the Office of Copyright Protection has controlled and resolved disputes.

Keywords: author, center, viewing institution, dispute situation, judicial authorities, prosecutor's office, application, representative, publisher.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач ҳуқуқий демократик давлат яратиш асосий мақсадларимиздан бири этиб танланди. Тарихий тажрибадан келиб чиқиб, барча соҳаларда амалга оширилгани сингари, муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган бир қатор қонунлар қабул қилинди ва илмий тадқиқотлар амалга оширилди. Мақолада келтириб ўтилган даврда БМҲҚБ га қарашли бўлиб ва бўйсиниб фаолият олиб борган. Ўзбекистон бўлимида муаллифлик ҳуқуқларининг бузулиши билан боғлиқ муаммоли ҳолатларда, бўлимнинг ўзида ҳам низоли ҳолатлар муҳокама қилиниб ҳал этишга ҳаракат қилинган. Аммо мамлакатимиз

муаллифлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиниши тарихида, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолияти муҳим ўрин тутганлигини алоҳида такидлаш зарур.

Ўзбекистонда муаллифлик ҳуқуқи ҳимояси тарихи Республикамизда мустақиллигимиздан сўнг бир қатор ҳуқуқшунос олимлар томонидан ўз йўналишлари бўйича қисман ўрганилган. Хусусан, Мазкур тадқиқот ишлари асосан ҳуқуқий жиҳатдан ўрганилган. Ҳуқуқшунос олимлардан Бобоқул Тошев, Ҳ.Р.Раҳмонқулов, И.И.Насриев, Р.Т.Ҳақимов, Г.А.Худайбердиева, И.Б.Зокиров ва бошқа бир қатор олимлар илмий тадқиқот олиб борганлар. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикаси муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш вакиллиги раисининг адлия маслаҳатчиси сифатида фаолият олиб борган Ҳуқуқшунос Бобоқул Тошевнинг “Муаллифлик ҳуқуқи” китобида муаллифлик ҳуқуқи тарихи билан боғлиқ айрим маълумотларни келтириб ўтган.

Ҳуқуқшунос Г.А.Худайбердиева “Турдош ҳуқуқларни фуқоролик-ҳуқуқий муҳофазаси ” мавзусида илмий тадқиқот олиб борган ва ҳуқуқий ҳимояга доир ўз таклиф ва мулоҳазаларини билдирган. Юридик фанлари доктори, И.И.Насриев ўзининг илмий тадқиқот ишларида асар муаллифларининг ҳуқуқлари ва уларнинг ҳимояси борасида, маҳаллий қонунчилик ва халқаро-ҳуқуқий асосларни таҳлил қилган. Юқорида келтирилган тадқиқотчиларнинг асарларида ва илмий тадқиқотларида, асосан мустақиллик даври ёритилиши билан бир қаторда, ҳуқуқий жиҳат ўрганилган. Муаллифлик ҳуқуқи ҳимояси билан боғлиқ асарлар Совет даврида айрим ҳуқуқшунослари томонидан турли йўналишлар ва соҳаларда ўрганилган. Мазкур мавзунинг тадқиқ қилган хорижий тадқиқотчилар ҳам мавжуд бўлиб, буларга россиялик олимлар А.И.Ваксберг ва Э.П.Гаврилов каби ҳуқуқшунослар СССР ҳудудидаги барча наشريётлар ва муаллифлар ўртасидаги муносабатларни, жумладан: улар ўртасидаги тузиладиган шартномалар, томонларнинг мажбуриятлари ва вазифалари, шунингдек, низоли ҳолатлари ҳам ҳуқуқий жиҳатлар ҳақида маълумотлар келтириб ўтилган.

Ҳуқуқий асосларни ёритилиши эса С.С.Кишкин, М.А.Гельфер,

В. Л. Чертков В.И.Корецкий ва бошқа бир қатор олимлар томонидан маълумотлар келтириб ўтилган.

Илм-фан соҳаси муаллифлик ҳуқуқи ҳимояси билан боғлиқ жиҳатларни Ефимов, Евгений Николаевич, Е, А. Кожина ва В.Я.Ионас каби олимлар тадқиқ этишган.

Кўплаб ташкилотлар қатори муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш вакиллиги ҳам марказдан бошқарилган. Совет даври ҳуқуқшунослари томонидан яратилган асарларда ёритилган жиҳатлар, СССР таркибидаги ҳудудларнинг ҳолатини англашда муҳим аҳамиятга эга.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда барча соҳаларда амалга оширилаётган ислохотлар билан бир қаторда, жамиятимизда ҳуқуқий маданиятни ривожлантириш, инсон ҳуқуқларини таъминлаш сифатини ошириш ҳар қачонгидан кўра кўпроқ аҳамият касб этмоқда. Жамиятда илм-фан, санъат, маданият ва технологияларнинг ривожланиши учун яратилган шароит ва яратилган асарлар ҳамда ихтиролар муаллифларни ҳимоя қилиш учун қонунларни мавжудлиги ривожланган демократик давлатларнинг кўрсаткичларидан бири бўлиб келмоқда. Жамиятда муаллифлар ва ҳуқуқ эгаларининг муносиб ҳақ олишларини ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаш, барча соҳаларда юксак савиядаги асарлар ва ихтироларни яратилишини рағбатлантириш ва соҳада давлат назоратини оширилиши муҳим ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси президентининг 2019 йил 1 июлдаги ПҚ-4380 – сон “Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Интеллектуал мулк агентлиги фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори [1] ва соҳа доирасида қабул қилинган бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда қабул қилиниши интеллектуал мулк соҳаси, жумладан: муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилиниши долзарб эканлиги билан бир қаторда, соҳада ечимини кутаётган муаммоларни ечимида муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Мулкчилик турларининг кўпайиши рақобатни кучайтиради, бу эса ўз навбатида тараққиётга замин яратади [2.4]. Барча турдаги мулклар давлат томонидан ҳимоя қилингани каби, интеллектуал мулк ҳуқуқи соҳаси ҳимояси ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Республикамизда муаллифларга барча соҳаларида ижодкорлик, асарлар яратиш ва улардан фойдаланишга кенг имкониятлар яратилган. Аммо муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилиниши тарихи бугунги кунга қадар, бир қанча босқичларни босиб ўтганлигини архив ҳужжатлари кўрсатмоқда.

Мамлакатимиз ўрганилаётган даврда СССР таркибида бўлганлиги учун, муаллифлик ҳуқуқининг шаклланиши тарихи ҳам бевосита Марказда фаолият юритган Бутиниттифок

Муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш бошқармаси (БМХХБ) фаолияти билан боғлиқдир. Муаллифлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиниши тарихида, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолияти муҳим ўрин тутди. Давлат ва жамият ҳаётида қонун устуворлигини таминлаш, фуқароларнинг белгиланган ҳуқуқий меъёрларга амал қилаётганлиги устидан тўла назорат олиб бориш, адлия органларининг жамоатчилик билан ишлашнинг ташкилий-ҳуқуқий механизмларини такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга [3.5].

Жамиятда турли соҳаларда илмий изланишлар олиб бориш ва эркин ижод қилишга кенг шароит яратилсада, шунингдек яратилган асарлар ва уларнинг муаллифлари давлат томонидан ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилинса ҳам, муаллифлик ҳуқуқларининг бузулиши билан боғлиқ низоларни бугунги кунда ҳам давом этмоқда.

XX асрнинг 30 йилларнинг ўрталарида фаолияти йўлга қўйилган, БМХХБнинг Ўзбекистон бўлими дастлабки даврлардан бошлаб, муаллифларга шароитлар яратиш, уларнинг ҳуқуқий ҳимоясига эътибор бера бошлаган.

Ҳар бир ривожланаётган ва ривожланган давлатда барча соҳаларда муаллифлар бор экан, демак, муаллифлик ҳуқуқининг бузилиши билан боғлиқ низолар ҳам бўлади. Бутуниттифок таркибидаги барча республикаларда жумладан: Ўзбекистонда ҳам бу каби ҳолатларни кўплаб учратиш мумкин эди. Муаллифлар ўртасидаги ўзаро келишувлар бузилганда, кўнгилочар корхоналар ва нашриётлар билан боғлиқ низоли ҳолатларда муаллифлар суд ва прокуратура органларига мурожаат қилишларидан олдин, БМХХБ тизимида юридик ишларни олиб боровчи шахслар низоли ҳолатларни куриб чиқиш ташкил этилади [4]. БМХХБнинг низоли ҳолатларни ҳал қилиш, томонларга ечим таклиф қилиши мумкинлиги, унинг вазифаларидан бири ҳисобланади. Бошқарма СССР Совет Ёзувчилар уюшмаси ташкилотлари тизимида фаолият юритади ва ўз вазифаларидан бири сифатида, муаллифлик тўғрисидаги шартномаларни рўйхатга олади, ҳамда муаллифлар ўртасидаги низоларни ҳал қилади [5].

Аммо муаллифлар ўртасидаги барча низоли ҳолатларни кўриб чиқиш ва ҳуқуқий баҳо бериш, БМХХБ тизимидаги юридик ишларни олиб боровчи шахслар томонидан ташкил этилмаган. Фақат қуйида ҳолатлардагина кўриб чиқилиши мумкин бўлган:

- а) низо адабий – бадий мусиқий асарлардаги муаллифлик ҳуқуқи билан боғлиқ бўлса,
- б) томонларнинг раҳбариятга мурожаат қилишидан олдин низо суд органларида ёки ижодий касаба уюшмаларида кўриб чиқилмаган бўлса,
- с) низоли ҳолатда томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини аниқлаштиришни талаб қилувчи баҳсли фикрлар мавжуд бўлса,
- д) тарафларнинг (ёки тарафларнинг нотариал тасдиқланган ишончномасига эга бўлган вакилларнинг) шахсан иштирокида амалга оширилади ва юридик ишларни олиб боровчи шахслар томонидан ташкил этилади.

Агар томонлардан камида биттаси таклиф қилинган ечимга рози бўлмаса, БМХХБ тизимида низони кўриб чиқиш тугатилади ва томонларга низони ҳал қилиш учун суд органларига мурожаат қилишлари мумкинлиги тушунтирилади [6]. Аммо суд ва прокуратура органларининг, шунингдек Ёзувчилар уюшмаси ва Бастакорлар уюшмасининг талабларига биноан ушбу низони кўриб чиқиш билан боғлиқ ҳар қандай материалларнинг нусхалари, юқорида номлари келтирилган ташкилотларга берилиши шарт қилиб белгиланган [7].

Муаллифлик ҳуқуқ муҳофазасини таминлаш мақсадида СССР прокуратураси томонидан 1935 йил 21 июнда “асарларни оммавий ижро этиш учун муаллифлик тўловларини мунтазам равишда кечиктиришда айбдор бўлган кўнгилочар корхона раҳбарлари, муаллифлик ҳуқуқларини бузганлик учун РСФСР жиноят кодексининг 177-моддасига асосан жиноий жавобгарликка тортиш тўғрисида”ги бўйруғи [8] қабул қилинган эди.

Юқорида келтирилган маълумотлардан шуни англаш мумкинки, БМХХБ муаллифлар ҳуқуқларини таминлашда бевосита ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан ҳамкорликда фаолият юритган.

Суд ҳокимиятининг умумий қоидаларига кўра, давогар шахс томонидан бузилган ҳуқуқларини тиклаш мақсадида судга даво аризаси берилади. Аммо Иттифок таркибидаги ҳудудларда ижод қилаётган муаллифлар ва томоша кўрсатадиган муассасалар ўртасида кўплаб суд жараёнлари бўлиб ўтган. Ушбу ишлар СССР Халқ Комиссарлари Совети қошидаги санъат ишлари бўйича комитетга қарашли арбитражда кўриб чиқилмаган бўлди. Шуниси қувонарлики, кўриб чиқилган ишларнинг 95% бошқарма фойдасига ҳал бўлган. Арбитражда кўриб чиқилган ишларнинг катта фоизи муаллифларнинг фойдасига ҳал қилинган бу –

муаллифлар ҳуқуқининг муҳофазасига берилган эътиборни кўрсатади, аммо арбитражда кўриб чиқилган ишларнинг жуда кам қисми марказдан ташқари ҳудудларга тўғри келиши, чекка ҳудудлардаги фаолият юритаётган муаллифларнинг аҳволи ачинарли эканлигини кўрсатади [9.91].

40 йилларнинг охирига келиб, Ўзбекистон бўлимининг БМХХБга топширган ҳисоботлари танқидга учраган ҳолатларни ҳам учратиш мумкин. Бу ҳолат 1948 йилнинг сентябр ойи ҳисоботида кўнгилочар корхоналарнинг муаллифлик ҳақларини ва мусиқа фондида ажратмаларни тўламаётганлиги ҳамда нашриётлар Ўзбекистон бўлимига ҳужжатларни текшириш учун тақдим этмаганлиги оқибатида келиб чиққан эди. БМХХБ директори Г.Б. Хесин Ўзбекистон бўлимига ушбу ҳолатда, ёрдам сураб Республика Прокурорига ва партия Марказий Кўмитасига мурожаат қилишини талаб қилган [10]. Бутуниттифокда яратилган, соҳага доир барча қонунлар иттифок таркибида бўлган барча ҳудудларда амал қилинганлигини ҳисобга олсак, муаллифларни ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилган етарли даражада қонунлар мавжуд бўлган. Жумладан: Фуқаролик просессуал кодексининг 88-моддасига биноан, муаллифлар ва уларнинг меросхўрлари гувоҳлар ва экспертларни судга чақириш харажатларини тўлашдан ҳам озод қилиниши таъкидланган. Муаллифлик ҳуқуқидан келиб чиқадиган низоларда ушбу барча харажатлар, асарлардан фойдаланадиган ва муаллифлар билан ушбу фойдаланувчи бўйича ҳуқуқий низо бўлган ташкилот томонидан қопланган. Агар низонинг тарафлари фақат муаллифлар бўлса, бундай ҳолларда барча харажатлар давлат томонидан қопланган [11.35]. Аммо соҳага доир қонунлар, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар етарли даражада бўлсада, айрим ҳолатларда мавжуд қонунларни амалиётга тадбиқ қилиш жараёнида муаллифлар муаммоларга дуч келишган вазиятлар учраб турган эди.

Ўзбекистон ССР ҳудудидаги Вилоят ва шаҳар театрларидан қарзларни йиғиб олиш бўйича қатор ишлар амалга оширилган. Айрим ҳолларда прокуратурага мурожаат қилинган, бироқ бундан ижобий натижалар кам бўлган. Қашқадарё вилоятидаги айрим театрлари тизимли равишда молиявий ва касса интизомини бўзган, тушимларни давлат банкига топширмаган ва шунинг натижасида муаллифлик ҳақи тўланмай қолган ҳолатлар ҳам кузатилган [12]. Бу ҳолатнинг олдини олиш учун Бутуниттифок Муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш бошқармасининг, Ўзбекистон бўлими ЎзССР Республика прокуратурасига мурожаат қилган. Қашқадарё вилояти ва туман прокуратурасига бу масала етиб борган бормаганлиги ноаниқ бўлиб қолган. Юқоридаги ҳолатлар айрим давлат ташкилотларининг муаллифлар ҳуқуқий ҳимояси борасидаги ишларга жиддий эътибор бермаганлигини кўрсатади.

Муаллифларга асарлар яратиш ва улардан фойдаланиш учун кенг имкониятлар берилиб, Совет давлати муаллифларининг ҳуқуқ ва манфаатларини тўлиқ ҳимоя қилишга қаратилган бир қатор чора-тадбирларни белгилайди. Ушбу чора-тадбирлар орасида муаллифлик ҳуқуқлари бузилган тақдирда уларни суд орқали ҳимоя қилиш муҳим ўрин тутди [13.3]. Марказда қабул қилинган, Бутуниттифок Муаллифларини ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган бу каби қарорлар, марказдан узоқда жойлашган республикаларда етарли даражада эътиборга олинмаган. Бу бир томондан мамлакатимизни олис ҳудудда жойлашганлиги билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан СССР нинг ўзи ҳам муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя қилишга ихтисослашган ташкилот ёки конвенциянинг шартномаларига ҳам нисбатан кечроқ аъзо бўлиб кирганлиги сабаб бўлган [14.4].

Ушбу давр архив ҳужжатларида Тошкент Педагогика институти профессори А. В. Миратов томонидан ёзилган “Педагогика олий ўқув юртларининг ўзбек гуруҳлари рус тили грамматикаси” номли дарслиги Ўзбекистон ССР педагогика институтлари ва ўқитувчилари учун мўлжалланган ҳамда Ўзбекистон ССР Маъориф вазирлиги томонидан тасдиқланган эди [15]. Аммо ушбу дарслик муаллифи профессори А. В. Миратов муаллифлик қалам ҳақи билан боғлиқ муаммога дуч келди. БМХХБ нинг Ўзбекистон Бўлимига муаллифлик қалам ҳақини ундириш тўғрисида ариза билан мурожаат қилишга мажбур бўлган. профессори А. В. Миратовнинг муаллифлик қалам ҳақи, у тақдим этган материаллар миқдоридан келиб чиққан ҳолда минимал талаби 36.0 минг рублни ташкил этган [16]. Юқорида келтирилган ҳолатларни иноватга олиб, БМХХБ нинг Ўзбекистон Бўлими, Ўзбекистон ССР Маъориф вазирлигига мурожаат билан чиқиб, ушбу маблағни тўлаш нияти бор ёки йўқлигига аниқлик киритишини сўраган. Бундай ҳолатлар ижобий ечим топмаган тақдирда, албатта суд орқали ҳал этилган.

50 йилларга келиб, муаллифлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишда адвокатлар хизматидан ҳам фойдаланилганлиги ҳақида архив ҳужжатларда маълумот келтирилган. Муаллифлик ҳуқуқлари

бузилиши билан боғлиқ низоларни ҳал қилиш жараёнида адвокатлар ҳам иштирок этган.

Агар оммавий ижро учун муаллифлик ҳақи бўйича суд ишлари ЎзбекДрамКомнинг ваколатли вакиллари томонидан амалга оширилса ва суд ишни юритиш учун судланувчидан 5% берилган бўлса, бу миқдор турли даромадлар бўйича бўлимнинг даромадига йўналтирилади [17].

Архив ҳужжатларда келтирилишича, 1963 йил 22 ноябр куни Тошкент шаҳрида, Тошкент вилоят судининг фуқоролик судлов коллегиясининг очиқ суд мажлиси бўлиб ўтган. Халқ суди, давогар бутуниттифок авторлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш бошқармасининг Ўзбекистон бўлими автор Ш.С.Алядинов манфаатини кўзда тутиб, жавобгар Ўзбекистон ССР давлат бадиий адабиёт нашриётидан 3.310 сум муаллифлик ҳақи ундириб бериш ҳақидаги давосини кўриб, давогарни давоси тўлиқ қаноатлантириш ҳақида қарор чиқарган. Давогар тараф ўз давосида 1960 йил 7-8 июн кунлари Ўзбекистон ССР давлат бадиий адабиёт нашриётига ўзининг Татар тилида ёзилган “Агар севсанг” номли романини фақат рус тили босмадан чиқариш шарти билан топширганидан кейин “Шарқ юлдузи” (“Звезда востока” журналининг 1961- йилдаги 2-6 сониди рус тилида чиққанидан сўнг, 1961-йил октябр ойида “агар севсанг” романини татар тилидан рус тилига таржима қилиб чиқаргандан кейин, муаллиф Ш.С.Алядиновнинг розилигини олмасдан, “агар севсанг” романини татар тилида ҳам нашр қилишган. Муаллифлик ҳақи 3.310 сумни бермай ушлаб қолганлигини кўрсатиб бу суммани ундиришни сўраган). Тошкент вилоят суди раиси Царев жавобгар тарафнинг шикоят аризасини асоссиз бўлгани учун қаноатлантирмасдан, Чилонзор тумани халқ судининг 30.09.1963 йилда чиқарган қарори ўзгаришсиз ўз кучида қолдирилиши ҳақида қарор чиқарган [18]. Муаллифлар ҳуқуқини ҳар иккала судда ҳам ҳимоя қилинганлигини кўриш мумкин. Муаллифлар асарларини нашр этиш ва омма олдида ижро этиш билан боғлиқ масалалар бўйича маслаҳатлар бериш, муаллифлик ҳуқуқи бузилган тақдирда ва уларни ҳимоя қилиш учун асослар мавжуд бўлган тақдирда эса – адлия органларида муаллифларнинг манфаатларини ифодалаш орқали ёрдам кўрсатиш [19] БМХХБнинг Ўзбекистон ССР бўлимини вазифаларидан бири сифатида белгилаб қўйилганлиги ҳам айрим ўз ҳуқуқларини билмайдиган, яратилган қонунларга бефарқ бўлган муаллифлар учун қулайлик туғдирган. Акс ҳолда муаллифлар ҳуқуқий ҳимояси билан боғлиқ қонун-қоидаларни айрим муаллифларнинг етарли даражада хабари бўлмаганлигига қонунчилик тарғиботининг етарли даражада бўлмаганлиги ҳам сабаб бўлган бўлиши мумкин. Мамлакатимизда муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилинишида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолияти муҳим ўрин тутишига қарамадан ўз ҳуқуқларини билмайдиган ёки қизиқмайдиган муаллифлардан бири сифатида маҳаллий муаллиф Мулла Каримни келтириш мумкин. У Тошкентга юборган мактубида айрим маълумотларни келтириб ўтган. “Ишқ билан ўйнашма”нинг пулини ҳали олганимиз йўқ. Министрликдан берар эмиш, деб эшитдик. Шунга ҳам кўникдик. Ўртоқ Хайруллаев борса, пулларни олиб келар деб турибман. Энди гонорара ҳақида шуни демоқчиман. Сизлардаги қонун – қоида билмайман. Агар вақтингиз бўлса, шу ҳақида жиндаккина тушунтириш ёзиб юборсангиз жуда хурсанд бўлар эдим” [20.13]. Юқорида номи келтирилган муаллифга ўз ҳуқуқларини билиб олишларида ҳамда адлия органларида муаллифнинг ҳуқуқини бўлим орқали ҳимоя қилиниши ва муаллифларга ҳуқуқий маслаҳатлар берганлигини ижобий ҳолат сифатида баҳолаш мумкин.

БМХХБга Ўзбекистон ССР бўлими томонидан 1973 йилнинг III чорак учун берган ҳисоботида, бўлимнинг вазифаларидан бири бўлган муаллифларга юридик ёрдам кўрсатганлиги тўғрисида статистика келтириб ўтилган. Жумладан: II чоракдан 7 та муаллифлар ҳуқуқининг бузилиши билан боғлиқ ишлар III чоракка ўтган шундан 2 та назорат. III чорак давомида эса, 9 иш қўзғатилганлиги ва улардан 2 таси назорат ҳуқуқи эканлиги такидланиши билан бирга ушбу чоракда 8 та муаммоли ҳолатлар юридик ёрдам бўлими томонидан яқунланган. Шулардан муаллифлар фойдасига 5 таси ҳал этилган. IV чоракка 8 та иш ўтганлиги [21] архив ҳужжатларда келтирилган. III чорак давомида Арбитраж иши йўқлиги ҳақида ҳам маълумот берилган.

Муаллифлар ҳуқуқларини бузилишида нашриётлар фаолияти ҳам алоҳида ўринга эга. Нашриётларда фаолият юритаётган ходимлар ҳам мавжуд ҳуқуқий муносабатлардан хабардор бўлишлари кераклиги ҳисобга олиниб давра суҳбатлари ўтказилиб турилган. 1973 йил 17 июл куни . Ғулом нашриёти биносида таҳририят ходимлари билан “Муаллиф ва нашриёт учун чоп этиш муддатига риоя қилмаслик оқибатлари” мавзусида суҳбат бўлиб ўтган. Республиканинг барча нашриётларига муаллифлик ҳуқуқи нормалари тушунтирилган хатлар юборилган [22]. Ўзбекистон бўлими томонидан муаллифларга 1973 йил давомида 40 та оғзаки ва 2 та ёзма маслаҳатлар берилганлиги ҳақида БМХХБга 1974 йилнинг 25 январида ҳисобот топширилган

[23]. Бўлим томонидан амалга оширилган барча сай-ҳаракатда: муаллифларга ҳуқуқий жиҳатдан маслаҳатлар берилганлигини ва уларни ҳуқуқларини ҳимоя қилганлигини кўриш мумкин. Муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш Бошқармасининг Ўзбекистон вакиллиги ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар мамлакатимиз муаллифларини ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларнинг қалам ҳақларини ўз вақтида ва тулиқ тўлаш жараёнларида фоал ҳаракатларни амалга оширди. Бунинг натижасида низоли ҳолатларнинг барчаси ҳал бўлмасда, мавжуд имконият ва вазиятлардан келиб чиқиб ижобий ечим топган ҳолатларни такидлаб ўтиш лозим. Бошқарув марказда бўлганлиги учун ҳам муаллифларимизни ҳуқуқларини ҳимоя қилишда айрим муаммоли ҳолатларга юзага келган.

Хулоса ўрнида шуни алоҳида такидлаш мумкинки, мамлакатимизда фаолият олиб борган муаллифларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолияти муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини кўриш мумкин. Муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш вакиллигида ҳам муаллифлар, нашриётлар ва томоша кўрсатувчи муассаслар ўтрасидаги низоли ҳолатлари ҳал қилиш ишларини йўлга қўйилганини ижобий ҳолат сифатда баҳолаш мумкин. Аммо бу шароитларлар муаллифлар ҳуқуқни бузулишини тўлиқ мамлакатимизда ҳал этилганлигини аниқламайди. Бутуниттифоқ муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш бошқармасининг Ўзбекистон бўлими ваколатлари доирасидан келиб чиқиб, муаллифларда учраётган муаммоларни ўз вақтида ва қонуний ҳал қилмаган ҳолатлари ҳам учраган. Бундай ҳолатларда асар муаллифларининг ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида БМХХБга шикоятлар қилганлари ҳам мавжуд. Мамлакатимизда муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилиши тарихи ютуқлар ва камчиликлардан келиб чиқиб, бугунги кунда республикамиз фуқароларига муаллифларимизни ҳуқуқларини ҳурмат қилишга ва соҳада мавжуд қонунларга риоя қилишга қаратилган тарғибот тадбирларни кучайтириш каби таклифларни келтириб ўтамиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти қарори, 01.07.2019 йилдаги ПҚ- 4380-сонли.
2. О.Н.Насиров. “XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонда акциядорлик жамиятлари ва ширкатлар тарихи”. Диссертация. Тошкент. 2009. –б. 4.
3. О.Х.Жайнаров. Туркистон АССРда адлия органлари фаолияти тарихи (1918-1924 йй.) диссертация автореферати. Тошкент. 2021. –б. 5.
4. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 125-иш, 76–варақ.
5. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 40-иш, 2–варақ.
6. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 125-иш, 77–варақ.
7. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 125-иш, 82–варақ.
8. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 10-иш, 125–варақ.
9. Жавлонбек Бегалиев. “Ўзбекистонда муаллифлик ҳуқуқининг шаклланини тарихи”. Ўтмишга назар журнали. 2 – махсус сон. Тошкент. 2020. 91 бет.
10. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 33-иш, 19–варақ.
11. В.Л.Чертков. “Судебная защита прав и интересов авторов” «Юридическая литература», М., 1970. - с. 35.
12. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 42-иш, 24–варақ.
13. В.Л.Чертков. “Судебная защита прав и интересов авторов”. «Юридическая литература», М., 1970. - с. 3.
14. Бобокул Тошев. Муаллифлик ҳуқуқи. Тошкент. 1997. – б. 4.
15. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 44-иш, 28–варақ.
16. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 44-иш, 55–варақ.
17. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 43-иш, 47–варақ.
18. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 132-иш, 15–варақ.
19. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 3-рўйхат, 81-иш, 6–варақ.
20. Жавлонбек Бегалиев. “Ўзбекистонда муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя қилиниши тарихи”. ЎзМУ хабарлари журнали. 1/4. Тошкент. 2022. 13. бет.
21. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 3-рўйхат, 69-иш, 11–варақ.
22. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 3-рўйхат, 69-иш, 11–варақ.
23. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 3-рўйхат, 69-иш, 9–варақ.

ЎЗБЕК ҲУНАРМАНДЧИЛИГИНИНГ ТАРИХИЙ МАНБАЛАРДАГИ ТАҲЛИЛИ

Мамаражабов Ғайрат Абдулҳакимович

Термиз давлат университети
Жаҳон тарихи кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: Ўзбек халқи тарихида уй-жойларни пайдо бўлиши ва моддий маданиятнинг шаклланиши, тараққий этиши, ривожланиши муҳим аҳамиятга эга. Тарихий адабиётлардан маълумки, моддий маданият манбалари асосида ўтмиш аجدодларимизнинг турмуш тарзи, иқтисодий ва маданий тараққиётдаги ўрни, жаҳон цивилизацияси тарихига қўшган муносиб ҳиссасини билиб оламиз.

Калит сўзлар: маданий, тураржойлар, меъморчилиги, маданий-маиший, хонақоҳ, пахса, гувала, «бўриқалла», шапати, «хўржин том», ёмғир «қибла», тўсинлар, тоқ, уй-жой қурилиши.

Аннотация: В статье говорится о возникновении жилища и формирование, развитие и рост материальной культуры, которые имеют важное значение в истории узбекского народа. Также говорится что из исторической литературы известно, что на основе источников материальной культуры мы узнаем образ жизни наших предков, их роль в хозяйственном и культурном развитии, их достойный вклад в историю мировой цивилизации.

Ключевые слова: культура, жилища, архитектура, культурно-бытовая, ханақоҳ, хлопок, гувала, «борикалла», шапати, «корзинная крыша», дождевая «қибла», балки, нечет, жилище.

Abstract: The emergence of housing and the formation, development and growth of material culture are important in the history of the Uzbek people. It is known from the historical literature that on the basis of the sources of material culture we learn the way of life of our ancestors, their role in economic and cultural development, their worthy contribution to the history of world civilization.

Keywords: cultural, dwellings, architecture, cultural-domestic, khanaqoh, cotton, guvala, «borikalla», shapati, «basket roof», rain «qibla», beams, odd, housing.

Ўзбекистон ҳудудида уй-жойлар қурилиши қадимий тарихга эга бўлиб [1], Сурхон воҳасида қадимги тураржойлар табиий шароитни ҳисобга олган ҳолда барпо қилинган. Шунингдек, ҳар бир қурилган бино қурилишида ундан фойдаланиш манфаатлари тўлиқ ҳисобга олинган. Шарқ мутафаккири Абу Носир Фаробий уй-жой қурилиши кўпдан-кўп геометрик услубларга бўлишини, улар ичида «қуриладиган меъморий обида тарҳини тузиш санъати» мавжудлигини таъкидлаган [2.24]. Шунингдек, Абу Али ибн Сино тураржой меъморчилигида қуриладиган уйнинг жойини, унинг шамол йўлига нисбатини, қуриладиган уй-жой ёнидан ўтадиган сувнинг таркибини, яқин атрофда турмуш шароитига салбий таъсир кўрсатувчи манбаларнинг бор-йўқлигини назарга олиш зарурлигини уқтириб ўтади. Ўрта Осиёда ҳар бир шаҳар, тураржой меъморчилиги жойнинг табиий шароити, об-ҳавоси, халқнинг иқтисодий, ижтимоий ҳаёти таъсири асосида ривож топган.

Сурхон воҳаси аҳолисининг анъанавий уй-жойлари, маданий-маиший иншоотларининг қурилиш тарҳи, дизайни, меъморчилик композицияларида сўнгги ўрта асрлар даврида бунёд этилган маданий-маиший иншоотларнинг қурилиш анъаналари изларини кузатишимиз мумкин. Д. Нозиловнинг фикрича, ўрта асрларда бу ерда ўзига хос Тоҳаристон (Бақтрия) меъморчилик мактаби шаклланиган [3.144]. Хусусан, бунга Сурхон воҳасидаги Денов марказида XVI асрда икки қават қилиб қурилган Сайид Оталиқ мадрасаси ва Катта Вахшивор қишлоғида 1713 йилда авлиё, шоир Сўфи Оллоёр томонидан қурдирилган масжидни мисол келтиришимиз мумкин. Масжид хонақоҳ, икки томони айвон ва қўшма хоналардан ташкил топган. Хонақоҳ ва айвон томи тўсин билан ёпилган бўлиб, синчли пахсадан қурилган. Шимоли-шарқий томони ҳашаматли бўлиб, меҳробсимон равоқлар ишланган. Хонақоҳдаги меҳроб равоқи анча чуқур бўлиб, унинг икки томонидаги тўрт равоққа бўртма чизиқлар тортилган. Бундай безаклар жануби-ғарбий айвон деворида ҳам мавжуд. Айвондаги еттинчи ва хонақоҳдаги олтинчи устун ўйма ва рангли нақшлар билан безатилган [4.68-69]. Бундай иншоотлардаги қурилиш услублари Денов, Юрчи каби беклик марказларида ҳамда Вахшивор, Сина, Сангардак каби ўтrock аҳоли яшайдиган қишлоқлардаги уй-жойлар қурилишида акс этганлигини кўришимиз мумкин. Аҳолининг доимий тураржой, уй томи пахса, хом ғишт, гувала яъни «бўриқалла», шапати [5] тоғли ҳудудларда синч девор, тош девордан иборат бўлган [6]. Дастлаб бир хонали, икки хонали XX аср бошларига келиб «хўржин том», «боми том», «обдовли том» ва болохонали уйлар вужудга кела бошлаган.

Тоғли ҳудудларда доимий тураржойлар асосан сой бўйларида, анҳор ёқаларида бунёд этилган бўлиб, уйларни қуришда ҳудуднинг табиий-географик хусусиятлари эътиборга олинган. Хусусан, уй-жойлар қуриладиган ҳудудга қуёш ёруғлиги тушиш ҳолати, дарадан ўтадиган совуқ шамол йўлидан сақлаш, ёмғир ва селнинг сойга тез оқиб тушиши, уйларни сувга ва деҳқончилик қиладиган ҳудудларга яқинроқ жойларда қуриш, қолаверса табиий офатлардан сақланиш каби масалаларга эътибор қаратилган.

Воҳадаги ўзбеклар ва тожикларда уй-жой қуришда ўзига хос урф-одатлар бўлган. Масалан, уй қурилишини бошлашдан олдин кун ўнгланиб, ҳафтанинг хайирли ва хосиятли кунлари аниқланиб [7.179-184], шундан сўнг қўй сўйилиб, қўни-қўшнилар чақирилган. Меҳмондорчиликдан сўнг уй деворига тошни биринчи бўлиб бадавлат, ёши улуг кекса киши қўйган, қолганини ёшлар давом эттирганлар. Воҳанинг Вахшивор, Бодиҳаво каби қишлоқларида эса уй қурилишига чақирилганларнинг ҳаммаси биринчи кунни ўзлари билан уй деворига биттадан тош келтирганлар. Кейин меҳмон бўлиб тарқалишган. Уй қурилишини эса уй эгаси ўз оила аъзолари билан бошлаган. Уй пойдеворининг биринчи қаторини уй эгасининг ўзи қалаб, қолганига ҳашар уюштирган. Ахборотчиларнинг таъкидлашича, ота-боболари қадимдан одатда уй қуришда ишни бинонинг «қибла» томонидан бошлашган.

Тоғли ҳудудларда уйлар асосан бир томонга, яъни сой томонга қаратиб қурилган. Сойдан тоққа томон баландлик бўлиб бориши уйларнинг бу тартибда қурилишига олиб келган. Уйларнинг олд томони эса шу баландлик ҳисобига қаватма-қават бўлиб тоғ томон ортиб боради. Бу ҳудудда уйларнинг тоққа қаратиб қурилиши яхши натижа бермайди. Чунки тоғдан келадиган қор ва ёмғир сувлари тўппа-тўғри уй ичкарасига кирса, иккинчидан тоғ ён бағрига қурилган уйнинг орқа девори бўлмаганлиги сабабли уйнинг томи баландлик ҳисобига ёпилади. Бу эса уйнинг олд томонини бошқа ёққа ўзгартиришга имкон бермайди. Уйларнинг орқа деворларини тоғ ҳисобига қурилишининг асосий сабаби шундаки, бунда биринчидан, қурилиш ашёлари ва ишчи кучи тежалган бўлса, иккинчидан, юқори қаватда жойлашган тураржойлар олдида кенг ҳовли бунёд этилган. Тоғларда асосан тоғ ён бағирларида бунёд этилган молхона, отхона, омборхона кабиларнинг томи ҳовли тарзда ишлатилган. Чунки, тоғ ён бағрида тиккаликда қурилган уй-жойларнинг пастки қисмлари шу хонадоннинг ҳовлиси вазифасини ўтаган.

Албатта, уйни ёпишда ёғоч (асосан арча, тол ёки терак) тўсинлар тоқ (3, 5, 7, 9, 11, 13) қўйилган. Масалан, ошхона, даҳлизлар учун уч ёки бешта ёғоч (хори) ишлатилса, меҳмонхона ва бошқалари учун етти, тўққиз, ўн биттагача қолаверса, уйнинг хоналари катталашишига қараб ундан ҳам кўп ишлатилган. Томнинг ёғочи (хори) устидан васса қўйилиб, васса устидан чий, бўйралар ёки қамиш тўшаб сомон лой билан сувалган. Ҳар йили ёмғир ва қор сувлари ўтиб кетмаслиги учун сомон аралаштирилган лой билан суваб турганлар. Қиш фаслида қор ва музларнинг том устида узоқ вақт туриб қолишининг олдини олиш мақсадида том устига вақти-вақти билан туз сепиб турилган [8].

Воҳада уй қуришда асосан маҳаллий қурилиш ашёларидан фойдаланилган. Тоғли ҳудудларнинг юқори қисмини ўрмонзорлар ташкил этганлиги сабабли бу ҳудудда пахса девор ўрнига синч девор кенг қўлланилган. Синч девор жуда қулай ва мустаҳкам бўлганлиги билан ажралиб турган. Синч деворда тоқча, таҳмон ўрнатиш қулай бўлган. Тоғли ҳудуд аҳолиси шамол эсадиган ва сел келадиган томонига тош девор ёки қўш синчли девор қуришган. Шунингдек, синч деворли уйларнинг хоналари кенг ва баланд бўлади.

Синч девор тагсинч, каллак, устун, забаррав, устунгўша, қалама, ховонда, пуштак, бачки каби қисмлардан ташкил топган. Воҳанинг тоғли ҳудудларида синч девордан ташқари кесак, яъни гувала деворлардан ҳам фойдаланишган. Бу ҳолатни воҳанинг тоғ олди қишлоқларида кузатишимиз мумкин.

Сурхон воҳасида дастлаб пахсали уй қурилиши қоратегинлик усталар томонидан бажарилган, кейинчалик эса маҳаллий усталар ҳам бу анъаналарни ўзлаштириб давом эттирганлар [9]. XX асрнинг биринчи чорагида Сурхон воҳасининг Миршоди, Элбаён, Хўжамулки каби қишлоқларида пахсали уйлар қурилган. Пахса уй баландлиги 70-80 см ли устма-уст ётқизилган қатор қатламдан ташкил топиб, бу уйларнинг бўйи беш қадам, эни уч қадам, деворларнинг қалинлиги икки ёки уч қарич бўлиб сирти кесилмаган. Биринчи қаторда фақат эшик ўрни қолдирилган. Иккинчи қаторда дераза, тоқча, эшик ўрни қолдирилса, учинчи қаторда дераза, дарча, эшик, тоқчаларнинг усти беркитилгандан сўнг айлантириб чиқилган. Пахсали уйларнинг бурчаклари ярим айлана шаклда бўлиб, тўрт бурчагига девор ёпиштирилган ҳолда тўрт устун ўрнатилган. Том хариси эса шу устунларга қўйилган. Буни айрим тадқиқотчилар қишда бўлиб

турадиган бўрон, қор ва ёмғир суви бино бурчакларини ювиб кетмаслигини назарда тутиб қилинган, деб таъкидлайди [10.68].

XX асрнинг 40-йилларидан анъанавий шаклда қурилган, лекин тузилишида замонавий кўринишлар бўлган янги уйлар воҳанинг Юрчи ҳамда Денов марказларида барпо этила бошланган. Сурхон воҳасининг тоғли ва тоғ олди ҳудуд аҳолиси билан чўл ҳудудида яшовчи аҳолининг тураржойлари ички тузилиши, жиҳозланиши айрим этник ва ҳудудий жиҳатлари билан фарқ қилган. Тоғли ҳудуд аҳолисида ўтроқликка хос хусусият уй жиҳозларида ўзига хос ўринга эга. Хусусан, уйлар даҳлизли, дарчали ҳамда ён деворларида тоқчалар бўлиши билан ажралиб турган. Уйнинг ички томонини безашда аввал ерга чий (бўйра) ёки «бордон» тўшалиб унинг устига кигиз ёки гилам тўшалган. Шунингдек, воҳада XX асрнинг биричи чорагида айрим ҳовлилар ички ва ташқи ҳовлилардан иборат бўлиб, ички ҳовли аёллар ва оиланинг тан маҳрамлари учун бўлса, ташқи ҳовлида эса асосан бир неча хонали меҳмонхоналар бўлиб, ташриф буюрган меҳмонлар шу ташқи ҳовлида кутиб олиниб, шу ердан кузатилган. Хонадон соҳибалари эса юзлари номаҳрамга тушмасин, деб ташқи ҳовлига ўтмаган [11]. Айрим тадқиқотчиларнинг қайд этишича, ҳовлиларнинг ички ва ташқи қисмларга бўлиниши қадимги Юнонистон ва Рим каби давлатларда ҳам мавжуд бўлиб, ислом дини ўзидан анча аввал мавжуд бўлган аёлларнинг жамиятда ажралиб яшаш шаклини қонунлаштирган [12.13].

Бу уйларда қиш фаслида сандал (танча)лардан фойдаланганлар. Сандал томонлари тенг тўрт оёкли курсидан иборат бўлиб, у асосан хонанинг ўртасига ўрнатилган. Сандал устига кўрпа, чойшаб ёпиб қўйилган. Воҳанинг Киштут, Хўжаасмин каби қишлоқларида эса доимий тураржой уйнинг тепа қисмидан мўри, яъни туйнук қўйилган ҳамда уйнинг ичида чой ва овқат тайёрланган. Туйнукдан тутун чикиб, ҳаво янгиланиб, алмашиб турган.

Шунингдек, ҳовлида узум тоқлари кўтарилиб, «войиш» (ишком) қилинган ҳамда мевали ва баъзан эса мевасиз дарахтлар экилган. Баъзи ҳовлилар девор билан ўраб олинган. Кўпгина ҳолларда чўл ҳудудларда ярим ўтроқ тарзда яшовчи юз, қўнғирот, дўрмон аҳоли асосан бир хонали уйларда яшаган. Бу уйларни шамоллатиш учун олди ва орқа томонларидан «ярим қулоч» баландликда деворларини бир ёки икки жойидан тешилиб туйнук ясалган, уйлар дарчасиз ва тоқчасиз бўлган. Тадқиқ этилаётган даврда сандал ўчоқ қиш фаслида бутун оиланинг асосий ўтириб суҳбатлашиш, овқатланиш, исиниш, жун титиш, урчуқ йиғириш, қолаверса, ётиш учун ҳам асосий жой ҳисобланган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Асқаров А.А., Абдуллаев Б.Н. Джаркутан. –Ташкент: Фан, 1983; Асқаров А. Энг қадимги шаҳар. –Тошкент, 2001; Турсунов С.Н. ва бошқалар. Сурхондарё тарихи. –Тошкент, 2004.
2. Нозилов Д. Чиғанок ичида марварид // Совет Ўзбекистони санъати. –Тошкент, 1981. –№9. –Б. 24.
3. Нозилов А.Д. Мастера школ горного зодчества Средней Азии. –Ташкент, 2001. –С. 144.
4. Дала ёзувлари. 2021 йил. Олтинсой тумани Катта Вахшивор қишлоғи. Бу ҳақда яна қаранг: Турсунов С.Н. ва бошқалар. Сурхондарё тарих кўзгусида. –Тошкент, 2001; Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи... –С. 68-69; Ханжар М. Сўфи Оллоёр Вахшиворда. –Термиз, 1995. –Б. 17-18; Ўша муаллиф. Сени излаяпман. –Термиз, 1994. –Б. 71; Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. –Тошкент, 1997. –Б. 95.
5. Дала ёзувлари. 2021 йил. Шўрчи тумани Ялти, Тўла қишлоқлари.
6. Дала ёзувлари. 2021 йил. Узун тумани Хонжиза, Хўжаасмин қишлоқлари.
7. Устаев Ш. Дни недели в поверьях народов Южного Узбекистана / Труды Байсунской научной экспедиции. Вып. 3. –Ташкент, 2007. –С. 179-184.
8. Дала ёзувлари. 2021 йил. Денов тумани Сангардак қишлоғи.
9. Дала ёзувлари. 2021 йил. Денов тумани Ҳазорбоғ, Хайрабод қишлоқлари.
10. Воронина В.Л. Узбекское народное жилище // СЭ. –М., 1949. –№2. –С. 68.
11. Дала ёзувлари. 2021 йил. Сариосиё тумани маркази.
12. Воронина В.Л. Народные традиции архитектуры Узбекистана. –М., 1963. –С. 13.
13. Дала ёзувлари. 2021 йил. Кумқўрғон тумани Чаёнтепа қишлоғи.

КУЛЬТУРНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ РАННИХ ГОСУДАРСТВ НА ЮГЕ УЗБЕКИСТАНА

Эргашев Мавлон Эшнӣёзовиҷ

Преподаватель кафедры Всемирной истории
Термезского государственного университета

Аннотация: В статье речь идёт о том, что Чаганиан – один из самых крупных исторических областей Тохаристана. По развитию особенно отличались центральные районы Чаганиана. Здесь ещё с эпохи бронзы было высоко развито земледелие, ремесленничество, торговля, культура, градостроительства и до сих пор привлекает внимание мировой научной общественности. В данной статье на основе исторических источников представлены сведения о городах Чаганиана, являющейся одним из древнейших областей Средней Азии.

Ключевые слова: Чаганиан, Бударч, Ахарун, Шуман, Дари Аханин Ал-Каст, Навандак, Сангардак.

Abstract: Chaganiyan is one of the largest historical regions of Tokharistan. The development of the central districts of Chaganiyan was especially different. Here, since the Bronze Age, agriculture, handicrafts, trade, culture, urban planning have been highly developed and still attracts the attention of the world scientific community. This article, based on historical sources, provides information about the cities of Chaganiyan, which is one of the most ancient regions of Central Asia.

Key words: Chaganiyan, Budrach, Akharun, Shuman, Dari Akhanin Al-Kast, Navandak, Sangardak.

Главной задачей является то, что нужно проявить интерес молодого поколения к родной истории на основе изучения социально-экономического развития, ценностей, обычаев, традиций узбекской государственности. Идейной основой этой статьи послужила дискуссия об истории средневекового государства – Чаганиан, находившегося в Сурханском оазисе. Государством правили местные цари – чаганхудаты. Основываясь на исторические, археолого-этнографические источники, существующие летописи, литературно-художественные произведения, можно научно обосновать, что государство Чаганиан в раннем средневековье было основано как независимое государство и утратило свою независимость в эпоху арабского и монгольского нашествий. Это государство в VI-X вв. называлось Чаганианом. В XI-XII вв. чаганианским эмират осуществляло свою деятельность как независимое государство, а в XIV-XV вв. в эпоху правления Амира Тимура как полунезависимое государство.

Итак, поставлена проблема, ведущая к спору, в полемике которой мы должны присоединиться к мнению, что Чаганиан был государством, либо к «безмолвному» мнению некоторых историков, смотрящих с нерешительностью на эту задачу при справедливом изучении родной истории и в идеях которых Чаганиан не был государством. Главной целью этой статьи является то, что основываясь на разумный и справедливый анализ научно-исторических источников мы можем сделать вывод, что настало время, чтобы включить в учебники «История Узбекистана» окончательную мысль о том, что Чаганиан был государством.

Для этого представляются следующие основания:

1. Из древности и сегодняшних политических процессов нам известно, что одним из основных признаков государственности является территориальная граница. Территория раннесредневекового государства Чаганиан в этот период включала территории – с юго до Сармангана (Джаркурган), с севера до Навандака (начала Сурхана), с запада до Дари Оханин (Железные ворота), с востока до Бабатага вдоль Кофирнихон и до Амударьи [1.22-23]. Территория Чаганиана включала в свой состав современные районы Сурхандарьинской области – Байсунский, Бандыханский, Кызырыкский, Джаркурганский, Алтынсайский, Шурчинский, Денауский, Сарыассийский, Узунский, а также юго-восточную часть Шерабадского района и юго-западную территорию Республики Таджикистан. Арабский историк Абу-Джафар Мухаммад ибн ат-Табари в своей книге «Тарих ар-расул ва ал-мулук» сообщает следующее о государстве Чаганиан, что Тохаристан располагался в верховьях и по берегам Амударьи, на территории которой позже с северо-западной части образовалось государство Чаганиан [2.113-114].

2. Ещё одним признаком государственности можем указать наличие автохтонного и полукочевого населения: на территории древнего Чаганиана обитали потомки древних сак [3.244], то есть хаумаварги, тиграхуады, ассины, пасианы, тохары, сакарауки, а его правителя –

«чаганхудат» – называли Верховным правителем [4.29-30]. На территории Чаганиан обитали оседлое и населения, поэтому эта территория считалась отличающейся своими культурно-религиозными верованиями разных национальностей.

3. Экономическое развитие – это один из признаков свойственных государственности. Наличие таких рек как Сурхандарья, Тупалангдарья, Кизилсу, Хужаипок, Шерабадарья обусловили интенсивное развитие земледелия – основного вида сельского хозяйства. На базе высокоразвитого скотоводства чему способствовали обширные пастбища (яйлау) Байсуна, Шерабада, Бандихана, Миршади, Сины, Бабатага развивалось и ремесло, так как на территории Сангардака, Хонджизы, Шаргуна, Байсуна, Кухитанга существовали рудники: железа, меди, свинца, угля извести, цветных камней [5.170]. Все это стало основой экономического развития государства Чаганиан.

4. Развитие национальной культуры – один из основных признаков государственности также были научно изучены источники, обосновывающие развития письменности, национальной музыки, литературы, искусства. Процесс изучения рунической письменности Средней Азии, начался в Туркестане в конце 19 в., который ввёл в науку название письменности известной как Орхоно-Енисейской надпись. Это письмо, относящееся I в. до н.э., было научно исследовано на юге Узбекистана. Образец рунической письменности, найденные на территории Бактрии, научно исследованы как «неизвестное письмо». Такое же «неизвестное письмо» было найдено в Халчаяне – крупнейшем городе Чаганиана и научно исследовано известным ученым Н.Рахмановым. Ученый востоковед Ж.Фюсман утверждает, что найденные в Халчаяне эти надписи, были похоже на письмо, которое нашли в 1954 году в Афганистане в городище Сурхкотала и внесли в науку в качестве древнетюркской письменности.

5. Основываясь на то, что независимое государство Чаганиан осуществляло самостоятельно внешние отношения с соседними государствами, можно сказать, что на территории Ирана, Хоросана, Тюркского каганата, Бухары, Мерва, Согда, Хорезма, Самарканда послы Чаганиана вели торговые, военно-политические дела, сотрудинческие взаимоотношения от имени государства. Название Чаганиана и послания Чаган-худата, доставленное послами Чаганиана вышеуказанным государственным правителям, встречаются среди согдийской надписи Афрасиаба [6.3-4], в «Шахнаме» Фирдавси.

6. Самый важный фактор, определяющий экономико-политическое могущество государства: Чаган-худары от имени государства чеканили монеты и проводили налоговую политику, правитель Чаганиана-Фаганиш от имени государства в 563-567 гг. выпускал монеты, Чаган-худары чеканили независимые монеты, в виде растянутого четырехугольника (ромба) [7.23]. На основе событий, подтверждающих вышеуказанное мнение можно научно обосновать, что на территории Узбекистана в раннем средневековье образовалось государство Чаганиан, а его признаки государственности подтверждают то, что до 16 века в разных социально-экономических процессах оно осуществляло свою деятельность то как независимое, то как зависимое государство. Например, в V- VII вв. Чаган-худары создали независимое государство, административным центром которого был город Далварзин. В это время на основе дипломатических отношений ирано-тюркские правители установили соседние связи с согдийскими государствами.

В IX-XIII вв. эмиры Чаганиана (нам известно, что понятие эмир было наравне как падишах, царь, государь) от имени независимого государства вели дипломатические отношения Саманидами, Сельджукидами, Караханидами, Газнавидами и Хорезмшахами [8.14-18]. На основе исторических источников было научно изучено то, что в XIV-XVI вв. эмиры Чаганиана основали город Денау в качестве административно-политического центра, а также вели внешнюю и внутреннюю политику. Следует отметить, что в эпоху арабского завоевания (в начале VIII и IX вв.) и во время нашествия Чингизхана (вторая четверть XIII и середина XIV вв.) отдельно изученных в узбекской государственности, Чаганиан как и другие области утратил на некоторое время свою политическую независимость.

В исторической литературе, созданной в годы советской власти, почти не обращали внимания на историю и процессы раннего формирования Чаганиана, а освещенные исторические мнения были исследованы на основе ложных идей. Таким образом, под влиянием советской идеологии в Узбекистане не разрешали пропагандировать, распространять и изучать средневековую историю государственности. В результате история Чаганиана была исключена из специальных исторических страниц, а ложные сведения о том, что Чаганиан не был независимым

государством, стали основной идеей советской идеологии. Во многих исторических трудах созданных под надзором коммунистической идеологии, история Чаганиана была ложной, а также не включалась в специальные учебники истории Узбекистана. К сожалению, местные историки, находясь под влиянием советской пропаганды и зная существования источников, подтверждающих признаки государственности Чаганиана, не могли высказать самостоятельное мнение.

Исследование о средневековом государстве Чаганиан не были внесены научной общественностью в исторические учебники и научные пособия. По письменным, эпиграфическим и нумизматическим сведениям определены имена некоторых правителей Чаганиана-Хидева и Чаган-худата [9.34].

Имена верховных правителей государства Чаганиана, таких как Фаганиш, Сашр, Зарин, Туранташ, Тиш, Хиар и т.д., нашли своё отражение в исторических источниках. В VII в. арабы завоевали Чаганиан, а в конце VIII в. они прекратили правления областью. Историческое развитие указывает на то, что в какую бы эпоху ни возникли государства их существования зависела от внутренней и внешней политики своего политического периода. Чаганиан своей политикой, реформами, системой правления, торговлей, внутренней и внешней политикой оказывало влияние на другие государства.

В процессе исторического анализа статьи выяснилось, что политико-экономические и социально-экономические опыты древних государств были основной опорой создания государства Чаганиана. Также это государство создало методы административного управления, а проводимые государственные реформы стали важнейшими средствами государственного управления.

Нужно отдельно подчеркнуть, что в процессе изложения темы было исследовано то, что государство Чаганиан имело значительный политический и экономический статус. А самым главным являются то, что изучение истории Чаганиана, с точки зрения государственности, было основано на событиях, соответствующих нынешней исторической концепции.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Ртвеладзе Э., Сагдуллаев А. Памятники минувших веков. –Ташкент, 1986. –С. 22-23.
2. История ат-Табари. Пер. В. И. Беляева, О. Г. Большакова, А. Б. Халидова. Ташкент: Фан, 1987. –С. 113-114.
3. Пугаченкова Г.А. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. Ташкент, 1966. –С. 244.
4. Ртвеладзе Э.В. Древняя Бактрия – средневековый Тохаристан. Динамика историко-культурного развития (по материалам Амударьинского правобережья). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Москва, 1988. –С. 29-30.
5. Пугаченкова Г.А. Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия-Тохаристан. –С. 170.
6. Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. –Ташкент: Фан, 1975. –С. 3-4.
7. Ртвеладзе Э. Древние монеты Средней Азии. –Ташкент, 1987. –С. 23.
8. Турсунов С. Города и села средневекового Чаганиана // Давр. Замон. Шахс. “Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва маданияти: тарихий таҳлиллар” мавзусидаги илмий мақолалар тўплами. –Тошкент: Тафаккур, 2020. –С. 14-18.
9. Humbach H. Baktrische Sprachdenkmäler. Teil I. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1966. –P. 34.

МАЪНАВИЙ ИЛДИЗЛАРНИНГ МИЛЛИЙ ЭЪТИҚОДЛАРНИ ЮКСАЛТИРИШДАГИ ЎРНИ

Нуриев Санжар Махмудович
Термиз тумани ҳокими ўринбосари

Аннотация: Жамият тараққиёти ва кишиларнинг маънавий камолоти бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, бири иккинчисиз мавжуд бўлмайдиган мураккаб ижтимоий жараёндир. Шунинг учун ҳам инсоният тарихининг барча давларида олимлар бу жараённинг ички моҳиятини,

қонун ва қонуниятларини англашга ҳаракат қилиб келганлар. Шунингдек, барча даврларда шахс маънавиятининг шаклланиши таълим-тарбия, маърифий ишлар тизими билан узвий боғлиқ ҳолда амалга оширилган.

Калит сўзлар: жамият тараққиёти, маънавий камолот, шахс маънавияти, таълим-тарбия, маърифий ишлар тизими, педагогик маҳорат, педагогик қобилият, педагогик техника, педагогик назокат, одоб-ахлоқ, касб.

Аннотация: Развитие общества и духовная зрелость личности неразрывно связаны, одно представляет собой сложный социальный процесс, который не может существовать без другого. Вот почему на протяжении всех периодов человеческой истории ученые пытались понять внутреннюю природу, законы и закономерности этого процесса. Также во все периоды формирование духовности человека осуществлялось в тесной связи с системой образования и просвещения.

Ключевые слова: развитие общества, духовная зрелость, духовность личности, воспитание, система просветительской работы, педагогическое мастерство, педагогическое умение, педагогическая техника, педагогическая порядочность, нравственность, профессия.

Abstract: The development of society and the spiritual maturity of individuals are inextricably linked, one is a complex social process that cannot exist without the other. That is why throughout all periods of human history, scientists have tried to understand the inner nature, laws and regularities of this process. Also, in all periods, the formation of the spirituality of the person was carried out in close connection with the system of education and enlightenment.

Keywords: development of society, spiritual maturity, personality spirituality, education, system of enlightenment work, pedagogical skills, pedagogical ability, pedagogical technique, pedagogical decency, morality, profession.

Ҳозирги ҳаётимизда инсон фаолияти, унинг ҳаёт мазмуни билан боғлиқ бўлган кўплаб ҳаёт манзараларини кўришимиз мумкин. Унда инсонга берилган ва у фойдаланиши мумкин бўлган имкониятлар талайгина. Фақат биз ушбу имкониятлардан ўринли фойдаланиб бораёلمизми? Баъзан уйда, ишда, йўлда, саёҳатда, тўй-ҳашамларда ўтирганимизда. Ҳаётимиз нақадар мазмунли эканлигини унинг бошқа такрорланмаслигини ақлимиз ва тафаккуримиз билан ҳис этиб турамыз. Баъзан кунларнинг жуда тез ўтишини истаб қоламиз. Бундай ҳолатлар кўпроқ болалик, ёшлик даврига хосдир. Тезроқ катта бўлишга, мустақил ҳаётга тезроқ кириб келишга интиладилар. Бундай ҳолатлар ҳар инсон ҳаётида содир бўладиган ўзгаришлардир. Ана ўша давр инсон ҳаётининг энг муҳим даври ҳисобланади. Яъни бу давр касб танлаш, мустақил ҳаётга қадам қўйиш билан бирга кечади. Ҳозирги ёшларнинг касбга бўлган қизиқишлари қай даражада, улар касбларини севадиларми, унга нисбатан меҳр қўйганмилар. Замонавий фанда инсон касбига меҳр-муҳаббати бўлмаса иш коэффicientsи даражаси кам фойзни бериши кўзда тутилган.

Айтингчи касб танлашда биринчи ўринда нималарга эътибор қилдингиз. Биринчидан, орзу-умидингизми? Иккинчидан, ҳаёт мажбуриятими? Учунчидан, тасодифми? Ушбу суровномномани университет талабаларига ўтказганимда умумий талабаларда орзу-умид фойзи энг кам миқдорни, ҳаёт мажбурияти ўртача миқдорни, тасодифлар эса энг миқдорни ташкил қилди. Бу кўрсаткичлар жамиятда ҳаёт фаровонлигини таъминлаб берувчи муҳим омиллар ҳисобланади. Касбни севиш уни ардоқлаш керак. “Тонгда ишга шомда уйга шошилган инсон бахтлидир” дейдилар, севган касбингиз, қайнок иш ўрин, самимий ҳамкасблар даврасида ҳаёт кечириш бахтдир. Айниқса орзулар инсон ҳаётида муҳим босқич ҳисобланади. Орзу қилиш инсонни ҳаётдаги ўрнини эгаллашга, олий мақсадларни, инсоний фазилатларни эгаллашга ёрдам беради. Орзу-умид қилмаган инсон ҳаётдан мақсади йўқ инсонга ўхшайди. Америкалик магистр ва аспирантларининг “Орзу-истакларнинг ўрни ва роли” масаласига бир қанча илмий фараз ва исботларнинг таҳлилига атаб “Сир” номли илмий фильм ишлаб чиқдилар. Ушбу фильмга эътиборингизни қаратсангиз “Инсон орзу қилишдан ҳеч қачон тўхтамаслиги таъкидланади. Орзуларнинг амалга ошишига самимийлик муҳим ҳисобланади” Демак, инсоннинг танлаган касби орқали ҳаёт йўли белгиланади. Касбингиз ҳаётингиз мазмунига айланади. Оилангиз, фарзандларингизни моддий таъминлашда энг муҳим кишига айланасиз. Фарзандларингиз кўзидаги бахт ва қувонч сизни яхши ишлашга жамиятга фойдали инсон бўлишингизга катта ёрдам беради.

Ана шу сабабли касбни танлаётганимизда уни севишимиз, меҳр қўйишимиз керак экан. Севмаган касб билан шуғулланиш инсонни ҳаётга бўлган қизиқишини сўндиради. Меҳрсиз

бажарилган ишнинг барчаси самарасиз бўлади. Ҳар биримиз вазифаларимизни сидқидилдан, самимий равишда бажаришимиз кераклигини эсда тутишимиз керак. Шу сабабли касб танлаётганимизда кўнглимизга қулоқ тутишимиз керак. Қайси касб эгаси бўлишимиз орзу-умидларимизга боғлиқ эканлигини унутмаслигимиз керак.

Жамият тараққиёти ва кишиларнинг маънавий камолоти бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, бири иккинчисиз мавжуд бўлмайдиган мураккаб ижтимоий жараёндир. Шунинг учун ҳам инсоният тарихининг барча давларида олимлар бу жараённинг ички моҳиятини, қонун ва қонуниятларини англашга ҳаракат қилиб келганлар. Шунингдек, барча даврларда шахс маънавиятининг шаклланиши таълим-тарбия, маърифий ишлар тизими билан узвий боғлиқ ҳолда амалга оширилган.

Таълим-тарбия ишларининг заминида эса муайян манфаатлар билан боғлиқ мақсадлар ётган. Бундай мақсадлар жамиятда амал қиладиган мафкурада ўз ифодасини топган. Жамият тараққиётига хизмат қилишга қаратилган ҳар қандай мафкура маънавий камолотни, таълим-тарбия ишлари тизимини муайян мақсадга қаратилган ғоялардан иборат бўлган. Бу борадаги тадбирлар маънавиятнинг жамият тараққиётига жиддий таъсир кўрсатадиган энг муҳим омил эканлигини англаб етишдан келиб чиққан. Таълим-тарбия тизимидаги ҳар қандай ғоя эса маънавий камолотга ижобий таъсир этади.

Жамиятда барча соғлом кишилар ақл-идроққа, тафаккур салоҳиятига эга. Лекин онгли фаолиятнинг ҳар қандай шакли ҳам маънавиятнинг мезонларига мос келавермайди. Яъни маънавий жиҳатдан тубанлашган одам ҳам ўз ҳатти-ҳаракатини онгли равишда бошқаради. Шу маънода маънавият инсонга хос бўлган онглиликнинг юксак даражада аҳамият касб этган ҳолдаги кўринишидир. Инсон ҳаётий тажрибаси, фаолияти, билими, илми, одоб-ахлоқи, ҳатти-ҳаракати билан ўзининг маънавий оламини бойитиб боради. Ҳаракат эса маънавий заминни талаб қиладди. Шу тариқада маънавий камолот жараёнида инсон шахс сифатида шаклланади.

Инсоннинг онглилиги ўз-ўзини англашини ҳам ифодалайди. Инсоннинг моҳияти, унинг маънавияти билан боғлиқдир. Демак маънавиятсиз инсон бўлмаганидек, маънавиятсиз маърифатли, ривожланган жамият ҳам бўлмайди. Зеро кишилар маънавиятида янгича фикрлаш бўлмаса, яъни онгида ислоҳот қилмай туриб, сиёсий-иқтисодий ислоҳотлар амалга ошириш кийин кечади [1].

Инсоният маънавий камолотига эришиш имкониятлари чексиздир. Бу чексизликни инсоннинг табиати, у яшаётган жамиятнинг имкониятлари билан белгиланади. Умуман олганда маънавий камолот халқнинг тарихи, маданий мероси, миллий ва умуминсоний қадриятларнинг моҳияти ва аҳамиятини билиш, улардан оқилона фойдаланиш билан боғлиқдир. Ўз миллий маънавиятини, қадриятларини англамаган тарихий меросидан беҳабар бўлган халқларда жамият тараққиёти сари уюшиш ва курашиш иштиёқи бўлмайди. Бу фикрлар жамият ва халқнинг маънавий камолоти бир-бири билан боғланишда эканлигини кўрсатади. Зеро маънавиятнинг юксалишисиз, бошқача айтганда, онгни, тафаккурни ўзгартирмасдан, жамият тараққиётини тасаввур қилиш мумкин эмас [2].

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш, давлат ва жамият ҳаётининг барча жабҳаларини янада демократлаштириш, авваломбор, ҳар бир фуқаронинг ва бутун жамиятнинг олий мақсадларини ўзида мужассам этган миллий ғоя атрофида жипслаша олиши, ўзини халқ, миллатнинг ажралмас қисми эканлигини англаб этишга ҳам боғлиқ. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт куришдек иш эса, шахс маънавий камолоти ва ўзлигини англашининг даражасига узвий боғлиқдир [3].

Демак мамлакатимиз обод бўлиши, раванг топиши, халқимиз фаровонлиги учун маънавият ва маърифат соҳасида, хусусан шахсни камол топтириш борасида изчил иш олиб бориши керак. Инсоннинг комиллик даражаси эса, унинг жамиятдаги ўз ўрнини қанчалик даражада билгани, ўзини жамиятнинг ажралмас қисми эканлигини қанчалик ҳис этиши билан белгиланади. Шундагина инсон ўзининг кадр-қиммати халқининг миллатнинг кадр-қиммати билан нечоғлиқ боғлиқ эканлигини, жамиятда, юртида содир бўлаётган воқеаларга дахлдорлигини англайди. Шу тариқа инсонда миллий ўзликни англаш омили шаклланиб, жамият тараққиёти билан уйғунлашиб боради.

Глобаллашаётган ҳозирги даврда инсон онги эгаллаш ва қалби учун кураш ва уни манипуляция қилишга уринишлар жараёни кечайиб бормоқда. Ана шундай шароитда шахс маънавий камолоти юксак бўлмас экан, аксарият инсонлар бу курашнинг бевосита иштирокчисига айланиб қолиши мумкин. Бошқача айтганда глобал инфорацион хуружлар таҳдиди ва унинг

шахс маънавий камолотига таъсири сезилиб турган ҳозирги шароитда ҳар биримиз тилида, дилимизда, ҳатти ҳаракатимизда ҳамватани ва халқ манфаатлари билан яшайдиган баркамол инсонни тарбиялаш бош мақсадга айланиши лозим. Зеро, ақлли, идрокли ватанпарвар инсон жамият ва ундаги ўзгаришларга нисбатан бепарво, лоқайд бўлмайди [4].

Жамият тараққиёти учун эса юксак маънавиятли ва ахлоқ-одобли, иқтидорли, билим савияси юқори ва чуқур, зукко, ишбилармон, ишчан кишилар зарур. Маънавияти қашшоқ, маънавий-ахлоқий суст, билим савияси юзаки ва паст, ишнинг кўзини билмайдиган кишилар жамиятда ҳам оилада ҳам меҳнат жамоасида ҳам кўзлаган мақсадларига эриша олмайдилар.

Инсоният цивилизациясининг қуйи босқичларида шахсни тарбиялаш, унга таълим беришга йўналтирилган фаолият жуда оддий талаблар асосида ташкил этилган бўлса, бугунги кунга келиб таълим жараёнини ташкил этишга нисбатан ўта қатъий ҳамда мураккаб талаблар қўйилмоқда. Чунончи мураккаб техника билан ишлай оладиган, ишлаб чиқариш жараёнининг моҳиятини тўлақонли англаш имкониятига эга, фавқулудда рўй берувчи вазиятларда юзага келган муаммоларни ижобий ҳал этувчи малакали мутахассисни тайёрлашга бўлган ижтимоий эҳтиёж таълим жараёнини технологик ёндошув асосида ташкил этишни тақазо этмоқда. Албатта, бу мураккаб таълим-тарбия жараёнларини амалга оширишда ўқитувчи ва мураббийлардан педагогик маҳорат ва қобилиятни талаб қилинади.

Таълим – тарбия жараёни амалга оширишда ўқитувчидан муҳим педагогик сифатлар, яъни ўз фанининг ижодкори, ишга лаёқатлилиқ, интизомлилиқ, ташкилийлик, масъулиятлилиқ, унга эришиш йўллари топа олиш, ўз касбий педагогик маҳоратини мунтазам ошириб бориш каби фазилатлар талаб қилинди. Ёшларни ҳар томонлама баркамол шахс сифатида тарбиялашда педагогик қобилият ҳам муҳим аҳамиятга эга. Педагогик қобилият тўғрисида К.Д.Ушинский: “Одамни тарбиялашнинг энг асосий йўли ишонтиришдир, одамнинг эътиқодига эса фақат ишонтириш билан таъсир қилиш мумкин”, - дейди [5]. Л.Н.Толстой: “Тарбиялашнинг муваффақиятли бўлиши учун тарбияловчи кишилар сира тухтамай ўзларини тарбиялай билишлари керак” деган [6].

А.С.Макаренко ўз тажрибасига асосланиб: “Агар ҳар бир киши кунт билан меҳнат қилса, у ўзига нисбатан талабчан бўлса, у яхши педагог бўлиши мумкин”, - деган ибратли сўзларни таъкидлаб ўтган [7]. Юқоридаги машҳур педагоглар ўз фикрларида, таълим-тарбия берувчилар юқори савияли ва ўзларини тарбиялай олиш каби фазилатлар мавжуд бўлиши тўғрисида мушоҳада юритган. Педагогик маҳорат – бу шундай юксак ва мунтазам такомиллашиб борувчи таълим ва тарбия санъатидирки, уни ўқитувчилиқ касбига лаёқати бўлган ва болаларни севган ҳар бир ўқитувчи эгаллаши мумкин.

Педагогик маҳоратнинг асосий таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

- а) ўқитувчи фаолиятининг инсонпарварлик йўналиши;
- б) ихтисосга доир билимлар мутахассислик фанини, уни ўқитиш методикасини педагогика ва психологияни чуқур билиш;
- в) педагогик қобилият (билиш, тушунтира олиш, кўзатувчанлик, обру орттира олиш, тўғри муомала қила олиш, келажакни кўра билиш, диққатни тақсимлай олиш қобилиятлари ва педагогик назокат, одоб-ахлоқ);
- г) педагогик техника (нутқ малакаси, мимик, понтамимик ифодалилиги, ўз ҳиссий ҳолатини бошқариши).

Таълим – тарбия жараёнида педагогик маҳорат билан биргаликда, педагогик қобилият ҳам муҳим аҳамият касб этади. Буларга эмпатия - бошқа одамларнинг психик ҳолатларини тушуниш ва уларга ҳамдардлик қилиш қобилиятидир. Перцептив - идрок жараёнининг асосий тузилиши биринчи бўлиб, бу идрок объектларини билиб олиш ва уни хотира образлари билан солиштиришдан иборатдир. Дидактик қобилият - ўқувчилар билан мулоқот қилишда, педагогиканинг таълим қонуниятларини ҳам методларини ўрганган ҳолда, кишининг таълим бера олиш қобилияти ҳамда ибратли дарс бериши. Конструктив – ўқитувчининг ўз ишини режалаштира олишидир. Бу каби педагогик қобилиятлар таълим – тарбия жараёнини шакллантиришда муҳим пойдевор ҳисобланади. Ҳар бир ўқитувчи ўз предметини яхши билиши ва таълим мазмунини талабаларга етказа олиши қобилияти шаклланган бўлиши шарт. “Агар сен жисмни чиниқтириш воситасини билсанг, иродани мустаҳкамлашни, қалбни саховатли қилишни, ақлни ўстиришни, ахлоқни меъёрга келтиришни уддасидан чиқа олсанг, демек сени тарбиячи дейиш мумкин”, - дейди Шарль Жан Мари Летурно.

Таълим- тарбия халқ маънавиятини шакллантирадиган ва бойитадиган энг муҳим муруккаб

жараёндир. Бугунги ва келажак авлодни тарбиялашда ўқитувчи –мураббийдан ўз касбини севиши ва тинмай изланиши ҳамда илғор педагогик технологияларидан фойдаланишни талаб қилади. Касб – инсоннинг меҳнат фаоллиги бўлиб, бунда у махсус тайёргарлик ва тажриба натижасида муайян фаолият турига оид назарий ҳамда амалий кўникмаларни намоён этади.

Шундай қилиб, ўқитувчининг педагогик техникаси - бу шундай бир малакалар йиғиндисидирки, у ҳар бир ўқитувчига тарбияланувчилар кўриб ва эшитиб турган нарсалар орқали уларга ўз фикрлари ҳамда мулоҳазаларини етказиш имконини беради. Ўқитувчи ўқувчилар билан бевосита таълим-тарбия жараёнини амалга оширишда, педагогик маҳорат ва қобилиятлари унинг хулқ-атворида намоён бўлади. А. С. Макаренко уларни назарда тутиб: “Тарбиячи ташкил этишни, юришни, ҳазиллашишни, кувнок, жаҳлдор бўлишни билиши лозим, у ўзини шундай тутиши керакки, унинг ҳар бир ҳаракати тарбияласин”, - деб ёзган эди [8]. Биз ўқитувчилар ёш авлодни тарбиялашда педагогик маҳорат ва қобилиятларни шакллантирсак ва ундан унумли фойдалансак, таълим–тарбия самарадорлиги ошади ва ўз натижасини беради.

Мухтасар қилиб айтганда ёшларимизни интеллектуал салоҳиятини шакллантиришда ва ватанга меҳр ҳиссини уйғотиш ҳозирги замон истиқбол талаби деб билиمامиз. Хулоса ўрнида, машҳур юнон файласуфи Аристотелнинг “Инсон бахт учун туғилади, унинг ёнимизда эканлигини ҳис қилишимиз керак” дейди. Демак, бахтли ҳаёт кечиришга ҳар биримиз ҳақли эканмиз. Ёшларга касб танлашида, ҳаёт йўлидан тўғри боришларига, инсоний фазилатларини шакллантиришларида тилакдошман. Шарқ мутафаккири Абу Наср Фаробий айтганидек “Фозил шаҳарни фозил одамларгина қуради”.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. –Тошкент: «Университет», 1998. –Б. 5.
2. Каримов И. Биз танлаган йўл — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли // Асарлар тўплами. 11-жилд. –Тошкент: «Ўзбекистон», 2003. –Б. 137.
3. Каримов И. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз // Асарлар тўплами. 8-жилд. –Тошкент: «Ўзбекистон», 2000. –Б. 328.
4. Каримов И. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир // Асарлар тўплами. 19-жилд. –Тошкент: «Ўзбекистон», 2011. –Б. 92.
5. Днепров Э. Д. Ушинский и современность / Гос. ун-т — Высшая школа экономики. — М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2007. — С.132.
6. Бирюков П. Н. Биография Л. Н. Толстого в 4-х томах, 1905—1922. — М. : Алгоритм, 2000. — Т. III. —С. 58.
7. Сидорова, Т.Н. Как решалась проблема детской беспризорности в Советском Союзе : педагогический метод А.С.Макаренко // Социальная педагогика. - 2011. - № 5. – С. 121.
8. Фролов, А.А. Приоритеты педагогики А.С.Макаренко: освоение наследия // Социальная педагогика. - 2012. - № 4. – С. 24-31.

МАЪНАВИЯТНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИНИ ЁШЛАР ТАРБИЯСИДАГИ ЎРНИ

Каримов Акбар

Ўзбекистон “Миллий тикланиш” демократик партияси
Сурхондарё вилояти кенгаши раиси ўринбосари

Аннотация: Ҳозирги вақтда мустақил Ўзбекистонимизнинг тараққиётини белгиловчи омил сифатида уни тарихини чуқур ўрганиш орқали баркамол авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш бугунги кундаги энг долзарб масалалар сирасига киради. Ёшлар онгида ватанпарварлик яъни ўз юртига садоқат туйғусини шакллантириш, она юрти тарихини ўрганиш билан боғлиқдир. Сурхондарё вилояти нафақат Ўзбекистон Республикасида балки жаҳон миқёсида маданият тамаддунини шакллантирган воҳа ҳисобланади. Шунинг учун уни тадқиқ этиш орқали бошқа тарихий манбаларини топилишига асос солинади. Бу эса ўз-ўзидан

ёшларни тадқиқот манбаини кенгайтиради.

Калит сўзлар: ёшлар тарбияси, баркамол авлод, ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, тарихий ёдгорликлар, сюжет, эртас, достон, матал, маънавий ва сиёсий ҳаёт.

Аннотация: В статье говорится о том, что воспитание гармонично развитого поколения в духе патриотизма путем углубленного изучения его истории как определяющего фактора развития независимого Узбекистана является одним из наиболее актуальных вопросов на сегодняшний день. Патриотизм в сознании молодежи, то есть формирование чувства преданности своей стране, связан с изучением истории Родины. Сурхандарьинская область – это оазис, сформировавший культурную цивилизацию не только в Республике Узбекистан, но и в мире. Поэтому можно найти другие исторические источники, изучая его. Это само по себе расширяет источник молодежных исследований.

Ключевые слова: воспитание молодежи, гармонично развитое поколение, воспитание в духе патриотизма, исторические памятники, сюжет, сказка, эпос, пословица, духовно-политическая жизнь.

Abstract: At present, the education of a harmoniously developed generation in the spirit of patriotism through in-depth study of its history as a determining factor in the development of independent Uzbekistan is one of the most pressing issues today. Patriotism in the minds of young people, that is, the formation of a sense of devotion to their country, is associated with the study of the history of the motherland. Surkhandarya region is an oasis that has formed a cultural civilization not only in the Republic of Uzbekistan but also in the world. It is therefore possible to find other historical sources by studying it. This in itself expands the source of youth research.

Keywords: upbringing of youth, harmoniously developed generation, upbringing in the spirit of patriotism, historical monuments, plot, fairy tale, epic, proverb, spiritual and political life.

Шарқнинг буюк сиймо ларининг асарлари чоп этилиши ва бошланғич таълим муассасаларидан то олий ўқув юртларига қадар дарсликларга киритилган ҳолда ўқитиш жумладан, мен таҳсил олаётган Абдулла Қодирий номидаги Тошкент Давлат маданият институтининг Магистратура бўлимида “Маданиятшунослик” йўналиши очилиб ёш маданиятшуносларни тайёрлаш йўлга қўйилганлиги фикримизнинг ёрқин далили бўла олади. Ҳар бир фаолият негизида самарали изланишлар ва мантикий манбаларга таяниш ва шулар орқали таҳлил этиб ёритилаётган фикрни изохлаш, мувофақият омили сифатида хизмат қилади. Ҳозирги вақтда мустақил Ўзбекистонимизнинг тараққиётини белгиловчи омил сифатида уни тарихини чуқур ўрганиш орқали баркамол авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш бугунги кундаги энг долзарб масалалар сирасига киради. Жумладан, олиб борилаётган куйидаги ишларни эътироф этишимиз мумкин: Биринчидан, ҳар бир вилоятда мавжуд бўлган тарихий ёдгорликларни қайта таъмирлаш ва музейлар ташкил этиш ҳақидаги қарорлар айтиш муддаодир. Иккинчидан, жонажон юртимизнинг тараққиётини шакллантиришда энг муҳим ўринларни эгаллаган. Маълумки, ҳар бир изланиш мавзунинг тарихий жараёнларини ўрганиш билан бошланилиши лозим. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, мен ҳам ўзим туғилиб ўсган юртим яъни Сурхон воҳаси ҳақида фикр - мулоҳазаларимни унинг тарихий шаклланиш жараёнидан ёзишни афзал деб билдим.

“Сурхондарё замини илк ибтидоий одамзод макон топган жой деб ҳисобланади. Бойсунтоғ тизмаларида дарё воҳалари бағридаги ғор ва унгурдан макон топган одамлар атрофидаги ўсимлик илдизлари ва ёввойи меваларни териб, жонзотларни овлаш билан кун кечирганлар. Одамзоднинг мана шундай илк манзилларидан бири ҳозирги Бойсун туманининг Тешиктош ғоридан топилиб ўрганилган “Неандерталь одам” номи билан машҳур бўлган топилма ўрта плеоцен даврига (миллоддан аввалги 100-40 минг йилликларга) тааллуқлидир. Ҳозирги Сурхондарё ҳудуди қадимда Бақтирия подшолиги таркибига кирган. Миллоддан аввалги 250 йилда вужудга келган Юнон-Бақтирия подшолигига Ўрта Осиёнинг катта ерлари қатори Сурхон воҳаси ҳам қараган. Миллод бошларида Сурхондарё Кушонлар давлати таркибига кирган. Сурхондарё ҳудудида Кушон даврига оид археологик ёдгорликлар жуда кўп ва хилма-хилдир. Аҳмонийлар ва Юнон-Бақтирия дарвидан бу ерда ҳозирча 40 шаҳар-манзил маълум бўлган бўлса, Кушон даврига оид 120 дан ортиқ шаҳар ва қишлоқлар аниқланди. Аҳоли асосан Шеробод ва Сурхондарё ҳавзаси ёқалаб жойлашган эди. Аҳолининг жойлашиши, катта – кичик шаҳарларнинг вужудга келиши суғориш шаҳобчалари билан боғлиқ бўлган. Суғориш ҳавзаларидаги марказ шаҳарлар атрофида катта – кичик шаҳарлар жойлашиб, улар ҳар жиҳатдан марказ шаҳарга буйсунар эди. Марказ шаҳар эса, ўз навбатида, Сурхондарёдаги

энг йирик шаҳар – Термизга қарам эди. Шу тарзда аҳоли турар жойлари катта шаҳар (Термиз, Чағониён) ўртача шаҳар (Далварзинтепа, Зартепа) шаҳарча (Жандавлаттепа, Талашкантепа ва б.) йирик ва майда қишлоқларга бўлинди” [1.124-130].

Сурхондарё замини ўзининг кўхна тарихи биз юқорида қайд этган манбалардан ташқари бир қатор ёзма адабиётларда акс эттирилиб, ўрганилиб келинмоқда. Унинг ҳар бир шаҳрни ўз тарихий шаклланиш жараёни билан ҳозирги вақтда чуқур тадқиқот олиб бориш манбаидир. Уни этник жиҳатдан ўрганиш ва тадқиқ этиб баркамол авлод онгига сингдириш қуйидаги мантиқий ва таҳлилий жиҳатларни юзага келтиради:

1. Ёшлар онгида ватанпарварлик яъни ўз юртига садоқат туйғусини шакллантириш, она юрти тарихини ўрганиш билан боғлиқдир.

2. Сурхондарё вилояти нафақат Ўзбекистон Республикасида балки жаҳон миқёсида маданият тамаддунини шакллантирган воҳа ҳисобланади. Шунинг учун уни тадқиқ этиш орқали бошқа тарихий манбаларини топилишига асос солинади. Бу эса ўз-ўзидан ёшларни тадқиқот манбаини кенгайтиради.

3. Халқимизда шундай бир чиройли ибора бор. “Ҳар бир шахс ўзининг етти пуштини аниқ билмоғи зарур” бу эса унинг асл ўзлигини англашда воситачилик қилади. Бу ўринда Сурхондарё вилоятининг тарихи ҳам ўз мавқе ва қадимийлиги билан ёшларимиз маънавий салоҳиятини оширишда муҳим тамойил омиллидир.

Биз юқоридаги фикрларимизни Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевни фикри билан таққослайдиган бўлсак, ҳар бир инсон ўз ўтмиши ва тарихи билан фахр этиши ва уни чуқур ўрганиши ниҳоятда аҳамиятлидир. Бироқ фақатгина фахрланиш бу ҳақиқий изланиш эмасдир. Яъни ҳар бир шахс ўзи туғилиб ўсган ўлкасини, тарихини ўрганиш билан ҳозирги вақтдаги олиб борилаётган чуқур ислохотларни тадқиқ этиш ва аниқ фикр - мулоҳазалар билдириб янгича ёндашиш бу давр талабидир. Тарихимиз буюк ва ҳамиша уни ўрганишни талаб этади. Буни биз ўз уйимиз, ўз қишлоғимиз, ўз маҳалламыздан бошлашимиз мувофақиятимиз омиллидир.

Сурхон воҳаси қадимги тарихига оид манбаларда Бойсун тоғи атрофида ҳаёт кечирган қўнғирот қабиласининг вужудга келиши ҳақида маълумотлар мавжуд. Маълумки, қўнғирот қабиласи йирик ўзбек уруғларидан бўлган. Қўнғирот ўғиз уруғларидан бирининг номи ва шу уруққа мансуб бўлган кишилар [2.638] назарда тutilади.

Қўнғирот этноними ҳақида изланишлар олиб борган этнограф Л.П.Потапов этнонимик ривоятлардан бирини ёзиб олган [3.38]. Бу ривоятни фольклоршунос олим У.Жуманазаров тадқиқотларида келтиради [4.195-196]. Ривоятга кўра, бир чол саҳрода от миниб ўз туяларини қидириб юрар эди. Чол бирдан қирқта отликка дуч келади. Отлиқлар ундан давлат қушини кўрдингми, деб сўрайдилар. Маълум бўлишича, уларнинг подшолари вафот этишдан аввал, давлат қушини учирганингизда кимнинг бошига кўнса уни подшо қилиб кўтарасизлар, деб васият қилган экан. Чол давлат қушини кўрмаганини, лекин бир қирнинг устида жуда бахтли бир йигит ётганлигини айтади. Чол отлиқларни ўша жойга олиб боради. Чиндан ҳам бу ерда давлат қушининг қанотлари остида бир йигит ухлаб ётар эди. Отлиқлар йигитни уйғотиб бўлган воқеани айтадилар. Йигитга от берадилар, лекин у қайси отга минса ҳам от уни кўтара олмай йиқилиб тушади. Йигит чолдан отини бериб туришини ва фақат шу отгина уни кўтара олишини айтади. Бунинг эвазига чолни мукофотлашини билдиради. Чол унга ўзининг қўнғир рангдаги отини беради.

Йигит подшо бўлганлигини билиб чол саройга келади ва қўнғир отнинг эгаси келди, деб қичқиради. Йигит чолдан истаган нарсасини сўрашини айтганда, чол подасини боққани кенг саҳро сўрайди. Подшо унинг яна тилаги бор йўқлигини сўраганида чол бир аёлни хотинликка сўрайди. Подшо бу тилакни ҳам бажаради. Чол хотинини олиб уйига қайтади. Унинг Қўштамғали, Вахтамғали, Қанжиғали, Айнли исмли тўрт ўғли бор эди. Уларга бор меросини бўлиб бериб, ёш хотини билан Бойсун тоғи этакларига кўчиб кетади. Шу вақтдан буён чол ва унинг хотинини қўнғирот деб аташибди.

У.Жуманазаровнинг келтиришича, мазкур ривоят ҳаётий уйдирма асосидаги сюжетдан ташкил топган. Айтиш керакки, бундай сюжет қурилиши бошқа фольклор жанрлари, масалан, эртақ, дostonларга ҳам хосдир. Бу воқеа модели айрим ўзгаришлар билан халқ орасида яшаб келиши кузатилади. Халқ маталлари таркибида “Онангни учкўрғонидан кўрсатаман” каби жумла учрайди. Бу матал ортида воқелик мавжудлигини ҳамма ҳам билавермаса керак. Эмишки, бир йигитнинг онаси Қорадарёда оқиб кетибди. Йигит у ёққа чопибди, бу ёққа

чошибди, онасини кутқара олмабди. Шунда кекса одамлардан бири: “Энди бу ердан онангни қидириш бефойда, онангни Учқўрғондан тутиб оласан, ўша жойдан чиқади”, деган экан. Чунки Учқўрғон Наманган вилоятида жойлашган бўлиб, Қорадарё ўша жойга қуйилади. Матал заминида эса, “Сени қаттиқ хафа қиламан, бошингга кулфат соламан (худди онасини йўқотган йигит сингари)” каби мазмун аёнлашади.

Мазкур матал мазмунида тарихий ҳақиқат бор-йўқлигини аниқлаш қийин. Бироқ, ҳаётий воқеа тасвири қандай бўлмасин, ундаги жой номи ва маталнинг воқеа билан мантикий бирлиги ҳақиқатга яқинроқдир. Демак, тарихий воқеаларнинг, жой ёки уруғ номларининг тарихан келиб чиқишини ўрганишда этнографик, фольклористик материалларга таяниб таҳлил қилиш муҳим илмий натижаларга олиб келади. Вилоят аҳолиси маданияти ва санъатининг нафақат Республикада балки чет элларда ҳам тан олинаётганлиги барчамизга маълум. Вилоят ижтимоий-сиёсий ҳаётида радио эшиттириш тизими алоҳида ўрин тутиб, Сурхондарёда маҳаллий радио эшиттиришлари 1947 йилда ташкил этилган. Термизлик Қодир Ғуломов ушбу радионинг ташкилотчиси ва биринчи бошловчиси бўлган эди. Вилоят радиосида ўзбек, рус ва тожик тилидаги эшиттиришлар эфирга чиқди.

Сурхондарё телерадио маркази 1990 йилнинг 16 октябрида иш бошлаб, вилоят аҳолиси ва қўшни Тожикистон Республикасининг жанубий туманлари ҳамда Афғонистон Ислом Республикасининг Балх вилояти аҳолиси хонадонларига Сурхондарё телевиденияси орқали ўз кўртувларларини тақдим этди. Сурхондарё вилоят телевиденияси билан биргаликда «Ишонч», «Кўзгу», «Адолат», Денов ва Шерабод шаҳарларида нодавлат нотижорат телевидениялар ҳам фаолият бошлади.

Сурхондарё воҳасида ижтимоий-иқтисодий, маънавий ва сиёсий ҳаётни, унда акс этувчи воқеа ва ҳодисаларни халқимизга ўз вақтида етказиб беришда матбуот нашрларининг ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир. Вилоятда «Жайхун» нашриёти, «Сурхон тонги», «Заря Сурхана», «Халқ йўли», «Эркин сўз», «Садои Сурхон», «Жануб вақти», «Адолат тарозиси», «Маънавият гулшани», «Аёл ва замон», «Термиз Давлат Университети», ҳамда туман газеталари мамлакатимизда демократик жамиятни такомиллаштиришда, ижтимоий барқарорликни таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлган воқеа ҳодисаларни тарғиб этмоқда. Сурхондарё вилоятида Маданият ишлари Вазирлиги тизимидаги 413 кутубхона, Маданият ишлари Вазирлиги тизимида кирмайдиган 869 та кутубхона аҳолига хизмат кўрсатмоқда. Вилоятдаги 15 та марказлашган кутубхоналар тизимлари бўлиб, 14 таси марказлашган кутубхоналар тизимлари ва 1 таси эса шаҳар марказлашган кутубхоналар тизими ҳисобланади. Ушбу марказлашган кутубхоналар тизимида 407 та кутубхона марказлаштирилган бўлиб, шулардан 20 таси болалар кутубхонаси, 11 таси махсус кўзи ожизлар кутубхонаси ҳисобланади. Шаҳарларда 41 та, қишлоқларда 372 та, Термиз шаҳри аҳолисига 3 та шаҳар кутубхоналари ва 3 та вилоят кутубхоналари хизмат кўрсатмоқда. 2005 йилнинг июл ойида Қизирик тумани марказий кутубхонасида «Кутубхона каталогларини таҳлил қилиш ва адабиётларни ҳисобдан чиқариш» мавзусида, Шўрчи тумани марказий кутубхонасида «Ахборот танлаб тарқатиш» мавзусида семинар машғулотлари ўтказилди. Вилоятдаги адиб Собир Термизий номли кутубхона вилоятдаги 413 та кутубхонага услубий марказ ҳисобланиб, уларга услубий ва амалий ёрдамлар бериб келмоқда. 2005 йилда туман кутубхоналарига ёрдам тариқасида «Обод маҳалла-озод ватан таянчи» мавзусида элнинг энг суюкли адиби, шоир Мусо Тошмуҳаммад Ойбек таваллудининг 100 йиллигига бағишлаб «Инсон гўзаллигини ўлчовчи шоир», «Ғафур Ғулом 102 ёшда», Ўзбекистон Республикаси Мустақиллигининг 13 йиллигига атаб «Борлиғимиз сенга бахшида Ватан» мавзуларида услубий қўлланмалар тузилиб, китоб тариқасида тарқатилди. 2005 йилда вилоят маданият ишлари бошқармаси тасарруфида 146 та клуб муассасалари, 14 та туман маданият уйи, 44 та қишлоқ маданият уйи, 49 та қишлоқ клублари, 32 та автодаъватхона, 3 та шаҳар маданият уйи, 2 та шаҳар клублари мавжуд. Вилоятда 74 та ашула ва рақс дасталаридан 10 таси ашула ва рақс халқ дасталари, 4 та драма халқ театрлари, 2 та кўғирчоқ халқ театрлари фаолият кўрсатмоқда. Мустақиллик йилларида замонавий ўзбек адабиётида катта ютуқлар қўлга киритилиб, халққа манзур бўладиган асарлар қўплаб ёзила бошланди. Шоир ва ёзувчилар эркин фикр юритиб, сиёсий ва мафкуравий тазийқлардан халос бўлди. Бадиий асарларни яратишда бадиийлик ва умуминсоний, маънавий-руҳий кадриятлар, миллий истиқлол ғоялари бош мезон қилиб олинди.

Халқимизнинг миллий кадриятларини, урф-одатларини тарғиб этишда халқимизнинг севимли ижодкорлари Менгнор Олломурадовнинг «Юрагимда йиғлаб турган қиз» (1993) ва

«Севги дарахтининг гули» (1997) шеърӣ тўплamlари, наср уфқида кескин бурилиш ясаган, ҳатто бу соҳада чиникам ирмоқ бунёд эта олган забардаст бир ижодкор Намоз Эргашевнинг «Ўзанбий авлодлари» (1996), «Ҳалокат жари» (1997) романлари ўзбек адабиётида муҳим ҳодиса бўлди. Унинг қаҳрамонлари қисмати ўта содда ва ўта мураккаб қирраларни номоён этади. Шунингдек, Махмуд Абулфайзовнинг «Оти қолган дунё» (1992), «Мард қолур ичинда» (2000), журналист ва ижодкор Абдурасул Жумақулнинг «Юракка сиғмаган гаплар» (1993) китобида воҳанинг бугунги кунига ижобий кўз билан қараган. Ҳикояларининг қаҳрамонлари асосан болалар, ёшлар, ўсмирлар бўлган, ёшларнинг сеvimли ёзувчиси, ўта сермахсум ижодкор. Содда ва самимий халқ тилида асарлар ёзган Кўзибой Абдужалилованинг «Зулайҳо» (1991), «Сенсан севарим» (1992), «Туташ қалблар» (1997) китоблари, миллий адабиётимизни ва шеърятимизни тарғиб қилишда ўз услубига эга бўлган. Жамила Эргашеванинг «Изҳор» (1992), «Интиқом» (1997), «Таназул» (1998) номли ҳикоялари кишиларнинг ҳаёт ташвишлари, меҳнати юмушлари, урф-одатлари, оддий турмуш тарзи воқеаларига бағишланган. Хуррам Райимнинг «Хур халқлар шарафи шонисан диёр» номли кўшиғи Деновлик истеъдодли хонанда Кибриё Оқилова ижросида «Ўзбекистон-Ватаним маним» Республика кўрик танловида ғолиб деб топилди. Яна унинг «Интизор боқаман йўлингга» номли лирик ашуласи танловда биринчи ўринни эгаллади. Ботир Зокиров хотирасига бағишлаб ўтказилган Республика кўрик танлови иштирокчиси Гулимоҳ Мелибоева ижросида «Китобим-офтобим» шеъри «Ўқиш китоби»га киритилди. Халқимизнинг сеvimли шоири Шафоат Раҳматулло Термизийнинг асарлари Республикаимизда машҳур. Унинг «Жануб шамоли» (1981), «Умид остонаси» (1988), «Гулоб» (1992) номли шеърӣ тўплamlари, 2003 йилда эса «Озод сўз» сайланмаси босилиб чиқди. 1998 йилда «Шухрат» медали, 2003 йилда «Эл юрт ҳурмати» ордени билан тақдирланди.

Булар янги давр адабиётининг нодир намуналари бўлиши билан бирга, янги ҳаёт, янгича турмуш тарзи ва истиқболга янгича қарашнинг шаклланаётганидан, миллион-миллион халқимизни истиқлолдек буюк неъматдан баҳраманд этаётганидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедик маълумотнома. Тошкент. 2002. 124-130 бетлар.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилдлик. 2-ж. – Москва: Русский язык, 1981. – 638-б.
3. Потапов Л.П. Материалы по семейно-родовому строю у узбеков «Кунгирад» // Научная мысль. Вып.1-й. № 1. Май-июнь. Самарканд – Ташкент, 1930. С. 38.
4. Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Тошкент: Фан, 1991. 195-196-бетлар.

СУРХОН ВОҲАСИ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ ТИЗИМИ ВА УНИНГ ҲОЛАТИ

Жумаева Шохидат Чориевна

Термиз давлат университети
Фуқаролик жамияти кафедраси ўқитувчи

Аннотация: Мазкур мақолада, аграр соҳа мутахассисларини тайёрлаш жараёнларининг тараққий этиши, ютуқлар, натижалар ва муаммолар таҳлил этилиб, қишлоқ хўжалиги ривожланиши ҳамда юқори малакали кадрлар билан таъминлаш борасида муҳим давлат дастурлари амалга оширилганлиги ёритилган. Бундан ташқари ҳар бир давлатнинг истиқболи, келажаги ёшларнинг таълим-тарбиясига боғлиқлиги, мустақилликнинг дастлабки йилларида таълимни ривожлантириш энг муҳим вазифа эканлиги таҳлил этилган. Тошкент давлат аграр университетининг Термиз филиали фаолияти мисолида ёритилган.

Калит сўзлар: Тошкент давлат аграр университети Термиз филиали, қишлоқ хўжалиги, аграр соҳа, ислоҳ қилиш, таълим йўналишлари, лаборатория, кафедра, замонавий малакали кадрлар.

Аннотация: В статье анализируется развитие процесса подготовки специалистов сельского хозяйства, результаты и проблемы, реализация важных государственных программ развития сельского хозяйства и обеспечения высококвалифицированными кадрами. Кроме того, в

перспективах каждого государства, будущее которого зависит от воспитания молодежи, развитие образования в первые годы независимости является важнейшей задачей. Освещается деятельность Термезского филиала Ташкентского государственного аграрного университета.

Ключавая слова: Термезский филиал Ташкентского государственного аграрного университета, сельское хозяйство, аграрный сектор, реформа, факультет, кафедра, квалифицированные кадры.

Abstract: This article analyzes the development of the process of training agricultural specialists, the results and problems, the implementation of important state programs for the development of agriculture and the provision of highly qualified personnel.

In addition, the prospects of each state, the future of which depends on the education of young people, the development of education in the first years of independence is the most important task. The activities of the Termez branch of the Tashkent State Agrarian University are covered.

Keywords: Termez branch of Tashkent State Agrarian University, agriculture, agrarian sector, reform, faculty, department, qualified personnel.

Аграр соҳани ривожлантириш ва тараққий этиши бугунги кундаги иқтисодий ислоҳатлар ушбу соҳага оид юқори малакали кадрлар тайёрлаш, қишлоқ хўжалигида илм-фан ютуқларини ишлаб чиқаришга жалб қилишни талаб этади. Республикамизда қишлоқ хўжалиги соҳаси бўйича Тошкент давлат аграр университети ва унинг Нукус, Термиз ва Самарқанд филиаллари, Андижон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти каби бир қанча олий таълим муассасалари (ОТМ) мавжуд бўлиб, улардан сўнгги 3 йилда янги 2 та филиал ташкил этилди [1]. Шундан бири Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-2909-сонли қарори [2] асосида Тошкент давлат аграр университетининг Термиз филиали ташкил этилиб, воҳада аграр соҳани ривожлантириш учун етук малакали кадрлар тайёрлаш тизимида бир қанча ислоҳатлар олиб борилмоқда.

Мақола умумий қабул қилинган методлар – тарихийлик, қиёсий таҳлил, қиёсий-мантиқий таҳлил, кетма-кетлик, ҳолислик асосида ёритилган бўлиб, мустақиллик йилларида *Тошкент давлат аграр университети Термиз филиалида аграр соҳани модернизация қилишда малакали мутахассис кадрларга бўлган эҳтиёжни қондириш* муносабатлари таҳлил этилган.

Мақолада “Таълим тўғрисида” ги, “Кадрларни қайта тайёрлаш миллий дастури тўғрисида” ги қонунларнинг ижросини таъминлаш борасида бир қанча ишлар амалга оширилганлиги ёритилган. Шунингдек мустақиллик йилларида қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда малакали мутахассис кадрларга эҳтиёж таҳлилари ҳақидаги маълумотлар Сурхондарё вилояти ҳокимлиги жорий архивининг бир қатор жамғармаларида, *Тошкент давлат аграр университети* Термиз филиали жорий архиви ҳужжатлари, статистик тўпламлар, даврий матбуот материалларида ҳамда мамлакатимиз агросаноатини ривожлантириш ва тараққий этиш жараёнлари, юқори малакали кадрларнинг ўрни, муаммолар ва натижалар таҳлили Ботинова Х, Аҳмедов Б каби олимларимизнинг тадқиқотларида ўз аксини топган.

Мамлакатимизнинг жанубий ҳудудларида, хусусан Сурхондарё вилоятида мустақилликнинг дастлабки йилларида қишлоқ хўжалиги соҳаларини ислоҳ қилиш ҳамда ушбу йўналишни юқори малакали мутахассис кадрлар билан таъминлаш борасида ислоҳатлар олиб борилди. Шу ўринда қишлоқ хўжалиги соҳаларида бир мунча муаммолар ҳам пайдо бўлди. Бу асосан аграр соҳада малакали мутахассисларнинг етишмаслиги, ишсизлик, соҳа ходимларининг иш ҳаққининг пасайиши, кадрлар қўнимсизлиги, тармоқларда замонавий технологиялардан тўғри ва оқилона фойдалана олмаслик ҳолатларида ҳам намоён бўлди. “Ҳаётимизни яхшилаш, аҳоли турмуш даражасини кўтариш, истиқболимизни режалаш-хулас қандай муаммо, қандай масалани кўрмайлик, уларнинг аксарияти биринчи навбатда қишлоқ хўжалигига бориб тақалади, иқтисодий ислоҳатларни аввало қишлоқ хўжалигидан бошлашимиз зарур” [3] деб таъкидлаган эди Республикамизнинг биринчи Президенти И.А.Каримов. Албатта қишлоқ хўжалигини тубдан ўзгартириш, аграр соҳани ривожлантириш, етук малакали кадрларнинг билими, салоҳияти, кўникмаси, малакаси ва тажрибасига боғлиқдир. Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлайдиган ҳар бир мутахассис (иқтисодчи, агроном, зоотехник, ветеринария врачлари ва х.к.) иқтисодий билимларга эга бўлиши, режа тузиш усулини ўзлаштириб олиши, фермер учун бизнес режа ва топшириқлар тузишни, деҳқончилик ва чорвачиликни юритиш тизимлари бўйича тадбирлар белгилашни, самарадорликни аниқлаш, пода ҳаракати ва таркибини, экинларни алмашлаб экишни тўғри белгилашни, чорвачилик тармоғи, чорва

молларини зоти, зоотехник ва ветеринария чораларининг ҳамда агротехник тадбирларни иктисодий самарадорлигини аниқлашни, механизацияни қўллаш муддатларини, режа ва ҳисобот калькуляцияларини тузишни, хўжалик ҳисоби, рентабеллик, деҳқончилик ва чорвачилик тармоклари ва умуман хўжаликнинг ишлаб чиқариш фаолиятини таҳлил қилишни билиши керак [4]. Дарҳақиқат соҳа мутахассислари замонавий янгиликларни ўрганиши ҳамда ушбу янгиликларни қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ишлаб чиқаришга татбиқ эта олиш зарур. Шунингдек, ривожланган давлатларда аграр соҳада тажрибали кадрларни тайёрлашга катта эътибор берилиб, юқори малакали кадрларнинг билим олишлари ҳамда амалиёт ўташлари учун керак бўлган шарт-шароитларни яратиш, қишлоқ хўжалиги соҳасидаги мутахассисларини бошқа давлатларга тажриба алмашиш учун юборишади [5]. Шу жиҳатдан мамлакатимизда мустақиллик йилларида ҳам аграр соҳани ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги соҳасида кадрларни тизимли тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш ва қайта тайёрлашни ташкил этиш, раҳбар ҳамда мутахассисларнинг иш услуби ва шакллари тақомиллаштириш борасида муҳим ишлар амалга оширилди. Юқорида таъкидлаганимиздек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ 2909-сонли қарори асосида Тошкент давлат аграр университети Термиз филиали ташкил этилди. Ушбу қарор ижроси юзасидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 10 июлдаги 479-сонли, Сурхондарё вилоят ҳокимининг 2017 йил 22 июлдаги Қ-343 сонли қарорига асосан Тошкент давлат аграр университети Термиз филиалининг асосий вазифаси этиб қуйди:

- минтақанинг тупроқ иқлим шароитида қишлоқ хўжалиги экинларидан юқори ҳосил олиш, уларнинг касаликклари ва зараркундаларга қарши курашиш, илғор интенсив агротехнологияларни жорий қилиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сақлаш, қайта ишлаш, суғориладиган ерларнинг мелоратив ҳолатини янада яхшилашда замонавий билимларга эга бўлган олий маълумотли мутахассис кадрларни тайёрлаш;

- Тайёрланаётган мутахассис кадрларга меҳнат бозорининг эҳтиёжига мувофиқ тарзда сифатли билим беришни амалга ошириш;

- битирувчиларни ишга жойлаштириш бўйича буюртмаларни шакллантириб бориш;

- профессор-ўқитувчилар таркибининг касбий билимини, маҳоратини ва илмий салоҳиятини доимий равишда ошириш;

Таълим-фан-ишлаб чиқариш интеграциясини амалиётга жорий этиш орқали ташкилотлар билан ҳамкорликда қўшма иновацион ишланмалар ва амалий тадқиқотларни олиб бориш, натижаларни ишлаб чиқаришга жорий этиш белгиланди [6].

Мазкур қарорни ижросини таъминлаш борасида Термиз туман ҳокимининг 2017 йил 22 июлдаги 1090-сонли қарорлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирининг 2017 йил 12 июлдаги 204-сонли буйруғи қабул қилинди. Ушбу қарорга мувофиқ филиал ўз фаолиятини 2017 йил сентябрь ойидан бошлади.. 2017-2018 ўқув йилида 9 та таълим йўналиши, 2 та факультет, 4 та кафедра, 27 нафар профессор-ўқитувчи фаолият кўрсатди. Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ташкилот ва корхоналар эҳтиёжларини ўрганган ҳолда 2020 йилдан, “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит”, “Зооинженерия”, “Ветеринария медицинаси”, “Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш”, “Агрономия (анорчилик)”, “Иқтисодиёт (қишлоқ хўжалигида)” таълим йўналишлари бўйича кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилди. Шунингдек Филиал негизида “Агробанк АТБ билан ҳамкорликда “Фермерлар мактаби” ўқув курси ташкил этилди, бунда ёш қизларни Чорвачилик (сут, гўшт йўналиши), Парандачилик (турлари бўйича), Сабзавот ва полизчилик (турлари бўйича), Иссиқхона хўжалиги (оддий, инновацион), Бизнес, молия ва ҳуқуқ (Агросаноат учун) йўналишларида ўқитиш йўлга қўйилди. 2021 ўқув йилига келиб ўқитишнинг кундузги ўқув шакли бўйича 19 та, сиртқи шакли бўйича 7 та таълим йўналиш, 8та магистратура мутахассисликлари бўйича мутахассис-кадрлар тайёрланиши йўлга қўйилди ва ҳозирги кунда 3 та факультет, 9та кафедра, 20 та бакалаврият таълим йўналишлари, 8 та магистратура мутахассисликлари бўйича 3000 га яқин талабаларга 150 дан ортиқ профессор-ўқитувчилар таълим-тарбия беришади. Шундан 7 нафар фан доктори, профессор, 26 нафари фан номзоди, доцент илмий унвонига эга [7]. Ўқув муассаси салоҳиятини кенгайтириш ҳамда профессор-ўқитувчилар ва талабаларга шарт шароитлар яратиш йўлида қисқа муддатда талабалар учун замонавий қулайликларга, ўқув лаборатория жиҳозларига эга бўлган 1000 ўринли ўқув биноси ва 240 ўринга мўлжалланган замонавий талабалар турар жойи қурилиб фойдаланишга топширилди [8]. Шунингдек, янги ўқув бинода замонавий аудиториялар каторида қишлоқ хўжалиги фанларини ўқитишда муҳим саналган 8 та ўқув-лабораториялари

тўлиқ жиҳозланган бўлиб, қўшимча Жаҳон банки маблағлари ҳисобидан молиялаштирилган 4 та ўқув-лаборатория жиҳозлари фойдаланиш учун талаба ёшлар ихтиёрига топширилди.

Филиални 2020-2021 ўқув йилида 9 та таълим йўналиши бўйича 343 нафар илк битирувчилар ўқишни тамомладилар [9]. Таълим самарадорлигини ошириш мақсадида профессор-ўқитувчилар томонидан аграр соҳа тармоғи ҳисобланган фермерлар учун керакли китоблар ва талабалар учун 20 дан ортиқ номдаги ўқув адабиётлари яратилди. Термиз филиалида қишлоқ хўжалиги тармоқлари бўйича малакали кадрлар етказиб бериш йўлга қўйилди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, Сурхон воҳаси қишлоқ хўжалиги соҳасида замонавий кадрлар тайёрлаш борасида амалга оширилган ислохотлар натижасида бир қатор ютуқлар амалга оширилди. Хусусан бу борада Тошкент давлат аграр университетининг Термиз филиали ташкил этилиши олий маълумотга эга бўлган қишлоқ хўжалиги соҳасига замонавий кадрларни тайёрлашнинг янги босқичга кўтарилганидан далолат беради. Ўзига хос иқлими, табиати шунингдек аграр соҳада фаолият юритадиган деҳқон ва чорвадорларига эга бўлган сурхон воҳаси учун яратилаётган бу каби имкониятлар қишлоқ хўжалиги соҳасида замонавий кадрларни тайёрлашнинг пойдевори бўлиб хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. www.Lex.uz. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси . 2020 йил 16 декабрь.
2. <https://Lex.uz>. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й.
3. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви .1091-фонд, 1-рўйхат , 290-иш, 5- варақ
4. Жўраев Ф. Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқаришни ташкил этиш.Дарслик. Ўзбекистон журналистлар ижодий уюшмасининг “Истиқлол” нашриёти. 2004. Б-338.
5. Ботирова Ҳ.Э. Ўзбекистонда аграр соҳа мутахассисларини тайёрлаш жараёни тенденциялари (1991-2015 йиллар жанубий ҳудудлар мисолида) Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Термиз, 2021.-68 бет.
6. Сурхондарё вилоят жорий архиви. Сурхондарё вилоят ҳокимининг 453 сон қарори. 2017 йил август. 1-2 бет.
7. Тошкент давлат аграр университети Термиз филиали жорий архиви. 2020-2021 ўқув йилинингт якунлари ҳисоботи.
8. <https://www.gazeta/uz>termiz agrar>.
9. Тошкент давлат аграр университети Термиз филиали жорий архиви. 2020-2021 ўқув йилинингт якунлари ҳисоботи.

СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУР НИГОҲИДАГИ СУРХОН ВОҲАСИ

Сафаров Бахтиёр Сатторович

Термиз давлат университети

педагогика институти

Тарих факультети декан ўринбосари,

Турсунов Ўктам Сайпуллаевич

Термиз давлат университети

педагогика институти

Аннотация: Мақолада Амир Темурий давлатининг ташкил топишида Термиз шаҳри ҳал қилувчи аҳамият касб этганиг тўғрисида сўз юритилади. Шу босидан ҳам Термиз шаҳрининг ўрта асрлардаги сиёсий-иқтисодий ва ҳарбий салоҳиёти ҳамда Амир Темурнинг сиёсий ҳокимиятга келишида муҳим ўрин тутганлиги мақолада ўзининг ифодасини топган.

Калит сўзлар: давлат, ўрта асрлар, ҳарбий салоҳият, тож, тахт, салтанат, сиёсий ҳокимият, косиб, хунараманд.

Аннотация: В статье говорится что Термез является городом который имеет решающую роль в становлении государства Амира Темура. В этой статье нашли свои выражения политическая власть Амира Темиру, а также политико - экономическая и военнеспособность города Термеза.

Ключевые слова: государство, средневековье, военный потенциал, корона, престол, королевство, политическая власть, ремесленник, ремесленник.

Abstract: The city of Termez played a decisive role in the formation of the Amir Temur state. From this point of view, the article reflects the political, economic and military potential of the city of Termez in the Middle Ages, as well as the important role of Amir Temur in coming to political power.

Keywords: state, medieval, military potential, crown, throne, kingdom, political power, craftsman, craftsman.

Соҳибқирон бобомиз Амир Темур (1336 –1405) ва Термиз шаҳри билан боғлиқ турфа воқеалар тарих зарварақларида муҳрланган. Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келиши жараёнида термизлик саййидларнинг тутган бекиёс саъй-ҳаракат муаррихлар тарафидан ўз эътирофини топган. Ҳатто Термиз яқинидаги мавзелардан бири Биё [1.46] (Бўё, Буё; Ўзидий. Зафарнома. –Т.: 1997. Бева мавзеси [2.64])да соҳибқирон Амир Темур Термиз саййидларидан бўлмиш ўз пири Саййид Баракадан давлат белгиси байроқ ва ноғорани қабул қилиб олгани ҳам муҳим қирраларни намоён этади. Амир Темурнинг ҳокимият тепасига чиқиши 1370 йил Шеробод туманидаги Буғ қишлоғида (ҳозирги Имом Исо ат-Термизийнинг муқаддас зиёратгоҳи жойлашган қишлоқ) амалга оширилди. Шарафуддун Али Ўзидий (вафоти 1454 йил) “Зафарнома”сида қайдини топган Бева мавзеси Термиздан уч йиғоч – фарсах (18 – 21 км) масофада жойлашган қишлоқнинг номи (бу жой ҳақида турли тахминлар мавжуд)дир. Худди шу тарихий воқеалар тафсилоти Низомиддин Шомий (вафоти 1405) нинг ҳам “Зафарнома” асарида ушбу хилда берилади: “Шу ҳолатда Аллоҳ таоло уни шарафли этгур Макка саййидлари жамоатидан бўлмиш улуғ амир ва муҳтарам саййид Саййид Барака етиб келади. У Амир Соҳибқиронга катта ноғора (табл) ва ялов (байроқ) тортиқ қилди. Амир Соҳибқирон буни муборак фол деб билиб, тўхтовсиз равона бўлди ва Чағонга бориб тушди” [3.80-81]. Чағон ёки Чағоншаҳр ҳозирги Қизилсув (Сангардак)нинг Сурхон (Чағонруд)га қуйиладиган чап соҳилида жойлашган Будрачтепа харобаси ўрнида бўлган, кейинчалик шаҳар янги жойи Деновга кўчган [4.12]. Чунки Чағонийёнинг қадимий атамаси Чағон экани Чағонхудоғлар номида ҳам сақланган, улар ўлкани VII асрда идора қилгани тарихий манбаларда эътирофини топган, бу анъана Чағонийёнинг номдор амирлари Абу Али Чағоний ва Тоҳир Чағоний номларида ҳам аксини топган [5.24]. Демак, Амир Темурнинг тахт тепасига келиши Термиз шаҳри билан чамбарчас бўлган ҳолда, Соҳибқирон фаолиятининг маълум жиҳатлари Сурхон воҳасининг Чағонийё ҳудудлари билан ҳам боғлиқ экан. Бева ёки Биё ёхуд Бўё ва Буё мавзеси ҳозирги Жарқўрғон туманига тобин Қорақир тепалиги, гоҳи Отчопар тепалиги экани тахмин қилинмоқда, бу жой билан Салавот (Эски Термиз ўрнида Сурхон бўйида шаклланган Термиз, рус истилосидан сўнг Тўпроққўрғон атрофида Янги Термиз пайдо бўлади) оралиғи 21 км ни ташкил этиши ҳам буни қувватлайди. Саййид Барака томонидан Соҳибқирон Амир Темурга инъом этилган байроқ ва ноғора – тожу тахт белгиси, салтанат – рамзи эди. Ана шу тариқа Аллоҳ ярлақаб Мовароуннаҳр мулкида янги сарвар фаолияти бошланади. Саййид Барака ва Соҳибқирон Амир Темур ўртасида ана шу хил тарихий воқеа содир бўлган Қорақир тепалиги ёки Отчопар тепалиги Термизга яқин жойда бўлганлиги учун Термиз шаҳрида ёдгорлик мажмуаси ўрнатилса, бағоят савоб иш бўлур эди.

Соҳибқирон ҳаёт йўлини ана шу хил ранг-баранг ҳодисаларда, турфа воқеаларда ифода этган Термиз шаҳри билан боғлиқ ажойибу ғаройиб тафсилотлар ила тўлдирувчи ҳикоятлар асрлар оша сайқал топиб келаётгани ҳам сир эмас. Чунончи соҳибқирон Хоразм заминига тўртинчи юриши (20.02.1379) чоғи ул ҳазратга Термиздан қовун совға келтиришади. Бу дегани Термиз қовунлари, демак элу улус орасида машҳур бўлган, негаки, ҳар қандай қовун соҳибқиронга пешкаш қилинмаслиги оддий ҳақиқат. Соҳибқироннинг ҳам ширин қовундек кўнгли юмшаб, дили яшнаб, шу қовундан Хоразм ҳокими – ғаними Юсуф Сўфийга пешкаш қилиш нияти туғилади. Қовунни олтин товоқда юборишга қарор қилинади, аммо баъзи беклар оддий ёғоч товоқда юбориш таклифи билан чиқадилар, соҳибқирон ёғоч товоқ обрўйимизга тўғри келмайди дейди. Соҳибқироннинг бундан муроди қайсар Юсуф Сўфийни қовундек ҳалим ва ширин, олтиндек соф бўлишга, мусаффо фикрлар чиқаришга ундаб, бегуноҳ элни хавф-хатарга қўймаслик эди. Бироқ душман буни тушуниб етмайди. Қовун олтин товоқда жўнатилади, аммо ғаддор Юсуф Сўфий олтин товоқни қалъа дарвазобони бошлиғига туҳфа қилган ҳолда, қовунга беписанд қараб, катта хатога йўл қўяди [6.87]. Соҳибқирон бир неча бор, ҳатто қовун воқеасидан сўнг ҳам, Юсуф Сўфий билан яккама-якка жанг қилиш учун қалъага бир неча бор бир ўзи боради, бироқ Юсуф Сўфий қўрқоқлик қилиб, жангга чиқмайди. Ваҳоланки, яккама-якка жанг таклифи Юсуф Сўфийнинг ўзидан чиққан эди, у соҳибқирон Амир Темурга хат йўллайди: “Неча эл азобда бўлғай биз, икки киши жиҳатидин? Вазифа

улким, иккаламиз майдонгга чикиб урушқайбиз” [7.86].

Соҳибқирон Ҳинд диёридан зафар кучиб қайтганида она юрти Мовароуннаҳр сарзаминига Термиз шаҳри орқали қадам ранжида қилади. Жайхундан ўтиб, Термизга етиб келинган, соҳибқирон аркони давлат ҳамроҳлигида кемадан тушиб соҳилга қадам қўяди. Азиз авлиёлар ва ўтганлар руҳига дуои фотиҳа ўқилгандан сўнг соҳибқирон зафар шарафига кўпдан-кўп сочик сочади, дарё бўйи олтин ва кумуш тангаларга тўлиб кетади. Бу воқеалар 1399 йилнинг 29-31 март кунларига тўғри келади, пешвоз чиққанлар орасида Бибихоним (Сароймулкхоним 1341–1408) билан бирга энди беш ёшга тўлган ака-укалар Мирзо Улуғбек (1394–1449) ва Иброҳим Султон Мирзо (1394–1435)лар ҳам бор эди. Душанба куни 30 март насаблари Муҳаммад (с.а.в.) га бориб етувчи саййидлардан Термиз ҳокими хонзода Ало ал-Мулук Ҳиндистон ғалабаси муносабати билан соҳибқирон шаънига Термиз шаҳрида дабдабали тўй уюштириб, беадад совға-саломлар улашади.

Соҳибқирон Амир Темури 1399 йилнинг сентябрь ойида Эронга юришни бошлайди ва Кеш, Термиз, Балх орқали ўтади. Соҳибқирон шахсан Термизда қўниб улуғ алломаи замон Хожа Муҳаммад ал-Ҳаким ат-Термизий ва шайхи бузургвор Абубакр Варроқ мазорларини зиёрат қилиб, мискинларга беҳад садақалар инъом этади [8.223]. Бу оғир жанглар олдидан азиз аجدодлар руҳининг ғалабага мададкор бўлиши ниятида амалга оширилган махсус тадбир эди. Термиз ҳамиша Темурийлар диққат марказида турган шаҳарлар сирасига тааллуқли бўлиб келган. Темурийзода Халил Султон (1384–1411) бобоси Амир Темури вафотидан сўнг 1405–1409 йиллар Самарқанд дор ус-салтанатига соҳиб бўлади. Халил Султон тожу тахт устуворлиги йўлида Мовароуннаҳр сарҳадларини мустаҳкамлашга киришади. Чегара шаҳар Эски Термизни қайта тиклашга уринади, аммо аҳолини Эски Термизга жалб этиш қийин кечади. Аҳолини жалб этиш илнжида буюк аллома Ҳаким Термизий мақбараси янгитдан таъмирланиб, мармар сағана ўрнатилади. Таассуфки, бу ҳаракатлар зое кетади, Эски Термизга аҳоли кўчиб келмайди, режа эса амалга ошмай қолади. Бу воқеалар 810/1407 йилда рўй беради, Халил Султон махсус буйруқ билан шаҳарни тиклашга фармон беради. Буни тарихчи Ибн Арабшоҳ ушбу шаклда баён этади, воқеалар баёни қуйидаги сарлавҳа остида келтирилади: “Чингизхон хароб қилган Термизни тиклаш ҳақида Халил Султоннинг буйруғи ва бу иш учун аскарлар юбориши баёни” [948]. Халил Султон бу ишни амалга оширишни шахсан ўзининг энг яқин лашкарбошиси Оллоҳдодга топширади, бу ишда Оллоҳдодга Илёсхожа, Ибн Қумари Мансур, Таваккул Қарқаро, Давлат Темури ва бошқалар ёрдам беради.

Чингизхон қўшинлари томонидан неча асрлар илгари ер билан яксон этилган Термиз шаҳрини қайта тиклаш ишлари жадал бошланади, аввало, керакли зарур анжомлар шай этилади. Шаҳар махсус режа асосида мавзеларга тақсимланиб, ораликда кўчалар, юриш йўллари, бинолар қурилади, аскарлар кечаю кундуз тиниб билмай ишлайдилар. Шунинг натижасида шаҳар тез фурсат ичида қуриб битказилади ва аҳоли янги уйларга кўчиб ўтишга таклиф этилади, аммо аҳоли ўзларининг янги ўрганган масканларидан кетишни истамас эди. Буни тўғри англаган Оллоҳдод қайта тикланган Эски Термизга биринчи навбатда қосиб ва ҳунармандларни олиб келади, уларга ажойиб шароитлар яратиб беради. Бу хусусда ўқиймиз: “Кейин у новвойлар, қассоблар, ошпазлар ва ёғфурушларга эски шаҳарга кўчиб ўтишларини буюриб, уларга алоҳида манзиллару бошпаноҳлар ажратиб берди ва бошқаларга тегмади”. Оллоҳдод шаҳар қурилишини тамомлаб, ҳатто, кимлар янги уйларга кўчиб ўтса, ўша уй унинг шахсий мулки бўлишини, яъни янги уйлар давлат томонидан ўша шахсга туҳфа тарзида инъом этилишини эълон қилади.

Темурийлар Термиз шаҳрига, умуман, унинг янги ва эски қисмига бефарқ қарамас эдилар, боиси шаҳар Мовароуннаҳр ва Хуросон ўртасидаги муҳим чегара шаҳри эди. Чегара шаҳрини авайлаб-асраш давлатнинг етакчи сиёсати бўлиб келган, шундан Термизнинг ҳар бир меъморий обидаси темурийларнинг ҳам диққат марказида турганлиги табиий ҳодиса. Чунончи, илк қурилганидан буён қанча қайта тиклаш ва неча-неча ҳукмронлар тарафидан таъмирлашларни бошидан кечирган аллома ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси, унинг атрофидаги иншоотларнинг ҳолатини Соҳибқирон Амир Темури ҳам ўз назоратига олган эди. Масалан, ал-Ҳаким ат-Термизий мавбараси атрофида 1389-1390 йиллар қўшимача бинолар қурилади, булар, албатта, Соҳибқирон бобомиз Амир Темури хоҳиш-истаги ила саййидлар авлодидан бўлмиш Термиз ҳокими хонзода Ало ал-Мулук раҳбарлигида қад кўтаргани сир эмас.

Халил Султон даврида эслатилган сана (1407 йил)да Эски Термизни қайта тиклаш жараёнида ал-Ҳаким ат-Термизий мақбарасининг шимоли-шарқий қисмида тенги йўқ янги маҳобатли

хонақоҳ бунёд этилади. Ушбу маҳобатли ва гўзал хонақоҳ қурилиши ўзида ўтмиш ва замонавий меъморий анъаналарни мужассам этган бўлса-да, услуб жиҳатидан олдингиларидан анча фарқ қилади. Халил Султон бошлаган хонақоҳ қурилишининг давомини Султон Шохрух Мирзо (1377 –1447) ниҳоясига етказди, чунки Султон Шохрух Мирзонинг дин аҳлига эътиқоди баланд эди. Ана шу зайдда хонақоҳ қурилиши кезлари ал-Ҳаким ат-Термизий қабри устига оқ мармардан йўниб ишланган олий даражадаги сағана ўрнатилади. Оқ мармар тошдан ясалган ва чиройли ёзувлар билан жило берилган бу гўзал сағана темурийлар даври сангтарош усталар санъаткорона яратган шох асарлардан бири саналади [11.36]. Мармар сағананинг бу кунга келиб эскириб қолгани сабабли Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг шахсан раҳнамолигида эски сағана худди ўзига ўхшатиб ясалган янги мармар сағана билан алмаштирилди. Эски мармар сағана бўлса “Ал-Ҳаким ат-Термизий меъморий мажмуаси”нинг “Термиз ва Термизийлар мероси тарихи музейи”дан алоҳида жой ажратилиб ўша ерга ўтказиб ўрнатилди.

Кейинги қизиқ бир воқеа Мирзо Улуғбек (1394 –1449) қаламига мансуб “Тўрт улус тарихи” асарида келтирилади. Бу келтирилган воқеа Чингизхон (1155–1227) нинг Мадинат ар-рижол (эрлар шаҳри) Термизни қақшатқич забот этиш тафсилотидир. Мирзо Улуғбекнинг нақл қилишича, шаҳар аҳолиси тамоман қиличдан ўтказилади, ёшу қари аяб ўтирилмайди. Бунинг боиси шу эдики, Термиз шаҳри аҳолиси Чингизхонга қарши мардларча курашади, ғаним билан тенгсиз жангда қахрамонлик намунасини кўрсатади. Дарҳақиқат, “Буюк муаррих Шарафиддин Али Яздий ўзининг “Зафарнома” асарида Термиз аҳолисининг мўғул босқинчиларига қарши фидокорона курашини тасвирлар экан, бу шаҳарни “Мадинат ар-рижол, яъни “Мардлар шаҳри” деб атаганида ҳам теран маъно мужассам. – деб Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов ўз нутқида айтган эдилар: –Такрор айтаман, тарихнинг ўзи Термиз шаҳри, унинг қахрамон халқи зиммасига асрлар давомида юртимиз тинчлиги ва озодлиги йўлида метин қалъа – кўрғон бўлишдек оғир ва масъулиятли вазифани юклади” [12]. Ўн бир кунлик жанглардан сўнг шаҳар таслим этилгач, мўғуллар Термиз аҳолисини катта майдонда тўплашади ва улар қатлга ҳукм этилади. Шунда бир аёл оломон ичидан чиқиб, мўғулларга мурожаат қилади: “Мени ўлдирманглар, мен сизларга юлдуздек товланувчи катта гавҳар бераман”, дейди. Мўғуллар: “Гавҳар қани” деб сўрашганда аёл: “кафтимда сув билан ютиб юбордим”, дейди, мўғуллар шу он аёлни сийнасини чок этиб дурни топадилар. Мўғуллар гавҳар илинжида барча ўликларни ва тирикларни ёриб кўрадилар, уларнинг сийналарини пора-пора қиладилар, қон дарё бўлиб оқади.

Мирзо Улуғбек Термизнинг мўғул истилоси воқеаси билан чегараланиб қолмайди, балки шаҳар тарихини янги тафсилотлар ҳисобига тўлдиради. “Тўрт улус тарихи”да эътироф этилишича, Термиз шаҳрини ҳатто жаҳон фотиҳи Искандар (356–323) турли ҳийлалар ишлатиб ҳам ишғол этолмайди. Шаҳар етти девордан иборат бўлиб, Садди Искандарий (яъни Хитой девори) унга келиб туташган экан. Шаҳар қалъасининг тупроғи кўрғошиндан ва ғиштлари тошдан бўлиб, атрофини етти хандақ ўраб турар экан. Хуллас жаҳонгир Искандар Зулқарнайн иложсиз қолиб сулҳ тузишга мажбур бўлган экан. Мўғул истилоси ва гавҳар можароси воқеалари илк дафъа Атомалик Жувайний (1225–1283) нинг “Тарихи жаҳонкушо” асарида нақл этилади. Шу зайдда ушбу воқеага Мирзо Улуғбек, Абулғозий Баҳодурхон (1603–1664) “Шажараи турк”, Ҳерман Вамбери “Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи” асарларида мурожаат қилишади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Аҳмедов Б.Амир Темур дарслари. 2-нашри. –Тошкент: Шарқ, 2001. –Б.46
2. Ўзидий, Шарафуддун Али. Зафарнома. – Тошкент: Шарқ, 1997.– Б. 64.
3. Шомий Низомиддин. Зафарнома. –Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б. 80– 81.
4. Қодиров Б., Муртазоев Б. Чағонийн адабиёти. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. –Б.12.
5. Аршавскя З.А. и др. Средневековые памятники Сурхавндарьи. –Ташкент: Изд. лит. и иск., 1982. –С. 24.
6. Ўзидий, Шарафуддун Али. Зафарнома. – Тошкент: Шарқ, 1997.– Б. 87.
7. Ўзидий, Шарафуддун Али. Зафарнома. – Тошкент: Шарқ, 1997.– Б. 86.
8. Ўзидий, Шарафуддун Али. Зафарнома. – Тошкент: Шарқ, 1997.– Б. 223.
9. Ибн Арабшоҳ. Темур тарихида тақдир ажойиботлари. Араб. Тарж. – Тошкент: Меҳнат, 1992. – Б.48.

10. Ибн Арабшоҳ. Шу манба. –Б. 49.
11. Пугаченкова Г. Термез. Шахрисабз. Хива. – Москва: Искусство, 1976. – С.36.
12. Каримов И.А. Жайхун соҳилидаги боқий шаҳар. Президент Ислом Каримовнинг Термиз шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи // Ma rifat. 2002 йил, 3 апрель.

ТЕРМИЗ ДАРЁ ПОРТИНИНГ ТРАНСПОРТ ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ ВА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ АҲАМИЯТИ

Жўраева Ўлмас Чориевна

Термиз давлат университети

Фуқаролик жамияти кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада Марказий Осиё халқлари бошқа давлатлар билан иқтисодий ва савдо алоқалари тўғрисида сўз юритилади. Қадимги даврдан Термиз дарё порти тарихий манбаларда Окс, Ўкуз, Аракс, Жайхун, Термиз дарёлари номи билан аталиб, Амударё фақат Марказий Осиёдагина эмас, жаҳондаги йирик дарёлардан ҳам бири ҳисобланган.

Калит сўзлар: Термиз дарё порти, Пайғамбар ороли, Каспий денгизи, кема, қайик, сув йўли, дарё кечуви, ирмоқ, чўл.

Аннотация: В статье говорится, что экономические и торговые связи народов Средней Азии с другими странами активизировались в последующие века. Речной порт Термез издревле именуется в исторических источниках реками Окс, Окуз, Аракс, Джайхун, Термез, а Амударья является одной из крупнейших рек не только Средней Азии, но и мира.

Ключевые слова: речной порт Термез, остров Вещего, Каспийское море, корабль, катер, водный путь, переправа, ручей, пустыня.

Abstract: The economic and trade relations of the peoples of Central Asia with other countries were intensified in the following centuries. From ancient times, the Termez river port has been called in historical sources by the rivers Oks, Okuz, Araks, Jayhun, Termez, and the Amudarya is one of the largest rivers not only in Central Asia, but also in the world.

Keywords: Termez river port, Prophet Island, Caspian Sea, ship, boat, waterway, river crossing, stream, desert.

Сурхон воҳасининг иқтисодий ривожда Термиз дарё портининг алоҳида ўрни бўлиб, портнинг шаклланиш тарихи 3500-4000 минг йиллик тарихга эга бўлиб, биринчидан, бу ер дарёдан кечиб ўтиш учун қулай жой, иккинчидан, Бактрия пойтахти Бақтр шаҳридан Термиз орқали Суғдиёна пойтахти Мароқандга энг яқин йўл ўтган.

Қадимги даврдан Термиз дарё порти тарихий манбаларда Окс, Ўкуз, Аракс, Жайхун, Термиз дарёлари номи билан аталиб, Амударё фақат Марказий Осиёдагина эмас, жаҳондаги йирик дарёлардан ҳам бири ҳисобланган. Амударё Ҳиндикуш тоғининг 4000 метр баландликдаги Шимолий ёнбағридан бошланиб, Помирдарёга келиб қўшилгунча Вахандарё деб аталиб, Зарқўлдан оқиб чиқадиган Помирдарё Амударёнинг иккинчи манбаи ҳисобланади. Помирдарё бошланишидан Вахшга қўйилгунгача Панж, яъни беш дарё номи билан (Вахандарё, Помирдарё, Гунт, Бартангдарё ва Ванч) аталган. Амударёнинг узунлиги бошланиш қисми билан бирга ҳисобланганда 2500 км.ни ташкил қилиб, Сурхондарё ва Қорасув дарёси Амударёнинг охириги ирмоқлари бўлиб, кейинги 1400 км масофада унга битта ҳам ирмоқ қўшилмайди. Дарё Қорақум ва Қизилқум чўлларида ўтиб, сувини Орол денгизига қуяди [1].

Айрим манбаларга қараганда, Амударё XIII аср бошларидан токи XVI асргача яъни 300 йил мобайнида ўз сувини Ўзбой ўзани орқали Касбий денгизига қуйиб турган, худди шу даврда Термиз шаҳрининг порт сифатидаги аҳамияти ортган. Қадимда Амударёдаги энг қулай дарё кечуви Термиз яқинидаги Пайғамбар ороли орқали амалга оширилган эди. Шунинг учун ҳам В.Ф.Минорский ўзининг «Юнон кечуви» номли асарида Ёрғоқ (Ёрдагоҳ) кечуви Термизнинг ўзига А.Македонский томонидан асос солингунча ҳам бор эди», - деб маълумот беради. Гарчи Термиз шаҳрининг ким томонидан, қачон барпо этила бошлаганлиги ҳусусида В.Ф.Минорский фикрича қўшилмасак-да, кечув борасидаги фикри тўғри [2.56].

Ҳофизи Абру ҳам Термиз шаҳри яқинидаги кечув ҳақида тўхталган: Бурдағўй-Жайхун қирғоғида Термиз мавзеларига туташ жойидир. Бурдағўй-юнонча сўз бўлиб, меҳмонхона деган

маънони англатади. Қадимги кемаларнинг сардорлари турган «, деб маълумот беради. Хуллас, бу тарихчи ҳозирги Фаёзтепа яқинидаги кечув жойи ҳақида фикр юритган [3]. Шундай қулай кечув жойида зарурат орасида қўналға, карвонсаройининг, кейинроқ эса қишлоқ ва шаҳарнинг вужудга келиши табиий бир ҳол эди. Қадимги замонларда ўлкамизга ташриф буюрган Ди Чжан Цяннинг элчиси Амударёни Гуй-Шуй деган ном билан атаб, уни кема юрадиган, савдогарлар молларини узоқ масофаларга олиб кета оладиган сув йўли сифатида тилга олган. Полибийнинг (Милоддан аввалги 201-120 йилларда). таъкилдашича «Окс (Амударё) катта ва кема юрадиган бўлиб, ирмоқлари ҳисобига Бактрияга келганда, жуда йириклашиб кетади» [4.28].

Термиз Туроннинг энг жанубида, дарёнинг кечув жойига яқин, нисбатан баландроқ жойига қурилган. Гарчи бу ердан Амударё бурилиб оқса-да, қирғоқларини ювиб кетмаган. Чунки Термиз қаттиқ қоялардан иборат тағзалик устида барпо этилган. А.Македонский босқини даври иштирокчиси тарихчи Ариан Флавийнинг (тахминан 95-175 йилларда) [5.80] ёзишича, Окснинг кенглиги олти стадий келади ва жуда чуқур бўлиб, оқими уйримли ва кучли, шу боис, армия унинг кечуvidан ўтгунча кўплаб отларидан айрилган. Араблар босқини даврида ҳам Амударёдан сув йўли сифатида кенг фойдаланишган. Масалан, Табарийнинг ёзишича, (Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат Табарий (839-923 йй) [6] Қутайба Чағаниён юқорисидаги Шуман ва Ахарунга юришидан қайтишда, Амударёдан қайикқа ўтириб, Чоржуйгача боради. Термизлик хунармандлар йирик шохона кемалар ҳам қурилганлар. Бу кемаларда Термизга келган шохлар, султонлар дарёда сузиб хордиқ чиқаришган. X асрда Истаҳрийнинг (IX асрнинг иккинчи ярми X аср биринчи чорагида яшаган сайёҳ ва географ тўла исми: Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Форсий ал Истаҳрий (850-934 йй) маълумотларига қараганда Термизнинг иқтисодий ҳаётида кемасозлар (қайикчилар) алоҳида ўрин тутган. Улар ясаган кемаларнинг кўпчилиги четга сотилган. Бундан ташқари, кемасозлар савдогарларнинг молларини Амударёдан ўтказиб қўйиш билан ҳам шуғулланишган ва бунинг учун яхшигина фойда ҳам олишган. Чунки, бу даврда Термизнинг савдо шаҳри сифатида ўрни янада ошган эди. Ўша пайтда Термизда ўндан ошиқ карвон саройлар қурилган эди. Абулфазл Байҳақийнинг (XI асрдан ўтган йирик тарихчи олим тўлиқ исми Абулфазл Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ал-Котиб ал Баҳақий) [7], ёзишича, Ғазнавийлар султони Масъуд Термизга ов қилиш учун дарё йўли билан шохона кемасида келган. Маҳсидийнинг ёзишича ўша вақтларда Термизда жуда кўплаб кемалар ясалган [8.126].

Марказий Осиё халқлари бошқа давлатлар билан иқтисодий ва савдо алоқалари бундан кейинги асрларда ҳам жадал олиб борилган эди. Пётр 1 даврида, ўрта асрларда, хусусан унинг кўрсатмасига биноан 1717 йилда Князь Бекович-Черкасский бошчилигидаги экспедиция Астрахандан Хивагача бориб Амударёнинг Оролгача қуйиладиган сув йўлини ҳам ўрганиш керак эди. Бироқ Бекович-Черкасский экспедициясининг Хива хони Шерғозихон томонидан қириб ташланиши натижасида Пётр 1 нинг бу кўрсатмаси бажарилмай қолди [9.11]. Руслар томонидан Марказий Осиё XIX асрнинг иккинчи ярмида истило қилинган, 1873 йил 27 апрель куни Флотилия бошлиғи, 1 ранг капитани Ситников бошчилигида 2 та пароход таркибида 3 та баржа билан Амударёга кириб келди. Улқун дарёси бўйлари билан Қўнғиротга қараб жўнади. Бироқ Амударёнинг дельталари ўрганиб чиқилмаганлиги натижасида экспедициянинг олдинга силжишига йўл қўйилмади. 1873 йил 1 августга келиб генерал штаб полковниги Н.В.Каульбарс Амударёнинг қуйилиш жойларини текшириб кема қатнамайдиган йўлнинг Орол денгизига чиқиладиган жойларини излади ва Амударёнинг Қуван-Жарма, Дауқара кўли ва Ялисув дарёсининг қуйилиши орқали чиқса бўлишини аниқлади. Бу йўл билан Козалинскдан (Сирдарёдаги флот базасидан) Орол денгизи орқали Амударёда доимий равишда юк ташила бошланди. Кейинроқ эса Амударё қирғоғида Қабақли кўргони ва мудофаа иншооти қурилиб ишга туширилди [10.1-3].

1888 йили Чоржуй шаҳрида Амударё ҳарбий флотилиясининг биринчи «Подшо» ва «Царица»! номли кемалари, пароходлари ташкил этилади. Ўша вақтда бу кемалар, пароходлар дарё транспортидаги янги кемалар, ва пароходлар эди. Бу кемалар ўша вақтда 520 от кучига эга бўлиб, улар учун ёқилғи темир йўл орқали ташиб келтириладиган Боку нефтининг мазутлари билан юритилар эди. Амударё бўйига Амударё ҳарбий флотилияси кемаларидан ташқари «Хива» номли акционерлик жамияти ва майда қайиқ эгалари ҳам фаолият кўрсатар эди. Амударё йўналиши бўйлаб шундай қийинчиликларга қарамасдан XIX асрнинг охирида ўн битта кемалар ва ўн тўққиз дона баржалар сузиб турди. Баржалар (шатакка олиб юриладиган юк кемаси) фақат дарёнинг юқорисига қараб шатакка олинар, қуйи томонга қараб эса бу баржалар

ўзлари сузар эди. Ҳарбий флотилия кемалари билан йил давомида 15 минг тонна ҳар хил юклар ва 20-25 минг йўловчилар (асосан ҳарбийлар) ташилди. Чоржуйдан Термизгача ва пастга қараб Тўрт кўлгача қилинадиган рейс бир ойга яқин вақтни олар эди. Кам юк кўтарадиган флотни Амударёда асосан қайиқлар ташкил қилар ва уларнинг сони 1500 донани ташкил қилиб, бу қайиқларда маҳаллий ўрмонларда етиштирилган толлардан ясалган эди. Толлар асосан ҳўл томирлари билан олинар ва ёғоч шираси билан бўлар, бу эса ёғочни чириб кетишидан асрар эди. Маҳаллий толдан ясалган, палубаси бўлмаган ёғоч кемалар 20-40 тоннагача юк кўтарар эди.

Бу кемаларнинг ташқи корпуси қаттиқ чорқирри (брус)лар билан ўзаро бириктирилган бўлиб, бундай қайиқлар унчалик қуввати бўлмай, вазни ҳам оғир ва бошқаришда катта қийинчиликлар туғдирар эди. Ўрта Осиёга Сибирнинг нина баргли ўрмонларидан кесиб келинган ёғочларнинг келтирилиши натижасида рус ҳунармандлари бу ёғочдан енгил қайиқлар ясай бошладилар. Бу кемалар кейинчалик ўрис кемалари деб атала бошлади. Бу енгил қайиқлар яшалишининг кўпайиши натижасида, маҳаллий тол қайиқлар истеъмолдан сиқиб чиқарилди. Термиз шаҳрига барча юклар Самарқанддан, қуруқликдан ва Амударё орқали олиб келинар эди. Тошкентдан ва Самарқанддан юкларни етказишдаги бу қийинчиликлар бу ерга темир йўл тортиб келиш масалаларини ҳал қилиш вазифаларини кўймоқда эди.

1894 йилнинг август ойида Чоржуйдан Термизга биринчи катерлар гуруҳи почта ва юкларни қўриқлаш учун келдилар. Шунда улар Сурхондарёнинг ичкарисига икки километр юрдилар ва бу ерда ўзларининг қароргоҳларини ташкил қилмоқчи бўлдилар. Кеч кузда Сурхон дарёсидан сув камайганлиги сабабли қароргоҳ қуруқликда қолиб кетди. 1896 йилга келиб қароргоҳ Амударё бўйига кўчирилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Сурхон тонги. 1997 й. 4 ноябрь. 91 (16172).
2. Б.Аҳмедов. Ўзбекистон тарихидан манбалар. Т.»Ўқитувчи». 1991 й, 56 бет.
3. Ўзбекистон тарихи. 7 синф. Тошкент. «Ўқитувчи» 1994 й.
4. Турсунов С.Н.Қабуллов Э.Муртазаев Б. Пардаев Т. Сурхондарё тарихи. Т.; “Шарқ”. 2003.- Б.28.
5. Б.Аҳмедов. Ўзбекистон тарихидан манбалар. Т. «Ўқитувчи», 1991 й. 80 бет.
6. Сурхон тонги . 1997. 4 феврал. 11 (16092).
7. Ленин байроғи. 1989 й. 4 феврал.
8. Б.Аҳмедов. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари». Т. «Ўқитувчи» 1996. 126 б.
9. Социально-экономическое развитие Узбекистана за года Советской власти. Из. Узбекистан. 1984 г. С.11.
10. Ленин байроғи газетаси 1969 йил 25 сентябр № 190 1-3 бет.

ЎЗБЕКИСТОНДА ТИББИЁТ СОҲАСИДАГИ ДАСТЛАБКИ ИСЛОҲОТЛАР: НАТИЖАЛАР ВА ТАРИХИЙ ТАҲЛИЛЛАР

Хўжаназаров Абдусалом Зиёдуллаевич

Термиз давлат университети

Фуқаролик жамияти кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Ўзбекистон Республикасида амалга оширилган барча ислохотлардан кўзланган ягона мақсад фуқароларга нормал тиббий маданият соҳасида турмуш тарзини яратиб бериш, аҳолининг кам таъминланган, муҳтож қисмини муттасил равишда иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш бўлди.

Калит сўзлар: тиббиёт соҳаси, ислохотлар, тиббий маданият, тиббий ҳимоялаш, тиббий ёрдам, пенсиялар, нафақалар, тиббий дори-дормонлар, касалхоналар.

Аннотация: Единственной целью всех проводимых в Республике Узбекистан реформ было создание образа жизни граждан в сфере нормальной медицинской культуры, оказание

постоянной экономической поддержки бедной и малообеспеченной части населения.

Ключевые слова: медицинская отрасль, реформы, медицинская культура, медицинская охрана, медицинская помощь, пенсии, пособия, лекарственные препараты, стационары.

Abstract: The only goal of all the reforms implemented in the Republic of Uzbekistan was to create a lifestyle for citizens in the field of normal medical culture, to provide continuous economic support to the poor and needy part of the population.

Keywords: medical field, reforms, medical culture, medical protection, medical assistance, pensions, allowances, medical drugs, hospitals.

Ўзбекистон Республикасида амалга оширилган барча ислохотлардан кўзланган ягона мақсад фуқароларга нормал тиббий маданият соҳасида турмуш тарзини яратиб бериш, аҳолининг кам таъминланган, муҳтож қисмини муттасил равишда иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш бўлди.

Фуқароликни тиббий ҳимоялаш, энг аввало, ҳуқуқий жиҳатдан таъминланди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 39-моддасида “Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга.

Пенсиялар, нафақалар, тиббий ёрдам бошқа турларининг миқдори расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас”, [1.10] дейилади. 45-моддада эса “Вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир”, деб таъкидланади.

Албатта, бозор иқтисодиёти шароитида аҳолининг кам таъминланган, тиббий хизмат соҳасида ҳимояга муҳтож қисмини муҳофаза этиш жуда зарур эди. Бунга совет даврида, айниқса, XX асрнинг 70-80 йилларида шаклланган иқтисодий сиёсат, турли “эксперимент”лар, бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик услублари, директив режалаштиришнинг салбий оқибатлари ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмади. 70-80 йилларда режалаштириш ва ҳўжалик тизимини ислох қилиш (1979, 1987 йиллар), 80-йилларнинг ўрталаридан бошланган “қайта қуриш”, иқтисодиётдаги зиддиятлар, партиявий яккаҳокимлиқ, экстенсив ривожланиш имкониятларининг адо бўлиши, самарасиз ҳўжалик механизми - буларнинг бари Ўзбекистонда иқтисодий инқирознинг юзага келишига сабаб бўлди. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.Каримов “қайта қуриш” даврида сиёсатдаги кучли бузилишларни “авантюрадан иборат экспериментлар”, деб атаганиди.

Аниқ мақсадга ва илмий жиҳатдан асосланган концепцияга эга бўлмаган турли “чора-тадбирлар”, хусусан, “100 кун”, “500 кун” лик ўтиш даврига мос ноилмий ва нормал “концепциялар” совет даврида шаклланган тиббий ва иқтисодий-ижтимоий муаммоларни янада кескинлаштириб юборди. “Натижада, -иқтисодиётни батамом издан чиқариб, моддий ва маънавий маблағлар тақчиллигининг даҳшатли тарзда ўсишига, ташқи қарзнинг кўпайишига олиб келди. Энг асосийси шу бўлдики, меҳнатни рағбатлантириш тизими бузилди. Бу эса одамларнинг тиббий руҳияти салбий ўзгаришига олиб келди. Тайёрга айёрлик, боқимандалик кайфиятларини келтириб чиқарди. Марказдан бошқаришнинг амалдаги тизими, унинг идоралари ҳўжалик юритиши услуб ва усуллари иқтисодиётнинг янада ривожланишига сезиларли туртки бўлишига, кескин ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга қодир эмаслиги яққол аён бўлиб қолди” [2.76].

Ҳақиқатдан ҳам, СССР парчаланиб кетиши арафасида Ўзбекистонда тиббий муаммолар хаддан зиёд кескинлашиб кетди. Тиббиёт соҳасидаги маҳсулотларнинг нарх-навосининг ортиши, аҳолини қашшоқланишнинг кучайиши, тиббий дори – дормонлар соҳасидаги маҳсулотларида тақчилликнинг юзага келиши, кишилар руҳий-ижтимоий ҳолати, кайфиятидаги тушқунлик – буларнинг бариси Ўзбекистон ҳукуматидан мустақилликнинг биринчи кунлариданок мазкур муаммоларни зудлик билан ҳал этишни талаб қиларди.

Давлат ўз аҳолисини ҳимоя қила олган тақдирдагина инсонпарвар ҳисобланади. Давлат кишиларга, айниқса ёрдамга муҳтож бўлганларга, ижтимоий ночор қатламларга, етимлар, болалар, ўқувчилар, нафақахўрлар ва ногиронлар, ёлғиз оналар, кўп болали ва кам таъминланган оилаларга ўз вақтида ёрдам кўрсатиши керак”. [3.41]

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон ҳукумати мустақилликнинг дастлабки йиллариданок, биринчидан, фуқароларнинг мазкур масалаларга муносабатини ўзгартиришга, иккинчидан, ўтиш даврининг қийинчиликлари шароитида уларга муносиб турмуш тарзи яратиб беришга ҳаракат қилди. Энг аввало фуқароларнинг ёппасига қашшоқланишининг олдини олиш лозим

эди. Бунинг учун эса мавжуд тиббий муаммоларни, аҳолининг кам таъминланган ва ночор қисмини ижтимоий ҳимоялаш муаммоларини ҳал этиш лозим эди.

Мустақиллик йилларида ижтимоий ҳаётнинг барча йўналишларида бўлганидек, тиббиёт соҳасида ҳам туб ўзгаришлар юз берди. Республикада мустақиллик йилларида тиббиёт мутахассисларига бўлган эътибор ўсди. Совет Иттифоқ ҳукумати даврида Республиканинг ижтимоий соҳасига, шунингдек, соғлиқни сақлашга етарли миқдорда маблағ ажратилмаганлиги натижасида тиббиёт хизмати қониқарли ҳолда эмас эди. Иттифокда иқтисодий ўсиш суръатларининг пасайиши ва соғлиқни сақлаш масалаларига эътиборнинг сусайиши, давлат бюджетида соғлиқни сақлаш улушининг камайишига, унинг моддий-техник базасини янгилаш, янги дорилар ва даволаш усулларини ўзлаштириш жараёнларининг пасайишига олиб келди. Кўпгина касалхоналар, поликлиникалар, амбулаториялар ва дорихоналар ихтисослашмаган биноларда жойлашиб, асосий қисмида канализация ва иссиқ сув йўқ эди. Бу ҳолатлар айниқса, қишлоқ жойларда ниҳоятда ачинарли тарзда эди. Республикамизда соғлиқни сақлашга ажратилган маблағнинг камлиги касалхона ва поликлиникаларни замонавий техника ва асбоб-ускуналар билан таъминлаш даражасига салбий таъсир кўрсатди. 1980 йилларда шифохоналардаги ўринлар сонини оширишга зўр берилиб, ҳар бир ўринни ускуналар билан таъминлашга ўрта ҳисобда тўрт минг сўм сарфланган бўлса, бу кўрсаткич Сурхондарё вилоятида 2,0 минг сўмни ташкил этди.

Илмий тадқиқотлар даврида Сурхондарё воҳасида экологик аҳволнинг ниҳоят даражада ёмонлашганлигини кўплаб тарихий манбалар асосида илмий жиҳатдан таҳлил қилишга тўғри келди. Тожикистон Республикасининг Турсунзода шаҳри ҳудудида 1975 йилда ишга туширилган Алюминий заводидан чиқаётган захарли кимёвий моддалар аҳолининг соғлиқ ва саломатлигига жиддий салбий таъсир кўрсатганлиги аниқланди. Бироқ совет даврида Алюминий заводнинг захарли кимёвий моддалар тарқатаётганлиги, Сурхондарё вилояти шимолий туманларда аҳолининг ушбу захардан кўплаб касалликлар пайдо бўлиб, айниқса болаларнинг ногирон туғилаётганлиги ҳусусида кўплаб таклифлар, аризалар ва шикоятлар тушишига қарамасдан, ушбу салбий ҳолатни олдини олиш масаласида бирон бир жиддий чора кўринмаганлиги асосли тарзда тарихий жиҳатдан илмий таҳлил этилди. Жумладан, 1980-1984 йилларда Сариосиё туманида туғма касаллар сони 200 фоизга ошиб, туғилган 7 минг боладан, 227 нафари туғма касал бўлиб, Сариосиёда Алюминий заводини захарли кимёвий моддаларни тарқалиши оқибатида об-ҳавони захарланиш даражаси 4,8 барабар, болалар касалланиши 2,8 барабар, катталарнинг касалланиши 2,2 барабар, гўдакларнинг сут тиши чириши касаллиги 2 барабар, енгил фегозора касалликка чалиниши 8,8 барабар ўсганлиги қайд этилди. [4]

Масалан, вилоятнинг айрим жойларидаги аҳолининг ижтимоий шароити оғирлиги туфайли кўплаб юзага келаётган сил касаллигига қарши кураш қониқарли даражада уюштирилмаган. Натижада бу турдаги касалликларнинг фақат 51 фоизни аниқлаш имконияти бўлган [5.17]. Бошқа турдаги ўткир юқумли касалликлар борасида ҳам вилоят оғир аҳволда бўлиб, 1990 йилда вилоят бўйича ичтерлама касаллиги қарийб 2,5 мартага, қизамиқ 26 фоизга, дифтерия ва кутуриш касалликлари бир неча барабарга ошган [6.21].

Бунинг боиси, ҳатто касалхоналарни сифатли ичимлик суви билан таъминлаш борасида ҳам жиддий камчиликлар мавжуд эди. Вилоят бўйича жами касалхоналар, амбулатория ва поликлиникаларнинг фақат 55 фоизда тоза ичимлик суви бор эди. Бу борадаги энг ёмон аҳвол Қизирикда (27 фоиз), Бандихон туманида (22 фоиз), Музработда (38 фоиз) бўлди [7.13]. Бу эса, ўз навбатида, нафақат юқумли касалликлар, балки бошқа турдаги касалликларнинг ҳам кўпайишига, бунинг натижасида, ўлим кўрсаткичининг ортиб боришига ва, айниқса, она ва болалар ўлимининг авж олишига катта замин яратади.

Тиббиёт соҳасида юқорида қайд этилган ҳамда бошқа нуқсон ва камчиликларга барҳам бериш мақсадида, вилоят ҳокимининг «Вилоят соғлиқни сақлаш ишларининг самарадорлигини ошириш ҳамда тиббий ёрдам сифатини яхшилаш тўғрисида»ги 1993 йил 27 февраль қарори асосида бу соҳада бир қатор долзарб вазифалар белгиланди [8.19-20]. Унга асосан, аҳолининг соғлиғини сақлаш борасида миқдор ортидан қувиш эмас, балки тиббий хизматнинг пировард натижасига қараб ҳаракат қилиш; амбулатория-поликлиника муассасаларининг моддий-техникавий заминини мустаҳкамлаб, уларнинг нуфузини ошириш; аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш ва касалликларга чалинишнинг олдини олиш мақсадида, диспансеризация сифатини ҳар тарафлама яхшилаш; аҳоли ўртасида соғлом турмуш тарзини қарор топтириш мақсадида, барча мутасадди идоралар ходимларининг кўмагида тадбирлар ишлаб чиқиш;

энг муҳими, бу соҳада мутахассис кадрлар тайёрлаш тизимининг сифатини ошириш каби вазифалар белгиланди.

Тожикистон Республикасининг Алюминий заводи тарқатаётган заҳарли моддаларнинг йилдан-йилга кўпайиб бориши натижасида, Узун, Сариосиё, Денов туманларида аҳолининг касалланиши кўпайиб борсада, ушбу касалликни олдини олиш ҳамда даволаш учун зарур тиббиёт асбоб-ускуналари ва дори-дармонларини етказиб беришга собиқ Совет ҳукумати амалий ишларни бажариш ўрнига ушбу масалани “сирли”гича сақлаб қолишга доимий тарзда ҳаракат қилди. Натижада Сурхондарё вилоятида аҳолини умумий касалланиши ниҳоятда кўпайиб, халқнинг норозилигига сабаб бўлди. 1988 йил Сариосиё районида 8 минг бола туғилган бўлса, шунинг 500 таси туғма касал, 82 таси ўлик бола туғилганлиги қайд этилган. Шунингдек “Айбдор йигит”, “Айбдор келинчак” тушунчаси пайдо бўлиб, ёш авлоднинг жисмоний ва руҳий жиҳатдан ўсишига салбий таъсир кўрсатди. Маълумотлар асосида тарихий-илмий таҳлил Сариосиё туманида ушбу кимёвий зарарли об-ҳаво таъсирида 1980 йилда 11 нафар, 1989 йилда 30 нафар бола ногирон ҳолда туғилди. Шунингдек 1980 йил 549 та туғилган боланинг 15 нафари ўлик, 1989 йил 446 нафар бола сепсиз, чала шомоллаган ногирон ҳолда 134 нафар бола чала туғилди. Ушбу Алюминий заводи тўхтатиш, заҳарли кимёвий моддаларни олдини олиш бўйича мутахассислар фторли водород концентрация, ҳар бир метр ҳавода 0,004 миллиграмм ташкил этганлигини ва Алюминий заводи 700 минг киши яшаётган ҳудудга хавф солаётганлиги ҳақида маълумотни тақдим этди [9].

Мустақилликни дастлабки даврдан Алюминий заводи тарақтатаётган заҳарли кимёвий моддаларни тарқатишни тўхтатиш, уни олдини олиш ҳамда Сурхон воҳаси аҳолисини ушбу зарарли газдан ҳимоя қилиш масаласига жиддий киришилди.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, собиқ совет тузуми даврида тиббиёт муассасаларини сонини оширишга эътибор берилиб, уни замонавий биноларга жойлаштириш, янги асбоб-ускуналар билан таъминлаш, янги хизмат турларини шакллантириш масаласига умуман эътибор берилмаган. Ушбу масалани 1989 йил Сурхондарё вилояти Шеробод тумани мисолида таҳлил қилиш мумкин. Зарабоғ қишлоқ кенгаши ҳудудида 12 та, Талашқон қишлоқ кенгаши ҳудудида 9 та, Янги турмушида қишлоқ кенгаши ҳудудида 9 та, Фрунзе қишлоқ кенгаши ҳудудида 8 та, Киров қишлоқ кенгаши ҳудудида 8 та, Сеплон қишлоқ кенгаши ҳудудида 14 та, Оққўрғонқон қишлоқ кенгаши ҳудудида 11 та тиббиёт хизмат нуқтаси бўлган. Шеробод туманида 72 та фельдшерлик-акушерлик пункти, 11 та врачлик амбулаторияси, 3 та участка касалхоналари эски яроқсиз биноларда жойлашган бўлиб, улар зарурий тиббиёт асбоб-ускуналари, замонавий хизмат кўрсатиш воситалари билан таъминланмаган эди [10].

1990 йил текширувларга кўра Сариосиё туманида йиллик текширувларга кўра бир минг киши ҳисобига 364,4 нафар одам нафас олиш аъзоларининг касаллиниши, 248,3 нафар киши асаб тизими касалликларига учраган [11].

Шеробод районида 1989 йил 72 та тиббиёт хизмат нуқтасининг биттаси ҳам замонавий бинода жойлашмаган. Зарабоғ қишлоқ советидаги 12 та тиббиёт хизмат нуқтасини 11 таси, Талашқондаги 19 та тиббиёт хизмат нуқтасини 17 таси, Янги турмушдаги 9 та тиббиёт хизмат нуқтасини 8 таси, Сеплондаги 14 та тиббиёт хизмат нуқтасини 9 таси, Оққўрғондаги 11 та тиббиёт хизмат нуқтасини ҳаммаси эски биноларда жойлашган бўлиб, тиббиёт хизмат нуқтасига ҳар бир кварталда ўртача 45 рубл, йилига 180 рубл пул ажратилган [12].

Республикада аҳоли манзиллари тиббиёт ташкилотлари билан фақат 66 фоизгина таъминланган бўлиб, амбулатория-поликлиника муассасаларининг қуввати ҳам белгиланган нормативлардан икки баробар кам эди.

Кучли ижтимоий сиёсатнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланган аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш соҳасида мустақилликнинг дастлабки йилларида ижобий ўзгаришлар юз берди. Чунки, оғирлиги туфайли, кўплаб юзага келаётган касалликларга қарши кураш қониқарли даражада уюштирилмаганлигини қуйидаги манбалар асосида таҳлил этиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.- Тошкент: Ўзбекистон, 2008.-Б.10.
2. Каримов И. Ўзбекистон буюк келажак сари.- Тошкент: Ўзбекистон, 1998.-Б.76.
3. Каримов И. Ўзбекистон буюк келажак сари.- Тошкент: Ўзбекистон, 1998. —Б.41.
4. “Ёш Ленинчи”, 1990 йил, 16 март, 2-варақ.

5. СВХ ЖА. Вилоят Кенгашининг XXI/XIII сессияси материаллари. -1992. – 20 январ. - Б.17.
6. СВХ ЖА. Вилоят Кенгашининг XXI/XIV сессияси материаллари. -1993. –2 феврал. - Б.21.
7. СВХ ЖА. Вилоят Кенгашининг XXI/XIII сессияси материаллари. -1993. – 15 май. - Б.13.
8. СВХ ЖА. Вилоят Кенгашининг XXI/XIII сессияси материаллари. -1993. – 15 май. - Б.19-20.
9. “Ёш Ленинчи”, 1990 йил, 13 январ, 2-варақ.
10. Сурхондарё ВДА . 1-ж, 18 р, 1-иш, 76 варақ.
11. Сурхондарё ВДА . 313 ж, 1 р, 11-иш, 13 варақ.
12. Ленин байроғи, 1989 йил. 13 сентябрь.

СОВЕТ ДАВЛАТИНИНГ МАДАНИЯТ ВА МАДАНИЙ МУАССАСАЛАРГА НИСБАТАН МУНОСАБАТИ (СУРХОНДАРЁ МИСОЛИДА)

Худайбердиева Гулнора Хурсандовна
Термиз давлат университети
“Фуқаролик жамияти” кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Совет ҳукумати маъмурий буйруқбозлик сиёсатида асосланган соҳаларда ҳам муаммоли вазиятларни келтириб чиқарди. Сурхон воҳасида ҳам янгича дунёқараш ғояси шаклланди. Совет давлати томонидан олиб борилган маданий-маърифий ишлар маҳаллий аҳоли ҳаётида ўзгаришлар. Сурхондарёда мактаб тармоқларининг ривожланиш даражаси. Қатағоннинг мудҳиш таъсири. Совет ҳукумати олиб борган ислохотлар оқибатида Ўзбекистонда янгича ижтимоий-иқтисодий муносабатларга асосланган жамият вужудга келди. Инсон ресурсларидан шафқатсиз фойдаланган тоталитар тузум республикамизда маданий тараққиётнинг нисбатан илғор шаклидаги янги иқтисодиётни пайдо қилиши.

Калит сўзлар: маданий мерос, маъмурий буйруқбозлик, урф-одатини, округ, маданий муассасалар, театрлар, музейлар, кутубхоналар, клублар, агитпунктлар, қизил чойхоналар, ансамбиллар, қатағонлар, миллий маданият, маданий-маърифий ишлар, маҳаллий аҳоли, дин, зиёратгоҳлар, ғоя, мафкура, мустақиллик, истило, қарамлик, буйруқбозлик, саводхонлик.

Аннотация: Советское правительство также создало проблемные ситуации в областях, основанных на административно-командной политике. Представление о новом мировоззрении сформировалось и в Сурхандарьинском оазисе. Культурно-просветительская работа, проводимая Советским государством Изменения в жизни местного населения. Уровень развития школьных сетей в Сурхандарьинской области. Разрушительные последствия репрессий. В результате реформ, проведенных советской властью, в Узбекистане сложилось общество, основанное на новых социально-экономических отношениях. Тоталитарный режим, безжалостно использовавший человеческие ресурсы, создал в нашей республике новую экономику с относительно развитой формой культурного развития.

Ключевые слова: культурное наследие, административное командование, таможня, районы, учреждения культуры, театры, музеи, библиотеки, клубы, агитпункты, красные чайханы, ансамбли, репрессии, национальная культура, культурно-просветительская работа, местное население, религия, святыни, идеи, идеология, независимость, завоевание, зависимость, командование, грамотность.

Abstract: The Soviet government has also created problematic situations in areas based on administrative command policy. The idea of a new worldview was also formed in the Surkhandarya oasis. Cultural and educational work carried out by the Soviet state Changes in the lives of local people. The level of development of school networks in Surkhandarya. The devastating effects of repression. As a result of the reforms carried out by the Soviet government, a society based on new socio-economic relations has emerged in Uzbekistan. The totalitarian regime, which ruthlessly used human resources, created a new economy in our republic with a relatively advanced form of cultural development.

Keywords: cultural heritage, administrative command, customs, districts, cultural institutions, theaters, museums, libraries, clubs, agitation centers, red teahouses, ensembles, repression, national culture, cultural and educational work, local population, religion, shrines, ideas, ideology, independence, conquest, dependence, command, literacy.

Маданият - асосан инсонларнинг фаолияти маҳсули натижасида вужудга келади. Ҳар бир халқнинг ўзига хос маданияти мавжуд, маданият ўзида жамиятнинг ривожланишини ҳам акс эттиради.

Маданият ҳақида сўз борар экан, Ўзбекистон тарихида алоҳида из қолдирган Совет тузумининг сиёсати ҳақида тўхталиб ўтмай иложимиз йўқ. Совет давлати ўзининг дастлабки йилларидаёқ маданиятга нисбатан партиявийлик, синфийлик нуқтаи назаридан ёндошиб, бутун давлат бўйича марксча-ленинча ғояларга асосланган социалистик маданий-маърифий қурилишни амалга оширишни олдига асосий мақсад қилиб қўйди.

Ўзбекистонда, шу жумладан Сурхондарёда ҳам маданият уйлари, театрлар, клублар, музейлар, мактаблар, саройлар, кутубхоналар, кинотеатрлар, парклар, боғлар, боғчалар яратила бошланди. Албатта бу маданий муассасаларни яратилиши халқимиз учун ижобий натижа берарди, аммо бироқ Совет давлати ўз мафкурасини сингдириши халқимизнинг ғашини келтирди.

Совет тузumi даврида мустабит тузум мафкураси сингдирилган маданият ҳукумронлик қилди. Ўтмишимиз унутилди, Аммо ҳар қандай тазйиқларга қарамасдан Ўзбекистонда маданият соҳасида бир қатор ютуқларга эришилди. Ўзбекистон ўзининг маънавий-сиёсий ҳаётида маданий-маърифий муассасаларнинг асосий шаклларида театр, кутубхона, клуб каби маданий муассасалар очилиб, уларнинг фаолияти ижтимоий-маърифий, маънавий-сиёсий, сиёсий-иқтисодий, мафкуравий масалаларни ҳал қилишга қаратилди.

Ушбу мақола асосан тарихий - методлар, тарихийлик, кетма-кетлик, қиёсий-манتيқий таҳлил, ҳолислик, шаффофлик тамойиллари асосида ёритилган.

Мақола учун бирламчи маълумотларни Сурхондарё вилоят давлат архивининг 45-, 89-, 315-, 454-фондларидан, Сурхондарё вилоят маданият бошқармасининг 3 - фондидан, Шеробод туман давлат архивининг 45-, 54- фондлардан ҳужжатлар ташкил этади. Шунингдек, “Ўзбекистон Республикаси Сурхондарё вилояти рақамларда (1920-1991 йиллар)” статистик тўплами маълумотларидан, Жарқўрғон тумани Норали Боймуродов номли уй-музеи маълумотларидан ҳам фойдаланилди.

Узоқ ўтмиш тарихимиздан маълумки 1920 йилларда совет ҳукумати учун барча соҳаларда буткул ўзгаришлар даври бўлди. Олдида турган асосий мақсад бой қатлам вакиллари йўқотиб, камбағаллар ва ўрта қатлам кишиларини совет кишиси сифатида майдонга олиб чиқибдан иборат эдию. барча соҳасини шунингдек, маданий соҳасини ривожлантиришга ҳаракат қилди.

Бу даврга келиб партия Ўзбекистон давлати майдонига қуйидаги ғояни ташлади, яъни “маданий меросни инкор этиш ғояси”ни [1]-тарғиб қилди. Ҳукумрон давлатнинг олиб бораётган бундай сиёсати эса халқни онгини ўзгартиришга асосий асосий таянч бўлиб хизмат қиларди. Давлатимизнинг барча вилоят ва округларида шу жумладан Сурхон воҳасида ҳам янгича дунёқараш ғояси шаклланди. Маҳаллий аҳолини урф-одатини дастлаб совет ҳукумати ҳисобга олишга мажбур эди. Сурхон воҳаси ҳаётидаги маданий ижобий ўзгаришлар маҳаллий аҳолининг саводхонлигини оширишга қаратилди.

Аммо, Совет ҳукумати маъмурий буйруқбозлик сиёсатида асосланган соҳаларда ҳам муаммоли вазиятларни келтириб чиқарди. Ўзларининг ҳукумрон ғояларини сингдириш мақсадида Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида маданий муассасалар, яъний театрлар, музейлар, кутубхоналар, клублар, агитпунктлар, қизил чойхоналар, ансамбиллар ва бошқа маърифий масканлар ташкил қилина бошланди. Ушбу Совет давлати томонидан олиб борилган маданий-маърифий ишлар маҳаллий аҳоли ҳаётида ўзгаришлар олиб келишига сабабчи бўлди. Масалан, саводхонликни ошириш мақсадида аҳолининг ёшлари чегараланмаган мактабларни ташкил қила бошлади.

Бироқ, деярли барча соҳадаги фаолиятда сускашлик сезиларли эди Шу сабабга кўра 1929 йил Сурхондарё округининг XXIII Қарорига кўра ҳар бир соҳага оид бўлган дастурлар ишлаб чиқиш йўлга қўйила бошланди. Маъсул муассасаларда комиссиялар тузила бошланди. Улар, яъний комиссия томонидан маданий муассасалар қаттиян назорат қилиниши ва таълим муассасалари, мактаблар дарсликлар, чолғу асбоблари, жиҳозлар таминлаш ва муассасаларни таъмирлаш ёки қуриш учун маблағлар билан таъминлаш назарда тутилган эди. СССР Марказий Ижроя Қўмитасининг ушбу Қарорига рухсат берилгандан сўнг қўшимча топшириқлар киритилган ҳолда ҳар ойда икки марта “Дин” мавзусида ҳисоботлар берилиб борилиши, хотин-қизларни саводхонлигини ошириш мақсадида курслар ташкил этиш зарур деб ҳисобланди [2].

20 йилларда Сурхондарёда мактаб тармоқларининг ривожланиши сезиларли даражада эди.

Сурхондарёда мактаб тармоқларининг ривожланиш даражаси қуйидагича эди [3].

Йиллар	Мақтаблар	Ўқувчилар
1924-25	10	600
1925-26	28	869
1926-27	35	1335

Албатта бу кўрсаткичлар сезиларли даражада ортиб борганлигидан далолат беради.

1929 йилдаёқ Сурхондарё округи Термиз шаҳрида жойлашган маҳбуслар уйига маданий-маърифий ишлар олиб бориш учун газета, журналлар, китоблар олиб бориш белгиланди. Олиб борилиши керак бўлган газеталар, журналлар ва китоблар ўзбек тилида бўлиши керак эди. Бундан асосий мақсад маҳбуслар совет ғояларини, мафкурасини сингдирилса улар тарғиб қилашга кўмаклашади деганди [4].

Шу йили маҳбуслар уйида маданий-маърифий ишлар олиб бориш билан бирга саводсизликни тугатиш мақтади ҳам очилди [5].

1929 йилдаёқ маданий эҳтиёжларни ошириш мақсадида маҳбуслар уйида кино фильмлар қўйиб бериш йўлга қўйилди [6]. Шунингдек бу жойларда маданий савияни ошириш мақсадида кино фильмлар қўйиб ериш билан бирга спорт ўйинлари, яъни шашка, футбол, шашка ўйинларини ташкил этиш ҳам йўлга қўйилди.

1930 йилларга келиб маданий-маърифий соҳага янада эътибор ошиб борди. Бу йилларда маҳаллий халқнинг маданий савиясини ошириш мақсадида алоҳида маиший хизматга эътибор қаратилди. Сурхондарё округида тикиш-бичиш ишлари билан шуғулланувчи муассасалар, сартарош хоналар, хунаромандчилик билан шуғулланиш, яъни кулолчилик ишлари йўлга қўйилди. Эски биноларни топиб ишга қўйиш ва янги бинолар яратиш мақсадида маълум миқдорда маблағлар ажратилди. Ишларни пухта сингдириш мақсадида семинарлар уюштирилди ва кооператция ишининг беш йиллик режасин реал бажариш, республика марказида катта савдо марказларини, кичик қишлоқларда ҳам хатто кичик бўлсада дўконлар ташкил этиш йўлга қўйилди [7].

Демак, XX асрнинг 20-30 йилларида совет ҳокимияти учун барча соҳада муҳим ўзгаришлар бўлди. Бой қатлам вакиллари йўқолиб, ўрта қатлам, том маънода совет кишиларини майдонга олиб чиқиш бугунги куннинг талаби деб топилиди. Уша даврда маданий соҳаларни бошқаришда совет ҳокимияти маҳаллий аҳолини урф-одатларини ва расм-русмларини ҳисобга олишлари мажбурий эди. Воҳанинг маданий-маърифий ҳаётидаги муҳим ўзгариш маҳаллий аҳолининг саводхонлигини маълум фоизга кўтарди. Лекин бу сиёсатнинг салбий томони ҳам бор эди. Совет ҳокимияти ҳаммамизга маълум бўлганидек маъмурий буйруқбозлик тизимига таянган бўлиб маданий соҳаларга кучли зарба бера бошлади ва муаммоли вазиятларни келтириб чиқаришига сабаб бўлганди. Бу ҳолат албатта маҳаллий халқимизнинг ғашига тегарди. Партиянинг бу янги турмушни баён этиши, халқ ўтмиш тарихига нигилистик муносабат пайдо бўлишига қаратилган сиёсати бадий жараёндаги тарихий изчилликни унутиб юборишга олиб келди. Маданиятда мураккаб изчил ижтимоий муаммоларни кўпиртириб, янгича ясама қилиб кўрсатиш, ҳато ва камчиликлар тўғрисида тўғрисида батамом жимлик сақлаш тенденциялари пайдо бўла бошлади. Натижада халқнинг ҳаётий ҳақиқати бузилишига олиб келди.

30-йиллардаги қатағонлар миллий маданият учун даҳшатли фожиага айланди. Қонунчиликни яққол бузилиши ва инсон кадр-қимматлари поймол этилиши сабабли миллий маданият ўрни битмайдиган ҳолда зарар кўрди.

Истеъдодли адабиёт ва санъат арбоблари Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Шокир Сулайман, Зиё Саид, Элбек, Аъзам Аюб, Усмон Носир, Қосим Сорокин, Муҳаммад ҳасан, Абдусалом Ниёзий, Отажон Хошимов ва бошқалар миллий маданият гирдобидан суғуриб олиниб, халқ душманлари деб, эълон қилинди. Қатағон қилинган ва таъқиб остига олинган шоир ва ёзувчиларнинг асарларидан фойдаланиш неча-неча йиллар мобайнида таъқиқланиб келди, улуғ номлари қораланди.

Қатағоннинг мудҳиш таъсири Сурхон худудига ҳам таъсир этмай қолмади. Бу худуднинг аксарият маҳаллий аҳолиси Жиззах худудига кўчириб юборилди. Асосий мақсад халқни қийнашдан иборат эди.

Шунингдек, бу йилларда дин ва диндорларни таъқиб қилиниши ҳам халқнинг маънавий маданиятига ниҳоят даражада катта зарар етказди. Маъмурий-буйруқбозлик тартиботи ўрнатилиши билан динга илмий нуқтаи-назардан ёндошиш инкор этила бошланди. Дин

жамиятдан сиқиб чиқарила бошланди. Динга итоат этиш бу энг олий жиноят каби қаралди. Дин билан атеизмнинг дунёқараш жиҳатидан бир-бирига қарама-қаршилиги сиёсий қарама-қаршилик билан алмаштирилди. “Социализмда динга ўрин йўқ, унга динбеғона”, “Дин халқ учун афюндир” деган ғоялар устун бўлиб келди ва динга нисбатан салбий муносабат динга қарши зўрлик кўрсатиш кучга кетди. На масжидлар, на черковлар, на диндорлар бу қадар мудҳиш таъқибларни бошидан кечирмаган эдилар.

30-йилларда Ўзбекистон руҳонийларининг асосий қисми қамоқларга олинди ва лагерларига жўнатилди. Масжид ва мадрасаларнинг деярли ҳаммаси ўтмишда гарчи диний маросимларни ўтказиш ўчоқлари бўлибгина қолмасдан, халқнинг буюк меросини сақлаб, бойитиб келган маданият, илм, тарбия, санъат марказлари ҳам бўлганига қарамай ёпиб ташланди ва молхоналарга, омборхоналарга, ташландиқ жойларга айлантирилди. Энг ачинарлиси, бу муқаддас жойлар йўққа чиқарилди. Диний кадрлар оёқ ости қилинди.

Шунинг учун ҳам 30-йилларда динга ва руҳонийларга қарши очикдан-очик “уруш” эълон қилинди. Бунинг учун “Курашчан худосизлар” ташкилоти тузилиб, барча муассасалар, ташкилотларда алоҳида бириктирилган бўлимлари ишлаб турди. Унинг фаолиятида ёш қизларни турмушга бериш, қалин олиш, аёлларни хўрлаш каби ҳолларни олдини олишда ижобий натижаларга эришилган бўлсада, бироқ динга эътиқоди кучли кишиларга нисбатан шафқатсиз бўлиб, салбий рол ўйнади. Бу ташкилот берган маълумотлар асосида республика ҳукумати томонидан 1931 йилда Термизда, Шерободда, Деновда ва бир қатор жойларда масжидлар, черковлар ва диний мактаблар ёпиб қўйилди. Бу давр халқимиз учун катта йўқотишлар даври бўлди [8].

Совет ҳукумати раҳномалигида Жарқўрғон туманида ҳам маданият уйлари ташкил этилди. 1932 йилда Туман маданият уйига қарашли Халқ ҳаваскорлик драма театри ташкил топган бўлиб у вақтларда “Қизил клуб” деб аталарди. Ҳозирги кунда театр Халқ ҳаваскорлик драма театри номи билан юритилмоқда [9].

Денов шаҳарида ҳам маданий муассасаларга алоҳида эътибор қаратилган бўлиб, ижроия кўмитаси тасарруфидаги шаҳар маданият бўлимига қарашли №1 ва №2 маданият уйлари фаолият юритган. Шундан №1 маданият уйи ўзбек, №2 маданият уйи эса рус миллати вакиллари учун мослаштирилган. Шаҳар маданият бўлими тизимида маданият уйларида ташқари кутубхоначилик, рассомчилик ва кинотеатрлар бевосита фаолият юритган. Туман ижроия кўмитаси тасарруфида ҳам маҳаллий халқ вакиллари ташаббуси билан қад кўтарган туман маданият уйи, қишлоқ советлари қошидаги қишлоқ клублари, туман марказий кутубхонаси ва уларнинг жойлардаги филиаллари, рассомчилик устахонаси, кинофикация, босмахоналар қарашли бўлган.

1935 йилда “Сурхондарё округ театри тузиш” тўғрисидаги Қарори қабул қилинди. Унга кўра “1935 йили Термиз шаҳрида профессионал округ театри ўз фаолиятини бошлади” [10]. Сурхондарё округ театрининг ўзагини эса Жарқўрғон колхоз ва совхоз театри ижодкорлари ташкил қилди. Сурхондарё округ театрининг пардаси 1935 йилнинг 5-ноябрида А.Исмоиловнинг “Ғолибият” асари билан расман очилди. Қайта тузилиб, ижодий таркибини ёш истеъдодлар билан тўлдирган. Сурхондарё округ театри шаклланиш ва ривожланиш жараёнларида ҳаваскорлик театридан профессионал ижодий жамоа даражасига кўтарилиб, кичик ташвиқот асарларидан ғоявий етук, бадиий пишиқ, ёзма драматургияга асосланган спектакллари саҳналаштириш имкониятига эга бўлди.

40-йилларга келиб, яъни кинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонда маданият: театр, кино, клублар ва мусиқа санъати арбоблари фашизмга, урушга қарши фаол курашчилар сафида сафарбар этилди. Бу даврда Ўзбекистоннинг барча ҳудудида жами 51 та театр (шундан 35 таси маҳаллий ва 16 таси эвакуация қилинган эди) ишлади. Шу жумладан Сурхондарёнинг Деновда (Денов тумани Дўстлик кўрғони Х.Махмудов маҳалласи) 1 та драма халқ театри, Жарқўрғонда 1 та, Термиз шаҳрида 1 та Жануб зукколари» кизикчилар театри фаолият олиб борди [11].

Умуман, 1941-44-йилларда Ўзбекистон театрлари 203 та янги постановка қўйдилар, 13568 та спектакль ва концерт қўйиб, 6667303 томошабинга хизмат кўрсатдилар. Бу даврда ўзбек кинематографлари эвакуация қилинган ҳамкасблари билан биргаликда 10 та овозли бадиий фильм яратдилар. Мазкур даврнинг ўзига хос жиҳати шундаки, ҳокимият тепасига келган большевиклар инсоният тарихидаги кенг қамровли ва энг баҳсли тажрибаларни амалга оширди [12].

Совет ҳукумати олиб борган ислохотлар оқибатида Ўзбекистонда янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларга асосланган жамият вужудга келди. Инсон ресурсларидан шафқатсиз фойдаланган тоталитар тузум республикада маданий тараққиётнинг нисбатан илғор шаклидаги янги иқтисодиётни пайдо қилди. Советлар янги жамият, яъни коммунистик жамиятни қуришдек “улуғвор мақсад”га эришишида маданий қурилиш масалаларига алоҳида эътибор қаратди.

40-йилларда оддий илиб айтадиган бўлсак, совет ҳукумати раҳнамолари ўзбек халқининг маънавий ҳаётини қанчалик алғов-далғов қилишга уринмасин, миллий-маънавий меросини поймол этишга ҳаракат қилмасин халқимиз ўзлигини сақлаб қола олди. Бу эса, халқимизнинг юрт истикболи сари қатъий ҳаракатланиши учун муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

Собиқ Совет Иттифоқи иккинчи жаҳон уруши гирдобига тортилгандан сўнг Ўзбекистонда ҳам ҳамма нарса ҳарбий изга кўчирилди. Ўзбек халқи уруш бошланиши билан унинг оғир оқибатларни тушуниб етди. Уруш бутун мамлакатни ҳаётини тубдан ўзгартириб юборди. Фронт яқинидаги шаҳар ва қишлоқлардан юз минглаб, корхоналарни, ўқув юртларни, ташкилот ва маданий муассасаларни Шарққа кўчирилиши бошланди. Кечагина қатағонлар, қулоқ қилиш исканжасидан чиққан Ўзбекистон халқи фронт ва фронт ортида катта жасоратлар кўрсатдилар. Кўпгина кўчирилган маданий муассасалар фронт учун хизмат қилиб, фронт учун турли маҳсулотлар ишлаб чиқара бошлади.

1941 йили бошланган иккинчи жаҳон урушининг мудҳиш оқибатлари Сурхондарё театрини ҳам четлаб ўтмади. Театр жамоаси урушнинг дастлабки кунларидаёқ бутун фаолиятини фашизм босқинчиларига қарши кураш жараёнларига қаратди. Асосий талаб “Ҳамма нарса фронт учун, ҳамма нарса ғалаба учун”, деган шиор остида ўз ифодасини топди”[13]. Сурхондарё вилоят театр жамоасини доимо давр мавзуси, жамият кишиларининг асл қиёфаларини бадиий образларда яратиш масаласи ўзига тортиб турган. Саҳнада фаол, жасур қаҳрамонлар характерини яратишга эътибор кучайди. “Ўша йилларда халқнинг ғалабага бўлган ишончи, орзу-истаклари санъат ва адабиётда фавқулудда катта куч билан акс эттирилди” [14].

Демак, умуман олганда, урушдан кейинги йиллар анча вайронагарчилик вужудга келганди, шу жумладан маданий соҳада ҳам анча сускашлик бор эди. Бундай ҳолатларни бартараф этиш учун ҳар хил чоралар кўрила бошланди. Совет давлати 1948 йилнинг 17 ноябрдаги № 2186 Қарорига кўра “маданий-маърифий ишларни ривожлантириш, яъни ўқитувчилар, олимлар, ёзувчилар, шифокорлар, суд ходимлари кабилар билан алоҳида ишлаб, уларга маъданий-маърифий маърузаларни кўпроқ ўқиш ўрганиш режалаштирилди. Шунингдек хотин-қизлар билан алоҳида шуғулланиш йўлга қўйилди [15].

XX асрнинг 50-йилларга келиб партиянинг янги турмушни мадҳ этишга, халқ ўтмишига нигилистик муносабат пайдо бўлишига қаратилган сиёсати бадиий жараёндаги тарихий унутилишига олиб келинди. Маданиятда мураккаб ижтимоий муаммоларни безатиб, енгил тусга киритиб кўрсатиш, ҳато ва камчиликлар тўғрисида сукут сақлаш тенденциялари пайдо бўла бошлади. Оқибатда ҳаётий ҳақиқат бузилиб, санъатнинг тарбиявий салоҳияти пасайтириб юборилди. 1950 йилнинг 5 майида Совет ҳукумати томонидан “диний маросимларимиздан бири “Қурбон-хайит” байрамини ўтиши учун тўскинликлар қилиш ва байрам ўтгандан кейин зудлик билан қай ҳолатда ўтганлигидан хабар бериш белгиланганди Диний Қўмита комиссияси раиси ўртоқ Самегджанов томонидан”[16].

[17].

Динга бўлган муносабатнинг яхши эмаслигидан келиб чиқиб, Сурхондарё Марказий Бошкармасининг 1958 йил 4 январдаги Қарорига кўра. “Ҳаким-Ат-Термизий макбараси ноқонуний солиққа тортилгани ва ишчи ходимларни маош олади шунинг учун СССР Олий Совети фармонида кўра “Даромад солғи тўғрисидаги” 19-моддаси бўйича эмас, балки 5-моддаси бўйича солиққа тортилади. Илтимос ушбу масалалар жойида кўриб чиқилсин” [18]-деб баён этилганди.

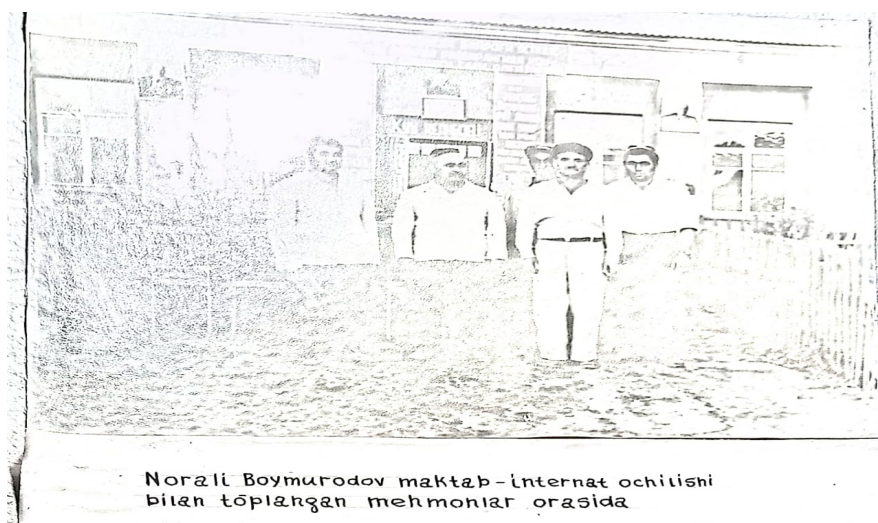
Яна шуни ҳам айтишимиз керакки маҳаллий хунармандчилик ҳам ривожланиб бошлади. Маҳаллий хунарманд томонидан мўкки, чорик каби оёқ кийим яратила бошланди.

Совет ҳукмронлиги даврида бўлган иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий ислохотлар эди. Хусусий мулк тугатилганда ва хунармандчилик ўтмиш қолдиғи сифатида кўрина бошлаган вақтларда, бадий хунармандчилик расм, ҳайкалтарошлик, графика ва бошқалар билан таққосланди. Натижада амалий санъатнинг иқтисодий таркибий қисмига путур етказилди ва шунга мувофиқ табиий иқтисодий ёрдамдан маҳрум бўлган устанинг ижтимоий мавқеи пасайиб кетди. Ўз маҳсулотларини ўзлари сотган хунармандларнинг фаолияти солиқ идоралари томонидан ноқонуний бизнес сифатида жавобгарликка тортилди. 1960 йилларнинг бошларида хунармандчилик маҳсулотларини етиштириш маҳаллий аҳоли учун биров энгиллик олиб кирди.

Маданият бўлимига қарашли туман маданият уйида бадий ҳаваскорлик, театр санъатида кизиқиш ортганлиги маданият уйида ўзбек, тожик, арман ва рус миллатлари вакиллари ижодлари ривожланиши кузатилди. Ҳар бир ҳаваскорлик жамоалари ўзининг белгиланган жадваллари асосида фаолият олиб борганлар. Натижада эса ўша ҳаваскорлик жамоалари вакиллариининг ҳатти-ҳаракатлари асосида қошида ҳаваскорлик театри ташкил этилди. 1960 йил Бухоро шаҳрида ўтказилган Республика халқ театрлари танловида Денов туман маданият уйи қошида ташкил этилган ҳаваскорлик театри “Такдир” номли сахна асари билан иштирок этиб, фахрли ўринни эгаллаган ва шу ҳаваскорлик театри жамоаси “Халқ унвони”га эга бўлган. “Шукрона”, “Суюнчи”, “Болам учун яшайман” каби бир қанча асарларни сахналаштириб, томошабинлар ҳукмига ҳавола этди.

XX асрнинг 60 йилларига келганда ўзбек маданияти учун тўлиқ тушқунлик даври дейиш биров нотўғри бўлар, чунки бу даврда Совет давлати томонидан мафкуравий тазйиқлар кучайган бўлсада, маданият маълум даражада ривожланди. 60-йилларда яратилган ижодий ишлар, маҳаллий халқ орасида олиб борилган маданий тадбирлар сиёсий тус олган бўлсада, у барибир ўзбек халқининг миллий маданияти бўлиб тарихда қолди. Халқнинг маданий-маърифий дунёқарашини оширишга хизмат қилди. Булар айниқса санъат, театр, киноматаграфия, маориф ва олий таълим муассасаларига хосдир.

Ўзбекистонда уруш йилларида айниқса таълимга биров эътибор сусайганди. Урушдан кейинги йилларда бу камчиликларни енгиб ўтишга тўғри келди.

Шу жумладан Сурхондарёда ҳам таълимга бўлган эътибор анча сезиларли бўлди. Бунинг яққол мисолида Жарқўрғон ҳудудида 1960 йилнинг охирларида очилган таълим муассасаларидан билиб олишимиз мумкин [19].

NORALI BOYMURODOV MAKTAB - INTERNATNI
QABUL QILIB OLISH KOMISSIYASI ORASIDA 1960YIL

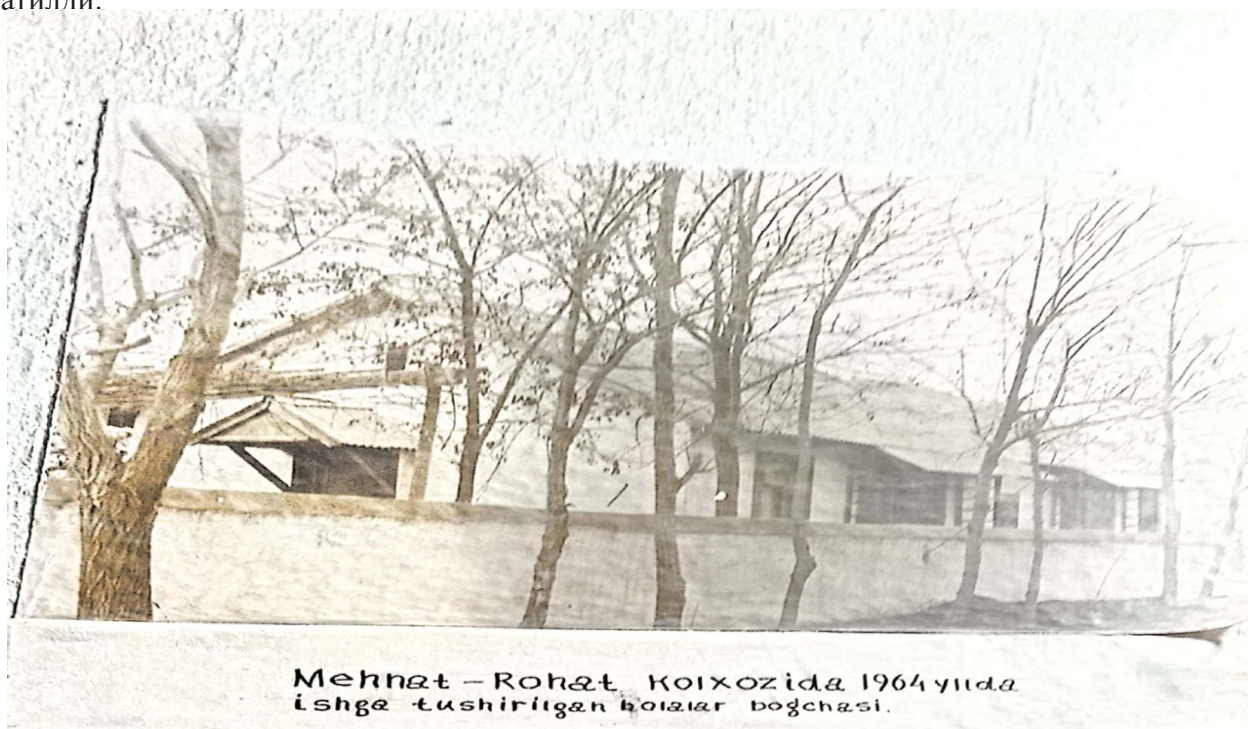
[20].

Hamza nomli maktab-internat o'quvchilari

[21].

Бу йилларда демак Сурхондарё ҳудудида ҳам мадания сезиларли даражада ривожланиб борди. Шу биргина туманни мисолида оладиган булсак 1964 йилда болалар боғчаси ҳам яратилли.

Mehnat - Rohat Kolkhozida 1964 yilda
ishga tushirilgan bolalar bog'chasi.

[22].

Сурхондарё вилоят Денов туманида ҳам халқ театри 1966 йилда қад кўтарди ва ҳозиргича бу муассаса маданият маркази биносида фаолият олиб бормоқда.

70-йиллар маданиятига тўхталадиган бўлсак, бу давр ҳам ўзига хос бўлиб тарих зарварақларига муҳрланган.

1970 йилда маданият муассасалари КПСС XXIV съезди, КПСС МК июль Пленуми ва Бутун иттифок Касаба союзининг XIV съезди қарорини бажара туриб, кейинги вақтларда қишлоқ меҳнаткашларига маданий хизмат кўрсатиш ва уларнинг дам олишини ташкил қилиш борасида бир мунча яхши тажриба ортирдилар.

Кўпгина ўқув юртлари, театрлар, маданият уйлари ва саройлари, маданият ва истироҳат боғлари, музейлар, кутубхоналар КПСС XXIV съезди қарорларини турмушга тадбиқ қилиш учун белгиланган чораларда қишлоқни маданий оталиққа олиш устида янгича мажбурият белгиланди.

Барча туманларда маданият муассасалари томонидан ташкил қилинган халқ университетлари, ҳаваскорлар ва профессионал артистларнинг концертлари билан расмлар галлерияларининг, халқ музейларининг ва бошқа чиқишлари кенг ёйилди.

“Ўроқ ва болға”, “Биринчи чаноқ” байрамларини, қишлоқ санъат байрамларини, музейлар, маданият ва истироҳат боғлари концерт залларига маданий юришлар ўтказиш анъана тусига кириб қолди.

Шунинг билан бирга, республика санъат ва маданият муассасалари органларининг маданий-оталиқ ишларини ташкил қилиш соҳасидаги ишларида жиддий камчиликлар учраган.

Республиканинг қатор ҳудудларида бу ишлар юзаки ҳолатда йўлга қўйилган ва қишлоқ ташкилотлари ҳамда маданий-оқартув муассасалари концерт бериш ишларига алоҳида эътибор берилмаган.

Ўзбекистонда Касаба Союзларининг Республика Совети ва ССР Маданият министрлиги комиссияси маҳаллий аҳолини маданий савиясини янада оширди, улар кўнгилли дам олишни ташкил қилишда, маданий-оталиқ ишларига катта аҳамият бериб, қарор қилади;

1. Оталиққа олинган ҳудудларда кўчма концертлар ва театрлар ташкил қилинсин ва коллектив бўлиб томоша қилиш таъминлансин.

2. Студиялар, мактаблар, консультация пунктлари бунёд қилиш, қишлоқ бадий ҳаваскорлар раҳбарларининг малакасини ошириш семинарларини ошириш;

3. Оталиққа студентларни ва ўқитувчиларни ўқув практикаси ва таътил давларида маданият уйлари, клублар, кутубхоналар, бадий ҳаваскорлик коллективларига ёрдам кўрсатиш учун қишлоқларга юборилиши.

4. Ҳамма ҳудудларда ансамбиллар, хорлар, аркестирлар ташкил қилиш йўлга қўйилди.

5. Китобхонликни пропаганда қилиш, китоб фондларини тўлдириш ва китоблар билан таъминлаш.

6. Голибларни 50 сўмдан мукофот ва 50 та диплом билан мукофотлаш.

7. “Ўзбекистон маданияти” газетасида маданият янгиликлари ёритиб борилсин [23]-деган талаблар қатъиян қўйилди.

70-йилларга келиб ашула ва рақс санъати алоҳида намоён бўлди. Буларни биз Термиз тумани Жданов колхозида ташкил этилган “Тўзал”(1972 й) кўшиқ ва рақс ансамбили, Денов туманида Маданият уйи қошида “Қувонч”(1972 й) ашула ва рақс ансамбили, Денов туманида ташкил этилган “Навнихол”(1974 й) халқ театри ва халқ рақс ансамбиллари кабиларда кўришимиз мумкин. Бу ансамбил ҳозирги кунда ҳам Денов тумани маданият уйида фаолият юритиб келмоқда ва Тошкен Давлат маданият олийгоҳининг хореография бўлимини тугатган мутахассис Абдуҳолик Тўраев раҳбарлик қилмоқда. 1989 йилда “Навнихол” ҳаваскорлик рақс ансамбили Халқ рақс ансамбили унвонинига сазовор бўлди.

Ҳудуд	маданий муассаса номи	ташкил топган йили
	Термиз тумани	
“Жданов”	ансамбил “Тўзал”	1972
	Денов тумани	
Денов тумани	ансамбил “Қувонч”	1972
“Қизил жар”	ансамбил “Навнихол”	1974
“Сина” қишлоғи	ансамбил “Чор қарсак”	1974
“Анбарсой”	ансамбил “Оқ олтин”	1975

“Сина”қишлоғи	ансамбил “Сумбула”	1974
“Пистамозор”	ансамбил “Навбаҳор”	1974
“Қизил жар”	ансамбил “Баёт”	1975
“Холчаён”	ансамбил “Ниҳол”	1975
“Тортувли”	ансамбил “Оқшом”	1975
“Фарғона”	ансамбил “Камалак”	1976
“Ҳайробод”	ансамбил “Остона”	1976
“Янги обод”	ансамбил “Табассум”	1976

1974 йилда “Марҳабо талантлар” танлови ҳам ташкил этилди. Шу йили деновлик таниқли қўшиқчи Раъно Аминова “Муножот” қўшиғи билан фахрли ўринга муяссар бўлган. 1984 йилда “Марҳабо талантлар” танловида деновлик элимизнинг таниқли қўшиқчиси Санобар Аҳмедова яккахон қўшиқчи сифатида юкори ўринларга муяссар бўлган.

Шунингдек қуйидаги маданий муассасалар ҳам ташкил этилган: туман маданият уйлари, қишлоқ советлари қошида клублар, туман марказий кутубхоналар ва уларнинг жойларида филиаллари, рассомчилик устахоналари, кинофикация, босмахоналар кабилардир.

70-йилларда Сариосиё ҳудудида маданий муассасалар қуйидаги курсаткични ташкил қилади:

Сариосиё ҳудудида			
Манзили	маданий муассаса	сони	неча ўринли
к-з Охунбобоев	клуб	1	200
к-з Карл Маркс	клуб	1	150
к-з Коммунизм	клуб	1	150
Жарқўргон ҳудудида			
к-з Ленин	клуб	1	600
к-з Красный Октябрь	клуб	1	200.
1973-1974 йилларда кутубхоналар сони:			
Термиз р	кутубхона	2	
Жарқўргон р	кутубхона	2	
Бойсун р	кутубхона	1	
Шеробод р	кутубхона	1	
Шўрчи р	кутубхона	3	
Денов р	кутубхона	2	
Сариосиё р	кутубхона	2 [24]	

70-йилларнинг 1975-1979 йилларида Совет давлати қишлоқ турмуш маданиятини янада юксалтириш мавсадида қурулиш. Ободонлаштириш ишларини кучайтирди. Масала биргина Шўрчи райони Карл Маркс колхозининг ўзида 1975 йил 1 та боғча, 1978 йил 90 ўринли боғчани қуриб фойдаланишга топширди. 1979 йили 50 ўринли боғча кичкинтойлар ихтиёрига қуриб топширилди. Боғча номлари “Лола-1”, “Лола-2” ва “Лола-3” деб аталди ва колхозчиларнинг 300 га яқин болалари ўз бағрига олди [25].

Совет ҳукумати саводхонликни янада кўтариш учун мактаблар ва кутубхоналар қурилишларига алоҳида эътибор қаратди. Шунингдек китоблар билан таъминлади. Аммо бу ҳаёт жавҳарларининг ҳар ониди коммунистик ғоялар шукухи авж урарди. 80-йиллар тўхталадиган бўлсак бу йилларда яна ҳам миллийлигимизга бўлган тўсиқлар анча сезиларли эди. Жумладан миллий кадрияларимиз борасида “Наврўз” айёмларини нишонлаш тақиқлқб қўйилди, динимизга бўлган тўсиқ кучайди, тарихий обидаларимиз ташландиқ жойларга айлантирилди, ҳатто рус тили давлат тили мавқиегача кўтарилди. Бу ҳолат албатта давлатимизга, миллатимизга, халқимизга нисбатан ҳурматсизлик эди.

Муҳтарам Биринчи Президентимизнинг раҳномалигида Ўзбекистон давлатимиз мустамлакачилик исканжасидан қутулиб, 1991 йил 1 сентябрь Мустақил Давлат деб эълон қилинди. Бу кун халқимизнинг катта тарихий йиллар мобайнида кутиб келган орзуси эди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистоннинг янги тарихи 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. — Тошкент: Шарқ, 2000. Б 390.
2. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 315-жамғарма, 1-рўйхат, 18-иш, 131-133-варақ.
3. Uz.denemetr.com.
4. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 89-жамғарма, 1-рўйхат, 71-иш, 20-варақ.
5. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 89-жамғарма, 1-рўйхат, 149-иш, 20-варақ.
6. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 89-жамғарма, 1-рўйхат, 149-иш, 20-варақ.
7. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 313-жамғарма, 1-рўйхат, 18-иш, 115-116-варақ.
8. Расулова Н.С. Ўзбекистонда мустақилликка эришиш арафасида янги сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг шаклланиш жараёнлари. Ўтмишга назар № 9 сон 3-жилд, 63-бет.
9. Халқ ҳаваскорлик драма театри режиссёри С.Қодиров билан бўлган суҳбатда. 2022й январь.
10. Турсунов Т. XX аср ўзбек театр тарихи (1900-2007). — Т.: Art Press, 2010. — 528 б.
11. Сурхондарё Вилоят Маданият бошқармаси архиви 3-жилд.
12. Расулова Н.С. Ўзбекистонда мустақилликка эришиш арафасида янги сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг шаклланиш жараёнлари. Ўтмишга назар №9сон 3-жилд, 68-бет.
13. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. — Т.: Шарқ, 2000. — 433 б.
14. Раҳмонов М. Ҳамза театри тарихи. Биринчи китоб. — Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. — 180 б.
15. Сурхондарё вилояти Шеробод давлат архиви, 54-жамғарма, 1-рўйхат, 5-иш, 1-2-варақ.
16. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 45-жамғарма, 1-рўйхат, 320-иш, 108-варақ.
17. Жарқўрон тумани Н.Боймуродов номли уй музейидан олинган сурат.
18. Сурхондарё вилояти Шеробод давлат архиви, 45-жамғарма, 1-рўйхат, 3-иш, 146-варақ.
19. Жарқўрон тумани Н.Боймуродов номли уй музейидан олинган сурат.
20. Жарқўрон тумани Н.Боймуродов номли уй музейидан олинган сурат.
21. Жарқўрон тумани Н.Боймуродов номли уй музейидан олинган сурат.
22. Жарқўрон тумани Н.Боймуродов номли уй музейидан олинган сурат.
23. Ўзбекистон Касаба Союзларининг Республика Совети Президуми ва Ўзбекистон ССР Маданият Министирлиги Коллегиясининг Қарори. 29 июнь. 1971 йил № 47. 11. 12.
24. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 454-жамғарма, 3-рўйхат, 48-иш, 52-53-варақ.
25. Ўзбекистон колхоз ва совхозлари тарихи. XI Китоб.-Тошкент. “Ўзбекистон”. 1982 й. 517-бет.

AHOLI BANDLIGI MASALALARINING ISLOM DINIDAGI TALQINI

Valiyev Akbar Xalilovich

Jizzax davlat pedagogika instituti

Tarix va uni o'qitish metodikasi kafedrası

katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ijtimoiy himoya siyosati tarixining tarkibiy qismi bo'lgan aholi bandligi masalalarining muqaddas islom dinidagi talqini mavjud manbalar va adabiyotlar asosida tahlil qilingan. Islom kambag'allarga yordam berishni ma'qullaydi, biroq boshqa tomondan muhtojlarni taslim bo'lmaslik va harakat qilishga, har qancha qiyin bo'lmasin halol mehnat bilan qashshoqlikdan qutulishga chaqiradi. Islom diniga ko'ra, har bir mehnatga layoqatli odam o'zini va o'zi mas'ul bo'lgan kishilarni boqish imkonini beradigan ishi bo'lishi kerak. Nogiron musulmonlarga kelsak, ularning qarindoshlari yoki davlat ularga g'amxo'rlik qilishi kerak.

Kalit so'zlar: Islom, Quroni karim, Hadislar, Islomda ijtimoiy himoya, aholi bandligi, halol mehnat, Muhammad Payg'ambar, Imom al-Buxoriy, Al-Adab Al-Mufrad.

Аннотация: В данной статье на основе имеющихся источников и литературы, анализируется интерпретация вопросов занятости население в исламской религии, которая является неотъемлемой частью истории политики социальной защиты. Отмечается, что ислам одобряет

помощь бедным, однако с другой стороны призывает нуждающихся не опускать руки, и действовать, избавляясь от нищеты честным трудом, каким бы нелегким он ни был. Согласно Исламу, каждый трудоспособный мужчина должен иметь такую работу, которая позволила бы ему прокормить себя и тех, за кого он отвечает. Что касается нетрудоспособных мусульман, то о них должны позаботиться родственники или же государство.

Ключевые слова: Ислам, священная книга Коран, Хадисы, социальная защита в Исламе, занятость населения, честный труд, Пророк Мухаммад, Имам ал-Бухари, Ал-Адаб Ал-Муфрад.

Abstract: This article, based on available sources and literature, analyzes the interpretation of employment issues in the Islamic religion, which is an integral part of the history of social protection policy. It is noted that Islam approves of helping the poor, but on the other hand, calls on those in need not to give up and act, getting rid of poverty with honest work, no matter how hard it may be. According to Islam, every able-bodied man should have a job that would allow him to feed himself and those for whom he is responsible. As for disabled Muslims, their relatives or the state should take care of them.

Keywords: Islam, the holy book Koran, Hadiths, social protection in Islam, employment of the population, honest work, Prophet Muhammad, Imam al-Bukhari, Al-Adab Al-Mufrad.

Vatanimiz tarixining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini turli bosqichlarini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, Islom dini moddiy ne'matlarni ishlab chiqarishda va ularni iste'mol qilishda, odamlarning iymon-e'tiqodiga katta ta'sir etib kelgan. Muqaddas dinimizning xalqimiz hayotida tutgan o'rni to'g'risida O'zbekistonning birinchi Prezidenti I. A. Karimov quydagi fikrlarni bildirgan edilar: - «Ko'hna tariximizning qaysi davrini eslamaylik, uni har doim odamlarni o'z-o'zini idora etishga, yaxshi xislatlarni ko'paytirib, yomonlaridan xalos bo'lishga chorlagan. Har bir alohida insonga, oila, jamoa, mintaqa, bir so'z bilan aytganda, umumxalqqa rahnamo bo'lgan. Uni og'ir sinovlarga bardosh berishga, yorug' kunlarga intilib yashashga da'vat qilgan, ishontirgan. Bunday da'vat, o'z navbatida, odamlarga kuch-quvvat bag'ishlagan, irodasini mustahkam qilgan, bir-biriga mehru oqibatini oshirgan» [3.151]. Diniy ta'limot tarkibida aholini ijtimoiy himoyalash tafakkuming o'rni katta. Bu tafakkur islomning muqaddas kitoblarida targ'ib qilinib kelindi.

2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirish doirasida 2018-yil 16-aprelda Respublikamiz Prezidentning «Diniy-ma'rifiy soha faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi farmoni qabul qilindi. Mazkur farmon xalqimizga qadim zamonlardan beri xos bo'lgan ma'rifat, bag'rikenglik, mehr-oqibat, bunyodkorlik kabi ezgu fazilatlar va qadriyatlarni keng targ'ib etish, har tomonlama barkamollikni ta'minlashda diniy-ma'rifiy soha vakillarining roli va ishtirokini yanada oshirishga, jamiyatdagi barqaror ijtimoiy va ma'naviy muhitni ta'minlashga qaratilgan [1].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev 2017 yil 19 sentyabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqlarida muqaddas dinimizning insonparvarlik mohiyati to'g'risida quydagi fikrlarni bildirgan edilar: «Biz butun jahon jamoatchiligiga islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini etkazishni muhim vazifa, deb hisoblaymiz. Biz muqaddas dinimizni azaliy qadriyatlarimiz mujassamining ifodasi sifatida behad qadrlaymiz. Biz muqaddas dinimizni zo'rovonlik va qon to'kish bilan bir qatorga qo'yadiganlarni qat'iy qoralaymiz va ular bilan hech qachon murosa qila olmaymiz. Islom dini bizni ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarni asrab-avaylashga da'vat etadi» [5].

Milliy qadriyatlarimiz bilan chambarchas bog'lanib ketgan muqaddas dinimiz – Islom dinida inson, shaxs manfaati eng birinchi o'ringa qo'yiladi. Zotan, Islom dinining nozil qilinishining bosh sababi ham va bu muqaddas dinning asl mohiyati ham inson manfaatini yuksaklarga ko'tarish edi. Qur'oni karimning bir qator o'rinlarida bu umuminsoniy yuksak qadriyat alohida ta'kidlangan. Inson manfaatlari haqida so'z yuritilar ekan, avvalo islom dini inson zotiga dunyodagi barcha narsalar unga beminnat xizmat qilishi uchun yaratilgan zot sifatida qarashligini alohida ta'kidlashimiz lozim. Islom inson uchun lozim bo'lgan ma'naviy va moddiy manfaatlar uyg'unligini o'zida mujassam eta olgan dindir.

Arab tilida «ish», «kasb», «mehnat» kabi so'zlar o'z mazmunini «amal» atamasi orqali ifodalanadi. Bu Muqaddas Quroni Karimda ko'p marotaba uchraydi.

Ayniqsa qudagi keltirilgan oyat alohida diqqatga sazovordir: «Ayting: Ishlangizlar! Albatta, Alloh, Rasuli va mo'minlar ishlaringizni ko'rajaklar. Shuningdek, albatta, g'oyib va oshkora(ishlar) ni biluvchi (zot) huzuriga qaytarilursizlar. Bas, (o'shanda) sizlarga qilgan ishlaringiz xabarini berur» (Tab'а 9/105) [6.203].

«Amal» soʻzining oʻzi arab tilida keng qamrovli turli faollikni oʻz ichiga olish bilan birga, diniy burchlarni ado etishdan boshlab (nomoz oʻqish, roʻza tutish va boshqalar), kasbiy faoliyatini amalga oshirish bilan yakunlanadi. Umuman olganda, insonning adolat tamoyiliga amal qilish, birovning huquqlarini poymol qilishdan saqlanishga qaratilgan deyarli har qanday faoliyati xayrli ish boʻlib, u «amal» atamasining maʼnosiga mos keladi. Zero, Islom nafaqat din, balki hayot tarzidir. Mehnat qilish odobi esa uning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Adolat, mehnat samaradorligining oʻlchovi sifatida. Insonni islom dini doirasidagi mehnatining natijasi nafaqat samaradorlik oʻlchovi bilan, balki shaxsning oʻziga ham, jamiyatga ham niyati qirralarining halolligi orqali baholanadi. Shuning uchun ham Islom dini insonning moddiy boyligini koʻpaytirish uchun uni boylar oldida kamsitilishini maqbui koʻrmaydi va uni xushomadlarini qabul qilmaydi.

Tilanchilik hayoti Islom dini tomonidan qattiq qoralangan («tilanchilarning yuzidagi qora dogʻ»). Imom Buxoriyning hadislar toʻplamida Paygʻambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallamning «Oʻz mehnati bilan topgan rizqidan koʻra afzalroq narsa yoʻq» degan juda muhim bir hikmatlari keltirilgan.

Mehnat musulmon uchun ham sharaf, ham burchdir. Eslatib oʻtamiz, deyarli barcha paygʻambarlar qandaydir kasbga ega boʻlganlar va nafaqat maʼnaviy amaliyotlar, balki amaliy mehnat faoliyati bilan ham shugʻullanishgan.

Islomda mehnat munosabatlari tamoyillari. Bugungi kunga kelib, mehnat bozorining tuzilishi chuqur oʻzgarishlarga duch keldi, bundan tashqari, ular [oʻzgarishlar] juda tez surʼatlar bilan sodir boʻlmoqda. Baʼzi kasblar yoʻqolib, ularning oʻrniga boshqa kasblar paydo boʻlmoqda. Biroq, Islomda mehnat munosabatlari masalalari hali ham ikkita asosiy tamoyilga tayanadi:

1. Birovni birovning hisobidan yashashga majburlash, birovning mehnat faoliyati natijalarini qonunga xilof ravishda oʻzlashtirib egallab olish taqiqlanadi. Islomda insonni ekspluatatsiya qilishga yoʻl qoʻlmaydi.

2. Hech kim hech kimni oʻz mehnati natijalaridan mahrum qilishga haqli emas. Boshqacha qilib aytadigan boʻlsak, ish uchun haq toʻlashda firibgarlik qilmasdan va kechiktirmasdan toʻlanishi kerak. Boshqa birovning hisobidan foyda koʻrgan kishi olovli doʻzax bilan taʼminlanadi.

Paygʻambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallam oʻzlarining bir hadislarida insonning terlari quriguncha mehnat natijalarini moddiy yoki boshqa shaklda mukofotlash kerakligini taʼkidlaganlar. Shu bilan birga, mehnat munosabatlarining Islom odob-axloq qoidalariga koʻra, ish haqi miqdori ish beruvchi tomonidan bir tomonlama emas, balki ishni bajaruvchi xodimning bevosita manfaatlarini hisobga olgan holda belgilanadi.

Mehnat har qanday jamiyatning moddiy farovonligining asosidir. Islom dini bu haqiqatni alohida eʼzozlab, mehnat va ishlab chiqarishni ragʻbatlantiradi. Bu Qurʼoni karimda shunday talqin qilinadi: «U (Alloh) sizlarga yerni xoksor (boʻysunuvchi) qilib qoʻygan zotdir. Bas, u (Er)ning har tomonida (sayohat, tijorat yoki dehqonchilik qilib) yraveringlar va (Allohnin bergan) rizqidan englar. Tirilib chiqish Uning huzirigadir» (Mulk 67/15) [6:563].

Mehnat qilmasdan turib hech narsaga erishib boʻlmaydi. Qurʼon karimda Alloh huzurida savob boʻadigan mashaqqatli mehnat olqishlanadi. «Alloh hech bir jonga toqatidan tashqari narsani taklif etmaydi. Uning kasb etgani (yaxshiligi) – oʻziga, va orttirgani (yomon amali) ham oʻzigadir. (Yana dedilarki:) «Ey, Rabbimiz, agar unutsak yoki xato qilsak, bizni koyima! Ey, Rabbimiz, bizdan ilgari oʻtganlarning zimmasiga ortgan mashaqqatni bizning zimmamizga ortma! Ey, Rabbimiz, toqatimiz etmaydigan narsani bizga yuklab tashlama! Bizlarni afv et va kechir hamda bizlarga rahm qil! Sen bizning xojamizsan. Bas, bizlarga kofirlar qavmi ustidan gʻoliblik ato et!» (Baqara 2/286) [6.49].

Alloh insonga yordam beradi, lekin eng kichik yutuqlar ham hech boʻlmaganda insondan biroz harakat qilishni talab qiladi. «Bas, toʻlgʻoq dardi uni bir xurmo daraxti tubiga olib bordi va u dedi: «Qani edi, mana shu (kun)dan oldin oʻlib, butunlay unutilib ketgan boʻlsam». Shunda (xurmo daraxtining) ostidan (Jabroil) nido qildi: «Gʻamgin boʻlma, Rabbing (oyoq) ostingdan bir ariq oqizib qoʻydi. (Mana shu qurib qolgan) xurmo shoxini silkitgin, u senga yangi xurmo mevalarini toʻkar. Endi, eb-ichgin va shod boʻlgin. Bas, agar odamzotdan birortasini koʻrib qolsang (va u savol soʻrasa) u holda: Men Rahmon (roziligi) uchun roʻza tutishni nazr (ahd) qilganman, bas, bugun biror insonga soʻzlamayman», degin!» (Maryam 19/23-26) [6.306-307].

Shunday qilib, Quroni Karimda Alloh insonlarga barakalarni olish uchun hech boʻlmaganda biroz harakat qilishni oʻrgatadi.

Inson saʼy-harakat qilish orqali oʻz mehnati samarasini qadrlashni, mehnati mahsulini tekinga

olmaganini va uni asrashni o'rganadi. Islomda inson, ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, o'z borlig'i uchun mehnat qilishga majburdir.

Islom dini u yoki bu daromadni afzal ko'rmasdan, odamlarga mavjud sharoit va imkoniyatlarga, shuningdek, ularning qobiliyatiga qarab, har tomonlama mehnat bilan mashg'ul bo'lishga undaydi. Qur'oni karimda «Bas, qachonki, namoz ado qilingach, erda tarqalib, Allohning fazli (rizqi)dan istayveringizlar! Allohni ko'p yod etingizlar, shoyad (shunda) najot topursizlar» deyilganidek, inson o'z farovonligi uchun mehnat bilan mashg'ul bo'lishi kerak. (Жумъа 62/10) [6.554].

Islomda hatto imomlar ham barcha musulmonlar qatori mehnat qilib, jamiyat taraqqiyotiga, uning mustaqilligi va birligini saqlashga hissa qo'shganlar. Jumladan Imom al-Buxoriy umri davomida muhtojlarga ilmiy, iloji bo'lsa, moddiy jihatdan doimiy yordam ko'rsatgan. U olimlarni, o'qituvchilarni, muhaddislarni qo'llab-quvvatlagan. Otasi kabi savdo-sotiq bilan shug'ullangan Imom Al-Buxoriy oylik daromadining besh yuz dirhamini albatta kambag'allarga, ehtiyojmandlarga, miskinlarga tarqatgan. Uning o'zi esa oz mablag'ga qanoat qilib, keraksiz xarajatlardan qochishga harakat qilgan. Imom Al-Buxoriy o'z faoliyati va hayoti davomida halol, sofdil, taqvador, fisqu-fasod va g'iybatlardan yiroq bo'lgan. U shunday deb yozgan edi: «Men fisqu-fasod va g'iybat harom ish ekanligini bilganimdan beri hech kim haqida fisqu-fasod va g'iybat gaplarni aytmadim» [4].

Imom Al-Buxoriy davrida Buxoro Tohiriylar sulolasi hukmdorlari qo'lida bo'lib, Tohir Ibn Husaynning o'g'li Abul Abbas Abdulloh davrida Xuroson va Movaronnahrda siyosiy va ma'muriy hokimiyat mustahkamlandi, dehqonchilik, suvdan foydalanishni va soliq tizimi tartibga solindi. Sulola boshlig'i Tohir Ibn Husayn o'g'liga quydagi mazmunda xat yozadi: «Esingda bo'lsin, boylik ko'payib, xazinaga to'planganda foyda keltirmaydi, aksincha, tobelarning ehtiyojlariga, haqlarini to'lashga sarflanganda qo'shiladi, ko'payadi – mana shunda xalq farovonligiga erishiladi, bu hukmdorlar uchun ziynat bo'lib xizmat qiladi, bunda davlat shon-shuhrat va kuchga ega bo'ladi ... Shu bilan birga, bu tufayli sen undiriladigan er solig'ini undirish uchun ko'proq imkoniyatga ega bo'lasan, sen yig'adigan er solig'i oshadi va boyliging kopayadi va shu bilan qo'shinning qudrati ham oshadi» [7.132–137]. Imom Al-Buxoriy hayoti davomida ma'lum darajada o'sha davr hukmdorlarining faoliyatlariga ham ijobiy ta'sir ko'rsata olgan.

Aholi bandligi va ijtimoiy himoya masalalari Buyuk Hadisshunos olimlar asarlarida ham o'z ifodasini topgan. Imom Ismoil al-Buxoriy va Abu Iso at-Termiziy kabi olimlar islom dunyosida vujudga kelgan minglab hadislarini sinchiklab o'rgandilar, ularga sharhlar berdilar. Ular Muhammad payg'ambarning hayoti va faoliyati, shuningdek uning diniy va axloqiy ko'rsatmalariga oid asarlar yozdilar. Bu buyuk zotlar mashaqqatli ijodlarida va amaliy ishlarida musulmonchilikning asl ma'nosini mahorat bilan ochib berdilar, islomning ilm-fanga, madaniyatga, umuman taraqqiyotga bo'lgan ta'sirini ko'rsata bildilar. Ular islomning insonparvarlik xususiyatlarini ta'kidlab, uning ko'pchilik manfaatini ko'zlovchi demokratik e'tiqod ekanligini yoritib berdilar.

Qo'shnichilik munosabatlari qanday bo'lishi kerakligi bundan 1200 yillar avval Imom Ismoil al-Buxoriy to'plagan hadislarda bayon etilganligining bugun guvohi bo'lib turibmiz. Jumladan Imom Ismoil al-Buxoriy o'zining Al-Adab Al-Mufrad (Adab durdonalari) asarida qo'shnichilik munosabatlari to'g'risida quydagi hadislarini keltiradi:

«Qo'shni haqqi – qo'ldan kelguncha unga yaxshilik qilish, masalan: hadyalar berish, ko'rganda ochiq yuzlik bilan muomala qilish, salomlashish, ahvolidan xabar olib turish, muhtoj bo'lgan narsalarini qo'ldan kelsa muhayo qilish, unga moddiy va ma'naviy jixatdan zarar etkazmaslikdan iboratdir»;

«Qo'shnichilikda hech qanday din va millat e'tiborga olinmasligi lozim». [2.47] Hadislarda aytilgan ushbu fikrlar o'zining dolzarbligini hozirgi kunimizda ham zarracha yo'qotgan emas.

O'z qo'li bilan tirikchilik qiladigan odam doimo mustaqildir. Jamiyatning boshqa a'zolariga qaramlikni hech qanday tarzda erkinlik deb bo'lmaydi. Islom kambag'allarga yordam berishni ma'qullaydi, biroq boshqa tomondan muhtojlarni taslim bo'lmaslik va harakat qilishga, har qancha qiyin bo'lmasin halol mehnat bilan qashshoqlikdan qutulishga chaqiradi. Islom diniga ko'ra, har bir mehnatga layoqatli odam o'zini va o'zi mas'ul bo'lgan kishilarni boqish imkonini beradigan ishi bo'lishi kerak. Nogiron musulmonlarga kelsak, ularning qarindoshlari yoki davlat ularga g'amxo'rlik qilishi darkor. Agar davlat muhtojlarga yordam berish uchun etarli mablag'ga ega bo'lmasa, badavlat musulmonlar uchun maxsus soliq joriy etiladi, ammo uning miqdori hayotiy ehtiyojlarni qondirish uchun minimal darajada bo'lishi kerak.

Xulosa o'rinda aytish mumkinki shaxs va jamiyat o'rtasidagi bunday uyg'unlikka boshqa hech bir tizim erisha olmagan. Islom dini qo'shnilarni yonidagi kambag'allik uchun javobgar qiladi.

Payg'ambar, uyining devori ortida qo'shnisi ochligini bilib, to'yib uxlab yotgan odamni qoraladi. Har qanday musulmon adolatsizlikni bartaraf etish uchun bor kuchini ishga solishga majburdir. Qolaversa, musulmon jamiyatining har bir a'zosi o'z birodarining qayg'u va quvonchiga sherik bo'lishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. «Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 16.04.2018 yildagi PF-5416-son.
2. Имом Исмоил ал-Бухорий. Ал-Адаб Ал-Муфрад (Адаб дурдоналари). «Узбекистон», Тошкент. 1990, 47 бет.
3. Karimov I. A. O'zbekiston iqtisodiy islohatiarni chuqurlashtirish yo'lida. T., 1995.
4. Мусаева Н. Имам Аль-Бухари и гуманистическая направленность «Аль-Джами Ас-Сахих»// Журнальный клуб Интелпрос «Credo New» №2, 2014
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi / Xalq so'zi 2017 yil 20-sentyabr
6. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Тошкент. 2001. Б. 203, 563, 49, 306-307, 554.
7. Шмидт А.Э. Идеал мусульманского правителя-наместника IX в. III в. (хиджры). Бюллетень САГУ. 1925. № 8. С. 132–137.

SURXON VOHASIDA O'ZBEK VA TOJIK XALQLARI HAMJIHATLIGIDA TOJIK MILLIY MADANIY MARKAZINING O'RNI

Usanov Shuxrat Musurmonovich
Toshkent Tibbiyot Akademiyasi
Termiz filiali Ijtimoiy-gumanitar
fanlar kafedrası assistenti
Email: shuhratusanov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbek va tojik xalqlarining mushtarak madaniyati, urf odatlari, ma'naviy me'rosi haqida qolaversa, O'zbek tojik xalqlarining o'zaro munosabatlarida milliy madaniy markazlarning o'rni haqida ma'lumotlar yoritiladi.

Kalit so'zlar: O'zbek-Tojik, Milliy uyg'unlik, diniy bag'rikenglik, o'zaro munosabatlar, do'stlik, hamjihatlik.

Аннотация: В данной статье рассматривается общая культура, обычаи и духовное наследие узбекского и таджикского народов, а также роль национальных культурных центров во взаимоотношениях узбекского и таджикского народов.

Ключевые слова: узбекско-таджикское, национальное согласие, веротерпимость, взаимоотношения, дружба, солидарность.

Abstract: This article discusses the common culture, customs and spiritual heritage of the Uzbek and Tajik peoples, as well as the role of national cultural centers in the relations between the Uzbek and Tajik peoples.

Keywords: Uzbek-Tajik, National harmony, religious tolerance, mutual relations, friendship, solidarity.

O'zbekiston respublikasi tarixan ko'p millatli o'lka hisoblanib kelgan. Bugungi kunga kelib O'zbekistonda o'zbeklar bilan birga umumiy etnik ildizga ega bo'lgan 1,5 milliondan ortiq tojiklar yashaydi. Bu ikki xalqning madaniyatlari, turmush tarzlari urf odatlari va xalq sa'nati juda yaqin hisoblanadi. O'zbek va tojik xalqlarining tarixiga nazar tashlasangiz qadim o'tmishdan bir xalq bo'lib do'stlik rishtalarida hamjihatlikda bir oila sifatida shakllanib kelgan. Tojik va o'zbek xalqlari do'stligining ildizi asrlar qa'ridan suv ichadi. O'zbek va tojik xalqning ruhiyati qarashlari bir, bir zaminda yashashadi, ularning urf-odatlari, an'analari madaniyat hamda san'atlari uyg'unlashib ketgan. O'zbek va tojik xalqlari yillar davomida bir daryo suvini ichib bir daryoning ikki qirg'og'ida hamjihatlikda yashab kelgan bu ikkala xalqlarning urf-odatlari mushtarakdir.

O'tgan asrning 20-yillarida Turkiston ASSR, Buxoro ASSR va Xorazm ASSRda Sobiq savet hukumatining hududiy chegaralash siyosati tufayli ushbu davlatlar qardosh xalqlarni hududiy jihatdan bo'lib yubordi. Ushbu hududiy bo'linish sodir bo'lgan bo'lsa ham ushbu qardosh xalqlar urf

odatlari, madaniyati, qolaversa turmush tarzlari bir xalqdek saqlanib qolaverdi.

1990-yillarga kelib Sobiq Sho'rolar davlati parchalanishi natijasida ittifoqdosh respublikalar siyosiy va iqtisodiy jihatdan mustaqilliklarini belgilab o'z tag'dirlarini o'zlari belgilash imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Sobiq Savet davlati parchalangandan keyin Markaziy Osiyo davlatlari ham asrlar davomida orzu qilingan istiqloliyatlarini qo'lga kiritdi. Mustaqillikni qo'lga kiritgan o'zbek va tojik xalqlari mustaqillik davrida o'zaro munosabatlarida yangicha ma'no ma'zmun kasb etib, hamkorliklarning zamonaviy bosqichi boshlandi.

Mustaqil Tojikiston va O'zbekiston davlatlari mustaqillikdan keying davrda ham iqtisodiy-ijtimoiy, madaniy hamkorliklar qaytadan yo'lga qo'yildi. Ushbu xalqlarning o'zaro munosabatlari haqida; "Tojiklar va o'zbeklar ikki tilda gaplashadigan bir xalqdir", - degan edi, mustaqil O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimov [1].

Mustaqillik yillarida o'zbek va tojik xalqlari o'rtasidagi munosabatlarning yanada rivojlanshi, tarixan shakllanib kelgan urf odatlarning va a'nanalarning yanada boyib borishida Baynalmilal markazlarning ham o'rni juda muhim hisoblanadi. Mamlakatimizdagi Respublika tojik milliy markazi 2008-yilda tashkil etilgan bo'lsa uning Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand, Namangan, Farg'ona viloyatlarida hududiy bo'limlari mavjuddir. Masalan Buxoroda "Oftobi So'g'diyon", fors-tojik markazi, Toshkentda "Oriono" Chirchiqda "Sug'diyona" kabi bo'limlari faoliyat olib bormoqda [5].

Surxondaryo viloyati hususida to'xtaladigan bo'lsak O'zbekistonning Janubiy hududi Surxon vohasi Tojikiston respublikasi bilan qo'shni hisoblanadi ushbu hududda tabbiyiki juda ko'plab tojik millatiga mansub xalqlar istiqomat qilib keladi jumladan: 2000-yilda 214514 nafar tojik millatiga mansub fuqarolar istiqomad qilgan bo'lsa ushbu raqam turli yillarda o'zgarib borgan 2001-yilda 218960 nafar, 2002-yilda 223129 nafar, 2003-yilda 227364 nafar, 2004-yilda 231 389 nafar 2005-yilda 235520 nafar, 2006-yilda 239713 nafar, 2007-yilda 244086 nafar, 2008-yilda 248907 nafar, 2009-yilda 254 468 nafar, 2010-yilda 259810 nafar, 2011-yilda 269456 nafar, 2012-yilda 274659 nafar, 2013-yilda 279204 nafar, 2014-yilda 285522 nafar, 2015-yilda 292094 nafar, 2016-yilda 298794 nafar, 2017-yilda 305516 nafar, 2018-yilda 312078 nafar, 2019-yilda 318625 nafar 2020-yilda 326 045 nafar tojik millatiga mansub fuqarolar yashab kelmoqda [2].

Ushbu statistikda ham ko'rinib turibdiki Surxon vohasida tojik millatiga mansub fuqarolar juda ko'pchilikni tashkil etadi ushbu fuqarolarning o'zbek millati va boshqa millatlar bilan o'zaro hamjihatlikda istiqomat qilib kelishida Surxondaryo Tojik milliy madaniy markazlarning ham o'rni beqiyosdir.

Tojik va O'zbek xalqlari munosabatlari xaqida "Yillar sinovida toblangan do'stlik" badiiy filmidan quyidagi fikrlarni keltirib o'tamiz:

- "Rasm-rusumlarimiz hammasi bir xil, hatto, kiyadigan kiyimlarimiz yagona, to'y-hashamlarimiz o'xshash", - deydi Chirchiq shahar "Sug'diyon" tojik milliy madaniyat markazi raisi Orzigul Abdurahmonova.

- "Hech kim o'zbek-tojiklarni bir-biridan ajratolmaydi. Biz qondoshu jondosh xalqlarmiz, faqat ikkita tilda so'zlashamiz, xolos. - Dunyoda tojik va o'zbek xalqlaridek bir-biriga o'xshash, hayotlarining barcha qirralari mushtarak bo'lib ketgan, o'zaro juda ham yaqin boshqa ikki xalqni uchratib bo'lmaydi", - dedi qabodiyonlik taniqli shoir Ne'mat Muhammad Said. [1]

- Bu ikki xalq qadim zamonlardan bitta madaniy va ma'naviy muhitda yashab kelgan. Bir xil urf-odat, bir xil hurmat-ehtirom ikkala elga ham xos. To'nimiz, do'ppimiz, dasturxonimiz... nayimiz, doiramız, dutorimiz, rubobimiz, karnayimiz, surnayimiz, changimiz – hammasi bir xil. Shashmaqom, degani tojikcha so'z bo'lib, olti maqomni anglatadi. Shashmaqom kuylari tarala boshlagach, hech kim hozir san'atkorning qaysi tilda yozilgan g'azal asosida ashula aytishini aniq aytolmaydi. Zero, she'riyatimiz, kuy-qo'shiqlarimiz ham asrlar davomida uyg'unlashib ketgan, - deydi filmda do'stlik haqida fikrlarini bildirgan o'zbekistonlik adabiyotshunos olim Sultonmurod Olim. [1]

O'zbek tojik xalqlari munosabatlari rivojlanishida davlat siyosati ham muhim o'rin tutdi. Tojikiston va O'zbekiston Respublikalari mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng ham an'anaviy do'stlik, o'zaro iqtisodiy-ijtimoiy, madaniy hamkorliklarga sodiq qolishdi. Bu suveren qo'shni davlatlar o'rtasida 1992 yilning 20 oktyabrida diplomatik munosabatlar o'rnatildi. Tarixiy hujjat o'zaro hamkorliklarni yangi bosqichga olib chiqdi. Ikki respublika o'rtasida, ayniqsa, maorif va ilm sohasida hamkorliklarda katta yutuqlar qo'lga kiritildi. Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekiston va Tojikiston Respublikalari o'rtasida kadrlar tayyorlash bo'yicha hamkorlik yo'lga qo'yildi va bu yo'nalishda yillar davomida katta

yutuqlarga erishildi. O‘zbekiston nashriyotlarida tojik tilida o‘qiydigan o‘quvchilar uchun darsliklar chop etilish yo‘lga qo‘yilishi ham ana shu hamkorliklar natijasi edi. Ayni paytda O‘zbekistonda 250 taga yaqin o‘rta umumta’lim muassasalarida ta’lim tojik tilida olib borilib, ularda 55 ming nafardan ortiq o‘quvchilar bilim olishlari xalqlar do‘stligining sayqallashuvchi omili hisoblanadi [1].

Surxon vohasi misolida oladigan bo‘lsak bugungi kunga kelib tojik tilida o‘qitiladigan maktablarni ko‘rishimiz mumkin masalan viloyat bo‘yicha 80 ta maktabda tojik tilida olib boriladi shundan 58 tasi aralash maktablarda, 22 ta maktabda esa faqat tojik tilida ta’lim berilmoqda [3].

Viloyatda maktablar tarmog‘iga tegishli bo‘lgan ushbu ma’lumotlardan kelib chiqadigan bo‘lsak tojik millatiga bo‘lgan e’tabor juda yo‘qori hisoblanadi. Mamlakatimizda nishonlanadigan turli bayramlar “Mustaqillik kuni”, “Navruz”, 8-mart xalqaro xotin-qizlar kuni va boshqa bayramlarda ushbu maktablarda ta’lim olayotgan tojik millatiga mansub yoshlar ham faol qatnashib “Vatan yagona-vatan bittadur” shiori ostida yashab kelmoqda. Surxondaryo viloyatida mavjud bo‘lgan maktabgacha ta’lim muassasalarida ham bugungi kunda tojik millatiga mansub bo‘lgan yoshlarni qamrab olish ishlari olib borilyabdi Viloyat maktabgacha ta’lim boshqaramsi statistik ma’lumotlariga ko‘ra bugungi kunga kelib tojik guruhlar 5 tani tashkil etadi unda tojik millatiga mansub bolalar ta’lim tarbiya olishadi [4].

O‘zbekiston xalqi uchun 2016 yilning 2 sentyabrida qayg‘uli kun edi. O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimov olamdan o‘tdi va o‘sha kuni dafn marosimi belgilangandi. Birinchilar qatorida do‘st o‘zbek xalqini musibatli kunlarda qo‘llab-quvvatlash, hamdardlik bildirish va og‘ir lahzalarda do‘stlar yonida bo‘lish uchun Tinchlik va milliy birlik asoschisi – Millat peshvosi, Tojikiston Prezidenti muhtaram Emomali Rahmon Samarqand shahriga tashrif buyurdi. Davlatimiz boshlig‘i Islom Karimovning dafn marosimida qatnashib, o‘zbek xalqiga tojik xalqi va Hukumatining hamdardligini bayon etdi [1].

Ikki mamlakat o‘rtasida keyingi davrda ham do‘stlik munosabatlari yanada taraqqiy etib bordi jumladan Tojikiston Respublikasi Prezidenti 2016 yil dekabr oyida mamlakat parlamentida mamlakat tashqi siyosatiga to‘xtalib, bu yo‘nalishda Tojikiston Hukumati mamlakat milliy manfaatini ko‘zlagan holda, yaxshi qo‘shnichilik, strategik hamkorliklar va «ochiq eshiklar» siyosatini davom ettirishini ta’kidlab o‘tdi. O‘zbekiston Respublikasining yangi saylangan Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ham o‘tgan yilning 8 sentyabrida mamlakat parlamentining qo‘shma majlisida O‘zbekiston uchun Markaziy Osiyo davlatlari, jumladan, Tojikiston, Qozog‘iston, Turkmaniston va Qirg‘iziston bilan hamkorlik jarayonida O‘zbekiston Hukumati ochiq do‘stona va pragmatik printsiplarga sodiq qolishini ta’kidlab o‘tdi.

O‘zbek va tojik xalqlari munosabatarida Tojikiston Prezidenti Emomali Rahmon va O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevlarning sa’y-harakatlari bilan 2017 yilning 11 apreldan boshlab «O‘zbekiston Havo yo‘llari» aerokompaniyasi haftasiga bir marta «Toshkent-Dushanbe» yo‘nalishi bo‘yicha yo‘lovchilarni tashish aviareysini yo‘lga qo‘yganligi e’tiborlidir [1].

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki o‘zbek va tojik xalqlari qadimdan bir tan-u bir jon bo‘lib bir hududda qadimdan birga yashab kelganlar. Bu xalqlarning uzoq o‘tmisgdan ma’naviyati, qadriyatlar, urf odatlari, hoyot tarzi turmush madaniyati mushtarakdir. O‘zbek va Tojik millatiga mansub xalqlar hamjihatlikning umuminsoniy qarashlarini do‘stlik rishtalarida aks ettiradi uni dunyoga nomayon qiladi ikki mamlakat davlat siyosatida ham mamlakatlar orasida hamjihatlik do‘stlik qadriyat tushunchalari asosiy o‘ringa ega bo‘lib keladi. O‘zbek va tojik xalqlarini insonning et va tirnog‘ kabi bitta ajralmas rishtalar bilan bog‘langanligini qayt etish mumkin bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Iskandar Mahmadaliyev, “Az Qadim O‘zbeku tojik et bilan tirnoq erur” maqola; «Xalq ovozi» gazetasi. 2017-yil 13-iyul.
2. Surxondaryo viloyati statistika bo‘limi ma’lumotlari. (2021-yil 1-yanvar holatida).
3. Surxondaryo viloyat xalq ta’lim boshqarmasi maktablar bilan ishlash bo‘limi statistik ma’lumotlari. (2020-yil 15-sentabr holatida).
4. Surxondaryo viloyati maktabgacha ta’lim boshqarmasi statistik ma’lumotlari. (2021-yil yanvar holatida).
5. O‘zbekiston Respublikasi vazirlar mahkamasi huzurida millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqlarini rivojlantirish qo‘mitaasi rasmiy sayti. (Interkomitet.uz).
6. Musayev O.R. O‘zbekistonda millatlararo munosabatlar rivoji.-Toshkent. “Istiqlol nuri”, 2016.

**“ВЕСТНИК” САҲИФАЛАРИ ЎЗБЕКИСТОН АДЛИЯ ТИЗИМИ ТАРИХИДАН
ҲИКОЯ ҚИЛУВЧИ МЎЪЖАЗ МАНБА
(XX аср биринчи чорагида Адлия матбуоти тарихидан)**

Холбоев Илёс Абдижабборович
Ўзбекистон Миллий Университети
мустақил изланувчиси

Аннотация: мақолада Туркистон ўлкасида совет суд-ҳуқуқ тизими қарор топган дастлабки йиллардаги адлия, суд, прокуратура ва адвокатлик идоралари фаолияти билан бевосита боғлиқ тарихий манбалар ҳақида сўз боради. Ватанимиз тарихининг бир бўлагига айланган адлия соҳасига оид тўпламда нашр этилган материалларнинг қисқача мазмун моҳияти ёритиб берилган. Шунингдек, тўпламда ўлкамизда совет қонунчилигини мустаҳкамлаш, инқилобий тартиб-интизомни ўрнатиш борасида ҳукумат томонидан ишлаб чиқилган турли ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар, ҳар хил ҳуқуқий мавзулар юзасидан мутахассислар томонидан илгари сурилган масалалар юзасидан маълум бир фикрлар келтирилган. Айни вақтга кам эътибор қаратилган ушбу тарихий манбалар халқимиз тарихини, хусусан адлия тизими тарихини янада чуқурроқ ўрганишимизга, ушбу давр тўғрисида маълум бир ҳулосаларга келишимизга хизмат қилади.

Калит сўзлар: совет давлатчилиги, комиссарлик, адлия, суд, ҳуқуқ, инқилобий қонунчилик, ҳуқуқшунос, “Вестник”, тўплам.

Аннотация: В статье рассматриваются исторические источники, непосредственно связанные с деятельностью судебных органов, судов, прокуратуры и адвокатуры в первые годы становления советской судебной системы в Туркестане. Сборник материалов по правосудию, ставший частью истории нашей страны, обобщает содержание опубликованных материалов. В сборнике также представлены различные правовые нормативные документы, разработанные правительством по вопросам укрепления советского законодательства, установления в стране революционной дисциплины, отдельные взгляды на вопросы, поднимаемые специалистами по различным правовым вопросам. Эти исторические источники, которым до сих пор уделялось мало внимания, служат для углубления нашего изучения истории нашего народа, в частности, истории системы правосудия, и для того, чтобы сделать определенные выводы об этом периоде.

Ключевые слова: советская государственность, комиссариат, юстиция, суд, право, революционное законодательство, юрист, «Вестник», сборник.

Abstract: The article deals with historical sources directly related to the activities of the judiciary, courts, prosecutors and lawyers in the early years of the establishment of the Soviet judicial system in Turkestan. The collection of materials on justice, which has become a part of the history of our country, summarizes the content of the published materials. The collection also contains various legal normative documents developed by the government on the strengthening of Soviet legislation, the establishment of revolutionary discipline in the country, certain views on issues raised by experts on various legal issues. These historical sources, which have received little attention so far, serve to deepen our study of the history of our people, in particular, the history of the justice system, and to draw certain conclusions about this period.

Keywords: Soviet statehood, commissariat, justice, court, law, revolutionary legislation, lawyer, «Vestnik», collection.

Туркистон ўлкасида совет давлатчилигининг ўрнатилиши шу вақтгача ўлкада яшаб келган маҳаллий аҳолининг турмуш тарзида, сиёсий-иқтимоий, иқтисодий, маънавий-маданий ҳаётида кескин ўзгаришларнинг содир бўлишига сабаб бўлди. Маҳаллий омма ҳаётига совет тартиб-қоидаларини тезроқ сингдириш борасида ва инқилобий қонунчиликни жорий этиш масаласида мавжуд ҳокимият томонидан зудлик билан керакли чора-тадбирлар кўрилмаса унинг оқибатлари жуда оғир бўлиши мумкин эди. Шу сабабли, совет ҳокимияти бошқарувни бой бериб қўймаслик учун барча имкониятларини ишга солишга мажбур бўлди. Ўлкани қатъиятлик билан бошқариш мақсадида турли комиссарликлар ташкил этилиб барча жабҳаларда кураш кучайтириб борилди. Адлия Халқ комиссарлигининг ташкил этилиши ва фаолиятининг йўлга қўйилиши ҳам ўлкада совет қонунчилигини омма ҳаётига тезроқ сингдириш, маҳаллий бошқарув учун қонунчилик меъёрларини ишлаб чиқиш, умуман бошқарувдаги ҳуқуқий муаммоларни бартараф этиш эди. Бу каби масалаларни ҳал этиш мақсадида комиссарлик

томонидан ўз даврида даврий равишда ҳуқуқий йўналишда тўпламлар нашр этилди. Тўплам жуда қисқа вақт давомида чоп этилган бўлсада, ўз давридаги қонунчиликка оид масалаларни, ўлка Адлия тизимидаги мавжуд муаммоларни, ҳуқуқий мавзудаги баҳс-мунозараларни саҳифаларида ёритишга эришди.

Мақолада умум қабул қилинган методлар–тарихийлик, қиёсий-мантиқий таҳлил, кетма-кетлик ҳолислик тамойилларига кўра Туркистон ўлкаси Адлия тизими тарихига оид “Вестник Комиссариата Юстиции Туркестанской Республики” ва “Вестник Юстиции Узбекистана” тўпламларида чоп этилган айрим материаллар таҳлил этилган. Ўлкамиз Адлия тизими фаолиятига бевосита боғлиқ бўлган бу манбалар совет даври тарихшунослигида кам ўрганилган, тўплам саҳифаларидаги тарихий маълумотлардан тадқиқотчилар тўлиқ фойдаланмаган [1]. Фақатгина мустақиллик йилларига келиб айрим тадқиқотчилар томонидан тўплам материалларидан унумли фойдаланилган [2].

Ватанимиз адлия тизими тарихи билан бевосита боғлиқ бўлган ушбу манбаларда ўз даврига тегишли ҳуқуқий соҳага оид турли низомлар, кўрсатма ва буйруқлар чоп этиб борилган. Шу билан бирга ўлкада совет суд-ҳуқуқ тизими барпо этилган дастлабки йилларда тизимдаги муаммолар, қонунчилик ва ҳуқуқий амалиёт соҳаларида ўз ечимини кутиб турган масалалар борасида мутахассисларнинг фикрлар келтириб ўтилган. Совет давлатчилигини ўлкада ривожлантиришнинг ҳуқуқий амалиёти ва назарияси масалалари ҳам мақолалар муаллифларининг фикрларида ўз ифодасини топган.

1917 йил келиб Туркистон ўлкасида совет ҳокимиятининг ўрнатилиши бу ҳудудда бутунлай ўзгача сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий ҳаётнинг қарор топиб боришига шароит яратиб берди. Давлат ва жамият бошқарувида маҳаллий аҳолининг асосий қисмига мутлақо нотаниш бўлган йўналишдаги сиёсий қарашларнинг татбиқ этилиши бошланди.

1917 йил 2 ноябрда Тошкентда бўлиб ўтган Ўлка Кенгашининг мажлисида ўлка муваққат органи ташкил этилиши масаласи кўриб чиқилиб, 9 кишидан иборат бўлган таркибда Туркистон Ижроия Комитети тузилди. 1918 йил 20 апрелда Туркистон ўлка Советларининг V съездида Туркистон Халқ Комиссарлари Совети ташкил этилди. Ушбу съезд қарорига кўра ўлкада коммунистик бошқарувини йўлга қўйиш учун бир нечта комиссарликлар, жумладан большевик Х. Ибрагимов комиссарлигида Адлия комиссарлиги ҳам ташкил этилди [3]. Совет андозалари асосида барпо этилаётган Туркистон АССРда совет давлатчилигини куриш ва бошқарувни йўлга қўйиш мақсадида тузилган комиссарликлар ўз зиммасига юклатилган вазифаларни бажаришга киришди. Ушбу мураккаб тарихий даврда бошқа комиссарликлар каби Адлия комиссарлиги ҳам жуда нозик ва оғир шароитда иш бошлашга мажбур бўлди. Инқилобий қонунчиликни маҳаллий аҳоли орасида кенг тарғиб этиш, коммунистик қонун-қоидаларнинг зудлик билан жамият ҳаётида қарор топишига эришиш мақсадларида Адлия комиссарлиги томонидан маълум бир ишлар амалга оширилди. Суд-ҳуқуқ тизими фаолиятига тезроқ инқилобий қонунчилик тартиб-қоидаларини сингдириш мақсадида 1919 йилдан бошлаб “Вестник Комиссариата Юстиции Туркестанской Республики” ҳуқуқий тўпламини нашр этилиши йўлга қўйилди. Ушбу тўплам совет даври адлия тизимида расмий равишда чоп этилган дастлабки манбалардан бири сифатида тарих саҳифаларига муҳрланди. Тўплам фақат рус тилида 1919 йил 25 мартда биринчи, 1 июлда иккинчи сони нашр этилган. Тўплам ушбу даврда судлов ишини юритиш юзасидан ҳар қадамда мавжуд бўлиб турган ҳуқуқий бўшлиқни тўлдириш, ўлкада яқдил судлов сиёсатини амалга ошириш, шу билан бирга “бир томондан адлия соҳасида совет қонунчилигини тизимлаштириш, иккинчи томондан эса суд иши ва қонунчилигида амалий муаммоларнинг ечимини топишга бўлган эҳтиёжни қондириш юзасидан даврий нашрга эга бўлиш” [4]ни ўз олдига мақсад ва вазифа сифатида қўйди.

Тўплам саҳифаларидан асосан Туркистон Марказий Ижроия Комитети ва Адлия комиссарлигининг циркулярлари, декретлари, кодекслари ўрин олди. Тўпламнинг дастлабки сониди фуқаролик ҳолати далолатномаси, никоҳ ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, васийлик ҳуқуқи каби қонун ҳужжатлари келтириб ўтилди. Иттифоқ Адлия Халқ комиссари Д.И. Курский билан Адлия Халқ Комиссарлиги вазифалари ҳақидаги суҳбат, Туркистон ўлка Советларининг VII фавқулодда съездидаги Туркистон Адлия комиссарлигининг ҳисоботи қисқартирилган кўринишда чоп этилган. Тўпламнинг иккинчи сониди ҳам асосан ҳукуматнинг суд-ҳуқуқ амалиётига тегишли турли қарорлари ва Адлия комиссарлигининг буйруқлари, низом ҳамда йўриқномалари нашр этилган.

1920 йиллар бошига келиб ўлканинг келгуси тақдирини белгилаш юзасидан бошланган

сиёсий баҳс-мунозаралар, 1924 йилга келиб Ўрта Осиёда бевосита марказ аралашуви билан миллий-ҳудудий чегараланишнинг ўтказилиши масаласининг кун тартибига чиқишига сабаб бўлди. 1924 йил 16 сентябрда Туркистон АССР МИҚ сессиясида “Ўзбек халқига ТАССР таркибидан чиқиш ва мустақил Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасини тузиш” [5], 20 сентябрда бўлиб ўтган Бутунбухоро Советларининг V курултойида “барча миллатларнинг ўз ҳаёти ва тақдири ўз қўлига берилсин, бунинг учун Ўзбекистон Республикаси ташкил этилсин” [6], деган қарорга келинган бўлса, 29 сентябрдан 2 октябргача бўлиб ўтган Бутунхоразм Советларининг V курултойида “Хоразмда яшовчи ўзбеклар, туркманлар ва қорақалпоқларга Хоразм Республикаси таркибидан ажралиб чиқиб, тегишли миллий республикалар ва мухтор вилоятларга бирлашиш ҳуқуқи берилди” [7] деб қарор қабул қилинди. Юқоридаги келтириб ўтилган қарорлар мазмунида маҳаллий халқларнинг мустақиллиги, ўз эркини ўзи ҳал этиши хусусида фикрлар акс эттирилган бўлсада, 1925 йил 13-17 феврал кунлари Бухорода қурилган Халқ уйида Бутунўзбек (Ўзбекистон ССР) Советларининг I таъсис курултойи (съезди) Ўзбекистон ССР (ЎзССР)нинг ташкил топганлигини ва ЎзССРнинг ихтиёрий равишда СССР таркибига кирганлигини расман эълон қилди.

Ўзбекистон ССРнинг ташкил этилиши янги тузилган маҳаллий ҳукумат олдида республикада совет бошқарувини мустаҳкамлаш, ўлка ҳаётини марказ сиёсатига ҳамоҳанг равишда ривожлантириб бориш вазифаларини қўйди. Иттифоқ бошқарувидаги республиканинг ташкил этилиши бошқа соҳа ва тармоқларда бўлгани каби, республика суд, прокуратура, адвокатлик тизимида, умуман адлия соҳасида ҳам совет андозалари асосида ўзгаришларни амалга оширишни тақоза этди. Шу сабабли 1924 йил 26 ноябрда инқилобий қўмита мухтор Туркистон республикаси Адлия комиссарияти негизида Ўзбекистон ССР Адлия Халқ комиссарлигини ташкил этди. Республика ҳудудида ўзаро ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш, тизимли совет бошқарувини йўлга қўйиш, ҳуқуқий амалиётда вужудга келадиган муаммоларга ўз вақтида ечим топиш каби масалаларни ҳал этиш комиссарлик зиммасидаги асосий вазифалардан эди. Комиссарлик дастлабки кунларданок ўз олдида қўйган мақсад ва вазифаларни имкон қадар тезлик билан бажаришга киришади. Соҳа фаолиятига тегишли масалаларни назарий ва амалий жиҳатдан ўрганиб совет ҳокимиятчилиги манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ҳаракат қилади. Бу каби вазифаларни ижросини таъминлаш мақсадида комиссарлик томонидан республикада “Вестник Юстиции Узбекистана” ойлик журнали нашр этилиши муҳим қадамлардан бири бўлди.

1925 йил январ ойидан нашр этилиши бошланган журнал иккита рус ва ўзбек тили(араб имлоси)да чиқарилди. Ушбу журнал ўз олдида асосий дастурий вазифа сифатида ҳуқуқий масалаларига оид илмий мақолалар чоп этиш, Ўрта Осиё маҳаллий ҳуқуқи масалалари, совет қонунчилиги масалаларини қайта ишлаш, кенг аҳоли орасида совет ҳуқуқини оммалаштириш, совет ҳуқуқи масалаларида амалий изоҳлар ва Адлия Халқ Комиссарлиги томонидан маслаҳатлар бериш, Ўзбекистон ССР Олий суди фаолияти ва амалдаги қонунчилиги бўйича маълумотларни ёритиш, ҳуқуқий мавзу доирасида турли реферат, тақриз, библиографиялар бериб бориш ҳамда расмий бўлимлардан иборат бўлиши белгилаб қўйилди [8]. Шунингдек журнал “суд апаратини қайта қуриш” энг асосийси “барча суд ходимлари олдида турган ишга нисбатан битта фикр ва қарашини умумлаштириш” [9] ва инқилобий қонунчилик ва совет ҳуқуқини меҳнаткашлар орасида кенг жорий этишни ўз олдида мақсад сифатида қўйди.

Журнал саҳифаларини ҳуқуқшуносликка доир мақолалар билан бойитиб боришда “Ўрта Осиё Давлат Университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий Университети) “Маҳаллий хўжалик ва ҳуқуқ” факультети ҳуқуқшунослик бўлими ва шарқшунослик факультети” [10]нинг амалиётчи ҳуқуқшунослари ва ижтимоий фанлар бўйича мутахассис бўлган олимларнинг ҳиссаси жуда катта бўлди. Университетнинг ҳуқуқ бўлимида ҳамда шарқшунослик факультетида педагогик фаолиятини олиб бораётган ҳуқуқшунослардан И.И. Крыльцов, Л.И. Дембо, Н.Л. Лаппо-Данилевский, Б.А. Усатенко-Червонный, Н.Н. Фиолетов, Л.В. Успенский, А.А. Семенов, А.Э. Шмидт каби олимлар журналнинг ташкил этилишида ва нашр этилишида ўзларининг муносиб илмий салоҳиятини сафарбар этишди. Шу билан бирга журнал саҳифаларида жамоатчилик асосида маҳаллий шарт-шароит билан яқиндан таниш бўлган ҳуқуқ билимдонларининг малака ва тажрибасини назарий жиҳатдан ёритиб борилиши режалаштирилди.

Журналнинг илк сонларидаги мақолаларда марказ ташаббуси билан Ўрта Осиёда ўтказилган миллий-давлат чегараланиши масалалари, бу жараённинг ўлкада ташкил этилган совет республикаларининг иқтисодий-ижтимоий, сиёсий-ҳуқуқий ҳаётига бўлган таъсири,

собик Бухоро ва Хоразм халқ республикалари фуқароларининг келгусидаги ҳуқуқий ҳолати, ушбу республикалардаги қонунчилик ва совет қонунчилиги орасидаги тафовутлар, келгусида республика бошқарувининг ташкил этилиши, маҳаллий республикалар ва марказнинг ўзаро иқтисодий муносабатлари, шу билан биргаликда миллий чегараланишдан сўнг қўшни Туркменистондаги маъмурий-ҳудудий бўлиниш, ер-сув ва миллий масалалар, совет ҳокимиятининг республикада мустақамланиши ҳақида фикрлар ўз ифодасини топди [11]. Ушбу мақолаларда миллий-давлат чегараланиши жараёнининг амалга оширилиши билан боғлиқ кўплаб тарихий қимматли маълумотлар келтирилиши билан бирга, миллий-давлат чегараланиши ўтказилишининг “тарихий аҳамияти” ва унинг ўлка халқлари ҳаётига бўлган муҳим таъсири, бу сиёсий-ижтимоий ҳодисанинг келгусидаги “ижобий” натижалари ҳақидаги коммунистик ғоялар илгари сурилди.

Журнал саҳифаларида шу давр учун муҳим ҳисобланган ҳуқуқий муносабатлар, амалиётга киритилаётган совет қонунчилигининг мазмун-моҳияти, ҳуқуқий нормалар, мавжуд кодекслар ва уларнинг назарий-амалий боғлиқлиги, бир-биридан фарқли жиҳатлари, мулкчилик ва унинг эътироф этилиши, социалистик ҳуқуқий амалиёт масалалари ва муҳокама талаб қиладиган ҳуқуқий мавзудаги мақолалар мутахассислар томонидан эълон қилинган [12].

Ушбу йилларда ҳали совет суд идоралари ўлка ижтимоий-сиёсий ҳаётини тўлиқ ўз фаолияти билан қамраб олишга муваффақ бўлмаган эди. Мавжуд муаммолар хусусида, ҳуқуқшунос Абдурахман-Бек Уразаев томонидан журналда эълон қилинган мақолада республикада фаолият кўрсатиб келаётган суд идораларининг умумий ҳолати, хизмат фаолиятига тегишли камчиликлар, суд идораларининг таъсир доираси, совет суд идоралари билан биргаликда ишлаб келаётган маҳаллий қозилик суд институти тўғрисидаги қимматли тарихий маълумотлар ўз аксини топган [13]. Мақолада республика бўйлаб ишлаб турган вилоят судлари, халқ судлари ва терговчиларининг партиявийлиги, ижтимоий келиб чиқиши, маълумоти, миллий мансублиги, суд идораларининг ҳудудлар кесимида жойлашиши, суд идоралари иш юритишда бўлган “иш”ларнинг миқдори ва ҳолати ҳақидаги қимматли маълумотлар ўз аксини топган. Суд идоралари бошқарувидаги камчиликлар хусусида, жойларда суд ходимларини тайинлашда “Суд ҳақидаги Низом” талаблари ва кўрсатмаларига эътиборсиз равишда лавозимларга тайинлашда “умуман тайёргарлиги бўлмаган ва шу билан бирга саводсиз” [14] шахсларнинг қўйилаётганлиги ҳам аччиқ ҳақиқат сифатида келтирилган. Шунингдек, суд идораларида ходимлар етишмаслиги, мавжуд ходимларга эса ўз вақтида ойлик маошнинг тўлаб берилмаётганлиги, суд идораларида турли сабабларга кўра кадрлар қўнимсизлиги юқори даражада сақланиб қолаётганлиги, айрим суд идоралари жойлашган бино ва иншоотларнинг аянчли аҳволда эканлиги, хизмат фаолиятини олиб бориш учун моддий-техник базанинг жуда ночор аҳволда эканлиги мақолада очиқ-ойдин ифода этилган. Айниқса ушбу йиллардаги суд тизимидаги энг оғир муаммо кадрлар масаласига, кадрларнинг соҳага тегишли маълумоти, умумий савияси ва саводхонлигига муаллиф алоҳида тўхталиб област судларининг “60 % куйи, 25 % ўрта ва тугалланмаган олий”, халқ судлари ва терговчиларнинг “60 % куйи, 25 % ўрта, 15 % олий” [15] маълумотли эканлиги аччиқ ҳақиқат сифатида келтириб ўтади. Шу билан бирга муаллиф суд идоралари фаолиятини имкон қадар батафсил ёритиш билан биргаликда тизим иш юритишдаги мавжуд камчиликларни бартараф этиш борасида ҳукумат олий органлари, Адлия олий органи ва маҳаллий суд идоралари томонидан бажарилиши керак бўлган ишлар ҳақида ўз фикрларини мақола сўнггида таклиф сифатида беради.

Журнал саҳифаларида маҳаллий суд-ҳуқуқ амалиётининг ажралмас қисми ҳисобланган адвокатлик фаолиятининг айни даврдаги аҳволи, бу хизмат турининг келгусидаги истиқболи [16], маҳаллий шарт-шароитда нотариат идорасининг ривожланиши, бу борада қилиниши керак бўлган вазифалар [17] борасида ҳам қисқача фикрлар билдирилган.

Юқорида келтириб ўтилган ҳар иккала тарихий манба мамлакатимиз Адлия соҳасининг совет давлатчилиги дастлабки давларидаги ривожланиш даври билан бевосита боғлиқ бўлган манбалар ҳисобланади. Тарихан жуда қисқа вақт мобайнида нашр этилган бўлсада, Ватанимизда совет ҳокимияти ўрнатилган дастлабки йиллардаги суд-ҳуқуқ тизимининг шаклланиши ва фаолиятини ташкил этилишининг илк кунлари ҳақида маълум бир тасаввурнинг пайдо бўлишига, ўлкамизда дастлабки совет суд-ҳуқуқ идораларининг барпо бўлиши тарихини маълум бир маънода ўрганишимизга ёрдам беради. Шу билан бирга бу манбалар Ўзбекистон ССР ташкил этилган дастлабки йилларда ўлкадаги ҳақиқий ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, республиканинг сиёсий-ҳуқуқий ҳолати, ўлкада совет қонунчилигининг

ўрнатилиши ва мустаҳкамланиши ҳақидаги мавжуд билимларимизнинг бойиб боришига ҳисса қўшади. Ўзбекистонда совет Адлия тизимининг пайдо бўлиши, шаклланиши, ривожланиши, дастлабки йиллардаги тизим фаолияти билан боғлиқ бўлган муаммолар ва уларга таклиф қилинган ечимлар тўғрисидаги тушунчаларимизнинг кенгайиб боришига сабаб бўлади. Ватанимиз Адлия соҳаси, суд ва прокуратура тизимларининг совет давридаги тарихини янада аниқроқ ўрганишимизга, ушбу давр ҳақидаги қарашларимизнинг мустаҳкамланиб боришига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Б.А. Ахмедов. Развитие высшего юридического образования в Узбекистане.// Некоторые вопросы государства и права. Ташкентский государственный университет им. В.И. Ленина. Т. 1966. Вып. 282. Стр-115., А. Агзамходжаев., Б. Блиндер. Юридическое образование в Узбекистане. (К 70 летию ТашГУ им. В.И. Ленина). Ташкент. 1990. Стр-9.
2. Комолов Д.П. Туркистон АССР суд тизими тарихи (1917-1924 йиллар): Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент. 2008., Жайнаров О.Х. Туркистон АССРда адлия органлари фаолияти тарихи (1918–1924 йй.): Тарих фанлари бўйича фалс. докт. (PhD) дисс... автореф. – Тошкент, 2021.
3. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Биринчи китоб. Тошкент. “O‘zbekiston”. 2019. Б-84.
4. От редакции. Задачи “Вестника”. // Вестник комиссариата Юстиции Туркестанской Республики. 1919. №1. Стр-2.
5. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Биринчи китоб. Тошкент. “O‘zbekiston”. 2019. Б-304.
6. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Биринчи китоб. Тошкент. “O‘zbekiston”. 2019. Б-305.
7. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Биринчи китоб. Тошкент. “O‘zbekiston”. 2019. Б-306.
8. От редакции. // Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №1. Стр-4.
9. Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №1. Стр-3.
10. От редакции. // Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №1. Стр-4.
11. И.И. Крыльцов. Государственное размежевание Средне-Азиатских Советских Республик.// Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №1. Стр-11., Б. Усатенко-Червонный. Об изменении правового положения граждан Бухары и Хорезма, в связи с госразмежеванием 1924 года.// Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №1. Стр-45., И.И. Крыльцов. Правовое оформление новых республик Средней Азии.// Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №2-3. Стр-3., Б. Усатенко-Червонный. Экономические статьи в договорах РСФСР с государствами Средней Азии.// Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №2-3. Стр-33., И.И. Крыльцов. Правовое оформление национальных республик Средней Азии. II. Туркменистан. Вестник Юстиции Узбекистана. // 1925. №6-8. Стр-7.
12. Л. Успенский. О задачах марксистского метода в юриспруденции.// Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №1. Стр-32., Л.И. Дембо. К вопросу о законодательской технике.// Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №1. Стр-49., И.И. Аносов. Исправительно-трудовой Кодекс РСФСР.// Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №1. Стр-54., Н. Алексин. Вопросы местного права. Земельный Кодекс Бухарской Народной Советской Республики (проект).// Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №1. Стр-56., Валентина Собберей. О порядке закрепления фактического трудового землепользования.// Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №1. Стр-59., Л. Успенский. Право и социализм.// Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №2-3. Стр-21., Валентина Собберей. Право застройки на внегородских землях.// Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №2-3. Стр-40., И.И. Аносов. Основные начала уголовного законодательства Союза ССР и союзных Республик.// Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №2-3. Стр-42., Н. Алексин. К вопросу о чайрикерстве.// Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №2-3. Стр-47., И.И. Аносов. Плановое хозяйство и уголовное право.// Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №4-5. Стр-13., И.И. Аносов. Статья 130 Уголовного Кодекса.// Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №4-5. Стр-19., Я. Магазинер. Заметки о праве.// Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №4-5. Стр-33., В. Иванов и Г. Белов. К вопросу о праве собственности на муниципальное

имущество по советскому законодательству. //Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №6-8. Стр-33., Валентина Собберей. О тройственности земельно-водных установлений УзССР. // Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №6-8. Стр-54.

13. Абдурахман-Бек Уразаев. Судебные органы Узбекской Советской Социалистической Республики.//Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №2-3. Стр-53.

14. Абдурахман-Бек Уразаев. Судебные органы Узбекской Советской Социалистической Республики.//Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №2-3. Стр-56.

15. Абдурахман-Бек Уразаев. Судебные органы Узбекской Советской Социалистической Республики.//Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №2-3. Стр-54.

16. И. А-в. Ближайшие задачи Советской адвокатуры Узбекистана.// Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №1. Стр-75.

17. Азиз Бурнашев. Работа нотариата применительно к местным условиям. Среди коренного населения УзССР.// Вестник Юстиции Узбекистана. 1925. №4-5. Стр-31.

1960-1980-ЙИЛЛАРДА СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ҚИШЛОҚЛАРИ ҲУДУДИДА АВТОМОБИЛ ЙЎЛЛАРИНИНГ ҚУРИЛИШИ ВА ҚИШЛОҚ АҲОЛИСИГА ТРАНСПОРТ ХИЗМАТИ КЎРСАТИШ ФАОЛИЯТИ

Абдурахманов Акмал Юлдошович

Термиз давлат университети таянч докторанти

Email: akmal.abdurakhmanov78@mail.ru

Аннотация: Мақолада 1960-1980-йилларда Сурхондарё вилоятининг қишлоқлари ҳудудида автомобиль йўллари қурилиши, қишлоқ аҳолисига транспорт хизмати кўрсатишдаги ўзгаришлар, соҳанинг ривожланиши, камчиликлар ва муаммолар ҳақида маълумотлар берилган. Мақолада қишлоқ аҳолисига транспорт хизмати кўрсатиш соҳасида республика ва вилоятларда амалга оширилган ишлар архив маълумотлари ва бошқа манбалар асосида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: автомобиль, кўприк, автобус, такси, автовокзал, бекат, йўловчи, чипта, автотрест, автобус рейслари, автотранспортларга техник хизмат кўрсатиш

Аннотация: В статье представлена информация о строительстве дорог в сельской местности Сурхандарьинской области в 1960-1980 гг., изменениях в обеспечении транспортного обслуживания сельского населения, развитии отрасли, недостатках и проблемах. В статье анализируется работа, проделанная в сфере транспортного обслуживания сельского населения в республике и в регионах на основе архивных данных и других источников.

Ключевые слова: автомобиль, мост, автобус, такси, автовокзал, остановка, пассажир, билет, автотрест, автобусные рейсы, техническое обслуживание транспортных средств.

Abstract: The article provides information on the construction of roads in rural areas of the Surkhandarya region in 1960-1980, changes in the provision of transport services to the rural population, the development of the industry, shortcomings and problems. The article analyzes the work done in the field of transport services for the rural population in the republic and in the regions on the basis of archival data and other sources.

Key words: car, bridge, bus, taxi, bus station, stop, passenger, ticket, auto trust, bus flights, vehicle maintenance.

Маълумки, транспортсиз мамлакат ривожини тасаввур этиб бўлмайди. Транспорт ҳар қандай мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларининг муҳим таркибий қисмидир. Қишлоқ хўжалиги, савдо, маиший хизмат, саноат ва бошқа соҳаларнинг ривожланишида, кишиларнинг моддий фаровонлиги ва маданий савиясининг ошишида, қишлоқ иқтисодиётининг ўсишида автомобиль йўллари ва йўловчи ташиш хизмати муҳим ўрин тутади.

1960-йиллардан республика, хусусан Сурхондарё вилояти қишлоқ ҳудудларида автомобиль йўлларининг қурилиши жадаллашди. Бу даврда вилоятда 3 та – “Сурхондарё йўл қурилиш-таъмирлаш”, “Термиз йўл қурилиш-таъмирлаш” ва “Денов йўл қурилиш-таъмирлаш” корхоналари фаолият кўрсатди. Қишлоқ ҳудудларида автомобиль йўлларини қуриш ишлари республика Олий Кенгашининг 1959-йил 4-мартдаги “Колхозлар, совхозлар, саноат транспорти қурилиши ва бошқа корхоналар ҳамда хўжалик ташкилотларининг йўлларни

таъмирлашда иштироки тўғрисида”ги қарори асосида амалга оширилди. 1964-йилда вилоятда республика аҳамиятидаги 40 километрлик, вилоят аҳамиятидаги 21 километрлик ва колхоз ва совхозларнинг 31 километрлик ички йўллари қурилди. Шу йили вилоятда 249 метрлик 18 та автомобиль кўприклари қурилди [1.64].

ЎзССР Министрлар Кенгашининг 1964-йил 22 августдаги 520-сонли қарорига асосан Термиз-Новшаҳар-Болдир автомобиль йўли республика аҳамияти доирасидаги йўллар тармоғига киритилди. 1965-йилда 45 кмлик Шеробод-Сурхон, 29 километрлик Ангор-5-совхоз, 12 километрлик Жарқўрғон-7-совхоз ва 16 километрлик Какайди-Лалмикор автомобиль йўллари қурилди. 1965-йилда вилоят автотранспорт ва шоссе йўллари бошқармасига Термиз туманидаги 13 километрлик, Жарқўрғон туманидаги 15 километрлик, Шўрчи туманидаги 128 километрлик, Сариосиё туманидаги 43 километрлик, Денов туманидаги 51 километрлик - жами 250 километрлик ички колхоз йўлларини қуриш учун буюртмалар қабул қилинди. 1960-1980-йилларда ички йўлларни қуриш ва таъмирлаш колхоз ва совхозлар маблағлари ҳисобидан, республика ва вилоят аҳамиятидаги йўллар давлат томонидан ажратиладиган маблағлар ҳисобидан қурилган. 1971 йил ҳолатида вилоятда автомобил йўлларининг умумий узунлиги 1611 километр бўлиб, улардан 145 километри умумий давлат аҳамиятига эга, 441 километри республика аҳамиятига эга, 1025 километри маҳаллий йўллар эди [2.144]. 1971-йилда вилоятда Мангузар-Хотинработ, жанубий Сурхон сув омбори-Қўшчека, Сайроб-Хўжабўлғон автомобиль йўллари ҳамда колхоз ва совхозларнинг 195 километрлик ички йўллари қурилди.

ЎзССР Министрлар Кенгашининг 1972-йил 28-январда “ЎзССРда автомобиль йўлларини янада ривожлантириш, қуриш ва сақлаш сифатини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 47-сонли қарори қабул қилинди. Қарор асосида 1972-1975-йилларда вилоятдаги ички колхоз йўлларининг 495 километрини таъмирлаш учун 8552 минг сўм, 29 километрлик колхозлараро йўлларни таъмирлаш учун 522 минг сўм ва совхозларнинг 129 километрлик ички йўлларини таъмирлаш учун 2995 минг сўм маблағ ажратилди. 1972-1975-йилларда вилоят аҳамиятига эга бўлган 179 километр йўллар таъмирланишига 4284 минг сўм ажратилди. 1971-1976-йилларда Бойсун тумани Сайроб қишлоғидан ўтувчи Шерободдарё устидан, Шўрчи туманида Сурхондарё ва Тентаксой дарёлари устидан ва Сариосиё туманида Хожибўлғон дарёси устидан автомобиль кўприклари қурилди [3.211].

1976-1982-йилларда вилоятнинг тоғли ҳудудларида узунлиги 45 километрли Мачай-Қизил Навур, 60 километрли Бойсун-Дуоба-Олачопон, 60 километрли Денов-Боботоғ, 50 километрли Бойсун-5-совхоз, 160 километрли Бойсун - Хотинработ, 60 километрли Ильич колхози – Хонжиза- Хожиқамон - Чашбола ва 27 километрли Вахшивор-Чинор-Оқсув йўллари қурилди [4.83]. Денов туманида 1986-йилда 797 км автомобиль йўли бўлиб, улардан 34 километри республика аҳамиятига эга, 129 километри вилоят аҳамиятига эга йўллар бўлса, 467 километр йўллар колхоз ва совхозларга қарашли эди [5.63].

Автомобиль йўлларининг яхшиланиши аҳолига транспорт хизмати кўрсатишда ижобий таъсир кўрсатувчи омил ҳисобланади. 1960-йиллардан республика қишлоқ ҳудудларида транспортда йўловчи ташиш жонланди. 1963-йилда йўловчиларга 4000 дан ошди автобус ва 2450 та енгил машиналар хизмат кўрсатди. 1970-йилда Ўзбекистонда мавжуд бўлган транспортнинг барча турлари билан 1385.4 миллион йўловчи ташилган бўлса, улардан 1105.0 миллион нафари ёки 79.8 фоизига автобус ва енгил таксиларда хизмат кўрсатилди [6.14]. 1971-1975-йилларда автобусларда йўловчиларни ташиш 1.46, енгил таксиларда йўловчиларни ташиш 1.4 бараварга ортди. 1971-1973-йилларда республика қишлоқ ҳудудларида 640 километрдан зиёд масофада янги 69 та автобус йўналишлари очилди. 1975-йилда республикадаги 1037 та колхоздан 975 таси, 412 та совхоздан 371 тасида туман маркази билан автобус қатнови йўлга қўйилди. Лекин бу даврда республикадаги автобусларнинг аксарияти эскирган, 15 фоиз автобуслар носоз эди [7.4].

1957-йилда Сурхондарё вилоятида йўловчи ташишга мўлжалланган 81 та автотранспорт, жумладан 17 та ЗИС-155, 26 та ПАЗ-651, 17 та М-20, 2 та ЗИМ-12 ва 19 та ГАЗ-51-русумли автобуслар мавжуд эди [8.241]. Вилоятда 1960-йилларнинг 1-ярмидан Термиз, Денов, Шеробод, Қарши, Муборак, Шаҳрисабз шаҳар ва туманларида йўловчи ташиш автобуслари иш бошлади. 1970-йилда Сурхондарё вилоятида 28900 минг кишига, 1975 йилда 49200 минг кишига автобусда транспорт хизмати кўрсатилди [9.64]. 1970-йиллар охирида вилоят аҳолисига транспорт хизмати кўрсатиш бўйича Термиз автобус-такси корхонаси, Шарғундаги 104-сонли автокорхона, Жарқўрғондаги 48-сонли автокорхона ва Денов автобус-такси корхонаси фаолият кўрсатди.

Ушбу автокорхоналар аҳолига қуйидаги йўналишлар бўйича йўловчи ташиш хизматини кўрсатди:

Термиз автобус-такси корхонаси Термиз шаҳрида 5 та йўналишда, шаҳар атрофи ва шаҳарлараро қатновчи 18 та йўналиш ҳамда Термиз шаҳридан Душанбе, Қарши ва Ғузор шаҳарларига;

Денов автобус-такси корхонасидан Денов шаҳрида 4 та йўналишда, шаҳар атрофи ва шаҳарлараро 31 та йўналиш ҳамда Денов шаҳридан Душанбе, Қарши ва Шаҳрисабз шаҳарларига;

Шарғун автокорхонасидан шаҳар атрофига 13 та ва шаҳарлараро 7 та йўналишларга;

Жарқўрғон автокорхонасида шаҳар атрофига 12 та ва шаҳарлараро 3 та йўналишларга автобус қатнови йўлга қўйилган эди. 1969 йилдан Шўрчи туманида Шўрчи-Қумқўрғон ва Шўрчи-Миршоди йўналишларида автобуслар қатнови йўлга қўйилди [10.134].

1977-йилда вилоят кишлоқ ҳудудларида умумий масофаси 5500 километр бўлган 80 дан ошиқ автобус йўналишлари қатнаган бўлса-да кишлоқ аҳолиси сонининг тез ўсиб бориши йўловчи ташиш соҳасида янги йўналишлар очиш ва автобуслар сонини оширишни тақозо этмоқда эди. 1970-йилларнинг охирида вилоятда бешта – Денов, Жарқўрғон, Шеробод, Комсомолобод ва Узун автостанциялари ва Термиз шаҳрида автовокзал фаолият кўрсатди. Автовокзал ва автостанцияларда аҳоли учун қулайлик деярли йўқ эди. Ичимлик суви йўқ, савдо ва маиший хизмат турлари кам, Узун, Шеробод, Комсомолобод автостанцияларида йўловчилар ўтирадиган ўриндиқларлар йўқ эди [11.3]. 1980-йиллар бошидан вилоят аҳолиси, жумладан кишлоқ аҳолисига автобусда йўловчилар ташиш хизмати яхшилана бошланди. Ленин йўли (ҳозирги Қизирик), Гагарин (ҳозирги Музработ), Қумқўрғон ва Олтинсой туманларидан вилоят марказигача олиб боровчи автобус йўналишлари очилди. Шеробод, Бойсун, Комсомолобод (ҳозирги Халқобод), Жарқўрғон, Учқизил, Сариосиё туманларида марказлаштирилган автобус бекатлари ишга туширилди. 1980-йилда вилоятда 3 та янги – Денов-Бойсун (Миршоди орқали), Жарқўрғон-Бойсун (Бандихон орқали) ва Шеробод – 18-совхоз автобус йўналишлари очилди. 1981-йил вилоятда 1980-йилга нисбатан йўловчи ташиш ҳажми 5.3 фоизга, енгил автомобилда такси хизмати кўрсатиш ҳажми 17.9 фоизга ўсди [12.22].

Соҳада ишловчи ходимларнинг ижтимоий-маданий ҳаётига ҳам эътибор бериб борилди. 1969-йилда Денов туманидаги Сина кишлоғида вилоят автомобиль транспорти ва шоссе бошқармаси ходимларининг фарзандлари дам олишлари учун “Родник” болалар оромгоҳи фойдаланишга топширилди. 1980-1984-йилларда вилоят автотрест ходимлари учун Термиз шаҳрида 24 та, Денов шаҳрида 18 та хонадонлар қурилди. Шу йилларда вилоят кишлоқ ҳудудларида аҳолига транспорт хизмати кўрсатувчи 18 та янги йўналишлар ишга тушди. 1985-йилда 570 та автобус ва 245 та енгил автомобилларда вилоят аҳолисига транспорт хизмати кўрсатилди [13.346]. 1988-йилга келиб Термиз автобус-такси корхонасида 240 та автобус, Денов автобус-такси корхонасида 196 та автобус бор эди. 1980-1985-йилларда вилоят автобус-такси корхоналарига 7 та замонавий “Икарус-260” автобуслари олиб келинди. “Икарус” автобусларининг автобус-такси корхоналарига олиб келиниши кутилган фойдани бермади. Чунки, бу автобуслар ва уларнинг эҳтиёт қисмлари маҳаллий автобусларга нисбатан қиммат бўлсада, йўл таъриф нархлари бир хил эди. 1988-йилда вилоятда шаҳардан ташқари шаҳар атрофи ва шаҳарлараро қатновчи автобус йўналишлар 103 тани ташкил этди.

ЎзССР Министрлар Кенгашининг 1984-йил 11-декабрдаги “Пассажир автомобиль транспорти ва электр транспортдан фойдаланишда мажбурий жавобгарлик тўғрисида”ги 635-сонли қарорига асосан 1985-йил 1- январдан шаҳар атрофида қатновчи автобус ва маршрут-таксиларда билетсиз юриш учун 3 сўмгача, шаҳарлараро қатновчи автобусларда билетсиз юриш учун 5 сўмгача жарима белгиланди [14.10]. 1980-йилларда Сурхондарё вилоятидан Тошкент шаҳрига тўғридан-тўғри автобус қатнови мавжуд бўлмаса-да, Термиз ва Сариосиё аэропортларидан республика пойтахтига мунтазам авиақатновлар йўлга қўйилган эди. Масалан, 1988-йилда Термиз аэропортидан ҳар куни 9 та, Сариосиё аэропортидан 4 та рейслар амалга оширилар, билет нархи Термиздан 17 сўм, Сариосиёдан 15 сўм эди [15.3].

Транспорт соҳасининг ривожини ҳайдовчиларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ўрганилаётган даврда вилоятда ҳайдовчиларни тайёрловчи автомобиль мактаби Денов шаҳрида жойлашган бўлиб, унинг Термиз шаҳри, Шўрчи, Шеробод ва Жарқўрғон туманларида филиаллари фаолият кўрсатди. Автомобиль мактаби ва унинг филиалларида 1970-йилда 214 нафар 3-тоифали, 73 нафар 2-тоифали ва 36 нафар 1-тоифали ҳайдовчилар тайёрланган бўлса, 1972-йилда 193

нафар хайдовчилар, 40 нафар таъмирловчи усталар, 3 нафар диспетчерлар тайёрланди [16.26].

1960-йиллар бошларида вилоятда ҳар йили ўнлаб “турсунойчи” қизлар махсус курсларда ўқитилиб, механизаторлик касбини ўзлаштирди. 1966-йилда вилоятда пахта териш машиналарини бошқараётган механизатор-аёллар сони сони 300 нафардан ошди. 1970-йилда уларнинг сони камайиб, вилоят бўйича 10-15 нафарга тушиб қолди. Мисол учун, Сариосиё туманида 1964-йилда 70 та қиз-жувонлар пахта териш машинасини бошқарган бўлса, 1969-йил пахта мавсумида улардан бор йўғи 2 нафари механизаторлик касбида, Денов туманида 60 нафар механизатор аёллардан 2 нафари слесарлик касбида ишлади. Маълум бўлишича, уларнинг аксарияти пахта терим машинасида ишлашга хоҳиши йўқлигини билдириб, бошқа соҳаларда ишлаётган эди [17.2].

Вилоятда аҳолига транспорт хизмати кўрсатишда енгил автомобиль таксилари ҳам ҳам алоҳида ўрин тутди. Ўрганилаётган даврда енгил таксилар асосан Термиз ва Денов шаҳарларида фаолият кўрсатди. Шаҳар атрофидаги кишлоқлар аҳолиси енгил таксилардан деярли фойдаланмас эди. 1988-йилда Термиз автобус-такси корхонасида 100 та, Денов автобус-такси корхонасида 78 та енгил таксилар бор эди. 1974-республика бўйича ўртача 1000 нафар аҳолига 0.42 та енгил такси тўғри келган бўлса, Сурхондарё вилоятида бу 0.16 тани ташкил этди (1-жадвал).

1-Жадвал. 1974-йилда республика вилоятларининг енгил такси билан таъминланганлиги даражаси [18.18].

№	Вилоятлар	А ҳ о л и сони (минг киши ҳисобида)	Е н г и л таксилар сони	Ҳар 1000 кишига тўғри келадиган таксилар сони
1	Андижон	1156	339	0.30
2	Бухоро	1032	205	0.20
3	Жиззах	395.6	35	0.09
4	Қашқадарё	881	191	0.22
5	Наманган	932	251	0.28
6	Самарқанд	1527	421	0.28
7	Сурхондарё	731	117	0.16
8	Сирдарё	394	81	0.20
9	Тошкент	1584	236	0.15
10	Фарғона	1466	396	0.27
11	Хоразм	606	183	0.30
12	Қорақалпоғистон рес.	762	173	0.21
13	Тошкент ш.	1504	2813	1.87
	Республика бўйича	12896	5450	0.42

Ўзбекистонда 1982 йилга келиб автомобиль йўлларининг узунлиги 69550 минг километрга етди. Шундан 58140 минг километри қаттиқ қопламали йўллар эди [19.12]. Республика бўйича 1976-йилда 1552.5 миллион йўловчига хизмат кўрсатилган бўлса, 1980 йилда 1876.6 миллион йўловчига хизмат кўрсатилди. Республикада йўловчиларга хизмат кўрсатишдан 1985 йилда 8.8 миллион, 1986 йилда 10.3 миллион сўм зарар кўрилди [20.272].

1980-йиллардан йўловчи транспорт хизмати бўйича фуқаролардан шикоятлар кўпайди. Аҳолиси йил сайин кўпайиб бораётган вилоят кишлоқ аҳолисидан йўналишларда қатновчи автобусларнинг камлиги, хайдовчиларнинг йўловчиларга кўпол муносабатда бўлиши ва кассалардаги билетларнинг чайқовчилар қўлига ўтиб, қиммат нархда сотилиши каби муаммолари бўйича вилоят ижроия қўмитасига, вилоят “Автотрест” корхонаси бошлиғига, республика ва вилоятнинг вақтли матбуот нашрларига шикоятлар кўпайди [21.30].

1980-йиллар ўрталаридан республика ва вилоятда ёқилғи-мойлаш материаллари танқислиги ва автобусларнинг кўпинча носоз бўлиш ҳолатлари кўпайди. 1989-йилда вилоятда 101500, 1990-йилда 113500 автобус рейслари бажарилмади. Бу ўрта ҳисобда ҳар куни 327 та автобус рейслари амалга ошмаганини билдирар эди. Масалан, 1989-йил 9-декабрь куни Бойсун шаҳридаги автокорхонага қарашли автобусларнинг Бойсун-Пулҳоким, Бойсун-Кофирун, Бойсун-Шўрчи йўналишларига ёқилғи йўқлиги сабабли қатнов бекор қилинган. Шунингдек, автокорхона директори буйруғи билан 1989-йил декабрь ойидан Бойсун-Термиз, Бойсун-Комсомолобод, Бойсун-Ленин йўли, Бойсун-Шўрчи, Бойсун-Кофирун, Бойсун-Сайроб, Бойсун-Пулҳоким йўналишлардаги автобуслар қатнови ёқилғи етишмаслиги сабабли икки мартага

кискартирилди.[22.62]. Вилоятнинг олис қишлоқлари йўловчиларининг автобус камлигидан туман ёки вилоят марказига келиб-келишларида қийинчиликларга дуч келишар, йўл бўйида жойлашган автобус бекатлари доимий равишда автобус кутиб турган ўнлаб одамлар билан гавжум бўлар эди. Вилоятнинг Гагарин (ҳозирги Музработ), Ленин йўли (ҳозирги Қизирик), Қумқўрғон, Ангор, Олтинсой ва Шўрчи туманларида автобус-такси корхоналари мавжуд эмаслигидан, айниқса бу туманларда йўловчи ташишда муаммолар кўп эди. 1986-йилда Қумқўрғон туманидаги Ульянов номли совхозда яшовчи Усан Рахмонов 13 километрлик “Москва” колхози марказига бориб-келиш учун 4 соат вақт сарфлаганини айтган [23.2]. Автобусларнинг манзилига кечикиб етиб боришлари одатий ҳолга айланган эди. Масалан, 1982-йил 2-август куни Қумқўрғон-Комсомолобод йўналишида қатновчи автобус 1 соат 30 минут, 3-август куни Жарқўрғон-Қумқўрғон йўналишида қатновчи автобус манзилга 1 соат 32 минут кечикиб борган. 1982-йилда вилоятда мавжуд 45 та колхоздан 5 тасида, 73 та совхоздан 25 тасида турли сабабларга кўра автобус қатнови йўлга қўйилмаган эди (2-жадвал).

2-жадвал. Сурхондарё вилоятидаги қишлоқ ҳудудларида йўловчиларга автобус хизмати кўрсатилиши [24.62].

(1.08.1982 йил ҳолатида)

№	Туман номи	Туман маркази	Колхозлар				Совхозлар			
			Автобус хизмати мавжуд колхозлар			Автобус хизмати мавжуд бўлмаган колхозлар	Автобус хизмати мавжуд совхозлар			Автобус хизмати мавжуд бўлмаган совхозлар
			Жами	Туман маркази	Вилоят маркази		жами	Туман маркази	Вилоят маркази	
1	Ангор	Ангор	6	1	5	-	3	1	1	1
2	Термиз	Учкизил	2	-	2	-	2	-	1	1
3	Гагарин	Комсомол-обод	-	-	-	-	11	-	9	2
4	Сариосиё	Узун	10	9	1	-	9	6	-	3
5	Жарқўрғон	Жарқўрғон	4	2	2	-	4	-	3	1
6	Ленин йўли	6-совхоз	-	-	-	-	5	2	3	1
7	Қумқўрғон	Қумқўрғон	1	-	1	-	8	3	2	3
8	Денов	Денов	10	8	2	-	2	2	-	-
9	Шўрчи	Шўрчи	9	6	-	3	2	2	-	-
10	Олтинсой	Қорлик	3	1	-	2	9	1	-	8
11	Шеробод	Шеробод	-	-	-	-	8	6	2	-
12	Бойсун	Бойсун	-	-	-	-	10	2	3	5
	Жами		45	27	13	5	73	25	24	25

1980-йилларда йўловчилар автобус ва поезд билетларини олишда муаммоларга дуч кела бошлашди. Улар кассада топмаган билетларини кўчадаги чайқовчилардан қиммат нархда олишга мажбур бўлишар эди. Бундай ҳолат авиакасса сотувчиларида ҳам мавжуд эди. 1987-йил ва 1988-йилнинг 2 ойи давомида вилоятда автобус ва такси хизматига оид 66882 та текшириш ўтказилганда улардан 12298 та ҳолатда молиявий ва йўловчи ташиш қоидалари бузилганлиги аниқланган [25.63].

1985-йилда вилоятда 45 мингта енгил автомобиль мавжуд бўлсада, бор йўғи 16 та автомобилларга техник хизмат кўрсатувчи устахоналар бўлиб, улар ҳам асосан вилоят ва туман марказларида жойлашган эди. Автомобилларга техник хизмат кўрсатувчи устахоналарнинг аксариятидан мижозларнинг кўнгли тўлмас эди. Ишларни сифатсиз бажариш, буюртмани ўз вақтида бажармаслик, хизмат маданиятининг паст даражада эканлиги, соҳадаги замонавий хизмат турларининг амалиётга жорий этилмаслиги каби камчиликлар бор эди. Қишлоқ ҳудудларидаги ички йўллар ҳамда ҳудуддан ўтган республика ва халқаро автомобиль йўллари бўйларида техник хизмат кўрсатувчи устахоналар етишмас эди [26.192].

Шундай қилиб, 1960-йиллардан вилоят қишлоқлари ҳудудида янги автомобиль йўллари қурилди, таъмирланди, қишлоқларда транспорт инфраструктураси яратилди. 1960-йиллар

ўрталарида вилоят қишлоқ ҳудудларида 10 га яқин автобус йўналишлари бўлган бўлса, 1980-йиллар охирида йўналишлар сони 103 тага етди. Лекин бу қулайликдан барча қишлоқ аҳолиси бирдек фойдаланмади. 1982-йилда вилоятда мавжуд 45 та колхоздан 5 тасида, 73 та совхоздан 25 тасида турли сабабларга кўра автобус қатнови йўлга қўйилмаган эди.

Вилоят қишлоқлари ҳудудида автомобиль йўлларининг қурилиши, йўловчи транспорт хизматининг жорий этилиши қишлоқлар аҳолисининг ижтимоий-маданий ҳаётида ижобий ўзгаришларга олиб келди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 514-фонд, 1-рўйхат, 278-ҳужжат, 56-варақ.
2. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 45-фонд, 1-рўйхат, 1288-ҳужжат, 144-варақ.
3. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 45-фонд, 1-рўйхат, 1410-ҳужжат, 211-варақ.
4. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 45-фонд, 1-рўйхат, 1883-ҳужжат, 83-варақ.
5. Денов тумани давлат архиви, 6-фонд, 1-рўйхат, 330-ҳужжат, 63-варақ.
6. Аҳметов Л, Азимов Ё, Горелкин А, Махно Н. Ўзбекистон автотранспорти 75 ёшда. Тошкент-1996, Б.330.
7. Баратов Б. Қўллари рўлда, кўзлари йўлда. Совет Ўзбекистони. 1978 йил 29 октябрь.
8. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 522-фонд, 1-рўйхат, 62-ҳужжат, 241-варақ.
9. Хидиров Х. Ўзбекистонда транспорт соҳаси: натижалар ва муаммолар (XX-асрда Сурхон воҳаси мисолида). 07.00.01-Ўзбекистон тарихи ихтисослиги бўйича т.ф.д илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация иши. Термиз-2021, Б.151.
10. Турсунов С, Эшбоев Қ. Шўрчи тарихидан лавҳалар. Тошкент-2014, Б.310.
11. Аҳолига транспорт хизмати. Ленин байроғи. 1977 йил 12 март.
12. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 522-фонд, 1-рўйхат, 842-ҳужжат, 22-варақ.
13. Ўзбекистон миллий архиви, 2454-фонд, 6-рўйхат, 6738-ҳужжат, 346-варақ.
14. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 522-фонд, 1-рўйхат, 1022-ҳужжат, 10-варақ.
15. Самолётлар қатнови. Ленин байроғи. 1988 йил 24 декабрь.
16. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 522-фонд, 1-рўйхат, 343-ҳужжат, 26-варақ.
17. Турсуноичилар қани. Ленин байроғи. 1982 йил 25 апрель.
18. Юсупов С. Ўзбекистонда пассажир транспорти. Тошкент-1975, Б.30.
19. Ғуломова Л. Ўзбекистонда транспортнинг ривожланиши. Тошкент-1984, Б.26.
20. Аҳметов Л, Горелкин А, Махно Н, Сиддиқназаров Қ. Ўзбекистон автотранспорти 70 ёшда. Тошкент-1991, Б.328.
21. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 45-фонд, 1-рўйхат, 2662-ҳужжат, 30-варақ.
22. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 522-фонд, 1-рўйхат, 1190-ҳужжат, 62-варақ.
23. Шерниёзов А, Иброҳимов Б. Саргардон йўловчилар. Ленин байроғи. 1986 йил 26 декабрь.
24. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 522-фонд, 1-рўйхат, 837-ҳужжат, 62-варақ.
25. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 522-фонд, 1-рўйхат, 1122-ҳужжат, 63-варақ.
26. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 45-фонд, 1-рўйхат, 30-ҳужжат, 192-варақ.

ЎЗБЕКЛАРНИНГ ЧОРВАЧИЛИК БИЛАН БОҒЛИҚ МАРОСИМ ВА УРФ-ОДАТЛАРИ

Қосимов Абдусаттор Чориевич

Термиз давлат университети

Жаҳон тарихи кафедраси тадқиқотчиси

Email: abdisattorqosimov@gmail.com

Аннотация: Мақолада чорвачиликка оид маросим ва урф-одатлар моҳияти очиқ берилган. Яъни маросимлар чорвани кўпайтириш, уни турли касалликлар, ўлат, ёввойи йиртқич ҳайвонлар ва ўғрилардан ҳимоя қилишга йўналтирилган.

Калит сўзлар: чорвачилик, қўйчилик, йилқичилик, маросим, урф-одат, йиртқич ҳайвонлар, чўпон, яйлов.

Аннотация: В статье раскрыта сущность и назначение скотоводческих обрядов и обычаев. То есть обряды направлены на разведение животного, защиту его от различных болезней, чумы, диких зверей и воров.

Ключевые слова: скотоводство, овцы, коневодство, обряд, традиция, дикие животные, пастух, пастбище.

Abstract: There was a essence and purpose of livestock rituals and customs. That is, the rituals are aimed at breeding the animal, protecting it from various diseases, plagues, wild beasts and thieves.

Keywords: livestock, sheep, horse breeding, ritual, tradition, wild animals, shepherd, pasture.

Чорвачилик жуда қадимий машғулот тури бўлиб, инсоният тарихининг илк даврларидан бошлаб чорва билан боғлиқ культлар, эътиқодлар халқлар турмуш тарзида муҳим аҳамият касб этган.

Чорвачиликка оид маросим ва урф-одатлар моҳияти ва улардан кўзланган асосий бир мақсад мавжуд эди. Яъни маросимлар чорвани кўпайтириш, уни турли касалликлар, ўлат, ёввойи йиртқич ҳайвонлар ва ўғрилардан ҳимоя қилишга йўналтирилган. Демак, чорвадорлар учун чорва ҳайвонлари соғлиги доимо муҳим аҳамият касб этган. Улар чорвани ҳар хил бало-қазолар, ёвуз кучлар, ёмон кўзлар зиён-заҳмати ҳамда йиртқич ҳайвонлар хуружидан асраш мақсадида йилнинг маълум бир вақтларида турли маросимларни ўтказганлар.

Чўпон йилининг 16 мартдан бошланиши ҳам ерга амал кириши ва ўт-ўланларнинг ўсиб чиқа бошлаши билан боғлиқ. Ана шу кундан бошлаб чорвадорлар ёзги яйловга кўчиш ишларини бошлаб юборадилар” [1.40-41].

Ўзбек чорвадорлари айнан чўпон йили кириб келиши билан чорва қишлоқ жойларидан ёзги яйловларга олиб чиқилган. Қолаверса, ўзига хос феменологик кузатув ҳам чорвачиликда муҳим аҳамият касб этган. Шимолий Фарғона чўпонлари эрта баҳорда “*наврўз чумчуқ*” деб аталувчи қушнинг учиб келиши вақтига ва унинг рангига эътибор берганлар: агар у оқ рангли бўлса, ёғингарчилик кам бўлади, сариқ тусли бўлса, ёмғир кўп ёғади, деб таъбир қилганлар [2137-138]. “Наврўз чумчуқ” чўпонларнинг ёз давомида доимий ҳамроҳлари ҳисобланади. Кузда ўша қуш ҳа деб ўзини сурув ичига ураверса, демак яқин орада бўрон туриши кузатилган. Буни яхши билган чўпон чорвани тезроқ пастга олиб тушишга ҳаракат қилган. Бундан ташқари, маҳаллий чўпонлар ёзги яйловга кўчишда ҳафта кунларига ҳам алоҳида эътибор берганлар. Чунончи, улар чорвани яйловга олиб чиқишда ҳафтанинг хосиятли кунлари деб эътироф этилган чоршанба ва шанба кунлари танлаганлар. Чорвадорлар наздида ҳафтанинг бошқа кунлари, айникса, жумада кўчиш хосиятсиз ҳисобланган. Чунки халқона қарашга кўра, ушбу кун барча мусулмонлар каби ҳамма жонзодлар учун дам олиш куни сифатида белгилаб қўйилган. Шу боис агар ушбу кун йўлга чиқадиган бўлинса Аллоҳнинг иродасига қарши борилади ва бирор бир фалокатга йўлиқиш мумкин, деб ҳисобланган.

Ҳар йили чорвани яйловга олиб чиқиб кетишдан аввал чўпонлар пири Чўпон ота ва чорва пири Зангиотага бағишлаб қурбонлик қилиниб, “ис” чиқарилган. Элшунос олим К. Шониезовнинг ёзишича, Фарғона водийси қипчоқларида қўйлар яйловга ҳайдаб кетилаётганида маросимий қурбонлик қилинган ва қишлоқ муллasi томонидан чўпонлар пири Чўпонотага бағишланган рисола ўқиб берилган [3.200]. Чорвадорлар фикрича, ҳар бир ҳайвоннинг ўзига хос пири бўлган ва йилда бир марта мазкур пирга бағишлаб қурбонлик қилинган. Жумладан, қўй пири – Чўпонота, қорамол пири – Зангиота, отнинг пири – Қамбарота, эчкининг пири – Чигатота бўлган.

Фарғона водийси қипчоқларида чорвани ёзги яйловга олиб чиқиш ва ёзги яйловдан қишлоқ ерига олиб қайтишда қатор афсунгарлик расм-русумлари ва урф-одатларига асосланилган. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, сурувнинг бир жойдан иккинчи ерга кўчиши энг масъулиятли давр ҳисобланган. Шу боис улар бу пайтда чорвани турли зиён-заҳматлардан поклаб кўчиришга ҳаракат қилинган. Бунда тоққа кетаётган қўй-қўзиларни ёвуз кучлар, ёмон кўзлардан асраш мақсадида чўпонлардан бири қўлида гулхан ушлаган ҳолда сурувни айланиб чиққан ва қўйларни олов ёрдамида поклаган. Чуст тумани Ариқбўйи, Сарикамиш, Каркидон қишлоқларида яшовчи қипчоқлар чорвани тоққа ҳайдаб кетишда ва тоғдан олиб тушишда ҳам қўй-қўзиларга оқ ва қора рангдаги латта куйдириб алас-алас қилиб, исirik солганлар. Алас қилишда аёллар “*янги юртда ялло қолсин, эски юртда бало қолсин!*”, деган айтимни айтиб турганлар. Агар яйловда қўйлар бирор – бир хасталикка чалиниб ёппасига қирилиб кета бошласалар, чўпонлар қўйларини яйлов атрофида жойлашган муқаддас қадамжо ва азиз-авлиёларнинг қабрлари

томон ҳайдаб борганлар. Қўйлар муқаддас қадамжойга ҳайдаб келингандан сўнг ушбу зиёратгоҳ ёки қабр атрофидан чорвани уч марта айлантирилган. Чўпонлар фикрича, айнан ушбу амалдан сўнг чорвага келган фалокат бартараф бўлар экан. Андижон вилояти Марҳамат туманида яшовчи чўпонлар қўйларини Олой тоғида боқишган. Агар сурувдаги қўйлар касалликка чалинса, улар сурувни Олойдаги машҳур Оппокхўжа зиёратгоҳи атрофида уч марта айлантирганлар. Шундан кейин қўйлар тузалиб кетар ва касаллик бартараф бўлар экан. Фарғона вилоятида Яккатут бува зиёратгоҳи бўлиб, қайси бир одамнинг чорвасидаги қўйи, моли, ёки оти касал бўлиб қолса, шу мазор атрофидан уч марта айлантириб орқалигина касал ҳайвонни тузатиш мумкин деган тасаввур бўлган. Шунингдек, Фарғона водийси ҳудудига кирувчи Тожикистон Республикаси Сўғд вилояти Ашт туманидаги Савак ва Пумук қишлоқларидаги Қўчқорота зиёратгоҳи ҳам маҳаллий ўзбек, тожик ва қирғиз чўпонларининг муқаддас қадамжоси ҳисобланган.

Туркий халқлар орасида қўй энг муқаддас жонивор ҳисобланган ва унга нисбатан алоҳида эҳтиром кўрсатилган. Элшунос олима Е.М. Пещерева маълумотларига кўра, қўйга қадимдан инсонларни бало-қазодан асровчи илоҳий жонивор сифатида муносабатда бўлинган [4.100]. Ўзбек хонадонларида қўчқор калла суягини ёмон кўзлардан асраш воситаси, қуроли сифатида бирон бир дарахтга осиб қўйиш одати ҳанузгача мавжуддир [5.86]. Хоразмда эса ёмон кўзлар қўйнинг шохига тегиб қайтсин деган мақсадда хонадонларда шохдор қўчқорлар боқилган. Шунингдек, Хоразм ўзбекларида ҳовлилар, уйлар ташқариси, баъзида боғлар ва узумзорларда ёмон кўзли кишилар нигоҳидан ҳимояланиш мақсадида махсус қўчқор боқиш одати бўлган. Дарҳақиқат, халқона тасаввурга кўра, қўчқор ёвуз ниятли одамлар нигоҳини бартараф этиш хусусиятига эга жонзод ҳисобланган. Шу боис бу ерга ташриф буюрган ёмон кўзли одамлар нигоҳи ва зиён-заҳмати дастлаб қўйга (аввало унинг кучли шохига) тушади ва қўчқор уни қайтара олади, деган нуқтаи назар айнан бу ерларда қўчқор боқилишига асос бўлиб хизмат қилган. Водий қипчоқлари ва қирғизлари орасида қўй жаннатдан чиққан жонивор деб ҳисобланганлиги боис унинг нафақат ўзи, балки бирор бир тана аъзоси, аниқроғи, қўчқор шохи ҳам ёмон ниятли одамлар нигоҳини бартараф этиш хусусиятига эга, деб билинган. Шу сабабга кўра уйларнинг кираверишига қўчқор шохини осиб қўйиш одати туғилган. Қўчқор шохини уйнинг кираверишига осиб қўйиш орқали улар уйга ёмон ниятли кишилар билан бирга кириб келувчи турли бало-қазоларни бартараф этишга ҳаракат қилганлар. Қолаверса, қўй-қўзилар турли инсу жинсларни бартараф этиш хусусиятига эга деб ҳисоблангани боис, зукко чўпонлар кимсасиз яйловларда турли инс-жинслар таҳдидидан ҳимояланиш мақсадида кечалари қўйлари орасига кириб тунаганлар.

Археолог олимлар Ю.Д. Баруздин ва Б.Г. Брыкина Қирғизистон жанубидаги археологик ёдгорликларни ўргана туриб одам суяклари билан бирга қўй калласи дафн этилган қабрга дуч келганлар [6.62]. Қорақалпоғистон Республикаси Эллиққалъа туманидаги Қўйқирилган қалъа ёнидан топилган остондаги одам ҳайкалчагининг бўйнида қўй шаклидаги тақинчоқ бўлган. Қабр ва остонлардаги қўй суяги ва қўй шаклидаги тақинчоқлар ҳам ўз-ўзидан маҳаллий халқларнинг қўй культига сиғинганликларини кўрсатади [7.132].

Қўчқор қадимги зардуштийлик динида уй эгаларини, уларнинг сиҳат-саломатликларини қўриқлаб турувчи илоҳий маъбуд сифатида талқин этилган. Қолаверса, Эрон ва қадимги Турон халқлари уруш ва ғалаба худосини қўчқор тимсолида тасаввур қилганлар [8.115].

Қўй туркийлар орасида энг муқаддас жонзодлардан саналгани боис зиёратгоҳларга қўй ва тоғ эчкиси шохлари осиб қўйилган. Жумладан, Наманган вилояти Косонсой тумани Қизилшоҳ қишлоғидаги “Қирқ чилтон” зиёратгоҳидаги авлиё қабри устига ҳамда Ўшдаги машҳур Тахти Сулаймон зиёратгоҳига қўчқорнинг узун шохи қўйиб қўйилган. Ахборотчиларимиздан нима учун айнан бу шох қўйилганлиги сабабини сўраганимизда улардан аниқ бир жавобни ололмадик.

Бизнингча, азиз-авлиёлар қабрлари ва муқаддас қадамжоларга осиб қўйилган ҳайвон шохлари оддий безак вазифасинигина бажармаган. Зиёратга келган бефарзанд аёллар ўғил-қиз кўриш мақсадида қабрга ёки зиёратгоҳга осиб қўйилган ҳайвон шохига ип, латта ва бошқа нарсаларни боғлаганлар ёки шохни аста-секин чертиб кўрганлар. Агар шохдан чумолилар тушса, демак, ўша аёл фарзандли бўлади, акс ҳолда фарзандли бўлолмади, деган қараш мавжуд бўлган [9.120].

Умуман олганда, юқоридаги факт ва далиллардан бошқа туркий халқлар қаторида ўзбеклар орасида ҳам қўй энг муқаддас жонивор сифатида қадрланганлиги ва унга тотем даражасида

эътиқод қилинганлигини кўришимиз мумкин. Фикримиз далили сифатида илмий адабиётларда туркийлар орасида қўй тотеми билан боғлиқ *қўзичи*, *қўзиқўчқор*, *қўчқорчи*, *қўйин*, *қўйинчи* каби уруғлар ҳам зикр этилганлигини таъкидламоқчимиз. Жумладан, К.Ш. Шониёзовнинг ёзишича, туркий халқларнинг энг йирик субэтностларидан қипчоқ уруғининг бир бўғини *қўчқорчи* деб аталган [10.123]. Қашқадарё манғитлари окманғит бўлимининг бир уруғи эса *қўзиқўчқор* бўлган [11.260]. Қўнғиротларнинг қанжиғали бўлимига қарашли 14 уруғнинг бири *қўйин*, деб номланган, қорақалпоқлар ва бошқирдларда ҳам *қўйин* уруғи учрайди [12.165]. Шунингдек, қирғиз уруғлари орасида ҳам қўчқор мундус аймағи мавжуд бўлган [13.52]. Умуман олганда, юқорида номлари қайд этилган барча этнонимларнинг қадимий шаклига қўй тотеми асос бўлган.

Этнограф олима О.А. Сухарева кашталардаги қўчқор шохига ўхшаш нақшлар хусусида: “Нақшларда асосан қўчқорнинг битта белгиси, унинг шохи ифодаланган. Бундай нақшлар ўтроқ ва кўчманчи халқларида “*қўчқорак*”, Фарғона водийсида яшовчи қирғизларда “*қайкалак*”, Нурота ўзбек туркманларида “*мўйиз*”, туркманларда “*чоч бўйиз*” деб аталган. Бу нақш икки спиралнинг қайрилган кўринишидан иборат бўлиб, нақш композициянинг марказий қисмига туширилган. Қўй шохи нақши ҳам қўй культидан келиб чиққан ҳолда ишланганлигига шак-шубҳа йўқ. Келин-куёвлар яшайдиган хонага қўчқор шохи нақши туширилган сўзаналар бежиз илинмаган. Уларни никоҳ маросимида илиб қўйишдан мақсад келин-куёв уйини безатиш эмас, балки ёшларни турли инс-жинслардан асраш бўлган” [14.78].

Чорвачилик билан боғлиқ маросимлар ва урф-одатлар моҳиятига назар ташлар эканмиз, уларнинг аксариятида афсунгарлик, магия, тотемизм билан боғлиқ қарашлар устувор эканлигига гувоҳ бўламиз. Фарғона водийсида яшовчи ўзбек чорвадорлари турфа хил афсунгарлик урф-одатлари орқали чорвани турли бало-қазолардан, касалликлардан асрашга ҳамда улар серпуштлигини давом эттиришга ҳаракат қилганлар. Шунингдек, қўйларни қочириш (табiiй равишда ирсiiй кўпайтириш) вақтида, чўпонлар “илоҳим бу йил қўйларимиз худди тарвуз уруғидай кўпайиб баракали бўлсин!”, деган ниятда улар устидан тарвузни ёриб уруғи билан сочганлар. Андижонда қўй-қўзилар яйловлардан қайтган куз пайтида кўраларга қўчқор қўшилган (қўчқор яйловларга олиб чиқилмаган), бунда қўйлар зотдор насл берсин, деб уларнинг устига оқ жўхори сепилган [15.24].

Тарихий адабиётлардан маълумки, қадимдан буқа тасвири серпуштлик тимсоли бўлган эркак томонни англатган. Дастлабки чорвадор жамоаларнинг илк ривожланиш даврида ҳўкизнинг тотем тарзида тараққий этиши илк бронза давридаги мавжуд иқтисодий шарт-шароит билан чамбарчас боғлиқ эди. Бу даврда йирик шохли қорамоллар ҳўжаликнинг асосини ташкил этган. Бу ҳолат энеолит давридаёқ қарор топган. Айнан шу даврдан ҳўкизлар илоҳийлаштирила бошлаган. Айрим муаллифлар ҳўкиз ва аёл ўзаро уйғунликда чизилган иконографик тасвирларни таҳлил этар эканлар, ушбу тасвирлар келгуси авлоднинг давомийлигини таъминлашга қаратилган серпуштлилик култи билан боғлиқ деган фикрларни билдирганлар [16.170-171].

Афсонавий биринчи буқа сув тошқинлари билан боғлиқ бўлиб, унинг танасидан доривор ва зиравор ўсимликлар, унинг уруғидан эса барча фойдали ҳайвонлар пайдо бўлган дейилади [17.22]. Умуман олганда, ҳўкизнинг сув тошқинлари билан анъанавий боғлиқлиги шарқ халқларининг қадимги динларида ёрқин акс этган [18.32]. Биз ҳўкиз культиниинг сув билан боғлиқлигини кейинги давр анъаналарида ҳам учратишимиз мумкин. Жумладан, Андижон ўзбекларида агар қурғоқчилик бўлиб, ёмғир ёғмаса, мазорда мол сўйиб қурбонлик қилинган.

Ўзбеклар ва қирғизларида куёш ботгандан сўнг уйдан ташқарига сутли маҳсулотларни чиқариш, кимгадир бериш қатъий тақиқланган. Агар бирор зарурият билан беришга мажбур бўлинган тақдирда косага қоракуя суртиб берилган. Гурлан ва Шовот тумани ўзбекларида сигир сути учун махсус идиш – қулоқли кўза бўлган. Бу кўзага сутдан бошқа нарсани қуйиш қатъий тақиқланган. Ўз ўрнида қайд этиш керакки, қорамоллар билан боғлиқ диний-эътиқодий қарашлар ва урф-одатларнинг илдизлари жуда қадимий ҳисобланади. Сут ва сутли маҳсулотлар туркий халқларда энг муқаддас таомлардан бири ҳисобланган бўлиб, уни бегона уруғ вакилларига бериш қатъиян тақиқланган. Туркий халқлар ўзларининг энг азиз ва эътиборга сазовор меҳмонларининггина уларнинг уруғи билан рамзий алоқа ўрнатилганлик тимсоли сифатида сутли маҳсулотлар билан сийлаганлар [19.22].

Хоразмда “*Сигир – булоқ*” деган мақол кенг тарқалган. Сигир тукқанда унинг дастлабки сути кўни-қўшнilarга тарқатилган ва бир пиёла қатиқ тайёрланиб, авлиё қабрига олиб борилган

[20.22]. Қашқадарё вилояти Чироқчи тумани ўзларида сигир пешоб қила олмай қолса, у қабристонга етаклаб келинган ва қабристонни уч марта айлантирилган. Шундан кейингина у сийиши мумкин дейилади. Бунинг сабаби жониворларга қабр азобини эшитиш қобилияти берилганлиги боис қабристонни уч марта айлантирилган сигир қабр овозини эшитиб сийиб юборар экан.

Ўзбеклар орасида бирор бир уй ҳайвонини масалан, от, сигир, қўй ва туяни оёқ билан тепиш ҳам қадимдан гуноҳ саналган. Хоразм ўзбекларида, ҳатто, туянинг жунини ҳам оёқ остига ташлаб бўлмайди, чунки у ажинани қувиш хусусиятига эга деган тасаввур бўлган [21.317]. Қипчоқларда эса сигирнинг бузоғи (боласи) ўсмай қолса, “алас-алас” қилинган. Бунда ўсмай қолган сигир боласини қорин қисмидаги жунлари олов ёрдамида куйдирилган ва бу амал 3 чоршанба ўтказилган.

Чўпонларнинг асосий иш қуроли бўлган таёғи ва кийими ҳам ўзига хос магик хусусиятга эга ҳисобланади. Чўпон таёғи одатда пишиқ бўлган “четан”, “ирғай” ёки “қизил гут” дарахтидан қилинади. Чўпон таёғи муқаддас ҳисобланганлиги боис чўпон бўлувчи шахс унга эга бўлиш ниятида қурбонлик қилиб, бирор – бир ҳайвонни сўйган. Шундан кейингина чўпон таёғига эга бўлган. Ўз навбатида таёқдан бошқа нарса билан ҳайвонлар урилмаган ва таёқни босиш ҳам гуноҳ ҳисобланган. Агар шу таёқ устидан моллар ўтиб қолгудек бўлса улар бирор дардга чалинади ва айнан ўша таёқ билан касал ҳайвон силаб даволаниши керак деган тавсия берилган. Шу мулоҳазага биноан чўпонлар таёқларини доимо ўзлари билан олиб юрганлар ва уни оёқ остига эмас, четроққа қўйишга ҳаракат қилганлар.

Чорвачилик билан боғлиқ анъанавий урф-одат ва маросимлар якунида хулоса сифатида шуни таъкидлаш жоизки, ўзбек халқининг чорвачилик билан боғлиқ анъаналар ўзининг узоқ ўтмиш тарихига эга бўлиши билан бирга турли-туман маросимларга бойлиги билан ҳам ажралиб турган. Чорвачилик билан боғлиқ анъаналар ва маросимлар ўзининг мазмун-моҳиятига кўра қадимий тотемизм, магия, фетишизм эътиқодлари, ҳайвонларни эъзозлаш билан боғлиқ культлари, бир сўз билан айтганда, макон ва замон билан боғлиқ эътиқодий қарашлар билан боғлиқ бўлган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Т.: Фан, 1986. – Б. 40-41.
2. Саримсоқов А.А. Шимолий Фарғона қипчоқларининг чорвачилик билан боғлиқ маросим ва урф-одатлари//Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этник жараёнлар. 2-китоб. – Т., 2005. – Б. 137-138.
3. Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа ... – С. 200.
4. Пещерова Е.М. Гончарное производства Средней Азии. – М.: Наука, 1959. – С. 100.
5. Абдулахатов Н., Хошимов Б. Аҳмад ал-Фарғоний. – Фарғона: Фарғона, 1998. – Б. 86.
6. Баруздин Ю.Д., Брыкина Г.А. Археологические памятники Баткена и Ляйляка (юго-западная Киргизия). –Фрунзе, 1962. – С. 62.
7. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – Москва, 1962. – С. 132.
8. Ягодин Б.Н., Хаджаев Т.К. Некрополи древнего Миздахкана. – Т.: Фан, 1970. – С. 115.
9. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. – М.: Мысль, 1970. – С. 120.
10. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. – Т.: Фан, 1974. – С. 123.
11. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Т., 1988. – Б. 260.
12. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – Л., 1950. – С. 165; Кузиев Р.Г. Происхождение башкирского народа. – М., 1970. – С. 64.:
13. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л., 1971. – С. 52.
14. Сухарева О.А. Орнамент декоративных вышивок Самарканда и его связь с народными представлениями и верованиями (вторая половина XIX – начало XX в.). // СЭ. – 1983. – № 6. – С. 78.
15. Leonid Pavlovic Potapovs. Materialien zur Kulturgeschichte der Uzbekien aus den Jahren 1928 – 1930. Mit begleitenden Worten des Sammlers herausgegeben und eingeleitet von Jakob Taube Harrassowitz Verlag. – Wiesbaden, 1995. – P. 24.
16. Хлобыстина М.Д. Древнейшие южно-сибирские мифы в памятниках окуневского искусства // Первобытное искусство. – Новосибирск, 1971. – С. 170-171.

17. Ремпель Л.И. Цепь времен: вековые образы и и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии – Т.: Изд. лит-ры и искусства, 1987. – С. 2 2.
18. Андрианов Б. Бык и змея (У истоков культа плодородия) // Наука и религия. –1972. – № 1.–С. 32.
19. Сагалаев А.М., Октябрская И.В. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. – Новосибирск: Наука, 1990. – С. 22.
20. Leonid Pavlovic Potapov Materialien zur Kulturgeschichte der Uzbeken ... – P. 22.
21. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С. 317.

ТАРИХИЙ МАНБАЛАРДА ЧИНГИЗХОН ВА ХОРАЗМШОҲ ЎРТАСИДАГИ МУНОСАБАТЛАР ТАҲЛИЛИ

Қаюмович Алишер Тожиевич

Термиз давлат университети
Жаҳон тарихи кафедраси илмий тадқиқотчиси

Аннотация: Ушбу мақолада Чингизхон истилосининг Мавороуннаҳр аҳолиси тараққиётига салбий таъсири билан боғлиқ жараёнлар тўғрисида сўз юритилади. Мақолада Чингизхон истилосининг Мавороуннаҳр аҳолиси тараққиётига салбий таъсирини тарихий қўл ёзмалар, тарихий ва бадиий адабиётлар ҳамда архив ҳужжатлари, тарихий хариталар, матбуот манбалар асосида ёритиб берилган.

Калит сўзлар: Чингизхон, Хоразмшоҳ, В.В.Бартольд, Инолчиқ, Маҳмуд Хоразмий.

Аннотация: В данной статье говорится о процессах, связанных с негативным влиянием завоевания Чингисханом на развитие населения Маворуннахра. В статье на основе исторических рукописей, исторической и художественной литературы, а также архивных документов, исторических карт и источников прессы освещается негативное влияние завоевания Чингисханом на развитие населения Маворуннахра.

Ключевые слова: Чингисхан, Хорезмшах, В. В. Бартольд, Инольчик, Махмуд Хорезми.

Abstract: This article discusses the processes related to the negative impact of Genghis Khan's conquest on the development of Mavorunnahr population. In the article, the negative impact of Genghis Khan's conquest on the development of the population of Mavorunnahr is highlighted on the basis of historical manuscripts, historical and fiction literature, as well as archival documents, historical maps, and press sources.

Keywords: Genghis Khan, Khorezmshah, V.V. Bartold, Inolchik, Mahmud Khorezmi.

Машхур тарихчи олим В.В.Бартольд Чингизхон ва Хоразмшоҳ Муҳаммад ўртасида юзага келган келишмовчилик урушга олиб келганлигини ҳар томонлама чуқур ўрганиб, бирма-бир изоҳлайди. В.В.Бартольд ўтмишдаги тарихчиларнинг манбаларидан етарлича фойдаланади [1]. Лекин, у томонидан берилган маълумотлар бир шахсни ўзига хос равишда таҳлил қилинганлиги билан ажралади.

В.В.Бартольд Чингизхон шахсига ижобий баҳо беради. Хулоса тариқасида шуни маълум қиладики, ўртадаги низо қуйдаги тартибда авж олганди. Чингизхон, Хоразмшоҳ билан ўзини давлати ўртасида яхши дўстона алоқалар ўрнатиш учун астойдил ҳаракат қилганлигини ёритишга ҳаракат қилади ва ўз қарашларни баён қилади.

Чингизхон Хитой билан уруш олиб бораётган бир вақтда унинг ўзи Ўрта Осиёдан бой савдогарлар билан яхши муносабатлар ўрнатиб, уларнинг баъзилари Чингизхонга маслаҳатчи тариқасида ўз хизматларини таклиф қилишганди. Ушбу савдогарлар савдо-сотик қарвон йўлларида ўз қўлларида ушлаб туришарди. Шунингдек, бу савдо-сотик қарвон йўлини Мўғулистон орқали Хитойга бориши айни муддао бўлиб, ушбу қарвон йўлини хавфсиз ва тўхтовсиз савдо-сотикни таъмин этиш эди [2]. Чингизхон Хоразмшоҳдан келган элчи, ҳамда катта савдо-сотик қарвонини бағри кенглик билан қарши олиб, ўз навбатида Хоразмшоҳга ҳам жавоб тариқасида ўз элчиларини жўнатади. Бу воқеа, 1218 йилда юз бериб, ўшанда Чингизхон элчиси бир вақтлар ўз ихтиёри билан хизмат қилишга унинг томонига ўтган, Ўрта Осиёлик савдогарлар эди. Хоразмшоҳга 450 кишидан иборат савдо қарвони жўнатилган эди, уларнинг ҳаммаси мусулмонлардан иборат эди. Йўлда кетаётган ушбу савдо-сотик қарвонини Ўттор

(Сирдарёнинг ўрта оқимида жойлашган) ҳокими Иналчук (Ғойирхон) йўлидан қайтариб, ушбу карвонни уйдирма тухмат сўзлар билан “жосуслик”да айблаб, карвондаги мол моддий бойликларини талон–тарож қилиб, садогарларини эса қатл эттиради [3].

Чингизхон ушбу бўлиб ўтган воқеадан хабардор бўлгач, “ўзини ҳар доимгидек қўлга олгандек” Хоразмшоҳга янги элчи жўнатади [4]. У ушбу элчиси оркали, Хоразмшоҳдан Иналчукни топширишини, эвазига ўртадаги тинчлик сақлаб қолинишига сўз беради. Аммо, Хоразмшоҳ ушбу талабни бажаришдан бош тортади, ҳамда Чингизхоннинг элчиси Кафрож Буғрони (Хоразмшоҳдан-Чингизхон хизматига ўтган) қатл этади. Шундай қилиб, Бартольд айтадики, - Хоразмшоҳнинг бу қилмиши, замонавий халқаро ҳуқуқ меъёрлари нукта назаридан қараганда, Чингизхонга уруш қилиш учун яратилган шарт-шароит эди. Юзага келган ушбу қирғин барот урушнинг ташаббусчиси Хоразмшоҳ, деб изоҳ беради” [5].

В.В. Бартольд ушбу ҳулосаси билан тўғрими? Хоразмшоҳ ўзининг уйламай қилган ҳаракатлари билан уруш очилиши учун шароит яратган. Лекин, бу масалани қарама-қарши томонини кўришимиз ҳамда бу урушнинг аниқ сабабчисини билишимизда уруш учун шарт-шароитнинг расмийчилиги бўлмаган ҳолатини кўрамиз: Унда урушни асосий сабабчиси – Чингизхон. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун ўртада юзага келган зиддиятни манбалардан олинган маълумотлар бўйича кўриб чиқамиз. Юқорида қайд этилганидек, Бартольд В.В. маълум бўлган ҳамма манбалар маълумотларидан фойдаланади. Аммо у ушбу манбалар томонидан келтирилган маълумотлардаги баъзи бир ҳолатга эътиборини қаратмайди. Масалан, ойдinлик киритиш мақсадида, биз қуйидаги эпизодларни ўрганиб чиқамиз:

Чингизхоннинг, Муҳаммад Хоразмшоҳга илк элчилари бориши тўғрисидаги ҳикоя. Бу ҳақида, тарихчи Жувайний эслатмаларида изоҳни бошқача беради, яъни унинг ёзишича, Чингизхон элчиларсиз савдо карвонини жўнатган ҳолда, улардан Хоразмшоҳга хат бериб юборади. Элчилар тўғрисида Рашид-ад-дин ҳам ҳеч нарса демайди. Элчилар тўғрисидаги маълумотни Насавийда кўришимиз мумкин. Унинг изоҳлашича, элчилар илгари Хоразмшоҳга содиқ бўлган мусулмон-савдогарлар, яъни булар, Маҳмуд Хоразмий, Алихўжа Бухорий ва Юсуф Ўтрорийлардир. Ушбу элчилар оркали Чингизхон қимматбаҳо совға саломлар ҳамда хатни Хоразмшоҳга жўнатганди. Чингизхон ўз хатида у томонидан Шимолий Хитой (Чин) ва Турклар мамлакати забот этилганлигини ва савдо-сотиқ карвон йўллари хавфсизлиги кафилигини олиш учун Хоразмшоҳ билан тинчлик сулҳини таклиф этганлиги баён қилинади. Чингизхон ўз хатида Хоразмшоҳни “ўзининг сеvimли ўғилларидек” кўришини таъкидлайди. “Ўз ўғлим” дегани ўша давр дипломатия тилида, айниқса бошқа давлат ҳукмдорларига нисбатан ишлатилган бўлиб, аммо шундай йўл билан эътироф этилган шахсни қарамлигидан ҳам далолат берарди. Бунга эшитган Хоразмшоҳ Муҳаммад анча вақт ўзига келолмайди ва кечкурун ҳузурига Маҳмуд Хоразмийни чорлатади ва унга, “сен асли хоразмлик бўлсанг, менга ишлагинг керак, агар сен мен томонда туриб, Чингизхонни ҳамма режаларидан воқиф қилиб, жосусим бўлсанг, сенга олий ҳиммат кўрсатаман”, деб қўлидаги қимматбаҳо тошлар билан безатилган қўл занжиридаги тошдан (*базуибанд*) (браслетидаги) совға тариқасида унга ҳадя қилади. Маҳмуд ноқулай вазиятдан чиқиш мақсадида, унга ийманиб розилик белгисини билдиради. Кейин маълум бўладики, бу шунчаки ёлғондакам розилик аломати эди.

Хоразмшоҳ, Маҳмуддан Чингизхон томонидан Шимолий забот этилганлигини билгач, бошқа маълумотлар, яъни Чингизхон империяси, унинг шон-шухрати тўғрисида ҳам қисман маълумотларга эга бўлади.

Шунингдек, Хоразмшоҳ айтадики, бу аҳмоқ нега мени “ўз ўғлим” деб атаган, ҳамда унинг сўзларидан мен унга тобъе эканман, ким у ўзи? , деб жаҳл қилади. Энг асосийси, у Чингизхон кўшинлари сони, уларнинг ҳарбий маҳорати тўғрисида ҳам роса қизикади. Хоразмшоҳнинг жаҳли чиққанлигидан ва вазият борган сари жиддий тус олаётганидан хавотирга тушган Маҳмуд, ўз жонини сақлаб қолиб, вазиятдан соғ-саломат қутулиш учун шундай жавоб қилади, “Хоразмшоҳ Султонни кўшинларига қараганда, Чингизхоннинг жангчилари худди битта отлик аскарга ўхшайди”, деб, уни тинчлантириб юпатишга ҳаракат қилади [6].

Ушбу жавобдан қониққан Хоразмшоҳ Муҳаммад, тинчлик сулҳи тузишга рози бўлади. Бу келтирилган ҳикоя маъносидан шуни англаб олиш мумкинки, Хоразмшоҳ ўзининг мусулмонлари, Мўғул “кофирлар” хонидан элчилик вазифасини ўз зиммасига олганлиги, ҳамда Чингизхон, Хоразмшоҳни ўз хатида “ўз ўғлимдек” ва унга “тобъе” эканлигини баён қилганидан ғазабланади. Шу билан бирга элчилар, хусусан, Маҳмуд Хоразмий, Хоразмшоҳнинг Чингизхон империясининг аниқ мавжуд ҳолати ёки унинг ҳарбий қучлари тўғрисида тасаввурга эга

эмаслигига амин бўлиши лозим эди. Хоразмшоҳнинг, Маҳмудни ўзига “жосуслик” учун ёллашига бўлган истаги, бир қарашда у Маҳмудга ишонмасди (кейинчалик тасдиқланган) содда қилиб айтганда, Хоразмшоҳнинг Мўғулистонда ишончли одамлари “жосуслари” йўқлиги билан ифодаланган. Мана шундай аҳволда, Хоразмшоҳни Чингизхон билан уруш олиб боришга ишониш жуда қийин эди. В.В.Бартольд таъкидлаганидек, Хоразмшоҳ Муҳаммадда Хитойни забт этиш истаги бўлган [7].

Шундай савол туғилади, Чингизхончи? Бартольд шундай тахмин қилади, “бу йилларда Чингизхон ушбу заифликни (Хоразмшоҳ давлати) ҳали ҳам билмаганлиги ва урушга тайёргарлик сифатида у Хоразмшоҳнинг ҳарбий қудрати тўғрисида жуда юқори фикрга эга бўлган” [8]. Аммо бу ақлга сиғмайдиган фикр эди. Чингизхоннинг мўғуллар ва Хитой билан савдо-сотик қилган Ўрта Осиёнинг йирик савдогарлари билан яқин алоқаларини, шунингдек унинг бош қароргоҳида Ўрта Осиёдан мўғуларга ўтиб кетган хоразмшоҳлар ҳокимиятининг ички ҳолатини яхши биладиган қочоқ феодаллар борлигини ҳисобга олсак, уруш бошланишидан бир-икки йиллар олдин, Чингизхон бу одамлардан унга керак бўлган маълумотларни ололмаганлиги тасаввур қилиш жуда қийиндир.

Келтирилган манбалар маълумотлари яхшилаб таҳлил қилинганида, шунга амин бўламизки, Чингизхон, Хоразмшоҳ Муҳаммад давлатининг куч қудрати, феодал оксуяклари ва онаси Туркон Хотун билан ўрталарида тез-тез юзага келиб турган зиддиятдан жуда ҳам яхши хабардор бўлган. Натижада у ушбу маълумотларни ўз мақсадлари йўлида фойдаланди.

Чингизхон томонидан Ўрта Осиёга жўнатилган савдо қарвони билан элчиларидан фақат битта элчи омон қолиб, қочиб қолади ва қарвон аёвсиз равишда Ўтрор ҳокими Иналчукхон томонидан талон-тарож қилиниб, ҳамма оммавий қатл этилганлигидан хабардор бўлган Чингизхон ғазаб отига минади.

Насавийнинг ёзишича, Иналчукхон, Хоразмшоҳ тоғасининг ўғли бўлиб, Ўтрорда Муҳаммад Оловиддиннинг энг ишончли вакили эди. Иналчукхон ихтиёрида 20 минг отлик қўшин бўлиб, жуда ҳам разил, пасткаш одам эди. У ҳудудидан ўтган савдо қарвонига хужум қилиб, ундаги бой маҳсулотларга эгалик қилиш жону дили бўлган. Иналчукхон, Хоразмшоҳга ёлғон билан суғорилган хат юборади. У ушбу хатида, Ўтрорга келган савдогар кўринишидаги одамлар, аслида савдогарлар эмас, улар асли оддий халқдан бўлиб, савдо-сотик ишларини умуман тушунмайдиганлар бўлиб, ўз касб-корларига таъллуқли бўлмаган маълумотлар йиғиш билан қизиқишмоқда, деган маълумотлар олдим, яъни ушбу савдогар деганлар Ўтрор халқиға, сизлар бепарвосизлар ва яқин орада сизларга шундай ҳалокат келадики, ҳеч бир жонзот унга қарши тура олмайди. Иналчукхон бу бадбахт одамларга қарши юқоридаги айбловларни илгари суриб, хоразмшоҳни огоҳлантиради. Ўз ўрнида Султон Иналчукхонга улардан эҳтиёт бўлишни ва ҳақиқий ҳолатларга аниқлик киритиш учун сўроқ қилишни буюради. Ушбу топшириқни олиб Иналчукхон ҳамма савдогар, элчиларни қўлга олади. Шундан кейин улар изсиз йўқолади, олиб келинган буюмлар олиб қўйилади[9].

Рашид-ид-дин ва Жувайнилар ўз эслатмаларида эса, савдогарлар Иналчукхон томонидан “жосус” деб эмас, балки савдогарлардан бири (ҳинд савдогари) ҳурматсизлик қилган ҳамда савдогарларнинг маҳсулотига эгалик қилиш мақсадида, қилинган ҳаракат эди дейилади. Ушбу муалифлар Чингизийларнинг тарихга оид воқеликларини фақат бир ёқлама ёритишади [10]. Насавий ҳам ҳақиқатдан, Иналчукхонни ҳатти-ҳаракатларида очкўзлик аломатлари бор деб тушунтириб, гарчи у савдогарларни “жосус”лик ва ваҳима ичида айблаган бўлса ҳам у бу айбловни ёлғон деб билади.

Насавий, Хоразмшоҳ Жалолиддиннинг саройидаги котиб эди (1221-1231 йй). У ўз хўжайини билан бирга Туркон хотунга қарши душманларча муносабатда бўлиб, айбни Туркон хотун гуруҳига ва айнан унинг суюкли жияни Иналчукхонга қўйишга ҳаракат қилди. Бизнинг фикримизча, Иналчукхоннинг Мўғулистондан Ўтрорга келган савдогарларга қарши айбловлари асоссиз эди. Насавий ҳикоясидан шулар аниқ бўлдики, Иналчукхон, савдо қарвони савдогарларини, “Ўтрор аҳолисини бошига яқинлашиб келаётган офат билан кўрkitганлигини, яъни мўғуллар босқинини айтганликда айблайди”. Шулар аниқки, қаршилиқ қилиш истагини қилдириш учун “омма орасида ваҳима кўзғаш” Чингизхоннинг бирор давлатга босқинчилик юришидан олдинги севимли усулларида бири эди.

Форс “шеър тузиш” китоби муаллифи Муҳаммад ибн Кайс Розиннинг қайд этиб қолдирган сўзларига эътибор берсак, Чингизхон, Хоразмшоҳ Муҳаммадга қарши уруш эълон қилишдан олдин, Ўрта Осиё шаҳарларида Мўғул-татарларнинг даҳшатли босқини ҳақида қоронғу миш-

мишлар бўлиб, ваҳимага тушган кўплаб одамлар Ғарбга қочиб кетишган. Хаттоки, Розийнинг ўзи ҳам Форс ўлкасига қочиб ўтишга мажбур бўлади [11]. Бу миш-мишлар Чингизхоннинг Ўрта Осиёдаги махфий агентлари томонидан уюштирилиб, бундай махфий айғокчиларининг асосий қисмини савдогарлар ташкил этарди.

Насавий ва Розийнинг юқоридаги хабарларини таққослаб, Ўтрорга келган савдогарлар ваҳима миш-мишларни тарқатиб, Чингизхоннинг вазифасини бажардилар, деган хулосага келишимиз мумкин. Демак, Ўтрорга ташриф буюрган савдогарлар тўдаси ҳақиқатдан ҳам – “жосус”ликда айбланиши ёлғон бўлмаган.

Энди, бу савдогарлар ким эди? Ушбу савдогарлар, мовароуннахрлик мусулмонлар бўлиб, Мўғулистонга қисқа муддатли сафардан қайтишган эди. Шу ерда, Бартольд, Жувойни томонидан келтирилган кичик, лекин жуда муҳим манбага эътибор қаратмайди. Жувойни шундай маълумот қолдиради. Ушбу савдогарлар қайтганларидан кейин Чингизхон амри ила, ўғиллари ва қўл остидаги амирлардан ва ҳарбий лашкарбошиларида ўзларига тегишли бўлган қавмдаги қабиладоларидан 2-3 тадан савдогарларни ёллаб, уларга олтин болиш ва кумуш қўймалари тақдим этилиб, Хоразмшоҳ Муҳаммад давлатига юборилади. Мақсад ушбу берилган олтин, кумушларга ўша давлат ҳудудидан қиммат ва ноёб моллар олиб қайтишга амр қилинади. Ушбу амрга биноан ҳар бир киши биттадан - иккитагача одамларини ўз қабиласидан (қавм) жўнатишди [12].

Шундай қилиб, Ўтрорга жўнатилган савдогарлар фақат Ўрта Осиёлик мусулмонлар бўлмасдан уларнинг орасида турклар, мўғуллар ва бир овоз билан айтганда Чингизхонга тегишли қавмлардан вакиллар, яъни кўчманчи жангчилар ҳам бор эди. Ушбу савдо қарвонидагиларга, Хоразмшоҳ Муҳаммад мамлакатидан бориб қимматбаҳо моллар сотиб олиш топшириғидан ташқари, ушбу юртдаги аҳоли яшаш тарзи, уларнинг Султонида бўлган муносабатлари, ҳамда энг асосийси Султон қўшинларининг ҳарбий салоҳияти тўғрисида тўлиқ маълумотлар олиш юклатилган эди.

Шундан келиб чиқиб, Иналчукхон савдогарларга қўйган айби ўз тасдиғини топади. Энди шундай савол туғилади, нима учун Иналчукхон айнан Мўғулистондан келган савдо қарвондагиларга нисбатан разиллик йўлини тутди, нима учун ушбу қарвондагилар аёвсиз калтакланди? Унинг бу ҳаракати мусулмон давлатларида кам учрайдиган ҳолат эди. Нега айнан Иналчукхон олдин келган савдо қарвонларига нисбатан ўз разиллигини ва очкўзликларини кўрсатмади? Бунинг изоҳини ушбу савдо қарвонининг ғайриоддий таркиби ва ғайриоддий ҳатти-ҳаракатларида аниқ излаш керак бўлади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. В.В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Часть вторая. –С. 460-474.
2. В.В.Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. –С. 461-462, 467.
3. В.В.Бартольд, Туркестан.... –С. 465.
4. В.В.Бартольд, Туркестан.... –С. 466.
5. В.В.Бартольд, Туркестан.... –С. 468.
6. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. –Москва, 1996. –С. 72-73.
7. В.В.Бартольд, Туркестан.... –С. 460.
8. В.В.Бартольд, Туркестан.... –С. 467.
9. Шихаб ад-дин ан-Насави. –С. 74.
10. Рашид ад-дин. Сборник летописей. Том 1. Книга 2, М-Л. 1952. –С. 187-188.
11. Muhammed Ibn Qaisar – Raz I, Kitab al-mujam..., ed. E.G. Browne, Leiden – London, 1910,- GMS, XI. –С. 3.
12. Ала ад-дин Ата Мелик Джувейни. Чингизхан. История завоевателя мира. Москва, 2004. –С. 60.

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ КУРАШИ ТАРАҚҚИЁТИ ВА ТАРИХИЙ БОСҚИЧЛАРИ

Алмурудова Роҳатой Мусурмон қизи
Термиз давлат университети
тарихи кафедраси илмий тадқиқотчиси

Аннотация: Мақолада Мустақиллик шарофати туфайли ўзбек кураши оламшумул мавқега эга бўлганлиги, буюк аждодларимиз руҳини шод этиб, азал - азалдан халқимиз ғурурига айланиб қолган Ўзбек курашининг жаҳон майдонига чиқиши, унинг тан олинishi тўғрисида сўз юритилади. Ўзбек миллий кураши жаҳон спорти ичида кенг ривожланиб бораётган тури бўлиб, қисқа вақт ичида юксалиш омиллари билан жаҳонни ривожланган мамлакатларида олган ўринлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: миллий кураш, жаҳон спорти, спорт соҳаси, Миллий Кураш Федерацияси, ўзбек кураши, «ҳалол», «ёнбош», «чала».

Аннотация: В статье говорится, что благодаря независимости узбекская борьба “Кураш” приобрела мировой статус, и сегодня стала гордостью нашего народа и радующая дух наших великих предков, вышла на мировую арену и ее признание сделало нас всех очень счастливыми. Узбекская национальная борьба является широко развивающимся видом мирового спорта и за короткий срок привлекла своими факторами роста развитые страны мира.

Ключевые слова: национальная борьба, мировой спорт, спортивная площадка, Национальная федерация борьбы, узбекская борьба, «честная», «боковая», «чала».

Abstract: Due to the honor of independence, Uzbek wrestling has gained a global status, and today, Uzbek wrestling, which has become the pride of our people since time immemorial, has made us happy. Uzbek national wrestling is a widely developing type of world sport, and in a short period of time, it has attracted the developed countries of the world with its growth factors.

Keywords: national wrestling, world sport, sports field, National Wrestling Federation, Uzbek wrestling, «honest», «sideways», «chala».

Ўзбек миллий кураши жаҳон спорти ичида кенг ривожланиб бораётган тури бўлиб, қисқа вақт ичида юксалиш омиллари билан жаҳонни ривожланган мамлакатларни ўзига жалб этди. Мустақиллик шарофати туфайли ўзбек кураши оламшумул мавқега эга бўлиб, бугун буюк аждодларимиз руҳини шод этиб, азал - азалдан халқимиз ғурурига айланиб қолган Ўзбек курашининг жаҳон майдонига чиқиши, унинг тан олинishi барчамизни бағоят қувонтирди [1.5].

Мамлакатимизда спорт соҳасида амалга оширилган ислохатлар туфайли 1992 йилда бу жараёни амалга оширадиган ишчи кучи - Миллий Кураш Федерацияси ташкил этилди. Федерациянинг меъёрий ҳужжатлари тасдиқланиб, кураш жонқуярларининг ташаббускор йиғилиши ўтказилди. Умуман олганда ўзбек курашининг ривожланиш жараёни бир-неча босқичдан иборат.

Биринчи босқич 1992 - 1998 йилларни ўз ичига олиб, унинг мақсади курашни спорт тури сифатида шакллантириш ва уни халқаро доирага олиб чиқиш учун асос яратишдан иборат эди. Бунинг учун биринчи навбатда курашнинг янги қоидаларини татбиқ қилиш, уларни жаҳон мамлакатларида тарғиб қилишдан иборат эди.

Кураш қоидалари аждодларимизнинг урф-одатлари, удумлари, ишлатган атамалари асосида содда ва оддий қилиб ишлаб чиқилди. Полвонларнинг ижобий ҳаракати «ҳалол», «ёнбош», «чала» атамаларини ишлатиш билан баҳоланиб, томошабинлар томонидан тез ва осон ўзлаштириб олинади. Энг асосийси, спорт тарихида биринчи марта кураш қоидасида 36 ёшдан 65 ёшгача ва ундан катта ёшдаги тоифалари киритилиши курашнинг обрў-эътиборини кўтариб юборди, чунки кўплаб ёши улуғ полвонлар мусобакаларда катнашишдан умидини узган эдилар [2.15].

Ана шу қоидалар асосида 1992 йилдан миллий курашимиз бўйича ўтмишда яшаб ўтган барча паҳлавонлар, улуғ алломалар хотирасига бағишлаб нуфузли халқаро мусобакалар бошланиб кетди. Қоракўлда Турсун ота, Шаҳрисабзда Амир Темур, Сурхондарёда Ат-Термизий, Бухорода Баҳовуддин Нақшбанд, Андижонда Бобур Мирзо, Хоразмда Паҳлавон Маҳмуд номли Президент соврини учун ўтказилган халқаро турнирлар ўзбек курашининг юксак даражага кўтарилишига, жаҳон спорти оламига янги спорт тури бўлиб киришига катта хисса қўшди [3.34]. Албатта, курашимизни жаҳон майдонига олиб чиқиш, уни дунёга танитиш

учун бу етарли эмас эди. Шу сабабли кураш мутахассислари ва жонкуярлари Жанубий Корея (1992), Канада ва Литва (1993), Япония (1994), Ирландия ва Ҳиндистон (1995), Атланта (1996), Москва ва Монако (1998) каби давлатларда ўтказилган йирик спорт анжуманларида тўпланган мухлисларга ўзбек кураши ҳақида атрофлича маълумотлар бериб, кўргазмали чиқишлар намоиш этди [4].

Иккинчи босқич 1998 - 2005 йилларни ўз ичига олиб, мақсади жаҳон чемпионатлари, халқаро мусобақалар ташкил этиб, жаҳонда кураш бўйича ўз тизимини яратиш эди.

Тинимсиз меҳнат ва изланишлар бекор кетмади. 1998 йилнинг 6 сентяб-рида миллий курашимиз тарихига оламшумул воқеа бўлиб кирди. Лотин Америкаси, Европа ва Осиё қитъасининг 28 давлатидан келган вакиллар иштирокида Тошкентда бўлиб ўтган таъсис конгрессида Кураш Халқаро Ассоциацияси (КХА) тузилганлиги, халқимизнинг миллий қадрияти «Кураш» номи билан халқаро спорт майдонига чиққанлиги эътироф этилди [5.32].

Курашнинг жаҳонга юз тутишини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаган Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримов КХАнинг доимий Фахрий Президенти, кураш қонун-қоидаларни ишлаб чиққан, кураш асосчиларидан бири Комилжон Юсупов Ассоциация Президенти этиб сайланди.

Бу ижобий ишларнинг мантикий давоми сифатида 1999 йил 1 февралда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Халқаро Кураш Ассоциациясини қўллаб-қувватлаш ҳақидаги» фармони имзоланди. Ўз вақтида қабул қилинган бу фармон ўзбек курашининг бутун жаҳонда кенг қулоқ ёйишига хизмат қилмоқда. Шу йил Ўзбекистон тарихида илк бор «Юнусобод» спорт мажмуида кураш бўйича 1-жаҳон чемпионати бўлиб ўтди [6.15].

Бу даврда ХКА аъзолари бўлган 6 та давлат - Япония, Венгрия, Ҳиндистон, Польша, Россия, Болгария Миллий федерациялари президентлари таъсисчилигида Жаҳон курашни ривожлантириш жамғармаси ташкил этилган. Жамғарманинг асосий мақсад ва вазифаларига жаҳонда курашнинг ривожланишига молиявий томондан кўмаклашиш, ХКАнинг тақвимий режасидаги жаҳон, қитъа чемпионатлари, халқаро турнирларни ташкил этиш ва ўтказишда асосий молиявий-ташкилий таъминотчи вазифасини бажаради.

2000 йил спорт оламида ўзбек кураши довуғининг ортиши ва ривожланишда муҳим бурилиш нуқтаси бўлди, чунки бу вақтга келиб у ҳар томонлама такомиллашиб, халқаро спорт ўйинлари қаторидан муносиб ўрин эгаллади ва мутахассислар томонидан «XXI аср спорти» деб эътироф этилди. Шу даврда ХКА Ижроия кўмитасининг йиғилишида 13 мамлакатнинг кўзга кўринган сиёсат ва спорт арбоблари иштирок этди ва «Бутун дунёда курашни ривожлантириш Дастури» қабул қилинди [7.8].

Курашни жаҳонга янада кенгроқ ёйиш, нуфузини ошириш ва Олимпия ўйинлари қаторига киритиш кўп жиҳатдан шу соҳанинг етук, малакали мутахассисларини тайёрлашга боғлиқ. ХКА ва унинг таркибидаги 10 мамлакат президентларининг таъсисчилиги асосида 2001 йилда Халқаро Кураш Институти (ХКИ) тузилди. Институтнинг асосий мақсади - Ўзбек курашини ривожлантириш ва бутун жаҳонда оммалаштиришга кўмаклашадиган малакали мутахассислар тайёрлаш ва қайта тайёрлашдир.

2002 йил 23 февралда юртимиз курашчилари Берлинда ўтказилган Германия чемпионатида иштирок этиши икки мамлакат ўртасидаги халқаро спорт алоқаларининг янада мустаҳкамланишига асос бўлди. Шу йил Германия Олимпия институтида «Ўзбекистон мамлакати - ўзини спортини намоиш этади» мавзусида семинар ўтказилди [8.26].

2003 йилда ХКА Осиё Олимпия Кенгаши Низомига ўзгартириш киритиб, ўзбек кураши Осиё спорти сифатида эътироф этилди ва Осиё ўйинлари дастурига киритилишига муваффақ бўлди. Шарқ мамлакатлари билан халқаро спорт алоқалари яхши ўрнатилганлиги сабабли Миср, Бирлашган Араб Амирлиги, Қувайт ва бошқа мамлакатларда ўзбек миллий кураши федерациялари ташкил этилди [9].

Учинчи босқич ўз ичига 2005 - 2015 йилларни олиб, асосий мақсади ХКАнинг халқаро ва қитъавий спорт ташкилотлари билан алоқаларни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, курашни спорт тури сифатида Олимпия ва Осиё ўйинлари дастурига киритишдан иборат.

Ўзининг энг олий мақсади йўлидан аниқ қадам босаётган ХКА жонкуярлари Халқаро Олимпия Кўмитаси раҳбарлари билан музокараларни бошлади. 2005 йилнинг май ва июль ойлари ХОҚ штаб-квартираси жойлашган Лозанна шаҳрида ХКА президенти К. Юсупов ХОҚ президенти Жак Рогге билан учрашди. Шу кунларда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва Миллий Олимпия Кўмитаси билан ХОҚнинг Олимпия музейида курашга ва унинг тарихига

бағишланган бир йиллик кўргазма иш бошлади [10.36].

Халқаро Олимпия Хартиясига кўра, янги спорт турини Олимпия ўйинлари дастурига киритиш учун ХОК амалдаги 114 нафар аъзосидан 50 фоизи шу спорт турини ёклаши зарур. Шу сабабли ХКА Курашни халқаро майдонда қўллаб-қувватлаш ва оммалаштириш мақсадида, ХОКнинг 30 дан ортиқ амалдаги аъзолари ва раҳбарлари билан музокаралар ўтказилди.

Шу кунгача дунёнинг бир нечта мамлакатларида 1000 ортиқ турли даражадаги халқаро турнирлар ташкил этилди. Жаҳон ва Осиё чемпионатларидан ташқари Буюк Британия, Греция ва Францияда «Ислом Каримов», Туркияда «Босфорс» ва Эронда «Пуриёивалий» халқаро турнирлари ўтказилади [11.45].

ХКАнинг жаҳоннинг барча қитъаларида 117 та кураш федерациялари ташкил этилган ва уларнинг сафи кундан-кунга кўпаймоқда. Бу ўринда Осиё, Европа, Африка ва Жанубий Америка қитъаси давлатлари билан бўлаётган ҳамкорликни алоҳида таъкидлаш жоиз. Бундан ташқари, ХКА ЮНЕСКО қошидаги «Жисмоний тарбия ва спорт фани халқаро кенгаши» аъзосидир. Курашнинг жаҳондаги нуфузини янада ошириш мақсадида Ассоциациянинг олий нишони - «ХКА Олтин ордени» таъсис этилган. Унинг биринчи соҳиби Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислом Каримов, сўнгра Ҳиндистон Миллий конгресси партияси етакчиси Соня Ганди, ХОК президенти Жак Рогге, ООК президенти Шайх Аҳмад Ал-Фаҳд Ас-Сабаҳ, Бутунжаҳон Олимпия Ассоциацияси ва бошқа кўзга кўринган инсонлар сазовор бўлди [12].

1992 йилда миллий ўзбек кураши нафақат она диёримизда, балки чет элларда ҳам ривожлантирилиб, натижада курашни ҳақиқий халқаро спорт турига айлантириш кейинчалик эса олимпиада ўйинлари дастурига киритиш масласи долзарб масала ҳисобланди. Миллий кураш кўмитаси раиси Комил Юсупов бошчилигидаги фаоллар гуруҳи ўзбек курашини халқаро миқёсда ривожлантиришга қаратилган фаолиятни бошлаб юбордилар. Улар томонидан Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида уюштирилган қатор йирик мусобақалар муваффақияти ҳақиқатдан ҳам барчани ҳайратга солди [13.15].

Мамлакатнинг турли чеккаларидан келган минглаб курашчилар мусобақаларда иштирок этиш истагини билдирган бўлса миллионлаб кураш ишқибозлари ушбу жозибали мусобақалардан баҳра олиш иштиёқида республика бўйлаб стадионларни тўлдирдилар.

Кураш фаоларининг саъйи-ҳаракатлари Ўзбекистон билан чегараланиб қолмади. Улар 1992 йилдан бошлаб Жанубий Корея, Канада, Япония, Ҳиндистон, АҚШ, Монако ва Россияда ўтказилган қатор нуфузли спорт анжуманларида ўзбек курашини танитишга қаратилган тадбирларга бош қош бўлдилар [14].

Ушбу саъй-ҳаракатлар натижасида Ўзбекистон пойтахти Тошкентда бўлиб ўтган кураш бўйича биринчи халқаро мусобақаларда дунёнинг 30 га яқин мамлакати вакиллари иштирок этдилар. Тошкент марказида 30 минг кишига мўлжалланган стадион томошабинларга тўлиб кетди. Ўзбекистон ва унинг ташқарисидagi миллионлаб телетомашабинлар телевизорда батафсил олиб кўрсатилган мусобақаларни яқиндан кузатиб бордилар. Ўзбекистон Президенти соврини тикилган биринчи халқаро мусобақа муваффақиятли ўтди. Турк спортчиси Салим Татароглу мусобақа ғолиби бўлди [15.8].

Биринчи халқаро мусобақа билан бир пайтда мамлакат яна бир муҳим тарихий воқеанинг гувоҳи бўлди. 1998 йилнинг 6 сентябрида Европа, Осиё ва Американинг 28 мамлакати вакиллари Халқаро Кураш Уюшмасига асос солдилар. ХКУ халқаро миқёсда ўзбек курашини намоён этувчи расмий ташкилотга айланди. Дастлабки таъсис конгресси давомида янги халқаро спорт ташкилотининг низоми тасдиқланди, Курашнинг халқаро қоидалари қабул қилинди ҳамда ХКУнинг бошқаруви органи Ижроия кўмитаси сайланди. Курашни халқаро миқёсда ривожлантириш ғоясининг дастлабки ташаббускори. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримов ХКУнинг Фахрий Президенти лавозимига сайланди. Кураш халқаро қоидалари муаллифи Комил Юсупов эса ХКУ Президенти этиб сайланди. Ташкилот ижроия кўмитаси 15 кишидан иборат бўлиб, кўмита аъзолари ХКУ конгресси томонидан кўпчилик овоз асосида тўрт йил муддатга сайланадилар. Улар, шунингдек, қайта сайланиш ҳуқуқига ҳам эгадирлар. 1999 йилда Тошкент яна бир оламшумул воқеанинг гувоҳига айланди - шу йили бўлиб ўтган кураш бўйича биринчи жаҳон чемпионатида Европа, Осиё, Африка, шимолий ва жанубий Америка қитъаларининг 48 мамлакати вакиллари иштирок этди [16.5]. Янги спорт тури бўйича биринчи марта ўтказилаётган жаҳон чемпионатида шунча давлат вакиллари иштирок этиши спорт оламида оламшумул воқеа бўлди. Чемпионатнинг очилиш маросимида Ўзбекистон давлат раҳбари, ХКУ фахрий Президенти Ислом Каримов ўзбек кураши ушбу азим

ўлка халқи табиатига хос бўлган мардлик, жасурлик, ўз рақибига бўлган меҳр оқибат, адолат, ҳаққонийлик ва инсонпарварлик каби хислатларни ўзида мужассам этганини қайд этди. Ушбу хислатларни ўзида мужассам этган спорт тури эса жаҳон миқёсида хайрихоҳлик ила кутиб олиниши ва қўллаб-қувватланиши муқаррардир [17].

Ўзбекистоннинг томошабинлар билан тўлиб тошган стадионлари ажойиб манзаранинг гувоҳи бўлдилар 50 дан ортиқ мамлакатлардан ташриф буюрган юзлаб курашчилар ушбу беллашув тури бўйича жаҳонда тенги йўқ эканликларини исботлаш учун гиламга тушдилар.

Мусобақалар уч вазн тоифасида ўтказилди -73,90 килограмм ва мутлоқ вазн. Беллашувлар жуда ҳам завқли шу билан бирга қизгин руҳда ўтди. Мусобақа натижаларига қўра уччала вазн тоифасида ҳам Ўзбекистонлик курашчиларнинг ғолиблик шохсупасига кўтарилганлигида алоҳида маъно бор. Ўшандан буён ХКУ йиллик асосда катталар орасида жаҳон чемпионати беллашувларини мунтазам ўтказиб келмоқда. Кураш бўйича жаҳон биринчилиги Тошкентда, Иккинчиси Анталияда, учинчиси Будапештда, тўртинчиси Ереванда, бешинчиси яна Тошкентда, олтинчиси Улан-Баторда, еттинчиси Алушта шаҳрида бўлиб ўтди. Бундай йирик мусобақаларда Ўзбекистонлик полвонлардан Ақобир Қурбонов, Камол Муродов, Тоштемир Муҳаммадиев, Махтумқули Маҳмудов, Баҳром Авазов, Исоқ Аҳмедов, Фурқат Маматов, Рамзиддин Саидов, Абдулла Тангриевлар жаҳон биринчиликларининг олтин медалини қўлга киритдилар [18.6].

Ўзбек курашининг жаҳон бўйлаб парвози бошланган кундан, хотин-қизлар кураши ҳам шиддат билан ривожлана бошлади. 1999 йил 7 июнда Россиянинг Брянск шаҳрида ўтказилган аёллар ўртасидаги халқаро турнир, 2000 йил 6-7 май кунлари Россиянинг Тверь шаҳрида ўғил-қиз ўсимирлар ўртасида биринчи жаҳон чемпионати; 2000 йил 13-17 июл кунлари Туркиянинг Анталия шаҳрида кураш бўйича эркалар ва аёллар ўртасида иккинчи жаҳон чемпионати ўтказилди. 2000 йил 1-3 октябрда Буюк Британиянинг Бедфорд шаҳрида Ислон Каримов халқаро турнири эркалар, аёллар ва фахрийлар ўртасида ўтказилди. 2001 йил 28-29 апрел кунлари Тошкент шаҳрида ўтказилган кураш бўйича Осиё чемпионатида қизлар ҳам қатнашди 2007 йил 13-14 апрел кунлари Термиз шаҳрида Президент соврини учун Ал-Ҳаким Термизий хотирасига бағишланган VIII халқаро турнир билан бирга аёллар ўртасида ҳам биринчи жаҳон чемпионати бўлиб ўтди. 2006 йил 14-16 апрел кунлари Термиз шаҳрида хотин-қизлар ўртасида биринчи марта Ўзбекистон республикаси чемпионати бўлиб ўтди [19.39]. Мусобақада Сурхондарё вилояти терма жамоаси биринчи ўринни эгаллаб Бирлашган Араб амирликларида ўтказиладиган жаҳон чемпионатида йўлланма олишди. Мусобақанинг хотин-қизлар баҳсида ҳамюрларимиз Муқаддас Кубеева, Ўғилой Нуралиева, Севара Дехқоновалар биринчи, Шоҳида Назарова иккинчи ўринни эгаллади [20.21].

Хулоса қилиб қайд этиш кераки, илмий тадқиқотлар жараёнида аниқланган тарихий манбалар асосида миллий кураш мусобақалар ўзига хос тарихий жараёнларда мамлакатимизнинг спорт соҳасидаги халқаро нуфузини ошишга алоҳида хизмат қилган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбек кураши довуғи. - Тошкент, 2002. - Б. 5.
2. Сурхондарё вилояти ҳокимлиги жорий архиви. 1993 йил февраль. №-3 баённома. Б-15.
3. Сурхондарё вилояти ҳокимлиги жорий архиви. 1993 йил май. №-5 баённома. Б-34.
4. Жума Тошпўлатовнинг “Ўзбек кураши”, Тошкент. 2000.
5. Сурхондарё вилояти спорт қўмитаси жорий архиви. 1998 йил апрель. №-12 баённома. Б-32.
6. Сурхондарё вилояти спорт қўмитаси жорий архиви. 1999 йил июнь. №-5 баённома. Б-15.
7. Сурхондарё вилояти спорт қўмитаси жорий архиви. 1999 йил август. №-9 баённома. Б-8.
8. Сурхондарё вилояти ҳокимлиги жорий архиви. 2003 йил ноябрь. №-6 баённома. Б.26.
9. Жума Тошпўлатов ва Рўзикул Мустафақуловнинг “Алпомишлар афсона эмас”, Тошкент. “Янги аср авлоди”. 2007.
10. Сурхондарё вилояти спорт қўмитаси жорий архиви. 2015 йил март. №-3 баённома. Б-36.
11. Сурхондарё вилояти спорт қўмитаси жорий архиви. 2015 йил май. 5 баённома. Б-45.
12. Жума Тошпўлатов ва Абдурасул Жумақулнинг Сурхон полвонлари”, Термиз, “Жайхун” 1995.
13. Сурхондарё вилояти ҳокимлиги жорий архиви. 1993 йил март. №-3 баённома. Б-15.

14. Жума Тошпўлатов ва Рўзикул Мустафақуловнинг “Алпомишлар афсона эмас”, Тошкент. “Янги аср авлоди”. 2007.
15. Сурхондарё вилояти спорт кўмитаси жорий архиви. 2000 йил апрель. №-4 баённома. Б-8.
16. Сурхондарё вилояти ҳокимлиги жорий архиви. 2001 йил март. №-3 баённома. Б-5.
17. Жума Тошпўлатов ва Рўзикул Мустафақуловнинг “Алпомишлар афсона эмас”, Тошкент. “Янги аср авлоди”. 2007.
18. Сурхондарё вилояти ҳокимлиги жорий архиви. 2001 йил май. №-5 баённома. Б-6.
19. Сурхондарё вилояти ҳокимлиги жорий архиви. 2001 йил сентябрь. №-9 баённома. Б-39.
20. Сурхондарё вилояти ҳокимлиги жорий архиви. 2002 йил апрель. №-3 баённома. Б-21.

ЭТНОГРАФИЯ

СУМАЛАК ТАОМИ СЕМАНТИКАСИ: ЖАМОАВИЙ МУЛОҚОТ ВА МАРОСИМИЙЛИГИ

Қурбонова Манзила Боқиевна

Бухоро давлат университети
Бухоро тарихи кафедраси доценти,
тарих фанлари номзоди

Аннотация: Мақолада Бухоро воҳаси Навоий, Қизилтепа, Шофиркон, Вобкент, Ромитан, Жондор, Когон, Қоракўл, Олот туманлари бир қатор кишлоқлари ўзбек ва тожик аҳолисининг анъанавий маросим таоми сумалакнинг пиширилиши, истеъмоли, таомга хос урф-одат, расм-русум, эътиқодий қарашлар, тушунча ва тасаввурлар, рамзий кўринишлар, этнолокал жиҳатлари этнологик нуқтаи-назардан таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: Наврўз шоҳ таоми, илик узилди, токоферол моддаси, имомлар оши, ўттизмалак, парда тутиш, пири пухта, қайроқ тош, эпитет, қирқ чилтан, ҳосилдорлик култи, аграр магия, этнолокал.

Аннотация: В данной статье научно проанализировано приготовление и употребление с национального блюда сумалак, обычаи, религиозные представления, понятия, символические аспекты, этнологические особенности относящийся к традиционному блюду сумалак узбекского и таджикского населения Бухарского оазиса: Наваи, Кизилтепе, Шафиркана, Вабкенте, Рамитана, Джандара, Кагана, Каракуля, Алата с этнологической точки зрения.

Ключевые слова: Основное блюдо Навруза, срывание костного мозга, вещество токоферол, плов имамов, овсянка, занавески, пири пухта, острый камень, эпитет, Сорок чилтан, культ плодородия, аграрная магия, этнолокальность.

Abstract: In the article, sumalak, that is, the traditional ritual food of the Uzbek and Tajik population in the number of villages of Bukhara, Navoi, Kiziltepa, Shafirkan, Vobkent, Romitan, Jondor, Kagan, Korakul, Alat districts of Bukhara oasis is analysed. Also, the article gives information on the cooking methods, food traditions, customs, ethical views, and imaginations, symbolic appearances, ethnolocal features associated with this meal.

Keywords: the most important meal (king meal) of Navruz, ichak uzdi, tocopherol substance, imams' osh, thirty angels, curtain keeping, piri pukhta, kayrok stone, epithet, forty chiltan, cult of fertility, agrarian magic, ethnolocal.

Анъанавий таом, миллий кийим-кечак, турар жой ва безаклар билан бир қаторда халқ унинг маданияти тўғрисида ўзига хосликларнигина эмас, балки ташқи жиҳатдан тасаввурларга эга бўлишнинг муҳим белгиси ҳисобланади. Хусусан, таом тановули билан боғлиқ анъанани ўрганиш халқ яшаб турган жамият тузилишини чуқурроқ тушунишга ёрдам берса, турли белгиларни ўзида жамлаган тановул одатлари эса ижтимоий муносабатларни тасдиқлашда хизмат қилади.

Пазандалик ҳудудшунослик, маданиятшунослик ёки коммуникация соҳасига тегишли эмас, бироқ таом жамият тарихий тараққиётида ҳудудшунослик, этнография, антропология, маданиятлараро ва шахслараро одамзоднинг мулоқотида нафақат асосий ўринда туради, ҳатто инсониятнинг моддий маданияти муҳим бўлимига тааллуқлидир. Бу соҳанинг адабиёт, дин, ҳатто ахлоқдан ҳам муҳимлиги кам эмас. Шунга кўра тушликсиз суҳбат йўқ, деб бежиз

айтилмайди [27].

Ўзбек халқининг энг мўътабар, тансиқ ва шифобахш баҳорий таомларидан бири сумалак. Ўрта Осиё халқлари орасида сумалак маросим таоми сифатида пиширилганлиги К.Шониёзов [29.126], Н.П.Лобачева [20.16], Н.А.Кисляков [18.251], К.Л.Задыхина [14.394], Н.Г.Борозналар [3.120] томонидан алоҳида қайд этилган. Сумалак пишириш табиатни эъзозлаш ва ҳосилдорлик култи билан боғлиқ кўҳна эътиқодий қарашлар маҳсули бўлиб, деҳқончилик мавсумини бошлаб берадиган қадимий халқ байрами-наврўзнинг шоҳ таомидир [12.125].

Наврўз келиши билан бутун борлиққа ўз таъсирини ўтказганини, табиат ва инсон ўртасида мутаносиблик мавжуд эканлигини ота-боболаримиз қадимдан яхши билганлар. Аждодларимиз бу таомни сабзавот ва ҳўл мевалар пишиб етилмаган эрта кўкламда истеъмол этиш аҳамиятини чуқур тушунганлар. Шунинг учун ҳам бухороликларнинг Наврўз тантаналарида пишириладиган сумалак таоми алоҳида фарқланган.

Табобат нуқтаи-назаридан олганда киши ўзида жамланган витаминларни киш давомида сарфлаб боради. Бу сарфлашлар оқибатида ичак, ошқозон, тана ҳарорати, қон томирларида сусайиш, бўшангликка мойиллик пайдо бўлади. Киши ўзини лоҳас сезади. Кучсиз куёш нурига ҳам дош беролмайди. Бунга ота-боболаримиз “илик узилди маҳал”, дейишади. “Илик узилиш” даврида киши дармонсизланади, тинкаси қуриб ҳолсизланади, уйқуси келади [29]. Доно аждодларимиз инсон вужудида витаминлар танқислиги рўй бериш даврини ўрганиб, ҳисоб-китоб қилган. Бу айни Наврўз кунига тўғри келади ва шу кунга пиширилган сумалак ҳолсизланган танни яна “оёққа” турғазиш, уни янги йилдаги ризқ-рўзига боғлашга хизмат қилади.

Сумалакнинг арпа ва буғдойдан тайёрланган турлари кимёвий таркиби бир-биридан кўп фарқ қилмайди. Буғдой ва арпада токоферол моддаси бўлиб, у фақат ёғда эрийди ва 170 даражада қиздирилганда кислородсиз муҳитда ҳам ўз табиийлигини сақлаб қолади. Олимларнинг фикрича, токоферол моддаси киши организмга шифобахшлиги жиҳатидан “ҳаёт илдизи” женьшеньга яқин турар экан. Сумалак токоферол моддасига бой бўлиб, қон босимини тушириш хусусиятига эга, шунингдек, юрак ва қон ишини яхшилади [20.35,36; 21.303].

Сумалак билан боғлиқ афсона ва ривоятлар Бухоро воҳаси халқлари орасида кенг тарқалган. Афсона ва ривоятлар-бу қадимий жамият дунёқарашининг ўзига хос намоёни бўлиб, дунё тўғрисидаги жамоавий тасаввурни ифодалайди. Шунингдек, афсоналарда ахлоқий қарашлар ҳам ўз аксини топади [23.111].

Таом ҳақидаги машҳур ривоятлардан бирида қадим замонларда бадавлат одамнинг уйида ёйиб қўйган буғдойи ёмғир сувида қолиб, кўкара бошлаган. Бу ҳолатдан саросимага тушган унинг доно хотини кўкарган майсалар илдизи мазасини татиб кўриб, ширинлигига ишонч ҳосил қилгач, уни росса қайнатиб, жуда ширин, тўйимли, одамга куч-қувват берувчи ғаройиб таом пиширган. Шундан сўнг одамлар бу таомни ҳар баҳор айёмида тайёрлашни одат қиладилар. Ушбу ривоят замирида халқ амалиёти ва тажрибаси илмий амалий билишнинг асоси эканлиги ётади. Халқ тажрибада буғдойдан тўйимли таом пиширишни билгач, аста-секин бу мақбул иш миллий маросимга айланган.

Воҳа марказида яшовчи кекса онахонлар “сумалак имомлар оши, уни пиширганимизда имомлар руҳи шод бўлади”,-деб таомга эътиқод қилишади. Бухоро ўзбек, тожик ва эронийлари сумалакни поклик, ҳалоллик, тозаллик рамзи сифатидаги мўъжиза деб билишади. Хусусан, воҳа халқи орасида буғдой аллоҳ томонидан зикр этилган мўъжиза, демак ундан тайёрланадиган таом сумалак ҳам истисносиз мўъжизадир, сингари тасаввурлар кенг тарқалган [8].

Сумалак сўзининг келиб чиқишини воҳа тожиклари “ўттиз малак” - тожикчада “малоика”га боғлайдилар. “Си”-тожикча сўз бўлиб, ўттизни англатади. Шунга мувофиқ ўттиз малоика таом тайёр бўлгунча қозон атрофида парвона бўлиб, сумалакнинг мазали бўлишига ёрдам берар эмиш [31.11]. Таомни сумалакпаз эмас, малоикалар пиширади. Тонг маҳали, ҳамма чарчаб ухлаб қолганда, фаришта-малоикалар сумалакка туз соладилар. Уларнинг қўлидан туз еган сумалак ширин бўлади. Сумалак қутлуғ ош, уни еганлар савоб топади [16.10], деб ишонганлар. “Наврўз ҳақида манзума”да келтирилган қуйидаги байтда ҳам малакларнинг сумалак таомини пиширишларига ишора қилинган:

Наврўз келса суманбар малак,

Икки қўллаб тутар сумалак [22.5]

бу ўз навбатида малаклар ҳақида яратилган афсонанинг ўзига хос вариантыдир.

Бундан ташқари сумалак атамасидаги “Су”- сўзи форсча бўлиб, “томон” маъносини англатади[25.63]. Демак, халқ орасида мазкур таом малак-малоикалар томонидан пиширилган, деб қабул қилиш одатга кирган. Воҳада малак-малоикалар эркак ва аёлга ажратилмаган, уларда нафс бўлмагани учун барча беғубор, пок, эзгу ишларга доимо бош-қош бўлиб, мадад берадилар, деган эътиқодий қарашлар мавжудлиги табиий ҳол. Чунончи, суннийликда малоика-фаришталарга эътиқод қилиш диний қоидалардан биридир [15.505].

Воҳа аҳолиси ушбу таомни пиширишда катта тажриба тўплаган. Бухорода нафақат аёллар, балки эркаклар ҳам сумалак пиширадилар. Таомни тайёрлаш жараёнида маълум таъқиқларга риоя қилинган. Сумалак қозони бошида бемалол юриб қозон, капгир, чўмич ва сумалак учун сарфланадиган маҳсулотларга қўл теккизиш мақомига эга бўлиш учун, аввало аёл ғусл қилган, яъни покиза бўлиши лозим. Покиза бу ерда кенгрок маънода, яъни фақат гигиеник тоза эмас, балки маънан пок бўлган аёллар назарда тутилган. Таомга фақат кекса, тажрибали кайвони аёллар бош-қош бўлсалар, ёш хотин-қизлар яқиндан туриб ёрдамлашганлар. Гоҳо сумалак қозондан тошиб кетгудай бўлса, дарҳол унинг атрофидаги одамлар четлаштирилиб, қозон ости куймаслиги учун ташланган ёнғоқлар ёғоч (фақат ёғоч) капгирда қовланар, кимнингдир нопок назари тушди, деб гумонсирилар эди. Демак, сумалак шу қадар беғубор ва нозик таом эканки, у пишаётганда қозонга нопок юзлар ва кўзларнинг назари тушмаслиги жоиз [11].

Бугдой донини кўкартириш жараёнининг ҳам ўзига хос қоида ва удумлари бўлган. Кузда экилган (тож.тирамойи) оқ бугдой ўриб олиниб, тозаланган ва донлари уй шароитида экилган. Донларни экиш жараёнида воҳанинг маркази ва унга яқин бўлган ҳудудларда нопок кимсаларнинг кўзи ўстириляётган бугдойга тушмаслиги учун “парда тутиш” одатига қатъий риоя қилинган [7]. Майсага ҳар хил сувлар сепилмаган. Когон, Жондор, Шофиркон, Ромитан туманларида фақат ҳалол деб қаралган оқар ариқ ва сой сувлари ишлатилган. Бугдойнинг ниш уриши 2 хил: майда ва йирик шаклда бўлади. Йирик ниш игна бўйи бўлиб, фақат қоронғу жойда ўсиши керак, яшил рангда кирса таом таъми бузилган. Майсалар бўй берганидан сўнг аёллар таомни тайёрлашни бошлаганлар. Бугдой оппоқ ниш уриб кўкариши билан уни гўшт кунда - қийма тахта ёки ўғирда ошпичоқ ёки гўштчоққи билан янчиб, шираси олинган. Етти рақамининг илоҳийлигига ишонч катта бўлгани учун ва воҳанинг деярли ҳамма ҳудудларда шира етти марта сиқиб олинган [13.28]. Сумалакни пиширишда ҳам еттиликка амал қилинган. Ундириш учун ивитиб қўйилган бугдой етти кун тахта устига ёйиб қўйилган ва суви сиқиб олинган.

Майсанинг биринчи шира-шарбатига туз ва сув солинмай хамир қорилган ва зувалачалар ясаб тиндирилган, сўнггра юпқа кулчачалар қилиб қизиб турган ёғга пиширилади. Хамирдан Шофиркон ва Когонда еттита куймон пиширилган. Навоий тумани Ҳазора қишлоғида куймон ширин бўлса, сумалак ҳам тотли бўлади, деб ҳисобланган. Воҳада юпқа, куймон, бўғирсоқ қатлама пишириб, ис чиқариш арвоҳлар руҳини ёд этиш, уларни шоду-хурсандчиликдан хабардор ва рози қилиш деб тушунилган. Ушбу одат Ўрта Осиёнинг бошқа вилоятларида ҳам бўлган [14.409-410; 29.50-51, 55; 27.117-118,256]

Когон тумани қишлоқларида Фотимаи Захро руҳи покига дуои-фотиҳа қилиб ишни бошлаганлар. Сумалакни пишириш учун махсус ер ўчоқ қазилган. Биринчи марта қозонга капгир уриш жараёни фақат кекса, обрўли аёлнинг “пири пухта” ёр бўлсинлар, мадаккор бўлсинлар, бизлар шод бўлайлик”, - деган сўзлари билан бошланган. “Пири пухта воҳа пазандаларининг пири-устози, таом пиширишда доим унга мурожаат қилинган, ундан мадад сўралган. Халқ орасида у “ғойиб бўлган пир, ундан мадад сўраймиз, бизга ёрдам беради”, сингари эътиқодий тасаввурлар тарқалган [9].

Шофиркон тумани қишлоқларида яшовчи тожиклар бу таомни “оши расул” деб атаганлар, бу ерда сумалак пишиб бўлгунга қадар қозоннинг ҳар иккала қулоғига бир тутам ундирилган майса қўйилган. Сумалак пиширишга ёрдамга келган хотин қизлар “хирмонингизга барака” ёки “тоза, янги таом муборақ”, деб қозон қулоғига қўйилган майсани уч марта тавоф қилганлар. Аёллар қозондаги сумалакни қовлаганда “Бисмиллаҳир-Роҳманир-Роҳийм, илоё худойим ҳар йили сумалакка етказсин”, деган ният билан капгирни қўлга олиб, “қанд боғла, асал боғла, қайна сумалак қайна, туя кўз бўлиб қайна”, - деган сўзлар овоз чиқариб айтилган [4]. Гиждувон ва Шофиркон тумани тожиклари сумалакка атаб қуйидаги кўшиқни айтганлар:

Бўйи баҳор аст сумалак,
Оши расул аст сумалак.
Духтар хурад ба шўй рават

Кампир хурад куч гирад.

Таржимаси:

Баҳорим ҳиди сумалак,

Расулим оши сумалак.

Қизлар еса ёрга етсин,

Кампир еса кучга кирсин.

Жондор тумани тожикларида эса ушбу қўшиқнинг қуйидаги варианты учрайди:

Бўйи баҳор аст сумалак,

Қанду-асал аст сумалак.

Сумалак жон сумалак,

Як сола меҳмон сумалак.

Таржимаси:

Баҳорим ҳиди сумалак,

Қанду асалим сумалак.

Сумалагим жон сумалак,

Бир йиллик меҳмон сумалак.

Жондор тумани Мадамбой қишлоғида қозонни қовлаш жараёнининг маълум бир муддатида “суялук, суялук”, яъни “қорадан чиқ” деган сўзлар ишлатилган. Сумалак қорадан чиққач эса “қуялук, қуялук”- “қуйилгин” деб овоз чиқариб қозон қовланади. Бу сўзни сумалак қуюқлашуви, яъни шира – қиём тортиши учун тинмай айтилган[6]. Таом билан “сўзлашув жараёни” удумининг яратилиши асосида қуйидаги мақсад мужассам: жамоанинг бутун диққат-эътибори таомнинг сифатли ва мазали, ҳалол, покиза тайёрланишига қаратилганлиги, тотли сумалакдан ҳамманинг баҳраманд бўлиши, таомни ният қилиб пишираётган алоҳида оила ёки катта жамоанинг муродида етиши кўзланганлигидир.

Сумалак қозонининг таги қуймасин учун майда қайроқ тош баъзи жойларда эса ёнғок солинган. Қозон қовлаганда қайроқ тошлар бир бирига урилиб шақар-шукур овоз чиқарганини аҳоли “тошларнинг аллоҳга зикри”,- деб қабул қилган [5]. Водий ўзбекларида эса бу тошлар хосиятли деб асралган [2.216].

Аввал бошида туя кўз, кейин қўй кўз, охирида балиқ кўзига ўхшаб қозонда қайнаб пишган таомни муродида етди, деб қозон қопқоғи ёпилиши маҳалида уста сумалакпаз жамоани чорлаб қуйидаги дуони айтади: “Ният қилганлар келинлар шайтон йўлини ёпамиз, эрталаб азонда раҳмон йўлини очамиз, еганни тўйдир, хизмат қилганлар муродида етсин, келаси йил ҳаммани сумалакка етказсин”.

Таомнинг ер ўчоққа тайёрланиши ҳам бежиз эмас. Воҳада ер ўчоққа пиширилиб, тупроқ билан қўмилган сумалак ердан куч олади, фойдаси катта, бу тажрибада синалган деб сумалакпаз пазандалар айтишади. Шунга мувофиқ қозон қопқоғи ёпилгач ва албатта тупроқ билан қўмилган.

Таом пишгандан сўнг уни сузишда ҳам ўзига хос одатларга риоя қилинган. Сумалакни фақат кайвони хотин сузган, у “Бисмиллаҳир- Роҳманир-Роҳийм” деб қозон қопқоғини очиб:

Ғойибдан барака,

Беҳиштдан маза.

Менинг қўлим эмас,

Биби Фотимаи- Заҳронинг қўли.

Аллоҳ баракасини берсин, қўп еб тўйсин, деган умидлар билан бу сўзлар айтилган. Воҳада Наврўз айёмида пиширилган таомлар хўжайини Биби Фотимаи-Заҳро деб қабул қилингани учун уни ёд этиб сумалак сузилган. Фотима – Муҳаммад (с.а.в) пайғамбарнинг қизи, Заҳро унинг эпитетидир [29.139]. Воҳа хотин-қизлари турли хил таомларни тайёрлаш жараёнида Фотима-Заҳро руҳидан рамзий маънода мадад сўраш одатига амал қилишган [32:98]. Бу хилдаги одат Ўрта Осиёнинг бошқа минтақасида ҳам учрайди [26.9].

Амударё соҳилларида яшовчи ўзбекларда сумалак дамлаб қўйилганидан кейин кекса аёллар қозон бошида ухлаган. Мана шунда аёллар ҳомийси биби Фотима келиб таомга беш бармоғини изини қўйиб кетади, деб ишонганлар, шунинг учун ҳам қозонни қўриқлаб чиқиб, нопок хотин-қизларни, эркаларни қозонга яқин йўлатмаганлар [14.394]. Олима О.А.Сухареванинг фикрича, ислом дини билан боғлиқ Ўрта Осиё халқлари мифологияси тизимида кенг тарқалган Ҳасан ва Ҳусайннинг онаси, Муҳаммаднинг қизи Фотима образи оммабоплашган [28:30]. Воҳада ҳатто Фотимаи Заҳрони хотирлаш мақсадида алоҳида маросим ҳам ўтказилади [19.33].

Беҳиштдан, яъни жаннатдан ҳамма аъло нарсалар чиққан, сумалак ҳам аъло, бекаму-кўст, сифатли нарсалар қаторида турсин, деган мақсад кўзланган [33.11]. Бухоро воҳасининг кўпгина ҳудудларида сумалак пишаётганда эркаклар умуман қозонга яқинлаштирилмаган. Баъзи ҳудудларда эса (Когон тумани қишлоқларида) сумалак қорадан чиққанидан кейин эркаклар ўтин кўйиш ишларида ёрдамлашганлар. Асосан бу таомни кекса аёллар тайёрлашган. Масалан, Тожикистоннинг Янги Бозор туманида “суманак” маросимида ҳам кекса аёллар бош бўлишган. Болалар қозон атрофида айланиб:

“Суманак дар чўшай мо кафча занем,
Одамо дар хованд мо тафта занем.” [30.159]

Яъни:

“Сумалак қайнайверсин биз кафчани урайлик,
Одамлар ухлайверсин биз тафтини олайлик”,
деб қўшиқ айтишган.

Қоракўл тумани Жигачи қишлоғи аҳли сумалакнинг катта пири деб “қирқ чилтан”ларни тилга олишади. Шунинг учун ҳам сумалак қозони бошига келиб “қирқ чилтанлар ёр бўлсинлар”, деган сўзларни такрорлаш удумига рия қилишади қилишади. Сумалак пишириш жараёнида кун ботиш олдида олов ёқиб, тонг отиб қуёш чиққунча узлуксиз ўтин қалаб турилади. Қирқ чилтанлар эса айна шу жараёнда навбат билан оёқларини ўчоқ олови ўчиб қолмаслиги учун тутиб турармишлар. Таом тайёр бўлгач, қирқ чилтанлар ўчоқдан бус-бутун чиқармиш, сингари ривоят кенг тарқалган [10]. Чилтан-диний тасаввурга кўра-гўё ғайри табиий кучга эга бўлган, кўзга кўринмайдиган, бир-биридан ажралмайдиган афсонавий қирқ рух [24.98]. Пайғамбарнинг “Сизлар кимсизлар?” сўроғига чилтанлар “қирқларингиз, дилу-жони бир кишилармиз”, деб жавоб қилганлар. Бу қирқ биродар мўмин бандалар хизматида доимо тайёр туриши уларнинг ҳаракатидан маълум. Пайғамбар шу қирқ биродар билан рақсу-самоъ қилганлиги тўғрисида ҳам нақллар битилган [1.250].

Поклик ва гўзаллик рамзи сифатида тан олинган биби Фотимаи-Захро ва имомлар рухлари, “пири пухта”, “ўттиз малак”, “қирқ чилтан”лар мададига ишонч воҳа аёллари эътиқоди марказида бўлган.

Воҳа аҳолисининг сумалак таоми билан боғлиқ рамзий қараш, эътиқод ва тасаввурлари кундалик турмушдаги этнофеномениал жиҳатини ташкил этади. Этнограф Г.П.Снесарев [27.211-214] ва фольклоршунос олим М.Жўраев [12.125] сумалак пишириш анъанасининг тарихий асосларини ўсимликларнинг кузда рамзий маънода “ўлиши”, “уйкуга кетиши” ва кўкламда “яна қайта тирилиши” ҳақидаги мифологик эътиқодларга ишониш одатларига боғлайдилар. Н.П.Лобачева эса наврўзнинг маросимий таомлари (нафақат сумалак, умуман барчаси) Ўрта Осиё халқлари ва форсларда ҳосилдорлик култи, аграр магияга тегишли, деб айтади [19.18]. Моддий маданиятнинг муҳим таркибий қисми таом одамзоднинг нафақат витал эҳтиёжини қондирган, балки унинг дунёқарашини ҳам ўзида мужассам этган. Бу фикр сумалак таомига ҳам тегишли.

Бугунги кунда Бухорода наврўз тантаналарида ва мучал маросимларида катта қозонларда сумалак пишириб, қавм-қариндош, кўни-қўшни ва маҳалла аҳлига зиёфат бериш, уни эҳсон сифатида тарқатишнинг анъанавий шакллари давом этмокда [34.37].

Таомнинг мавсумийлиги, яъни аниқ муддат январдан апрель ойигача даврда пиширилиши одатга айланган. Бу воҳанинг об-ҳавоси билан боғлиқ. Ҳаво исиши ва қурт-кумурсқа, хашаротларнинг уйғониши билан ундириладиган буғдой майсасига зарар етказиш ҳисобга олинади ва бу халқ тажрибасида синалган.

Таомнинг тансиқлиги, яъни исталган вақтда тановвул қилиш имконияти йўқлиги ҳам уни алоҳида диққат, эътибор билан тайёрлаш ва тановвул жараёнида исроф қилмаслик, жамоа сарфлаган меҳнатининг қадрига етиш сингари халқимизга хос сифатларни тарбиялайди.

Сумалак худо йўлига эҳсон деб, ният қилиб пиширилсагина худойи таом сифатида халққа тарқатилади. Махсус тажрибали сумалакпаз таомни пишириш учун чақирилади. 20 кг ундирилган буғдойга 1 литр ёғ, 1 кг буғдой ширасига 3 кг.гача ун солинади, демак, 20 кг буғдой ширасига 60 кг ун сарфланади, 300 литргача сув солинади. Таомнинг тайёр ҳолга келишини тезлаштирадиган жараён бу майсанинг маромида етилишига боғлиқ 8-9 кун ичида ундирилган буғдой майсаси етилиши тажрибада синалган. 20 кг ун билан тайёрланган сумалак таоми бир миллион сўмгача ҳаражат қилинади. Ушбу масаллиқлардан жами 150 литрга яқин сумалак таоми тайёр бўлади. Таом косаларга сузилганда, тахминан 75-80 коса ҳажмида бўлади. Ушбу

масаллиқлар катта қозонда, яъни, 200 литрли қозонда яйраб-ўйнаб пишади.

Ҳозирги кунда алоҳида хонадонларда ҳам сумалакни маромига етказиб пиширишга эътибор қаратилган. Бунинг учун сумалакпаз пазанда чақирилса-да, оила аъзолари ҳам бу жараёнда бошидан охиригача иштирок этадилар. Хонадонда, яъни уй шароитида 6 кг буғдой ундириш учун -30 минг сўм (1 кг буғдой 5 минг сўм), 18 кг ун – 72 минг сўм, 0,5 кг ёғ-10 минг сўм, 50 литр сув-30 минг сўм сарфланади, майсани қиймалагичдан ўтказиш учун 15 минг сўм, жами 157 минг сўм оила бюджетидан харажат қилинади. Тайёрланган сумалак масаллиғи 3 та 12 литрли ҳажмдаги челақ миқдорида бўлади. Таом етти соатда пиширилади, тўққиз соат дам берилади. Таомга дам бериш, яъни дамини олиши пазандалар орасида таомнинг муродига етгани деб қабул қилинган.

Сумалак таоми Наврўз тантаналарида жамоаларда, яъни маҳалла, таълим муассасаларида, қавм-қариндошларнинг ҳамжиҳатликда биргалашиб тайёрлаши ўз навбатида унинг маросимийлик хусусияти ва жамоавий мулоқот устунлигини яққол кўрсатади.

Ушбу маросимий таом семантикасини этнологик нуқтаи-назардан таҳлил қилиш жараёнида қуйидаги хулосаларга келинди:

- воҳа аҳолиси дунёқарашида ғайри-табиий кучларга эътиқоднинг мустаҳкамлиги;
- мифологик тасаввурларга ва тушунчаларга ишончнинг бардавомлиги;
- ҳудуд миллий ошхонасида сумалакпазликда хуштаъмлиликнинг ҳукмронлиги;
- таомланишда алоҳида синчковлик, диққат ва эътиборнинг ажратилганлиги;
- таомни тайёрлаш жараёнидаги ўзига хос рамзийликнинг турли хил шакллари ва мавжудлиги.

Сумалак фақат наврўзнинг шоҳ таомигина эмас, балки меҳр-оқибат, дўстлик, кут-барақа таомидир. Бир пиёла сумалак тановули жараёнида меҳр-мурувват, дўстлик ва биродарлик ҳисси кучаяди, жамоа аҳлининг бир-бирини ҳурмат қилиш ва қадрига етиш каби инсоний фазилатлари ортади. Сумалакпазлик жараёнида шаклланган халқона урф-одатлар: таомни эзгу-ниятлар асосида (бу ўринда ҳар бир оиланинг, жамоанинг нияти назарда тутилмоқда) жамоа бўлиб пишириш, одатга айланган таъқиқларга риоя қилиниши, ҳар бир хонадон “наврўз дастурхони”да, албатта, сумалак таомининг тортилиши, таомни кўпчилик тановул қилиши воҳа аҳолиси кундалик турмушида, дунёқарашида, умуман жамоавий ҳаётида шаклланган этнолокал хусусиятлар бўлиб, бухороликларнинг ўзига хос этник маданиятининг ҳосиласидир. Воҳада сумалак маросимий таоми билан боғлиқ анъаналарнинг бардавомлиги халқимизнинг нафақат Она юртига, балки, миллати, анъаналари ва урф-одатларига садоқат рамзидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Аҳмад Яссавий. “Ҳикматлар”. Т., 1991., -Б.250.
2. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. Т., “Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси” нашриёти. 2007 йил.-Б.216.
3. Борозна Н.Г. Материальная культура узбеков Бабатага и долины Кафирнигана. В книге: -Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. М., 1966. -С.120.
4. Дала ёзувлари. Шофиркон тумани. 1990 йил, август, сентябрь.
5. Дала ёзувлари. Бухоро, Когон, Ромитан, Пешку туманлари. 1991 йил. Январь, февраль, март.
6. Дала ёзувлари. Жондор тумани, Маданбой қишлоғи. 1991 йил, февраль-март.
7. Дала ёзувлари. Жондор тумани. 1991, июнь.
8. Дала ёзувлари. Бухоро, Жондор, Когон, Ромитан туманлари. 1992-1993 йиллар февраль, март.
9. Дала ёзувлари, Бухоро шаҳар. 1992 йил март, апрель.
10. Дала ёзувлари. Қоракўл тумани, Жигачи қишлоғи. 1992 йил, май.
11. Дала ёзувлари. Бухоро, Когон тумани. 1993 йил, сентябрь, октябрь.
12. Жўраев М. Наврўз байрами. Т.”Фан”. 2009.-Б.125.
13. Жўраев Н., Холмухаммедов К. Етти иқлимдаги етилар. Тошкент, 1989. Б.28
14. Задыхина К.Л. Узбеки дельты Аму-Дарьи. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т.1., М.1952. -С.409-410.
15. Задыхина К.Л. Узбеки дельты Аму-дарьи. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Том I. М., 1952.- С.394.

16. Ислом. Энциклопедия. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Т., 2017.-Б.505.
17. Йўлдошев Муқим ўғли Оташ. Наврўз накли.-Т."Ўзбекистон". 1992.-Б.10
18. Кисляков Н.А. Таджики Каратегина и Дарваза. Душанбе, 1976. –С.251.
19. Курбанова М.Б. Биби Фотима в народных верованиях населения Бухары.//Россия-Узбекистан. Международные образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития: сб. материалов международной научной конференции./ Под общ.ред. В.Я.Рушанина: сост. Б.С.Сафаралиев.-Челябинск:ЧГИК. 2019.-С.33. ;Курбанова М.Б. Традиция понимания Фатимы и Захро шиитской общиной Бухары.//Этнос и конфессия. Материалы Восемнадцатых Международных Санкт-Петербургских этнографических чтений. Санкт-Петербург. Изд. ИПЦСПГУТД, 2019. С. 102-104.
20. Лобачева Н.П. Истории календарных обрядов у земледельцев Средней Азии. В книге: Древние обряды верования и культы народов Средней Азии. М. 1986.-С.16.
21. Махмудов А.Сумалакнинг кимёвий таркиби ва тайёрлаш услуби.// Илмий ва адабий-бадиий жариди. Бухоро "Навқирон Бухоро" гуманитар тадқиқотлар маркази. 1992., 4-сон., -Б.35-36.; Махмудов А., Мурдахоева М.И. Технология производства национального сладкого блюда «Сумалак» на основе пророщенного зерна ячменя. Республиканская научно-техническая конференция. Киев, 1991. -С.303
22. Махмуд Ҳасаний. Наврўз ҳақида манзума. // Наврўз ва табиат сирлари.-Т.; "Меҳнат", 1991.-Б.5.
23. Миндон ва миндонликлар. -Т.: "Yangi nashr" 2015.-Б.111.
24. Мирзаев Н. Ўзбек халқи этнографизмларининг изоҳли лугати. Тошкент, 1991.- Б.98.
25. Персидско-русский словарь. Под ред. Ю.А.Рубинчика. В 2-х тт.;3-е изд., М.: «Русский язык», 1985. Т.II. -С.63.
26. Пещерева Е.М. Молочное хозяйство горных таджиков и некоторые связанные с ним обычаи. Т.1927.-С.9.
27. Д.Похлебкин В.В. Кухня века.-М.: 2000.-С.9-10.
28. Снесаров Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.,1969. С.117-118, 256.
29. Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. Т.: АНУзССР. 1960.-С.30.
30. Файзуллаева М.Ҳ. Ўзбек миллий таомлари ва тановул маданияти.(Сурхон воҳаси материаллари асосида).Toshkent 'Tafakkur avlodi.' 2021, -Б.202.
31. Шаниязов К. Узбеки – карлуки. Ташкент, 1965. -С.139.
32. Шермухаммедов Б. Назми халқи бачагонаи тоҷик. Душанбе, 1973. Саҳ.159.
33. Курбанова М.. Беҳишт таоми.//Саодат. Т.1993.-2-3-сонлар.-Б.11.
34. Қурбонова М.Б. Бухоро воҳаси ўзбек та тожикларининг анъанавий таомлари (XIX аср охири-XX аср боши):тарих фанлари номзод. дисс... Т.1994., -Б.98.
35. Қурбонова М. Саодат журнали, 1993 йил. 2-3 сон. -Б.11.
36. Қурбонова М.Б. Бухоро воҳасидаги анъанавий мучал тўйининг ўзига хос жиҳатлари. // Кўҳна ва боқий Бухоро тарихи ҳамда маданий мероси-комил инсон тарбиясида муҳим манба. Республика илмий-амалий конференция материаллари. Бухоро, 2012. –Б.37.

СУРХОН ВОҲАСИДА МАҲАЛЛИЙ АҲОЛИНИ АНТРОПОЛОГИК ҚИЁФАСИ ВА ИЖТИМОЙ ҲОЛАТИ

Туронова Мохидил Турдиевна
Термиз давлат университети
Жаҳон тарихи кафедраси
катта ўқитувчиси, т.ф.б.ф.д (PhD)

Аннотация: Мақолада демографик жараёнларнинг урбанизация даражаси аҳоли тинч яшаши, ижтимоий турмуш тарзида иқтисодий ўсиш омилларини пайдо бўлиши, тиббиёт ва маиший хизматни ошиб бориши аҳоли сонини кўпайишига имконият яратиши тўғрисида сўз юритилади. Демографик жараёнларнинг урбанизация даражасини таҳлил этишда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, аҳолининг антропологик қиёфасини ўрганиш асосида турмуш даражаси, никоҳ, ажралиш, оилавий муносабатларнинг тадрижий таракқиёти билан боғлиқ

ҳисобланади.

Калит сўзлар: маҳаллий аҳоли, демографик жараёнлар, антропологик қиёфа, никоҳ, туғилиш, фарзанд, эркак, аёллар, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси.

Аннотация: В статье говорилось, что уровень урбанизации демографических процессов позволяет населению жить спокойно, появление факторов экономического роста в образе жизни общества, рост здравоохранения и бытовых услуг. При анализе уровня урбанизации демографических процессов следует отметить, что изучение антропологического образа населения связано с уровнем жизни, браком, разводом, постепенным развитием семейных отношений.

Ключевые слова: коренное население, демографические процессы, антропологический образ, брак, рождение, дети, мужчины, женщины, городское и сельское население.

Abstract: The level of urbanization of demographic processes allows the population to live in peace, the emergence of factors of economic growth in the way of social life, the growth of health care and household services. In the analysis of the level of urbanization of demographic processes, it should be noted that the study of the anthropological image of the population is associated with living standards, marriage, divorce, the gradual development of family relationships.

Keywords: indigenous population, demographic processes, anthropological image, marriage, birth, children, men, women, urban and rural population.

Демографик жараёнларнинг урбанизация даражасини таҳлил этишда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, аҳолининг антропологик қиёфасини ўрганиш асосида турмуш даражаси, никоҳ, ажралиш, оилавий муносабатларнинг тадрижий таракқиёти билан боғлиқ ҳисобланади. 1913-1917 ва 1918-1922 йилларда айниқса антропологик қиёфани ўрганишда 50 ёшли аёллар эрлари билан деярли бирга истиқомат қилмаган, чунки, тинимсиз урушлар, ўзаро низолар туфайли эркаклар асосан уруш ҳаракатлардаиштирок эишган. 1939 йил Иккинчи жаҳон уруши арафасида СССР да 43 млн. оила истиқомат қилган. Шаҳарда оила сони қишлоқларга нисбатан 2 марта кам бўлган. XX асрнинг 30-йилларида антропологик қиёфани ўрганишда 43 фоиз аёллар биринчи никоҳда бўлган [1.6]. 1900 йилда антропологик қиёфани ўрганишда аёллар 20,5 ёшида, эркаклар 23,6 ёшида никоҳда бўлишган. Ўрта Осиёда 1920-1930 йилларда антропологик қиёфани ўрганишда аёлларни никоҳда ўтиш ниҳоятда охирги ўринда турган [2.13].

Тарихий манбаларда 1866-1917 йилларда Ўзбекистонда ҳар 1000 аҳоли ҳисобига туғилиш 48-49 ни ташкил этган бўлсада, ўлим 41-45 га етган, табиий ўсиш эса 5-6 кишига тўғри келган. Шу туфайли XX аср бошларида Ўзбекистон ҳудудида болалар ўлими юқори бўлиб, туғилган болаларнинг 30-40 фоизигина балоғатга етиб, оила қурганлар [3.27].

Сурхондарё вилоятида ўтказилган тадқиқотда шу нарса маълум бўлдики, 1894-1909 йилларда аёлларни антропологик қиёфани ўрганиш жараёнида туғилган аёлларнинг ҳар бири ўртача 9-10 тадан фарзанд кўрган бўлсаларда, улардан 5-6 таси тирик қолган ҳолос. Баъзан ўн бешта фарзанд кўрган аёлларнинг бор-ёғи учта боласи омон қолган ҳоллари ҳам қайд этилган. Ўзбек оиласида болаларнинг ана шундай кўп нобуд бўлиши туғилишнинг чекланмасига, яъни физиологик имконият даражасида давом этишига сабаб бўлган [4.22].

Демографик жараёнларнинг урбанизация даражаси аҳоли тинч яшаши, ижтимоий турмуш тарзида иқтисодий ўсиш омилларини пайдо бўлиши, тиббиёт ва маиший хизматни ошиб бориши аҳоли сонини кўпайишига имконият яратади. Буни қуйидаги манбаларда таҳлил этиш мумкин. 1939 йил 17 январдаги Ўзбекистонда жами 6440 млн. аҳолини 3329 млн. эркаклар, 3111 миллион аёлларни ташкил этиб, жами аҳолиси 52 фоиз эркаклар, 48 фоизини аёллар ташкил этган. Шунингдек шаҳар аҳолиси 1488 млн. кишини ташкил этиб, эркаклар 766 минг, аёллар 722 минг киши бўлиб, шаҳар аҳолисини 51 фоизи эркаклар, 49 фоизини аёллар ташкил этган. Ўзбекистонда қишлоқ аҳолиси 4952 миллион киши бўлиб, 2563 миллион шаҳарда, 2389 қишлоқда яшаб эркаклар 52 фоизни, аёллар 48 фоизни ташкил этган [5.13].

Демографик жараёнларнинг урбанизация даражасини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлган тарихий манбалар аҳоли сони ва ҳудудий жойлашуви билан таққослаб таҳлил этилиши натижасида ушбу масалани ҳолисона таҳлил этиш имкониятини берди. Масалан, Бухоро амирлиги аҳолиси сони 1924 йилдаги маълумотларга Бухоронинг Ўзбекистонга ўтиб кетган қисми бўйича ер майдони 101395 минг кв. км. бўлиб, аҳолиси 861854 минг кишини ташкил этиб, шундан 95355 минг шаҳарларда, 766499 мингги қишлоқларда истиқомат қилган. Олиб борилган илмий тадқиқотлар натижасида 1924 йил аҳоли сонининг ҳудуди ва зичлиги ҳисобга

олинганда шаҳар аҳолиси жами аҳолини 11,1 фоизини ташкил этиб, ўртача 1 кв. км.га 8,5 киши, қишлоқларда эса 7,6 кишига ўртача тўғри келган. 1924 йилда Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари ҳисобланган Сурхондарё вилоятининг ер майдони 20217 кв. км, Қашқадарё вилояти 26001 кв. км.ни ташкил этиб, Сурхондарё вилояти аҳолиси 134436 киши бўлиб, шундан 6689 киши шаҳарларда, 127747 киши қишлоқларда истиқомат қилиб, жами аҳолини 5,0 фоизи шаҳарларда яшаб, ўртача 1 кв. км.га вилоят бўйича 6,6 киши, жумладан қишлоқларга 6,3 киши ўртача тўғри келган.

Шунингдек Қашқадарё вилояти аҳолиси 21911 минг киши бўлиб, шундан 28801 киши шаҳарларда 190310 киши қишлоқларда истиқомат қилиб, жами аҳолини 13,6 фоизи шаҳарда яшаб, ўртача 1 кв. км.га вилоят бўйича 8,5 киши, жумладан 7,3 киши қишлоқларга тўғри келган. Демографик жараёнларнинг урбанизацион даражаси бўйича олиб борилган аҳолини жамлашиши, ўсиши билан боғлиқ тадқиқотларда жанубий ҳудудларни йирик иқтисодий туманлари илмий ўрганиб таққосланди.

1924 йилги аҳоли рўйхати бўйича тадқиқотларга асосланиб Сурхон воҳасидаги Бойсун 4399 кв. км.ни, Шеробод 7021 кв.км., Юрчи 879 кв. км. ер майдонига эга бўлиб, аҳолиси Бойсунда 26685 киши, Шерободда 53390 киши Юрчида 54361 кишини ташкил этган. Жумладан шаҳар аҳолиси Бойсунда 3598 киши, Шерободда 2160 киши, Юрчида 931 кишини ташкил этган бўлса, қишлоқ аҳолиси Бойсунда 230887 киши, Шерободда 51230 киши, Юрчида 53430 кишини ташкил этди. Ушбу рақамларни Қашқадарё вилояти бўйича таққослаганда ер майдони Беҳбудий 13910 кв. км., Ғузор 4978 кв.км., Шаҳрисабз 7113 кв. км.ни ташкил этиб, аҳоли сони Беҳбудийда 83634 киши, Ғузорда 37405 киши, Шаҳрисабз 98072 кишидан иборат бўлган. Юқорида қайд этилган аҳолини шаҳарларда тақсимлаганда. Беҳбудийда 11979 киши, Ғузорда 850 киши, Шаҳрисабзда 15972 кишини, қишлоқларда истиқомат қиладиган аҳоли Беҳбудийда 71655 киши, Ғузорда 36555 киши, Шаҳрисабзда 82100 кишидан иборат бўлган. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида аҳолининг ҳовли-хутор усулида жойлашиши бўйича ўтказилган тадқиқотларда, аҳолини зичлиги ва кўчманчи ҳудудлар аҳолисининг жойлашуви, сони хусусидаги манбалар ҳам демографик жараёнларнинг урбанизация даражасини ўрганишда алоҳида ўрни борлиги ҳисобга олинди.

Демографик жараёнларнинг урбанизация даражасини ўрганишда илмий этиш жараёнида Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларидан аҳолининг қишлоқ усулида ўрнашган жойларидаги майдони, зичлиги ва тўпланганлигини илмий таҳлил этиш жараёнида муҳим аҳамиятга эга тарихий манбалар талқин этилиб, ҳолисона тарихий изоҳланди. 1924 йилдаги маълумотларга асосланиб, Сурхондарё вилояти ер майдони 20217 кв. км. бўлиб, жами аҳоли 13443 кишини ташкил этиб, ўртача аҳоли зичлиги 6,6 кишидан иборат бўлиб, аҳоли яшайдиган жойлар сони 424 та бўлиб, ўртача ҳар бир аҳоли манзилгоҳида 317 киши тўғри келган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки Демографик жараёнларнинг урбанизация даражасини ўрганишда аҳоли яшайдиган жойларининг истиқомат қилувчилари сони ҳам ўрганиб чиқилди. Натижада Сурхон воҳасида аҳоли яшайдиган манзилгоҳларда қуйидагича аҳоли сони марказлари тўғри келган. 8 та манзилгоҳда 25 кишигача, 26 манзилгоҳда 26-50 кишигача, 73 та манзилгоҳда 201-300 кишигача, 51 та манзилгоҳда 501-1000 кишигача аҳоли истиқомат қилган [6.26].

1924 йилги тадқиқотларга асосланиб Демографик жараёнларнинг урбанизация даражасини ўрганиш масаласида амалга оширилган тадқиқотларга асосланиб, жанубий ҳудудлар аҳолисининг вилоятлар бўйича миллий тарқиб ўрганилиб, илмий тадқиқот жараёнида тарихий жиҳатдан ҳулосаланди. 1924 йилги маълумотларга Қашқадарё вилоятида 184459 ўзбеклар, 20438 тожиклар, 3152 туркманлар, 7321 араблар, 1011 яҳудийлар истиқомат қилиб, жами аҳоли сони 21911 киши ташкил этган. Тадқиқотлар жараёнида Сурхондарё вилоятида 85333 ўзбеклар, 43221 тожиклар, 4330 туркманлар, 104 қozoқлар, 288 араблар, 5 эронийлар, 600 руслар, 36 яҳудийлар, 104 арманлар, 95 татарлар, 320 бошқа миллат вакиллари истиқомат қилиб, жами аҳоли сони 1314336 кишини ташкил этган [7.10].

Демографик жараёнларнинг урбанизация даражасини ўрганишни илмий таҳлил этиш жараёнида аҳолини миллий тарқибини ўрганиш, тарихий жиҳатдан таҳлил этиш даврида шаҳар аҳолисининг миллий тарқибини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилди. Жумладан, 1924 йилда амалга оширилган тадқиқотларда Жанубий ҳудудлар аҳолиси Қашқадарё вилояти бўйича шаҳарларда истиқомат қилган аҳолидан 27,384 ўзбеклар, 188 тожиклар, 132 туркманлар, 138 араблар, 1011 яҳудийлар аҳолиси бўлиб, жами 28801 киши шаҳарларда яшаган.

Шунингдек, Сурхондарё вилояти шаҳарларидаги аҳолидан 836 ўзбеклар, 4351 тожиклар,

180 туркманлар, 24 қозоқлар, 5 эронийлар, 600 руслар, 36 яхудийлар, 104 арманлар, 95 татарлар, 320 қолган миллат вакиллари бўлиб, жами 66,89 кишини ташкил этган. Миллий таркиб бўйича ўтказилган илмий тадқиқотлар давомида, баъзи бир йирик шаҳарлар аҳолисини миллий таркиби ҳам 1924 йилги тадқиқотларда ўрганилди. Термиз шаҳари маъмурий-сиёсий марказ сифатида 1,381 кишилиқ аҳолига эга бўлиб, шундан 185 ўзбек, 96 тожик, 180 туркман, 24 қозоқ, 5 эрон, 600 рус, 104 арман, 95 татар, 92 таси бошқа миллат вакилларида иборат бўлган. Шунингдек ушбу даврда Шеробод шаҳрида 779 киши истиқомат қилиб, шундан 225 таси ўзбек, 422 тожик, 132 та араблар, Бойсун шаҳрида жами 2,235 аҳоли яшаб, шундан 122 ўзбек, 2,071 тожик, 6 араб, 36 яхудий истиқомат қилган. Дарбанд шаҳарчасида 1,3363 тожик аҳолиси истиқомат қилган [8.8].

Демографик жараёнларнинг урбанизация даражасини илмий таҳлил этиш жараёнида уй-жой ҳажми соғлиқ ва тозалликни сақлаш чора-тадбирлари тартиб-қоидаларига мувофиқ келадиган хонадонлар соҳибларининг ўз корхоналаридаги иш унуми, уй-жой ҳажми бу талабларга жавоб бермайдиган хонадон эгаларининг меҳнат унумига нисбатан анча юқори бўлиши исботланган. [9.124]

Демографик жараёнларнинг урбанизация даражасини таҳлил этиш жараёнида 1938-1939 йилларда оилани режалаштириш ишчи ва хизматчи аёллар ўртасида қишлоқ хўжалигида банд бўлган аёллар ва уй бекаларига қараганда юқори даражада экан. Жанубий ҳудудларда истиқомат этувчи оилаларнинг аксарияти эса ишчи ва хизматчи оилаларидир. Бундай ҳолни Қарши шаҳри мисолида ҳам кузатишимиз мумкин. Қаршида олиб борилган тадқиқот натижалари кўрсатишича, антропологик қиёфани ўрганиш жараёнида антропологик қиёфани ўрганишда тадқиқотда қатнашган 20 — 49 ёшли хизматчи аёлларнинг 80,6 фоизи, ишчи аёлларнинг 71,0 фоизи, қишлоқ хўжалигида банд бўлган аёлларнинг — 60,0 ва уй бекаларининг — 58,2 фоизи ҳомиладорликнинг олдини оловчи воситалардан фойдаланганлар [10].

Сурхондарё вилоятининг шаҳарларида ҳам, қишлоқларида ҳам оилани режалаштириш Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларига қараганда камроқ кузатилди. Масалан, 1939 йил Сурхондарёда тадқиқотга қатнаган фарзанд кўриш давридаги хизматчи аёлларнинг 63,7 фоизи, ишчи аёлларнинг 64,5 фоизи, антропологик қиёфани ўрганиш жараёнида қишлоқ хўжалигида банд бўлган аёлларнинг ва уй бекаларининг эса — 43,7 фоизи оилада фарзандлар туғилишини бошқаришга ҳаракат қилишган [11.56].

Қашқадарё ва Сурхондарёда ўтказилган тадқиқотлар ҳам ушбу вилоятларда тадқиқотга жалб этилган оилаларнинг 40-50 фоизида фарзандлар туғилишини назорат этилиши кузатилди [12]. Шундай қилиб, Ўзбекистонда ўтказилган икки тадқиқот натижаларининг гувоҳлик беришича, Республикада катта авлоддан ёш авлодга ўтиб борган сари оилада фарзандлар туғилишини бошқариш жараёни 4 - 5 баробарга кўпайган [13.94]. Бунинг асосий омиллари, бир томондан аёллар маълумотлик даражасининг ошиб бориши, ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашувининг фаоллашуви бўлса, иккинчи томондан, шаҳар турмуш тарзи ва ҳомиладорликнинг олдини оловчи воситалар ҳамда улар ҳақидаги тушунчаларнинг кенг ёйилишидир. Айниқса ушбу 1926-1939 йилларда даврда тиббиёт бўйича республиканинг бошқа давлатлар билан илмий амалий ҳамкорлиги яна ҳам ривожланди. Кейинги 1932-1939 йиллар мобайнида Ўзбекистонга хорижий республикаларда тайёрланган дори-дармонлар кўплаб кела бошлади. Улар жумласига ҳомиладорликни олдини оловчи турли тиббий воситалар, дори дармонлар ҳам киради. Тадқиқот учун 1939 йил Қарши шаҳри, Қашқадарё вилояти танланган. Бунинг сабаби, Қарши шаҳри ва вилояти Республикадаги энг кўп миллатли, шаҳар турмуш тарзи кенгроқ ёйилган, туғилиш даражаси паст вилоят бўлса, Қашқадарё эса, туғилиш даражаси нисбатан юқори даражада сақланиб келаётган, асосан қишлоқ турмуш тарзи ҳукмрон вилоятлардан ҳисобланади.

Аҳолининг миллий таркиби ва ҳудудий жойлашувида аҳоли сонининг камайишининг сабаблари, уруш, қашшоқлик, очарчилик туфайли аҳолининг қирилиб кетишининг асосий таҳлиллари ҳамда совет ҳукуматини миллий жиҳатдан камситиш сиёсати, маҳаллий аҳолига нисбатан олиб борилган бир томонлама коммунистик мафкура тайизиғи асосидаги ҳаракатлари ва унинг натижалари илмий баён этилган. Шунингдек, аҳолининг ижтимоий ва малакавий аҳволини урбанизацион даражасида аҳолини турмуш даражасини кўтариш мақсадида олиб борилган ислохотлар, унинг натижасиз оқибатлари, тайёрланган миллий мутахассисларнинг асосий қисми европа миллатига хослиги ҳақида фикр-мулоҳазаларни таҳлил этган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Веков А.Г. Семья глазами демография. -М: Знание, 1989. –С.6.
2. Веков А.Г. Семья глазами демография. -М: Знание, 1989. –С.13.
3. Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила тарихий демографияси. –Т: 1997. –Б.27.
4. Муллажонов И.Р. Ўзбекистон аҳолиси юз йил ичида. – Т: Фан, 1966. –Б.22.
5. Советский Узбекистан за 40 лет, статистический сборник. –Т: Узбекистан. 1964, -С.13.
6. Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила тарихий демографияси. –Т: 1997. Б.108. Развитие населения в трудоизбыточном регионе. –Т: 1989. –С.26.
7. Статистический ежегодник. – Т: Узбекистан, 1973. –С.10. Демографический ежегодник СССР. –М: Статистика. 1990. –С.39. Численность населения Республики Узбекистан. –Т: Госкомпрогнозстат, 1985. –С.63-65.
8. Асонов Г.Р. Аҳолиси ўсиши ва ҳаёт ресурслари. –Т: Фан. 1970. –Б.8.
9. Аҳмедов Э.А. Ўзбекистон шаҳарлари. –Т: Ўзбекистон, 1991. -Б.124.
10. 1998 йил – “Оила йили”. –Т: 1998.
11. Туғиш ёшидаги аёлларни саломатлигини сақлаш. -Т: 1998. –Б.56.
12. Аёл-оила-ҳуқуқ. Давра суҳбати материаллари. –Т: 1998.
13. Бўриева М.Р. Оилани режалаштириш. –Т: 1999. –Б.94.

ҚЎШИҚЛАРДА МОТАМ МАРОСИМИ ФОЛЬКЛОРИГА ОИД РАМЗЛАР

Сабирова Насиба Эргашевна
Ф.Ф.Д. (PHD)

Аннотация: Мақолада мотам маросими билан алоқадор аллалар таркибидаги рамзлар, ўлимни, кафанни, мазорни, азадорликни англатувчи рамзий тасвирлар, шунингдек ислом дини билан боғлиқ рамзий ифодалар ҳақида сўз юритилади. Уларнинг қўшиқларда тутган ўрни ёритиб берилади.

Калит сўзлар: Рамз, мотам, қўшиқ, аза, ўлим, кафан, мазор.

Аннотация: В статье идёт речь о символике, имеющей отношение к похоронному обряду, которая содержится в некоторых колыбельных песнях, о символических изображениях смерти, савана, могилы, траура, а также о символических выражениях, связанных с исламской религией. Освещается место, занимаемое ими в песнях.

Ключевые слова: Символ, траур, песня, смерть, саван, могила.

Abstract: The given article is devoted to speaking about the symbols in the lullabies meaning the death, blanket for the corpse, grave, symbolic pictures expressing the mourning condition, and also expressions associated with the religion of Islam. Their roles in the-songs are brightened up.

Key words: Symbol, funeral, song, mourning, death, blanket for the corpse, grave.

Инсон ҳаётида мотам маросими алоҳида ўрин тутади. Фарзанд туғилиши нақадар қувонч келтирса, инсон вафоти шу қадар ғам – алам олиб келади. Инсон ушбу ғам – аламларни айтиб йиғлаш билан ифода қилмоқчи бўлади. Шу босидан бўлса керакки Хоразмда марсиялар “Айтимчилик” деб номланади.

“Вафот этган кишига марсия айтиб йиғлаш дунёнинг қўплаб халқларида учрайди. Бу одат илдизлари ибтидоий даврларга бориб тақалади. Қадимда ўлим ҳаётнинг якуни ҳисобланмаган. Жонсиз кўринишда ётган ўлик аслида физиологик ва рухий ҳаёт бўлиб, эшитади ва кўради. Шунинг учун яқинларининг дастлабки қайғуси табиий равишда марҳум билан айрилиқ ноласи, яккаланишдан ҳасрат, ожизлик марҳумнинг мардона ҳатти – ҳаракатларидаги баланд овозли бўзлаш шаклини олган”[1].

“Бу ҳолат ягона вазифавий магик тузилишга эга бўлиб, унда ҳаракат, ритм, товуш кучи, турли ҳатти – ҳаракатлар сўз сеҳри воситасида амалга ошади”[2].

Мотам маросимидаги сўз сеҳрига асосланган жанр эса марсиялардир.

Марсиялар айтилганда Хоразмдаги мотам маросимларида садрга тушиш удумлари ҳалигача сақланган. Аёлларнинг халқа бўлиб садр тушиши ҳақида Г.П.Снесарев ишларида ҳам маълумот берилган[3].

Фарзанд туғилиши, никоҳ тўйи каби маросимларда ижро этиладиган қўшиқларда

тасвирийлик учун қўлланиладиган рамзий ифодалар аза маросимида айтиладиган марсияларда ҳам кўп бўлиб, қатор ўзига хосликларга эга. Жумладан, мазкур рамзлар аксарият ҳолларда бирикмали шаклда қўлланилади. “Ёғоч от”, “Чўбин от”, “Ўчган чироқ”, “Синган пиёла”, “Йиқилган чинор” каби. Бунинг асосий сабаби ушбу бирикмалардаги предметлар ижобий маънода яқка ҳолда қўлланилади. Уларга салбий маъно юклаб ҳам – аламини ифодалаш учун албатта рамз учун олинган предмет олдига аниқловчи сўз бириктиришга тўғри келади.

Хоразмда яратилган марсияларда “Қора ер” бирикмаси кўп қўлланилади:

Ойлар қиёлаб ботарми,
Ерда олтинлар ётарми,
Олтиндан ортиқ қиблагоҳим
Қаро ерларга ботарми...
Ота жоним...[4]

Бу дунёга келган кетиб боради,

Қаро ер барчани ютиб боради. (“Тил, адабиёт ва фольклор институти” фольклор бўлими архиви, № 1636, 299-бет)

Кўшиқларда инсон ўлими билан алоқадор анчагина рамзий ишоралар ишлатилган. “Қаро ерларга ботиш”, “Ойларнинг қиёлаб ботиши”, “Ерда олтинларнинг ётиши” каби иборалар замирида ўлим тушунчаси ётади.

“Қаро ернинг ютиши” ибораси анимистик тушунчаларга бориб боғланади. “Ойларнинг қиёлаб ботиши” иборасида “қиёслаш” - эгилиш, йиқилиш тушунчалари билан алқадордир.

Умуман “Ойнинг ботиши”, “Юлдузнинг ботиши” ўлим рамзини англатади:

Ҳаводаги қирқ юлдуз
Ҳаволаб кетди ботгани.
Шундай арзанда онам

Қиёмат кетди ётгани. (архив, № 1636, 298-бет)

Кўйидаги мисраларда ушбу рамзий ифодаларнинг бошқа бир шаклини кўрамиз:

Бўйи чинори йиқилди,
Олма – анорим тўкилди,
Онангни бўйи букилди,
Вой, болажоним... (Хоразм хазинаси, 155-бет)

Мисралардаги “Йиқилган чинор”, “Тўкилган олма – анор”, “Букилган бел” каби иборалар юқорида айтилган фикрларимизни тасдиқлайди. Ушбу бирикмаларнинг негизида албатта бахтсизлик тушунчасига ишора қилувчи рамзийлик ётади. Хоразмда “Айтимчилик” деб аталувчи мотам кўшиқларида бундай иборалар фаол ишлатилиб, барчаси азадорлик билан боғланади.

Марсияларда асосан кўйидаги масалаларга нисбатан рамзий ифодалар ишлатилади.

Аза аллаларида қўлланилувчи рамзий образлар: Марҳум тилидан айтилган алла:

Ёғоч отга эгар қўйдим,
Жиловдор бўлмади ҳеч ким.
Охирагга йўл бошладим,
Тавалло қилмади ҳеч ким.
Алла раббим бир алла[5].
Марҳум тилидан айтилган нолиш:

Мени ўлсам кўмишарлар,
Учим ўтмай кулишарлар,
Моли мулким бўлишарлар,
Мен йиғламай, ким йиғласин. (архив, № 1636, 259-бет)

Излари ўчган онам,
Қора ер кучган онам. (Хоразм хазинаси, 154-бет)

Бу типдаги нолишларда дунёнинг фонийлиги, бевафолигидан шикоят асосий ўринни эгаллайди.

Отага бағишланган йиғи:
Чўбин отингизга миниб,
Қоронғуликка сингдингиз.
Мани – суйган фарзандийизи,
Кимларга ташлаб кетдингиз [6].

Кўшиқ намуналаридаги “Ёғоч от”, “Чўбин от” (ёғочдан ишланган от) каби ифодалар тобутнинг рамзий ифодалари бўлиб ҳисобланади.

Рус олими Р.С.Липецнинг маълумот беришича, илгари туркий халқлар ўликни кўлда кўтариб бориб дафн қилганлар. Кейинчалик мурдани муайян бир замбилга солиб, икки от ўртасига орқон устига қўйиб, дафн қилиш жойига элтганлар.

Ушбу асосда тобут юзага келган. Туркий халқлар дostonларида ишлатиладиган “оғоч от” бирикмаси уни элтувчи ўша отлар билан алоқадордир [7].

Ушбу фикр фараз албатта. Унинг қанчалик ҳақиқат эканлигига баҳо бериш қийин.

Бизнинг фикримизча, қадимда асосий уловлардан бири от бўлган. Шу сабабли мурдани тобутда олиб бориб дафн қилишда “улов” вазифасини тобут бажаради. Ўша вазифа жиҳатидан поэтик кўчим юзага келган. Қолаверса, “Ёғоч от” поэтик кўчимининг юзага келишида от тотемининг ролини ҳам унутмаслик лозим.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ўтган асрларда Хоразмда ўлик устида ёр – ёр айтиш удуми ҳам бўлган.

С.Рўзимбоевнинг ёзишича, Мунис ва Огаҳийларнинг “Фирдавс ул иқбол” асарида Қутлугмурод иноқнинг дафн маросимида ёр – ёр айтиб, ўлик устига танга сочилганлиги ҳақида маълумот берилган. Бироқ ушбу удумлар билан боғлиқ ёр – ёрлар ҳозиргача сақланиб қомаган.

Ўлимни англатувчи рамзий ифодалар. Инсон ҳаётининг сўниши кишилар учун катта йўқотиш саналади. Шу сабабли бу сўз ҳамиша эвфемик воситалар оқали ифода этилади. Бу воситаларнинг юзага келишида қадимги табу ҳодисаси ҳам катта роль ўйнаган. Кейинчалик ўша эвфемик ифодаларнинг айримлари поэтик кўчим даражасига кўтарилиб, рамзий ифодани юзага келтирган. Ўлим маъносини ифодаловчи бирикмалар анчани ташкил этади.

Шамол келмай ўчди чироғим, вой отам,

Куз келмай хазон бўлди боғим, вой отам. (Гулёр, Фарғона халқ кўшиқлари. Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1975, 217-бет).

Билагим синди саридан,

Чиноримдан айрилиб...[9].

Ўлим бузди маконимни,

Қуриб қўйган дўконимни,

Ўчирди шамчироғимни. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 16-бет).

Учай дейман учолмайман,

Қанотим қайрилиб қолди. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 13-бет).

Ипакдан тўқилган арқоним,

Узилиб кетди, вой отам.

Темирдан курган кўрғоним,

Бузилиб кетди, вой отам. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 30-бет)

Мисралар таркибидаги “чироқ ўчиши”, “чинордан айрилиш”, “шамчироқнинг ўчиши”, “Қанотнинг қайрилиши”, “арқоннинг узилиш” каби бирикмаларнинг барчасининг негизиди ўлим тушунчаси ётади. Шунингдек, кўшиқ сатрлардаги “дўкон”, “кўрғон” сўзлари уй, оила рамзини англатади.

“Чироқ” рамзи яқка олганда фарзанд, оила маъносига эга эканлигини илгариги фаслларимизда баён қилган эдик. Марсияларда чироқнинг ўчиши “ўлим”ни англатади ва ўз навбатида ушбу восита мотам маросимида ашё сифатида ҳам хизмат қилади.

Г.П.Снесаревнинг кўрсатишича, Хоразмда ўлик дафн қилгандан кейин мотам тутилаётган уйда чироқ ёқиб, уйнинг дарвозаси ҳам очиб қўйилади. Ўликнинг руҳи кечқурун ўз уйига келиб, чироқ ёқиб қўйилганидан хурсанд бўлади, ўзининг нутилмаганлигини англайди [10].

Демак, чироқ ушбу ҳолатида яна оила рамзини ўзида намоён қилади.

Кафани англатувчи рамзий ифодалар. Мурдани кафанлаш асосий анъаналардан бири бўлганлигидан кўшиқларда тез – тез тилга олинади:

Кийибсиз охират тўнин,

Ёқаси била енги йўқ. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 28-бет).

Чўбин отга минган-ей,

Ёқасиз куйлак киган-ей... (Бўзлардан учган ғазал-ой, 76-бет).

Мисралар таркибидаги “ёқаси била енгги йўқ тўн”, “ёқасиз куйлак” кафанга рамзий ишорадир.

Мозорни англатувчи рамзий ифодалар. Ўзбеклар яшайлиган ҳудуднинг каттагина бир

қисмида мурда лаҳадга дафн этилмасдан мазорга қуйилади. Қўшиқларда унинг рамзий ифодалари ҳам кўзга ташланади:

Оиласига бир сарой соларлар,
Дарвозасинда кулфи йўқ.
Унинг минган отининг
Боғламага ипи йўқ. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 116-бет).
Бевафою бебаҳо дунёда қолиб нетаман,
Она жоним ул беустун уйга кириб ётаман.
(Бўзлардан учган ғазал-ой, 55-бет).

Қўшиқ парчаларидаги “кулфи йўқ сарой”, “Беустун уй” мазорнинг рамзийлик асосидаги номидир. Ҳатто озор ичида мурданинг ётиши ҳам поэтик тасвирга олинган:

Дадажоним кўтардилар,
Қизил кумга яширдилар.
Қўрпалари кумдан бўлди,
Ёстиклари чимдан бўлди. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 14-бет).

Марсия сатрларидаги «қум кўрпа», «чим ёстик» ифодалари ўликнинг мазорда ётишига ишоради.

Азадорликни англатувчи рамзий тасвирлар. Ҳар бир халқда аза очиш маросими мавжуд. Азадор киши ғам – аламда, азада эканини махсус кийиладиган анъанавий кийимбошлари орқали намоён қилади:

Оқ рўмолни ўраб олай,
Жойингизни жаннат этай.
Кўк куйлакни кийиб олиб,
Рухингизни шод этай. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 68-бет).

Республикамизнинг бир қатор жойларида, хусусан, Хоразмда оқ кийиниш азадорлик рамзи ҳисобланади. Мазкур удум зардуштийлик динига алоқадор бўлган. Чунки оқ кийим ушбу диннинг эътиқод рамзи қасидаси»да шундай қайдлар бор:

Митрадан ўнг томонда,
Энг тик қомат, тақводор,
Баланд бўй Рашну борар
Аъламлик сўл томонда
Адл тик, авлиёвор,
Оқ либос ичра бу зот
Келтирар хайру эҳсон
Будир либоси Имон
(Мазда динига эътиқод) [11].

Ахура Мазданинг сифати аъламлик, деб номланиб, у оқ либосда бўлган.

Мазкур анъана воҳада ҳозирда ҳам сақланиб қолган.

Фарғона водийсида эса азадорлик рамзи қора кийим кийишдир:

Қора рўмол бошимда, вой онам,
Попуги тушди қошимга, вой онам.
Айни ўн беш ёшимда, вой онам,
Етимлик тушди бошимга, вой онам. (Гулёр, 219-бет).

Баъзи ҳолларда Хоразмда яратилган мотам қўшиқларида сариқ ва қора рангларга азадорлик нуқтаи назаридан урғу бериш ҳоллари учрайди:

Қорани солдинг бошимга,
Заҳарни қўшдинг ошимга,
Сариқ рўмол қўлимда,
Сарғайиб қолдим йўлингда,
Қора рўмол қўлимда,
Қарорим йўқ йўлингда. (архив, № 1636, 299-бет).

Сариқ ранг анъанавий тимсол сифатида ҳижронни англатса, қора ранг бахтсизлик, омадсизлик ва тушкунликни ифодалайди. “Қўлдаги қора рўмол” эса ўлимни англатади. Водий ўзбекларида пайшанба куни Қуръон оятлари ўқилиб, ис чиқарилиб, чироқ ёқилган ва маросимий таом сифатида “қора ош” қилинган [12]. “Қора ош” марҳум дафн қилинган куни тайёрланадиган маросимий таом ҳисобланади.

Хоразмда мархум дафн қилинган куни тайёрланадиган таом “Қўқин оши” деб аталади. Бунинг маъноси аччиқ, заҳар маъноларига эгадир. Шунинг учун бўлса керак бу таомни ҳеч ким тановул қилмайди, пиширилганда ҳам қовуриб пишириш таъқиқланади. Таом фақат кишилар олдига тортилади ва яна йиғиб олинади. Бу удум зардуштийлик дини билан алоқадор бўлса керак. Чунки зардуштийликда дафн маросими бошлангандан эътиборан уч кунгача жонивор гўштини истеъмол қилиш таъқиқланган [13].

Яна бир нарса борки, “Қўқин оши” кишилар олдидан олинган, том бошига чиқариб ташланади. Уни албатта қушлар еб кетиши керак, деган ақида мавжуд. Бу удумларнинг барчасида азадорлик билан алоқадор рамзийлик хусусиятлари ўзини намоён қилиб туради.

Ислом дини билан боғлиқ рамзий ифодалар. Ўлим билан боғлиқ ақидалар диний қарашлар билан узвий боғланиб кетганлиги сабабли марсияларда исломий тушунчалар билан алоқадор бўлган нариги дунёни англаувчи турли мифологик номлар учрайдики, булар бевосита охират рамзи билан боғланиб кетади. Қўшиқларда Азроил, Жаброил, Мункар ва Накир, Ризвон каби фаришталар тимсоли мотам қўшиқларида халқнинг ўлимдан сўнгги ҳаёт ҳақидаги қарашларини Исломий эътиқодлар замирида намоён этиб, маълум бадий вазифа бажариб келади [14].

Азроилга жоним керак,

Шайтонларга молим керак. (архив, № 1636, 296-бет).

Мункар, Накир сўроғидан,

Осон қилсин, ёр-ёр. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 87-бет).

Мотам маросими қўшиқларида шунингдек жаннат, дўзах, маҳшар, кавсар каби турли ифодалар учрайдики, булар ҳам охират, нариги дунё билан боғлиқ рамзий тушунчалардир:

Ал-омон-омонинг бер,

Жаннатдан маконинг бер. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 97-бет).

Отасиз қул етимдир,

Дўзах йўли тутиндир. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 117-бет).

Ушбу атамаларнинг барчаси қўшиқларга диний маросимлар ўтказиш жараёнида ўзлашиб, сингишиб кетган. Уларнинг негизидан мотам маросимига оид бўлган рамзий тушунчалар ўрин олган. Аза билан алоқадор қўшиқлар мавзуси маиший ҳаётни тўла қамраб олади. Улар ота – онага, ўғил – қизга, қариндошларга нисбатан айтилиши билан рамзий ифодалар ўзгариб туради.

Отага нисбатан “тоғ”, “чинор”, “сарбон”, “ўра”, “арслон”, “қуёш”; онага нисбатан “фаришта”, “ой”, “қаъба”; ёш болаларга нисбатан “жўжа”, “чечак”, “ғунча”, оилага нисбатан “қўрғон”, “дўкон” каби турли рамзий ифодалар ишлатидаки, улар тасвирга олинган воқеа мазмунини тўла ёритиб беришга ёрдамлашади. Бинобарин, мотам қўшиқларида ўзига хос анъанавий рамзий ифодалар мавжуд. Масалан, қуйидаги мисраларга разм солайлик:

Марду майдон бўлгон отам,

Ҳам соябон бўлган отам,

Ман-фарзандинг гулғунчаси

Боғбон жоним отам, (Хоразм хазинаси, 152-бет)

Излаб изинг тополмасман,

Сўраб сўзинг тополмасман,

Истаб ўзинг тополмасман,

Йўқолган миржоним онам,

Жон онам, жоним онам – ей. (Хоразм хазинаси, 154-бет)

Қўшиқ парчаларида ишлатилган “соябон”, “боғбон” каби ифодалар отага, “маржон” онага, “гулғунча” фарзандга нисбатан ишлатилган рамзий ишоралардир. Бинобарин, рамзий ифодалар ҳар бир инсоннинг мавқеига мос равишда танланади. Марсияларга хос яна бир хусусият дунёдан ўтган инсоннинг энг яхши хислатларини эслаш ва уни инсон сифатида эъзозлашдир.

Мотам қўшиқлари таркибидаги ўлимга алоқадор рамзий ифодалар асрлар давомида халқнинг қайғу ва аламини таъсирчан очиб бериш мақсадида юзага келган бадий воситалардир. Уларнинг мавзу доираси мотам маросимларининг турличалигига мослашган ҳолда муайян бир тизимга келган. Ушбу рамзий ифодалар тайёр ҳолга келган клишелар бўлиб, ҳар бир маросимда мархум ҳаётига мосланган ҳолда айрим ўзгаришлар билан ижро доирасига тортилади. Халқ ижодига хос аоссий хусусият бўлган ижро анъанавийлиги мазкур жараёнда ёрқин кўринади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий ва эътиқод маросимлари, 110-бет.
2. Помероева Э.В. Роль слова в обряде опахивания. // Обряды и обрядовый фольклор, -М.: Наука, 1982, С.35.
3. Снесарёв Г.П. Реликты домусульманских верований и народов у узбеков Хорезма, М.: Наука, 1969, С.78.
4. Хоразм хазинаси, Урганч, “Хоразм” 1996, 133-бет. (нашрга тайёрловчи Собир Эҳсон Турк).
5. Бўзлардан учган ғазал – ой. (Ўзбек халқ йиғи ва йўқловлари. Нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров, Д.Ўраева.) Бухоро, “Бухоро”, 2004, 100-бет.
6. Бўзлардан учган ғазал – ой. (Ўзбек халқ йиғи ва йўқловлари. Нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров, Д.Ўраева.) Бухоро, “Бухоро”, 2004, 102-бет.
7. Липец Р.С. Отражение погребельного обряда в тюрко-монгольском эпосе. // Обрядовый фольклор, С.226.
8. Рўзимбоев С. Хоразм дostonчилиги эпик аънаналари. Урганч. “Университет”, 2008, 44-бет.
9. Оқ олма қизил олма, Т.: “Адабиёт ва снъат”, 1972, 211-бет.
10. Снесарёв Г.П. Реликты домусульманских верований и народов у узбеков Хорезма, М.: Наука, 1969, С.114.
11. Авесто. Яшт китоби (М.Исҳоқов таржимаси) - Т.: “Шарқ”, 2001, 67-бет.
12. Аширов А. Кўрсатилган асар, 205-бет.
13. Снесарёв Г.П. Реликты домусульманских верований и народов у узбеков Хорезма, М.: Наука, 1969, С.131.
14. Ўраева Д. Ўзбек маросим фольклори, - Т.: Фан, 2004, 108-бет.

ЭТНОГРАФИК ТАҲЛИЛЛАРДА ОИЛА МАДАНИЯТИДА СУРХОН-ШЕРОБОД ВОҲАСИДА КУЁВ БИЛАН БОҒЛИҚ ЭТНОМАДАНИЙ ТАҲЛИЛЛАР

Дўстназарова Мавжуда Эломовна
Термиз давлат университети
Фуқаролик кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада оилани шаклланишида муҳим босқич бўлган никоҳ маросимларига алоҳида эътибор берилган. Сурхон воҳаси ўтмиш моддий ва маънавий маданияти билан жаҳон цивилизациясига муносиб ҳисса қўшган ҳудуд ҳисобланиб, оила турмуш таризи билан боғлиқ бой аънаналарга эгадир.

Калит сўзлар: оила маданияти, этнографик таҳлил, куёв, келин, совчи, никоҳ, удум, кўрпач, қариндош.

Аннотация: В статье особое внимание уделено, что брачные обряды являются важным этапом в формировании семьи. Сурхандарья оазис – регион, внесший достойный вклад в мировую цивилизацию своей материальной и духовной культурой прошлого, а семья имеет богатые традиции образа жизни.

Ключевые слова: семейная культура, этнографический анализ, жених, невеста, жених, брак, обычай, постель, двоюродный брат.

Abstract: Marriage ceremonies, which are an important stage in the formation of a family, are of special importance. Surkhandarya oasis is a region that has made a worthy contribution to world civilization with its material and spiritual culture of the past, and the family has a rich tradition of lifestyle.

Keywords: family culture, ethnographic analysis, groom, bride, groom, marriage, custom, bed, cousin.

Сурхон воҳаси ўтмиш моддий ва маънавий маданияти билан жаҳон цивилизациясига муносиб ҳисса қўшган ҳудуд ҳисобланиб, оила турмуш таризи билан боғлиқ бой аънаналарга эгадир. Айниқса, оилани шаклланишида муҳим босқич бўлган никоҳ маросимлари алоҳида аҳамиятга эгадир. Воҳа ўзбекларида никоҳ тўйида фотиҳа тўйидан қолган 6 та қўй, 15-20 сидра кийимлик мато, бир халта гуруч, бир халта ун, бир халта оқ қанд, жовқади (ёғ солинган идиш),

мева-чева олиб борилган. Куёв томонидан иккита совчи билан бирга иккита «кудағай» борган. Шу куни кечкурун куёв ва куёв жўралари ҳам келиннинг уйига ташриф буюришган. Куёв келинни кига «қирқ табоқ» (40 табоқ) олиб келган. Куёв келин хонадонига кираётганида ҳурмат юзасидан юзига белбоғини чиммат қилиб тутиб олган. Остонага солинган пойандозни куёв босиб ўтгандан кейин куёв жўралар ҳам куёв бўлишни ният қилишиб, пойандозни бўлақларга бўлиб олишган [1].

Куёв келтирган «қирқ табоқ» берилиб, куёв ва куёв жўралар махсус тайёрланган хонага киритилган ҳамда «куёв юз очмади», «куёв ўтирмади», «таниш табоқ» каби удумлари ўтказилган. Шундан кейин ижоб қилишга рухсат этилган. Келин томондан битта вакил, куёв томондан битта вакил келин турган уйга киради. Шу ерда воҳа аҳолисига хос бўлган «келин топар», «келин танлаш» удуми бажарилади. Шимолий Сурхон воҳасининг Лўкка, Хайрондара каби қишлоқларида бу «келин танлаш» удуми дейилиб, ундан келин тарафдан танланган беш-олти қиз бир хил кийимда юзларини ёпиб энгашиб ўтиришади. Албатта, шу қизларнинг ичида келин ҳам бўлган. Куёв ана шу қизлар орасидан келинни топиб олиш керак бўлган. Агар келин деб, адашиб бошқа қизни танласа, ўша қизни совға-саломлар бериб, рози қилиши шарт бўлган. Токи куёв келинни топгунча бу одат давом этаверган [3].

Воҳанинг Шўрчи тумани Тўла, Ялти, Ободон қишлоқларида эса бу одат «келин топар» удуми дейилиб, бунда куёв эмас, балки келиннинг розилигини сўрашга куёв томондан келган вакилга аввал келинни топинг кейин вакил (розилик) сўрайсиз деб, катта рўмол ёпиниб, келин бўлиб ўтирган беш-олти қизларни кўрсатишган. Келинни топиш учун аввал келиннинг дугоналарига рўмол, матолар ва совғалар берилиб рози қилинади, сўнгра қизлар келинни кўрсатадилар. Шундан кейин, борган вакиллар келиннинг жуда яқинига бориб «никоҳи жуниб вакилини фалонча тоғамга бердим» деб айтишни буюради. Номи айтилган тоға «қиз ота» ҳисобланади. Тонгга яқин келиндан розилик жавоби олинган. Келиндан розилик жавобини олган вакиллар қизнинг уйига қайтиб келиб, куёв ва «қиз ота»ни никоҳ қиладиган мулла олдида киритиб, «қиз ота»дан розилик сўралади. «Қиз ота» ҳам маълум вақт розилик сўралаётганини эшитмасликка олиб индамасдан розилик бермай турган. Шу боисдан воҳада уни «Гунг ота», «Кар ота» ҳам деб аташган. «Қиз ота»га тўн, пул берилиб розилиги олинади. Шундан кейин икки гувоҳ иштирокида никоҳ ўқилган. Никоҳ ўқилгандан сўнг ёш келин-куёв ширин сув ичган. Ширин сувни аввал куёв сўнгра келин, қолганини шу ерда ўтирганлар ичишади. Одатга кўра никоҳ ўқиладиган вақтда шу жойда ўтирган кишилар қўлларини қовуштирмаслик, қулф ва кишанларни очиш, бирон бир нарсани тугмасликлари керак дейилган.

Келинга қилинган кўрпа-тўшаклар турган хонага келиннинг яқин қариндошларидан бўлган бир никоҳли, ували-жували икки эркак чимилдиқ тутати. Келиннинг қариндоши бўлган бир никоҳли аёл эса келин-куёв учун жой тайёрлайди. Шундан кейин куёв жўраси билан чимилдиқ ичига киритилади.

Воҳанинг тоғли туманларида куёв юзи кўринмаслиги учун белбоғини ёпиниб хонага киритилади. Шу вақтда «ит ириллатар» удуми баражарилади [4.155]. Тўйда сўйилган қўйнинг териси келин турган хона бўсағасига тўшалади. Келин шу терига бир ёш бола билан ўтирғизилади. Келиннинг дугоналари эса уни чимилдиқ олдиғача кўтариб олиб келади ва куёв келиннинг қўлидан чимилдиққа тортади. Дугоналар эса ҳазил-мутоиба билан келинни бермасликка ҳаракат қилишиб орқага тортишади. Келинни яқин дугонаси чимилдиққа олиб киради.

Сўнгра «оёқ босар», «елка кўҳлар», «қўл ушлатар», «соч сийпатар», «ойна кўрсатар», «ўрин солди», «тўн ёпди» удумларини келиннинг яқинлари бажаришади. Шундан кейин келин-куёв ўтиришиб, «куёв ош емади» удуми ташкил этилади. Бунда куёв олдида дастурхон тортилиб, унга ноз-неъматлар қўйилган. Куёвга «қари-жилик» келтирилади. Охирида куёв тўшак тагига пул ташлайди ҳамда чимилдиқнинг ўнг тарафини ечиб, келиннинг бўйнидаги мунчоқни узиб олиб чиқиб кетади.

Ижоб тўйининг эртаси куни оқшомда куёв куёвлик либосларини кийиб жўраси биргаликда келиннинг уйига совға саломлар билан келади. Улар иззат-икром билан кутиб олинади. Шу тариқа куёвнинг «меҳмонли» ташрифи давом этиб турган. Орадан йиллар ўтиб, фарзандли бўлса бобо-момосининг уйида туғилди деб, ўғил бўлса, Бобоҳон, Бобомурод, қиз бўлса Момахол, Момогул деб исм қўйилган. Шимолий Сурхон воҳасида бу удум XX асрнинг 60-йилларигача ҳам мавжуд бўлган. Мисол учун, 1943 йилда туғилган Умбаров Холмурод, 1947 йилда туғилган Ҳакимова Кумушга 1965 йилда ижоб қилинади. 1966 йилда ўғил фарзандли

бўлиб исмини Бобохон қўйган. 1968 йилда Кумуш билан Холмуроднинг катта тўйлари, яъни «келин туширар» удуми ўтказилган [5].

Энг эътиборли тарафи шундаки, орадан бир неча йиллар ўтишига қарамасдан «келин» одатдагидек удумлар асосида куёв хонадонига олиб кетилган. «Келин тушириш» [6], «уй қурди», «уй туширди», «ирга қўтарди» [7] таомилига асосан куёв томондан келин хонадонига 2 та қўй, мева-чева, паранжи, чиммат, оқ рўмол, бош-оёқ сарполар ҳамда безатилган от олиб борилган. Отнинг ўнг жиловига оқлик боғланган. Бу «оқлик боғлаш» удумини асосан қиз томон бажарган [8].

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Дала ёзувлари. 2020 йил. Олтинсой тумани Қумпайкал қишлоғи.
2. Дала ёзувлари. 2020 йил. Шўрчи тумани Шалдирик, Ободон қишлоқлари; Дала ёзувлари. 2020 йил. Олтинсой тумани Тўхтамиш, Обшир қишлоқлари.
3. Дала ёзувлари. 2020 йил. Олтинсой тумани Лўкка, Хайрондара қишлоқлари.
4. Дала ёзувлари. 2021 йил. Узун тумани Ойбулоқ қишлоғи. Бу удум қозоқларда ҳам ўтказилган. Лобачева Н.П. К истории положения института свадебной обрядности // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. –М.: Наука, 1978. –С. 155.
5. Дала ёзувлари. 2021 йил. Шўрчи тумани Ободон қишлоғи.
6. Дала ёзувлари. 2021 йил. Олтинсой тумани Вахшивор қишлоғи.
7. Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани Хўжамулки қишлоғи.
8. Дала ёзувлари. 2021 йил. Денов тумани Дунётепа қишлоғи.

ЭТНОПЕДАГОГИКА И ПРИРОДОСООБРАЗНОЕ ВОСПИТАНИЕ КАК ЕСТЕСТВЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС: ОБЫЧАИ И ТРАДИЦИИ, ПЕРЕДАЮЩИЕСЯ ПОСЛЕДУЮЩИМ ПОКОЛЕНИЯМ

Саидов Бахтияр Мухаммадиевич

Термезский государственный университет,
старший преподаватель
кафедры русского языкознания

Аннотация: В статье говорится, что анализ определения «этнопедагогика» свидетельствует о том, что в исследовательском вычленении народной педагогики из общего комплекса социальной жизни учеными определен ее объем и содержательная направленность, целостный характер. Также отмечается, что исследователи отошли от ограничительной ее интерпретации только как эмпирических педагогических знаний, как практики народного воспитания, как традиций семейного воспитания, или как воспитательного опыта крестьян, в котором сущностную функцию определяет ведущее положение принципа природосообразности.

Ключевые слова: наследие, педагогика, сказки, природосообразное воспитание, гуманизм, народность, патриотизм, географические, исторические, социально-экономические, регионально - локальные условия.

Abstract: The article says that the analysis of the definition of “ethnopedagogy” indicates that in the research isolation of folk pedagogy from the general complex of social life, scientists have determined its scope and content orientation, holistic nature. It is also noted that researchers have moved away from its restrictive interpretation only as empirical pedagogical knowledge, as the practice of folk education, as traditions of family education, or as the educational experience of peasants, in which the essential function is determined by the leading position of the principle of conformity to nature.

Keywords: spiritual heritage, folk pedagogy, fairy tales, legends, odes, dastans, nature-like education, nationalism, patriotism, geographical, historical, socio-economic, regional conditions.

Народ, не знающий своего языка, не имеет будущего... Народ, лишенный языка, - исчезает... Отраднo, если, являясь носителем родного языка, прекрасно владеешь и другим. Но достойно сожаления, если ты, не зная родного языка, говоришь на другом. Это - глубочайшая ошибка. Об этом должны помнить учителя и учащиеся».

Все положения, изложенные выше, на наш взгляд, убедительно свидетельствует о том, что ученые, просветители, думая о будущем своего народа, видели его образование в единстве

направленности содержания и чистоты языка, в соответствии с национальным, народным духом. Исходя из анализа трудов общественно - педагогических деятелей, которые в равной мере являются и выразителями народных представлений, идеалов, следует отметить их актуальность и значимость для современной практики образования и воспитания, создания новой модели современной школы, определения сущности народной педагогики, ее основных идей.

В целом, анализ определения «этнопедагогика» свидетельствует о том, что в исследовательском вычленении народной педагогики из общего комплекса социальной жизни учеными определен ее объем и содержательная направленность, целостный характер. Следует отметить, что исследователи отошли от ограничительной ее интерпретации только как эмпирических педагогических знаний, как практики народного воспитания, как традиций семейного воспитания, или как воспитательного опыта крестьян и т.д.

С точки зрения М.Г. Харитоновой, «этнопедагогика» понимается как педагогическое сознание народных масс, выражающее интересы трудящихся. В этом случае автор рассматривает в определенной связи социальную, национальную стороны этого явления. Трудящиеся массы, составляющие основу каждой нации, определяются понятием «народ». [1]

М.И.Стельмахович отмечает, что народная педагогика включает в себя эмпирические педагогические знания и средства принадлежности к конкретной этнической общности.

По мнению А.Э. Измайлова, народная педагогика имеет единую основу, опираясь на общепринятые, общечеловеческие нормы, правила обучения и воспитания. В данном определении представляет интерес сделанный автором акцент на общечеловеческие признаки рассматриваемого явления».

В ряде научных исследований рассматриваются вопросы понимания народной педагогики, ее определение структура и компоненты. Так А.Ш.Гашимов считает, что народная педагогика есть совокупность взглядов, идей, обычаев, традиций народных масс по вопросам воспитания в широком смысле слова. Предмет ее - воспитание, а объектом воспитания является человек, личность, независимо от возраста и пола.

А.Э. Измайлова рассматривает народную педагогику как область эмпирических педагогических знаний опыта народа, которая выражает господствующие в нем воззрения на цели задачи воспитания.

По мнению С. К.Калиева, «народная педагогика - это совокупность прогрессивных национальных обычаев и традиций в воспитании потомков, продолжающихся в течение нескольких веков на эмпирической основе». [2]

Следует отметить сделанный автором акцент в отношении народного творчества, мы определяем народную педагогику и ее природосообразную направленность как совокупность и взаимозависимость представлений, взглядов, суждений, идей, навыков и приемов в области воспитания и обучения, отраженных в народном творчестве.

Конкретизируя данное определение народное творчество можно рассматривать как широкое и глубокое явление.

Широкое, потому что народное творчество включает в себя разнообразные виды трудовой деятельности, ремесла, традиции, обычаи, обряды, праздники, устное народное творчество, игры, танцы, народное изобразительное и декоративно-прикладное искусство и т. п.

Глубокое, потому что, находясь в постоянном развитии и обновлении, оно сохраняет многие изначальные черты и, отражая своеобразие каждого этапа пройденного исторического пути, является как бы зеркалом своего времени.

Следовательно, народная педагогика - это все из народного творчества, что прямо или опосредованно служит делу воспитания.

Данное определение, позволяет детально представить составляющие народной педагогики и выделить идеи народной педагогики и их содержанию.

Все изложенное выше, дает основание рассматривать идеи народной педагогики как социально и исторически обусловленное адекватное отражение в сознании людей педагогической действительности в виде народных знаний, представлений, понятий, суждений, закрепленных в творчестве народа (как широком и глубоком явлении), умении и опыте использования их для достижения педагогически целесообразного результата. Причем, идеи народной педагогики есть идеи педагогики масс, всеобщей педагогики, а не только идеи для педагогов-профессионалов. И здесь следует добавить: изучение педагогических концепций

ученых прошлого и настоящего позволяет также сделать вывод о том, что жизненность идей народной педагогики в значительной степени зависит от отношения в обществе к народному опыту воспитания, т.е. от реализации принципа народности. [3.624]

На развитие народных знаний оказывали большое влияние географические и климатические условия. И человек, исходя из особенностей местных условий проживания, приспосабливался к природным и окружающим условиям, применяя и совершенствуя народные знания, то есть создавал оригинальную систему жизнеобеспечения.

Таким образом, мы предполагаем, что изучение народных знаний дает возможность рассмотреть развитие таких областей культуры, как медицина народная, календарь народный, метеорология народная, педагогика, психология и другие явления народной жизни, комплекс которых составляет то единое целое, что определяет механизм формирования и функционирования народной материальной и духовной культуры.

Народные знания обладают педагогическим, воспитательным значением. Наш вывод подтверждается положением, высказанным Г.Н. Волковым. «Педагогические знания до возникновения письменности редко выступали обособлением от других знаний народа».

Они являлись частью совокупных знаний о природе и обществе, входили в состав общего комплекса сведений трудящихся о жизни и окружающей действительности, выступали, сплошь и рядом в незаметных и неощутимых выражениях. Воспитывают не только люди, но и посредством людей вся окружающая действительность, включая вещи, предметы. Это положение Г.Н. Волкова подтверждается народной педагогикой, в которой все окружающее, начиная от солнца и сердца человеческого и кончая песчинкой и каплей росы, подчинено задачам воспитания детей». Исходя из этого, содержание идей народной педагогики можно определить адекватно народным знаниям. То есть, идеи народной педагогики находятся в тесной связи с житейской философией и моралью, с агрономическими, метеорологическими, астрономическими и другими знаниями народа прослеживаются во всех сферах народной жизни: в трудовой деятельности, бытовой практике, отношениях в обществе, семье, в сфере обрядности, фольклоре, в поведении, морали.

Таким образом, идеи народной педагогики отражают по существу народные знания, составляют их основу и могут быть использованы в практике воспитания. Также, на наш взгляд, идеи народной педагогики можно выделить из общего объема народных знаний и рассматривать их с точки зрения этнопедагогической значимости, т.е. имеющих воспитательное и познавательное значение. Реализация идей народной педагогики требует их этнопедагогического планирования, безупречного в педагогическом плане осмысления, проектирования и реализации, что, конечно, должно осуществляться педагогами. [4]

Народ из поколения в поколение передает свой общественный и социальный опыт, духовное богатство, как дань старшего поколения младшему, создавая тем самым историю материальной и духовной культуры общества. Преемственность дает новым поколениям вобрать в себя и развивать все лучшее, что было создано предшествующей историей человечества, обогатить в новых условиях многообразие духовных ценностей общества.

Однако нельзя также забывать и о собственно этнической стороне народной педагогики. Как утверждал А. Дистервег, «каждая нация имеет свои особенности, обусловленные природой и историей, свой национальный дух», находящие выражение как в бытии народа, так в культуре и в опыте народного воспитания. Являясь проявлением этничности, народная педагогика выступает в роли своеобразного «хранителя» единого языка, общих черт и стабильных особенностей культуры, быта, традиций взаимоотношений с окружающим миром, обычаев, Иначе говоря, народная педагогика является олицетворением специфического естественного микроклимата, удерживающего и закрепляющего особенности психики данного народа, стереотипы поведения и черты характера.

Следующим аспектом рассмотрения сущности природосообразности в опыте народного воспитания является психологический. Как утверждает К.Ш. Ахияров, воспитательные установки народной педагогики полностью соответствуют данным психологической науки: для ребенка реальность разделена на две сферы - «мир природы и вещей» и «мир людей». Овладение вещью невозможно путем адаптации: необходим особый процесс усвоения ребенком способов действий с каждой вещью, взаимодействий с природой, который ненавязчиво организовывается в повседневной жизни. В сфере «мир людей» необходим особый процесс усвоения задач и мотивов человеческой деятельности и тех норм отношений,

в которые вступают люди в процессе ее осуществления. И родители, исходя из естественных представлений, организуют этот процесс, обучая способам действия с предметами, попутно приучая определенным нормам отношений.

Выявленной особенностью народного воспитания как природосообразного явления принято считать глубоко психологический характер его факторов. В педагогической науке к факторам народного воспитания, вслед за Г.Н. Волковым, относят природу, слово, игру, труд, общение, традиции, искусство, пример-идеал.

Природа - один из важнейших факторов народной педагогики. По мнению Г.Н. Волкова, «природа - это и двор отцовского дома, и Вселенная, и мировое космическое пространство. Даже звезды на небе родины - родные».

И все это определяет традиционный образ жизни народа, его быт, уклад, мышление и психику. Поэтому «разрушение родной природы равносильно разрушению этносферы, следовательно, и самого этноса».

Следующий фактор - родное слово. Зачастую оно «приравнивалось к самой жизни», так как считалось, что объясняет жизни. Это свойство слова определило его роль как основного в народной педагогике. [5]

Глубоко природосообразен в народном воспитании такой фактор, как игра - «величайшее чудо из чудес, изобретенных человеком сообразно природе». Известно, что «дети тянутся к борьбе, к состязаниям не потому, что в них заложены разрушительные силы, а потому что это их естественное состояние роста. Если маленький котенок не возится с другим котенком, не трогает его лапой, давая ему понять, что он намерен с ним состязаться, то такой котенок нездоров, ненормален. Так и ребенок - его естественное состояние заключается в постоянном испытании себя, своих возможностей.

Это великий принцип природосообразности таит в себе тайну детского развития, тайну взросления». Психолого-педагогическая сущность игры подтверждается таким веским аргументом, как игротерапия. Здесь свободная игра выступает «как средство самовыражения ребенка, достижение эмоциональной устойчивости и саморегуляции». Разумная склонность к подвижным играм, использованная и педагогически применяемая, развивает в детях много личных сил без существенного содействия воспитателя, так как игра - это естественная потребность развивающегося организма ребенка.

При самостоятельно избираемых массовых играх каждый участник должен приспособиться и подчиниться существующим правилам игры. Это развивает лучшие качества человека, представляет поле для благородного состязания во всех мужских добродетелях: в ловкости, силе, выдержки, твердости, чувстве товарищества, в быстро и сознательно принимаемых решениях и поступках. Этим молодежь сама лучше подготавливает себя для социальной жизни, чем это могут сделать теоретические наставления воспитателей.

В игре развиваются лучше и естественнее всего все богатые, дремлющие в ребенке силы фантазии и творчества, сообразительность и дар изобретательности, а вместе с этим способности и силы для творческой работы.

Примечателен в этом смысле педагогический опыт Ю.П. Азарова, который считает, что в общении с детьми всегда должно соединяться два начала:

духовно-творческое, идущее от народной культуры, и экологическое, идущее от природы. Экологическое же неразрывно связано с игровыми проявлениями, т.е. с такими, которые основываются на «чистой детскости»: «В игре я вдруг увидел могучее средство, способное соединить духовное и природное начала. Игра на вольном просторе обнаружила многое в детях: их живую пытливость, ловкость и сноровку, раскованность и бесстрашие, нежность и беспощадность. Они состязались в благородстве. Здесь не было скидок на возраст и разум, на силу или слабость. Здесь властвовал закон игры вольный, справедливый». Являясь богатой сферой деятельности детей, народные игры также подготавливают их к взрослой жизни, приучая к способам труда, общения, поведения в обществе, коллективе и т.д.

Труд в народном воспитании занимает особенное место. Природа и жизнь сами «развивают в детях привычку и любовь к труду, так как они видят постоянно работающих отца и мать и сами часто помогают им. [6]

А свободный труд, как учил К.Д. Ушинский, нужен человеку сам по себе, для поддержки в нем человеческого достоинства», для снятия эмоционального напряжения, для душевного и физического удовлетворения. В народе общение невероятно богато и разнообразно. Оно

имеет огромное значение в формировании человеческой психики, ее развитии и становлении разумного, культурного поведения. «Общение - высшее духовное богатство в отношениях между людьми»: «Личностное общение формирует человека как личность, дает ему возможность приобрести определенные черты характера, интересы, привычки, склонности, усвоить нормы и формы нравственного поведения, определить цель жизни». На развитие личности может идти нормально лишь при достаточно благоприятных взаимоотношениях, в которых создается и действует система взаимной поддержки, доверия, открытости, обнаруживается искреннее стремление общающихся друг с другом людей бескорыстно помогать друг другу, что было свойственно народной среде.

Исследования показывают, что основной задачей становления природосообразной личности является формирование у учащихся личностных духовно - нравственных качеств человека на основе изучения духовных и природосообразных идей, традиций своего народа.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Виноградова Н.Д. Принцип природосообразности в свете междисциплинарных исследований//Методологические проблемы междисциплинарных исследований в образовании. - М.:ИТП и МИО РАО, 1994. - 0,35 п.л. (Деп. ОЦНИ «Школа и педагогика» ИТП и МИО РАО).
2. Коменский Я.А. Антология гуманной педагогики. - М., 1996.
3. Кумарин В.В. Педагогика природосообразности и реформа школы. - М.: Народное образование, 2004. - 624 с.
4. Песталотти И.Г. Избранные педагогические сочинения в 2-х томах. Т.2. - М., 1981.
5. Пискунов А.И. Природосообразности принцип// Педагогическая энциклопедия - М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1966. - Т. 3.
6. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания: Опыт педагогической антропологии. Т.1.// Собр. соч. в 11 т. Т.8. - М.-Л., 1950.

ЭТНИК ГУРУХЛАРНИНГ ЎРГАНИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ ВА МАНБАЛАРДА АКС ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ

Рўзиева Машхура Абдимўминовна

Термиз давлат университети

Фуқаролик жамияти кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Сурхон воҳасида жойлашган этник гурухларни ижтимоий, иқтисодий ва маданий турмуш тарзига таллуқли тадқиотлар асосида ушбу мавзунини ёритиш асосий мақсад қилиб олинди. Шунингдек, хорижий ҳамда рус шурқшуносларининг асарлари асосида воҳанинг этномаданий жараёнларни ўрганиш мавзунини асосини ташкил этди.

Калит сўзлар: ҳолисона, этногенези, этник, объекти, археологик, санъатшунослик, анъанавий, тақвимий, сайёҳи, этнографик, мангит, статистик, қўнғирот, чигатойлар.

Аннотация: Основной целью является освещение данной темы на основе исследований социальной, экономической и культурной жизни этносов Сурхандарьинского оазиса. Она же легла в основу изучения этнокультурных процессов в оазисе на основе работ зарубежных и российских востоковедов.

Ключевые слова: объектив, этногенез, этнос, объект, археология, искусствоведение, традиционный, календарь, турист, этнографический, мангит, статистический, колокол, чигатой.

Abstract: The main goal is to cover this topic on the basis of research on the social, economic and cultural life of ethnic groups in the Surkhandarya oasis. It also formed the basis of the study of ethnocultural processes in the oasis on the basis of works of foreign and Russian orientalists.

Keywords: objective, ethnogenesis, ethnicity, object, archeology, art history, traditional, calendar, tourist, ethnographic, mangit, statistic, bell, chigatoy.

Ўзбекистоннинг янги давр тараққиётида юз бераётган ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар тарихни чуқур, ҳолисона тарзда ҳамда янгича тафаккур асосида илмий тадқиқ этишни тақозо этмоқда. Тарихчи-этнограф олимлар ўзбек халқининг этногенези, этник тарихи

масалаларини унинг давлатчилиги тарихи ҳамда моддий ва маънавий маданияти хусусиятлари билан уйғун ҳолда тадқиқ этишни устувор вазифа сифатида белгилаб олдилар.

Шу сабабли Ўзбекистон ҳудуди мисолида ушбу мақола бўйича бажарилган аналогик тадқиқотлар ва бевосита маълумотлар берувчи ёки масаланинг айрим жиҳатлари кўриб чиқилган монографик, илмий диссертацион ва мақолалар тарзидаги ишларнинг қисқача таҳлилини беришга ҳаракат қилдик. Бундан мақсад, биринчидан, таҳлил этаётган масалалар у ёки бу минтақа ёхуд умумий доирада қай даражада ўз аксини топганлигини аниқлаш; иккинчидан, ўрганилаётган муаммо бўйича қўлга киритилган фактик материалларнинг ишончлилигини аниқлаш ва тасдиқлаш учун бошқа тадқиқотларнинг илмий ютуқлари билан қиёсий ўрганиш; учинчидан, умумминтақавий (Ўрта Осиё, Ўзбекистон) миқёсида бажарилган ва айнан тадқиқот объектига тегишли бўлган илмий материаллардан фойдаланиш ва таҳлил этиш.

Ўз навбатида шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш ўринлики, ишда кўтарилган ва таҳлил этилган муаммо қўлами жиҳатидан кенг бўлганлиги ва бу йўналиш нафақат этнографик, балки археологик, санъатшунослик, архитектура, фольклоршунослик ва маданиятшунослик соҳаларининг ҳам тадқиқот объекти бўлганлиги учун ўрганилаётган муаммо тарихшунослигини таҳлил қилишда муаммовий-мавзуй ёндашишни мақсадга мувофиқ деб билдик. Ушбу ёндашув асосида аввало, тадқиқот ҳудуди ва муаммонинг айрим жиҳатлари доирасида бажарилган тадқиқотларни, сўнгра мавзуга у ёки бу жиҳатдан алоқадор бўлган адабиётларни таҳлил қилишга ҳаракат қилдик. Умуман олганда ишда тадқиқ этилаётган мавзуга бевосита ва билвосита алоқадор адабиётлар муаммовий – мавзувий ёндашув асосида 5 та гуруҳга бўлиб таҳлил қилинди:

1. Воҳа аҳолисининг этник тарихи ва минтақа аҳолисининг этник таркибига оид манбалар ва тадқиқотлар.
2. Моддий маданиятнинг муҳим компонентлари – анъанавий уй-жойлари, кийим-кечаклари ва таомларига бағишланган ишлар.
3. Анъанавий тўй ва тўй маросимлари тадқиқ этилган илмий ишлар.
4. Ўзбек халқи тақвимий маросимлари таҳлиliga оид тарихий-этнографик асарлар, монография ва илмий мақолалар.
5. Миллий ўйинларга бағишланган адабиётлар.

Сурхон воҳаси аҳолисининг этник хусусиятлари ёритилган илмий адабиётлар кам бўлиб, уларнинг асосийлари тадқиқ этилаётган даврда минтақага турли мақсадларда келган россиялик сайёҳлар, мустамлака идора вакиллари, ҳарбий зобитлари томонидан ёзилган асарларда баён қилинган. Хусусан, 1863 йилда Самарқанд, Бухоро, Хива ҳамда бошқа йирик шаҳарларни ўрганган мажор сайёҳи ва шарқшунос Х. Вамбери 32 та ўзбек уруғи рўйхатини келтиради [1].

Ўзбекларнинг этник таркиби масаласида мулоҳаза юритган рус тадқиқотчиси А.Д. Гребенкин Зарафшон водийсида яшовчи ўзбек ва тожиклар, хусусан, манғит, минг, найман, юз, жалоир, туёқли, қирқ каби йирик уруғларнинг келиб чиқиш тарихи, антропологик ва этноҳудудий хусусиятлари борасида қатор диққатга сазовор мулоҳазаларни билдирган [2]. Ўз навбатида таъкидлаш керакки, ушбу уруғларнинг келиб чиқиш тарихи ва анъанавий маданияти Шимолий Сурхон воҳасидаги ўзбек уруғлари билан ўзаро умумийликка эга бўлган. Айнан мазкур умумийлик муаллифнинг диққат эътиборидан четда қолган ва у асосан Зарафшон воҳаси мисолидаги умумий хулосалар беришга ҳаракат қилган.

Н.А. Маев 1875 ва 1878 йилларда Ҳисорда ўтказган экспедицияси маълумотлари асосида ёзган тадқиқотида Сурхон воҳасида яшовчи қўнғирот, дўрмон, қатағон, юз, марқа, лақайлар ва минтақадаги тожикларнинг этник хусусиятлари ҳамда турли этнографик гуруҳлар воҳа бўйлаб жойлашишининг ўзига хосликлари борасида этнографик маълумотларни баён қилган [3].

Бухоро амирлигида ҳарбий мақсадларда тадқиқотлар олиб борган Д.Н. Логофет эса «Бухоро хонлиги рус вассаллигида» номли асарида тадқиқ этилаётган даврнинг биринчи ярмида воҳада яшаган ўзбек уруғлари ҳамда уларнинг генеологияси ҳақида тўхталган. Шунингдек, воҳадаги этнографик гуруҳларнинг тутган мавқеига қараб кетма-кетликдаги рўйхатини келтирган. Рўйхатда баён қилинган этнографик гуруҳлардан қўнғирот, қатағон, юз, дўрмон, турк, қарлуқ, жалоир, лайлаган, манғит каби уруғлар Сурхон воҳасида истиқомат қилади [4.91]. Бундан ташқари Н.Ф. Ситняковский материалларида қўнғиротларнинг генелогияси ҳақида маълумотлар берилган [5.24-39].

Умуман олганда, бу даврда бажарилган илмий тадқиқотлар, гарчи профессионал мутахассислар томонидан бажарилмаган бўлсада, тадқиқот мавзуси доирасида илк эълон қилинган илмий

ишлар эканлиги ва шахсий кузатувлари асосида ёзилганлиги билан аҳамиятлидир. Бирок, ушбу қайдномалар кўпинча мутахассислар томонидан йиғилмаганлиги боис анъанавий турмуш тарзининг ўзига хослиги ва тарихи борасида батафсил маълумот бера олмайдиган тавсифий характердаги ёки узук-юлук маълумотлар мажмуидангина иборат бўлиб қолган.

XX асрнинг биринчи чорагидан бошлаб Ўрта Осиё халқлари, хусусан, Сурхон воҳаси этнографиясини ўрганиш борасида айрим жиддий тадқиқотлар амалга оширилди. Хусусан, Ўрта Осиёни районлаштириш бўйича махсус комиссия 1924 йил сентябрдан 1925 йилнинг февралигача иш олиб борган. Бу комиссия материалларида И.П. Магидович томонидан тайёрланган Сурхон воҳасининг маъмурий тузилиши статистик маълумотлар асосида бериб ўтилган бўлиб, айнан мазкур маълумотлар тадқиқотимиз учун аҳамиятлидир [6].

Рус этнограф олими Л.П. Потапов 1928 йил Ўзбекистоннинг Жанубий ҳудудлари бўйлаб ўтказган экспедицияси давомида йиққан маълумотлари асосида чоп қилган мақоласида воҳа аҳолисининг этник таркиби, моддий ва маиший турмуш тарзи каби масалаларга тўхталиб ўтган. [7.37-57] Унинг бу экспедицияда тўплаган дала материаллари олим вафотидан сўнг тўлалигича Германияда нашр қилинди [8]. Айнан мазкур асар Сурхон воҳаси аҳолисининг этник таркиби ва турли этнографик жамоаларнинг минтақада жойлашиш хусусиятларини ёритишда муҳим манба бўлиб хизмат қилди.

Сурхон воҳасини этнографик йўналишда ўрганиш борасида ўзига хос давр бўлган деб айтиш мумкин. Чунончи бу борада Жанубий Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудлари аҳолисининг этник тарихи масалалари юзасидан 1945 йилдан бошлаб то XX асрнинг 80-йилларигача илмий тадқиқотлар олиб борган элшунос олима Б.Х. Кармишева тадқиқотлари муҳим илмий аҳамият касб этади. Айнан мазкур муаллиф томонидан қариб қирқ йил давомида олиб борилган этнографик кузатувлар натижаси тарзида эълон қилинган монографияда воҳа аҳолиси этник гуруҳларидан кўнғирот, юз, қатағон, турк каби этнографик гуруҳлар, шунингдек, туркман, тожик, араб ва бошқа этнослар тарихига оид муҳим илмий материаллар баён қилинган [9.29-111].

XX асрнинг 50-йилларида Сурхон воҳаси аҳолисини антропологик жиҳатидан ўрганган Қ. Нажимовнинг илмий тадқиқотларида воҳа аҳолисининг антропологияси билан бир қаторда Сурхон воҳасида яшовчи юз, қатағон, турк, дўрмон каби уруғларнинг этник тарихи каби масалаларга ҳам эътибор қаратилган [10].

Тарихий манбалар асосида кенг қамровли илмий тадқиқотлар самараси сифатида биринчи марта Марказий Осиёдаги этник жараёнларнинг илк тарихий илдизларига таяниб, туркий халқлар жумладан, ўзбек халқининг шаклланиш жараёни концепциясини яратган академик К. Шониезовнинг «Ўзбек қарлуқлари» ва «Қарлуқ давлати ва қарлуқлар» номли тарихий-этнографик монографиялари диққатга сазовор [11]. Мазкур асарлар кўпгина адабиётлар ва археологик манбалар, этнографик маълумотлар, шунингдек, муаллифнинг кўп йиллик кузатишлари асосида юзага келган бўлиб, унда биз тадқиқ қилган воҳада яшовчи қарлуқларнинг этник тарихи, ҳўжалиги, моддий ва маънавий маданияти борасида эътиборга сазовор мулоҳазалар билдирилган. И.Жабборовнинг «Ўзбеклар» номли этнографик асарида Марказий Осиёнинг энг қадимги этносларидан бири бўлган ўзбекларнинг келиб чиқиши, этник жараёни ва шаклланиши ҳамда жойлашиши каби бир қатор масалалар ёритиб берилган [12.10-28].

Минтақада яшовчи аҳолининг этник таркиби ва этник тарихи масалаларини ўзаро узвийликда ўрганган тадқиқотчи А.Р. Қаюмовнинг қатор мақолаларида ҳам воҳа ҳудудида яшовчи чиғатойлар, кўнғиротлар, қатағонларнинг этник хусусиятлари ёритиб берилган [13.34-39]. Умуман олганда, воҳа аҳолисининг этник тарихига билвосита ва бевосита алоқадор бўлган ушбу мақолада масалага доир асарларни бир-биридан нафақат турли даврларда ёзилганлиги, балки тури, манбавий асоси, ҳажми, тадқиқот ҳудудларидаги этносларни қамраб олиш даражаси билан ҳам фарқланиб туради. Қолаверса ушбу мақолада воҳа аҳолисининг этник тарихи ва этник таркиби ҳамда турли этнографик гуруҳларнинг минтақа бўйлаб жойлашувининг ўзига хос хусусиятлари комплекс тарзда ёритишга ҳаракат қилган асарлар ҳақида қисқача хулосалар берилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Вамбери Г. Очерки Средней Азии. –М., 1968.
2. Гребенкин А.Д. Узбеки. Мелкие народности Зерафшанского округа // СРТ. Вып. II. 1872; Шу муаллиф. Таджики // СРТ. Вып. II. 1872; Шу муаллиф. Ремесленная деятельность таджиков

- Зерафшанского округа. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. II. –СПб., 1873.
3. Маев Н.А. Очерки горных бекств Бухарского ханства // МСТК. Вып. V. СПб., 1879; Шу муаллиф. Очерки Гиссарского края // МСТК. Вып. V. –СПб., 1879.
4. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. –СПб., 1911. –С. 91, 96-99, 104-105.
5. Ситняковский Н.Ф. К генеалогической таблице узбеков рода Кунград // ИТОРГО. Т. 7. 1907. – С.24-39.
6. Ўзбекистонни районлаштириш ишидаги материаллар. Биринчи бўлак. –Самарканд-Тошкент, 1926 (эски ўзбек ёзувида); Список населенных пунктов Узбекской ССР 1928 года. Самарканд, 1929; Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 г. в Узбекской ССР. Вып. I. Поселенные итоги. –Самарканд, 1927. –С. 255-272; Материалы по районированию Средней Азии. Кн. I. Территория и население Бухары и Хорезма. Ч. I. –Бухара-Ташкент, 1926.
7. Потапов Л.П. Материалы по семейно-родовому строю у узбеков «Кунград» // Научная мысль. –Ташкент-Самарканд, 1930. –№1. –С. 37-57.
8. Leonid Pavlovic Potapovs Materialien zur Kulturgeschichte der Uzbekien aus Jahren 1928-1930 Mit begleitenden Worten des Sammlers herausgegeben und eingeleitet von Jakob Taube. –Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1995.
9. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. –М.: Наука, 1976. –С. 29-111.
10. Наджимов К. Антропологический состав населения Сурхандарьинской области. –Ташкент: Изд. САГУ, 1958.
11. Шаниязов К. Узбеки-карлуки. –Ташкент, 1964; Шу муаллиф. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. –Тошкент, 1999.
12. Жабборов И. Ўзбеклар. –Тошкент: Шарқ, 2008. –Б. 10-28.
13. Қаюмов А.Р. Шеробод воҳаси аҳолиси (XIX-XX аср бошлари) // ЎИФ. –Тошкент, 1998. –№ 3. –Б. 34-39; Ўша муаллиф. Ўзбекистон этномаданий муҳитида «катагон» этноси // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва назарий-методологик ёндашувлар. –Тошкент, 2004. –Б. 115-119; Ўша муаллиф. XIX-XX аср бошларида этник жараёнларнинг баъзи хусусиятлари (ўзбек халқи этник тарихига оид мулоҳазалар) // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. 1-қисм. –Тошкент, 2005. –Б. 44-52.

ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Авлиякулов Зокир Авазович

преподаватель кафедры русского языка

Термезского государственного педагогического института

Термезского государственного университета

Аннотация: В статье освещается проблема реализации этнопедагогического подхода в обучении студентов русскому языку, которая приобретает особую актуальность в связи с возрастанием его роли в современной профессиональной коммуникации.

Ключевые слова: профессиональная деятельность; коммуникация; языковой и речевой материал.

Abstract: The article highlights the problem of the implementation of the ethnopedagogic approach in teaching students the Russian language, which is becoming particularly relevant due to its increasing role in modern professional communication.

Keywords: professional activity; communication; language and speech material.

Русский язык является объектом педагогической деятельности, и каждое языковое явление, и речевое поведение приобретают для студента, изучающего русский язык двойную ценность: с одной стороны студент сам познает эти явления и овладевает ими практически, с другой - он должен знать, каким путем эти явления могут быть обработаны и разъяснены в дальнейшей самостоятельной профессиональной деятельности.

Особую актуальность в настоящее время приобретает профессионально-ориентированный подход к обучению русскому языку в гуманитарных вузах, который предусматривает

формирование у студентов способности коммуникации в конкретных профессиональных, деловых, научных сферах и ситуациях с учетом особенностей профессии.

Профессионально-ориентированный подход, следуя за формулированием данного термина современными учеными И.В. Алещановой и Н.А. Фроловой [1], принимается нами в качестве системы дидактических средств организации учебного процесса по обучению русскому языку, включающей изменение цели, содержания, процесса и ориентирующей данный курс на приобретаемую студентами профессию и возможные сферы его реального использования в профессиональной деятельности. Профессионально-ориентированный подход также рассматривается нами как сложное педагогическое явление, определяющее эффективность обучения русскому языку и предполагающее активную роль субъекта/студента учебной деятельности. Условиями благополучного осуществления представленного подхода, на наш взгляд, выступает интегративная составляющая, выражающаяся в учете начальной языковой подготовки студентов, в постановке важных для студента целей, в выработке устойчивых и рациональных навыков самостоятельной работы и в умении осуществлять системный подход к овладению знаниями.

Профессионально-ориентированное обучение русскому языку, основанное на профессионально-ориентированном подходе, имеет целью развитие готовности студента к билингвальной межкультурной коммуникации, обеспечивающей способность порождать, интерпретировать информацию на русском языке и эффективно ее использовать в профессиональной деятельности.

Как считают П.И. Образцов и О.Ю. Иванова, термин «профессионально-ориентированное обучение» употребляется для обозначения процесса преподавания языка в неязыковом вузе, ориентированного на чтение литературы по специальности, изучение профессиональной лексики и терминологии, а в настоящее время и на общение в сфере профессиональной коммуникации. Исследуемый нами современный профессионально-ориентированный подход к обучению русскому языку предполагает формирование у студентов способности речевого общения на русском языке в конкретных профессиональных, деловых, научных сферах и при организации как мотивационно-побудительной, так и ориентировочно-исследовательской деятельности [4.С.21]. Уточняя понятие «профессионально-ориентированное обучение», авторы конкретизируют, что это обучение, основанное на учете потребностей студентов в изучении русского языка, диктуемого особенностями будущей профессии или специальности [4.С. 5].

Практика работы показала, что при организации учебного процесса на основе профессионально-ориентированного подхода необходимо соблюдать следующие условия: студент начинает изучать русский язык в вузе с того уровня, с которым пришел после школы; учится с той скоростью усвоения материала, на которую способен; осуществляет последовательный переход в течение всего срока обучения от одного модуля к другому; работа по циклу считается завершенной, если все запланированные задания выполнены и студент овладел необходимыми знаниями, умениями и навыками для профессионального общения [1].

По мнению Н.Д. Гальсковой [3.С. 17], в содержание обучения, на наш взгляд, русскому , необходимо включать:

- сферы коммуникативной деятельности, темы и ситуации, речевые действия и речевой материал, учитывающие профессиональную направленность студентов;
- языковой материал (фонетический, лексический, грамматический, орфографический), правила его оформления и навыки оперирования им;
- комплекс специальных (речевых) умений, характеризующих уровень практического овладения языком как средством общения, в том числе в интеркультурных ситуациях;
- систему знаний национально-культурных особенностей и реалий страны изучаемого языка.

Ведущими методами овладения предметно-языковым материалом являются:

- чтение: ознакомительное, просмотровое, поисковое, изучающее, развитие разговорных навыков. Студент приобретет лексические, грамматические, произносительные и орфографические навыки владения русским языком;
- метод активизации, реализующий принцип коллективного взаимодействия; принцип личносно ориентированного общения; принцип ролевой организации образовательного процесса; принцип концентрированности в организации учебного материала и учебного процесса; принцип полуфункциональности упражнений;

- коммуникативный метод, направленный на формирование языковой личности студента, на его активное участие в саморазвитии, получении качественных знаний, профессиональных навыков, на творческое решение конкретных вопросов;
- методы проектов, дискуссий, профессионально-ориентированные учебно-ролевые игры, письменные работы.

В содержание профессионально-ориентированного обучения русскому языку включаются аутентичные ситуации межкультурного общения, позволяющие объяснить и усвоить на обусловленном уровне чужой образ жизни, поведения, а также способность к коммуникации в устной и письменной формах на русском языке для решения задач межличностного и межкультурного взаимодействия, которое расширит индивидуальную картину мира за счет приобщения к языковой картине мира носителей изучаемого языка [2].

При изучении русского языка у студента должны сформироваться компетенции. Перечень планируемых результатов обучения по дисциплине «Русский язык как иностранный» в рамках компонентов компетенции представлен в таблице 1.

Перечень планируемых результатов обучения по дисциплине в рамках компонентов компетенций.

Пороговый (обязательный для всех студентов). Продвинутый (превышение минимальных характеристик уровня сформированности компетенции). Повышенный (максимальная сформированность компетенции) способность к коммуникации в устной и письменной формах на русском языке для решения задач межличностного и межкультурного взаимодействия (ОК-5) знания: перечисляет коммуникативные знания в устной и письменной формах на русском языке для решения задач межличностного и межкультурного взаимодействия знания: обнаруживает коммуникацию в устной и письменной формах на русском языке для решения задач межличностного и межкультурного взаимодействия знания: регулирует коммуникацию в устной и письменной формах на русском языке для решения задач межличностного и межкультурного взаимодействия умения: повторяет коммуникативные умения в устной и письменной формах на русском языке для решения задач межличностного и межкультурного взаимодействия умения: использует коммуникацию в устной и письменной формах на русском языке для решения задач межличностного и межкультурного взаимодействия умения: объясняет коммуникацию в устной и письменной формах на русском языке для решения задач межличностного и межкультурного взаимодействия навыки и (или) опыт деятельности: определяет место коммуникации в устной и письменной формах на русском языке для решения задач межличностного и межкультурного взаимодействия навыки и (или) опыт деятельности: связывает коммуникативные функции в устной и письменной формах на русском языке для решения задач межличностного и межкультурного взаимодействия навыки и (или) опыт деятельности: обосновывает коммуникацию в устной и письменной формах на русском языке для решения задач межличностного и межкультурного взаимодействия.

Профессиональная подготовка представляет собой сложный комплексный процесс, в котором овладение знаниями по русскому языку неотделимо от обучения профессиональному мастерству. Данный процесс предполагает реализацию комплексной цели обучения, состоящей из конкретных целей: коммуникативной, учебно-познавательной и воспитательной. Им соответствуют задачи формирования разных видов компетенции - коммуникативной (овладение разными видами речевой деятельности), лингвистической (приобретение прочных знаний языковой системы и закономерностей ее функционирования), методической (формирование профессиональных умений), приобретение других знаний.

В зависимости от того, каким аспектам языка уделяется преимущественное внимание, лингвисты различают три относительно самостоятельных и дополняющих друг друга направления: а) собственно лингвистическое, разрабатывающее теорию формальных (языковых) средств выражения в коммуникации; б) психолингвистическое, исследующее способность человека пользоваться системой языка для порождения и восприятия речи; в) социолингвистическое, объясняющее систему языка и языковую компетенцию, связано с социальным контекстом, в котором осуществляется речевая деятельность. Педагогика обязана использовать результаты всех этих описаний, чтобы адекватно представлять сам процесс коммуникации и функционирование языка в этом процессе [5.С. 130].

Названные задачи составляют основу профессиональной подготовки бакалавров и реализуются в ходе занятий по практическому курсу русского языка .

Формирование коммуникативной компетенции ориентировано на реализацию в дальнейшей профессиональной деятельности:

- профессионально-педагогической (участие студентов в работе научного студенческого общества, выступления на конференциях, изучение лингвистической, методической, специальной литературы);
- учебно-производственной (слушание лекций, выступления на семинарских и практических занятиях, участие в дискуссиях и беседах);
- социально-культурной (просмотр спектаклей и кинофильмов, обсуждение увиденного, услышанного и прочитанного).

База лингвистической компетенции активизирует и развивает умения и навыки студентов во всех видах речевой деятельности, реализуя таким образом задачу практического владения русским языком.

Решение этой важной задачи связано с решением другой, не менее важной - формированием методической (профессиональной) компетенции бакалавра, которая представляет собой воспитание профессионального отношения к русскому языку как к объекту профессиональной деятельности, а также развитие исследовательских и педагогических умений и навыков.

Таким образом, ориентация на активное применение полученных в результате обучения знаний, умений и навыков в будущей самостоятельной профессиональной деятельности должна становиться необходимым компонентом подготовки бакалавров.

Следует учитывать и другие компетенции, необходимые в преподавании данной дисциплины:

- коммуникативная компетенция предполагает способность понимать и порождать высказывания на русском языке в соответствии с конкретной ситуацией, целевой установкой и определенной коммуникативной интенцией;
- лингвистическая компетенция складывается из знаний о системе русского языка, правилах реализации языковых знаний в речевой деятельности;
- лингвострановедческая компетенция основывается на знании правил речевого поведения в определенных стереотипных ситуациях, на знании национально-культурных особенностей страны изучаемого языка и на умении осуществлять собственное речевое поведение в соответствии с этими знаниями;
- социокультурная компетенция обеспечивает возможность ориентироваться в аутентичной языковой среде, дает возможность прогнозировать некоторые социокультурные барьеры в условиях межкультурного общения и способы их устранения;
- дискурсивная компетенция отмечает умение адекватно воспринимать собеседника, планировать речевое поведение и передавать информацию в связных, логичных высказываниях;
- методическая компетенция предполагает умения студентов эффективно и результативно построить собственную деятельность

по овладению речевыми умениями и навыками, ориентируясь на цель обучения;

- профессиональная компетенция реализует способность студента организовать собственную речевую деятельность адекватно ситуациям профессионально-ориентированного общения.

Эффективным средством формирования компетенций бакалавров в освоении русского языка является «погружение» в сферу будущей профессии. В связи с этим система подготовки студентов в гуманитарном вузе включает три взаимосвязанных компонента учебной деятельности: аудиторные занятия по русскому языку и специальным дисциплинам; внеаудиторные мероприятия и «вхождение» в социум, которые выполняют функции «обратной связи» в процессе обучения. Основой для определения содержания и форм внеаудиторных мероприятий, развивающих компетенции студентов, являются аудиторные занятия по лингвистическим, психологическим и педагогическим дисциплинам.

Свободное владение устной и письменной речью - одно из важнейших профессиональных умений выпускника вуза.

Подводя итоги решения вопроса реализации профессионально-ориентированного подхода, следует отметить, что изучение языка для особых целей или профессионально-ориентированная направленность обучения является одним из путей интенсификации обучения русскому языку в гуманитарном вузе, и предполагает знакомство с будущей специальностью, в процессе профессионального становления языковой билингвальной личности. Эта направленность проявляется в использовании тематики специальности, отборе лексических единиц и грамматических структур, конкретных типов высказываний и ориентирована на овладение

основными видами коммуникативной деятельности. При решении задач, непосредственно связанных со своей будущей профессией, студенты приходят к осознанию перспективы в изучении и практическом овладении русским языком как иностранным. Таким образом, профессионально-ориентированный подход в обучении русскому языку способствует профессиональному интересу и создает мотив иноязычной коммуникативной деятельности.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Алещанова, И. В. Профессионально-ориентированный подход в обучении иностранным языкам в техническом вузе // Современные проблемы науки и образования. - 2012. - № 6.
2. Асылбекова, Ж. М.-А. Преподавание дисциплины «профессионально-ориентированный иностранный язык» для студентов-историков // Глобальные вызовы и современные тренды развития высшего образования. - 2013. - № 3.
3. Гальскова, Н. Д. Современная методика обучения иностранному языку: пособие для учителя. - М.: АРКТИ-Глосса, 2000. - 165 с.
4. Образцов, П. И. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах вузов: учеб. пособие / П.И. Образцов, О.Ю. Иванова / под ред. П.И. Образцова. - Орел: ОГУ, 2005. - 114 с.
5. Усанова, О. Г. Формирование коммуникативной компетентности педагога в процессе педагогического общения. Русская речь в современном вузе: материалы Второй междунар. науч.-практ. интернет-конференции / отв.ред.д.п.н., проф. Б. Г. Бобылев. 15 октября - 15 декабря 2005г., ОрелГТУ. - Орел: ОрелГТУ, 2006. - С. 129-134.

ЖИЗЗАХ ВОҲАСИДА ГИЛАМ ТУРЛАРИ ВА ЎЗИГА ХОС ЛОКАЛ ХУСУСИЯТЛАР

Абдукодиров Сарвар Бегимкулович

Жиззах давлат педагогика институти
тадқиқотчиси

Аннотация: Ушбу илмий мақола Жиззах воҳасида кеча ва бугунги кунда патли гиламларнинг тўкилиш хусусиятлари ва воҳада ўзига хос локалллиги, гиламчилик билан боғлиқ маросимлар шунингдек гилам маҳсулотларини тайёрлаш ва тўкилишидаги технологиялар дала этнографик маълумотлар орқали ёритилишига асосланган. Воҳада гиламларни тайёрлашда воҳа аҳолисининг ўзига хос қарашлари, урф-одатлари, қадриятлари ва бошқа ҳудуд аҳолисиники ўхшамас расм-русмлари ёритилишга ҳаракат қилинган. Воҳанинг тоғ олди ҳудудларида яшовчи аҳоли томонидан қўлда тўқилган гиламларнинг ўзига хос хусусиятлари ва у билан боғлиқ халқ теорелари ўрин олган.

Калит сўзлар: Гиламдўзлик, Холи гилам, Юлдуз гилам, Напреч гилам, Сеп гилам, Баштик гилам, Гилам хуржун, Жойномоз гилам, Бешик гилам, Отга айил гиламча, Бўсаға гилам, Тақир (Араби гилам) ва ҳоказо.

Аннотация: Настоящая научная статья основана на характеристике ковроткачества в Джиззакском оазисе вчера и сегодня и конкретной локализации в оазисе, обрядах, связанных с ковроткачеством, а также технологии изготовления и ткачества ковров по полевым этнографическим данным. При изготовлении ковров в оазисе была предпринята попытка выделить уникальные взгляды, обычаи, ценности и обычаи жителей оазиса, отличающиеся от населения региона. Выявлены особенности ручного ткачества ковров людьми, проживающими в предгорьях оазиса, и связанные с этим народные предания.

Ключевые слова: ковроткачество, ковер Холи, ковер Юлдуз, ковер Напреч, ковер Сеп, ковер Баштик, Ковер-мешок, ковер Жойнамоз, ковер Колыбель, ковер Лошадь, ковер Босага, Тақир (арабский ковер) и так далее.

Abstract: This scientific article is based on the characteristics of carpet weaving in the Jizzakh oasis yesterday and today and specific localization in the oasis, rituals associated with carpet weaving, as well as the technology of making and weaving carpets according to field ethnographic data. In the manufacture of carpets in the oasis, an attempt was made to highlight the unique attitudes, customs, values and customs of the inhabitants of the oasis, different from the population of the region. The

features of manual weaving of carpets by people living in the foothills of the oasis, and folk legends related to this, are revealed.

Keywords: carpet weaving, Holi carpet, Yulduz carpet, Naprech carpet, Sep carpet, Bashtik carpet, Bag carpet, Joynamoz carpet, Cradle carpet, Horse carpet, Bosaga carpet, Takir (Arabic carpet) and so on.

Гидамлар тўқилиш услуби, нақш-безаклар бериш, ранги, хом-ашёси, гидам тўқишда ишлатиладиган ипларнинг бўйлиш техникаси ва сифат даражасига қараб бир - биридан фаркланади. Ўзбекистон минтақасида патли ва патсиз (палос) гидамлар тўқилади. Гидамларнинг тўқима, тикма ва босма хиллари мавжуд.

Тўқима гидам тайёрлашда дастлаб гидамнинг гули тўқилса, тайёр тикма гидамга алоҳида гул тикилади ва босма гидам учун гули бўйб босиладиган жараёнларни ўз ичига олади.

Гидамлар тўқилган жойи ёки қабиланинг номи билан юритилган. Масалан, туркман гидамлари ёвмут, текин, бешир гидамлар деб юритилади. Туркман гидамлари геометрик нақшли бўлади. Кавказ гидамларнинг машҳур ширвони, ахти, дарбанди турлари бўлиб, пушти, қизил, кўк, сариқ ва бошқа рангларда барг, гул, қуш тасвирлари ишланади. Ўзбекистонда жумладан, Фарғона водийсида кўплаб Эрон, Озарбайжон “боғай” (Кирман, Тебриз, Ардебил) ва Хитой (уйғур) “анор” (Қошғар, Хотан) намуналарини кўриш ва учратиш мумкин. Чунки, маҳаллий гидамчиликда интерпретация ўзига хос услубга эга бўлиб, айниқса, гидамлардаги тўқ кўк, қизил, ер тут ранг, тўқ қизил, тўқ ва оч кўк ранглар билан тўлдирилганлиги кишини ҳайратга солади. Бундан ташқари, гидамларнинг марказида ва четларида кетма-кет йулар, мотивли безаклар, баъзан бир-бири билан боғланган тўғри ва синиқ чизиқлар, квадрат кўринишидаги шакллар ичида мотивли безаклар, ромлар, такрорий йўл-йўл чизиқлар, ўсимликсимон гулларнинг бежиримлиги билан ажралиб туради. Бундай тасвири гидамлар *қошқар* гидамлари деб аталади. Гидамлар марказида асосан, медальон, гултуваклар, ғунчалар тасвири тўлдирилганлиги боис, Ўрта Осиё амалий санъатида ўзига хос хусусият касб этади. Чунки, Фарғона водийси этномаданий алоқаларнинг муҳим марказларидан бири бўлганлиги боис, анъанавий ҳунармандчилигида ҳам яққол сезилади. Бу хусусиятлар Андижон тукли гидам ва гидам маҳсулотларида муҳим ўрин тутди.

ХІХ асрнинг иккинчи ярмида Андижон гидамлари Фарғона водийсининг ўзбек ва қирғиз аҳолиси томонидан ишлаб чиқарилган бўлиб, гидамларда ўзига хос локал бадиий асослар, гидам юзасида такрорланиб турувчи крестга ўхшаш мотивлар, нақшлар ҳошияларида “тўлкин”лар янада кучлироқ сезилади.

Эрон гидамлари ўзига хос бўлиб, гул, ўсимлик, қуш, ҳайвон тасвирланган доирасимон шакллар берилади. Хитой гидамлари ҳам дунёга машҳур бўлиб, патларининг нақши ҳар-хил меъёрга қирқилиб, релъеф ҳосил қилинган, тасвир замини эса қисқарок патли қилиб ишланади. Француз гидамларида эса кўпроқ сюжетли нақшлар, манзаралар, гуллар билан жозибали ишланганлиги боис, кишини ўзига тез жалб этади.

Хива, Андижон, Жиззах, Ургут, Қарши, Нурота ва бошқа жойларда тўқима гидамлар тайёрланади. Улар ўзининг ўсимликсимон, геометрик нақши, бежиримлиги, табиийлиги ва сифати билан машҳурдир.

Таъкидлаш керакки, Ўрта Осиёнинг барча ярим кўчманчи аҳолиси жун тайёрлаш ва уни ип шаклига келтиришда деярли бир хил усулни қўллашган. Дастлаб саралаб олинган жун олдин ювилган, титилган ва сўнг бўйланган. Жундан ип қилишда махсус урчуқдан [1], уни титиш ва савашда савачўплардан фойдаланилган [2]. Кўл урчуқлари- қарақалпоқларда – уршық, туркманларда – ик, қирғизларда – ийк деб аталган.

Гидам тўқиш Ўрта Осиёда ХХ бошларигача ўзига хос хусусиятга эга бўлган. Барча тўқиш мосламалари деярли тайёрланиши жиҳатдан бир хил бўлган. Фақат тўқиш дастгоҳларини ёғочларини қалинлиги, ўзунлиги, калталигидан фарқ қилиши мумкин. Шунингдек тўқиш дастгоҳи унчалик такомиллашмагандир. Унинг тўқиш мосламалари жуда оддий ҳисобланади.

Хусусан Жиззах вилояти Бахмал туманида яшовчи қирғиз аҳолисининг гидамдўзлиги хилма-хил ва минтақанинг ўзига хос локал хусусиятига эга. Туманда олиб борилган дала этнографик маълумотларга кўра воҳада гидам турлари жуда кўп бўлганлиги маҳаллий ҳунарманд аёллар томонидан эътироф этилган. Бахмал туманининг Совуқбулоқ қишлоғида яшовчи ҳозирда 100 ёшни қарши олган Қизларой момо томонидан воҳа гидамчиликнинг жуда қадимий туридан ва ҳозирги кунга қадар бўлган гидам номларини айтиб ўтди [3].

1. Қадимда Холи гилам (Хон гилам) – бу патли гилам бўлиб жуда катта қилиб тўқилган. Бу гиламга задагонлар ва бойлар буюртма бериб тўқитишган гиламнинг эни 3 метр бўйи эса 5,5-6 метрни ташкил қилган. Ҳозирда баъзи хонодонларда мерос сифатида сақланиб қолган.

2. Юлдуз гилам - “Юлдуз кўчат” (маҳаллий номи Чечан кўчат деб ҳам номланади). 1970 йилда Бахмал тумани Бахмал қишлоғида ва Ўснат шаҳарчасида “Бахмал юлдузи” номидаги гилам цехи фаолият бёқурсатиб бошлаган. Ҳар иккала гилам цех ҳам 1990 йилга қадар фаолият кўрсатган. Бу цехда тўқилган гиламлар фақатгина битта нусхада тўқилган ва олти нусхада саккиз қиррали юлдуз тасвирлари туширилган [4].

3. Напреч гилам – Силлиқ ва патли тўқиш услубида тайёрланган. Мақсадга мувофиқлиги нуқтаи назардан олдинги (юнгли) томони безатилган, қолган қисми эса оддий полос техникаси ёрдамида тўқилган. Унинг ушбу қисмлари жадал эскириши боис ишлов шунга қараб берилган.

4. Баштиқ гилам-бу кичик юзали халтага ўхшатиб тикиб, ичига ип игна узук, сирға танга ва ҳакозолар солинган. Баштиқ ҳақида шундайин нақл бор.

Қизни туғиб бешикка сол,

Сепни тикиб баштикка сол.

5. Гилам хуржун-гилам хуржун асосан олача ва гиламнинг уйғунлаштирилган нусхадаги гилам бўлиб алоҳида хунарманд аёллар томонидан ҳаёлан яратилган бу ишланма кўчманчи халқларга жуда қулай бўлган улар отларда юришгани учун керакли нарсаларни хуржунга солишган. Бу ишланма ҳозирги вақтга қадар воҳа хунармандлари томонидан анъанавий гиламчилигида номоён бўлиб келмоқда.

6. Сеп гилам-қизлар учун тўқиладиган, ниҳоятда бежирим гилам ҳисобланади. Бу гиламга тушириладиган нусхалар асосан “Патнос кўчат” асосида гиламга шакл берилган. Бундай турдаги гиламларни кўпроқ Зомин ва Бахмал тумани гиламдўзлари томонидан тўқилган [5].

7. Жойномоз гилам-ислом расм-русмлари билан боғлиқ ишланган буюмлар-жойномоз, яъни ҳар куни беш вақт ибодатга мўлжалланган гиламча ҳисобланади.

8. Бўсаға гилам-1 метрга, 0,5 метрлик чанг-ғуборни ўзида олиб қолувчи гиламча ҳисобланади. Ушбу гилам асосан хонодон эшик олди яни уйга кириш қисмига тўшаладиган гилам ҳисобланади. Бу гиламга асосан бир дона қолқон нусха солиниши билан аҳамияга эгадир. Бунинг маъноси уйнинг кириш эшиги олди қалқондек мустаҳкам бўлиши ва гиламнинг четги қисмларига эса найзасимон нусха туширилган бу эса ҳимоя вазифасини бажаради деб ҳисоблаган ва рамзий маънога эгадир.

9. Бешиқ гилам-ота-она қизнинг фарзандли бўлганлиги муносабати билан бешиқ олиб борганда, бешиқ остига солинадиган 1,5 метрга 1 метрлик гиламча.

10. Партирет гилам-асосан бундай гиламлар XX асрнинг 30 йилларидан бошлаб то 60-йилларига қадар жуда ҳам оммалашган гилам ҳисобланади. Бундай гиламлар мустақиллик йилларда ҳам жуда эътиборга молик гилам ҳисобланди ҳамда бундай турдаги гиламлар асосан махсус рамкаларга солиниб деворларга осиб қўйилган.

11. Ипак гилам-бу гилам ҳозирда республикаимизнинг барча минтақаларида ниҳоятда оммалашган нафис гилам тури ҳисобланади.

12. Отга айил гиламча - халқимизда отга тақиладиган эни 15-17 см бўйи 1 метр ёки 80-90 см лик айил гиламдир. Бу тўқима асосан воҳанинг Зомин ва Бахмал туманларида яшовчи қирғизларда жуда ҳам оммалашган. Айил гилам жуда ҳам кўп тўқиладиган нусха туридан бири ҳисобланади. Айил гиламга асосан нусхалар қулфи–калит шаклда туширилади ва бу гиламга ортиқча рамзларга эга бўлган нусхалар туширилмайди. Айил гиламга қулфи-калит нусхаларнинг туширилишига сабаб рамзий маънода отга эгар устидан уриладиган айил қулфдай маҳкам бўлсин деган мақсадда воҳа хунарманд аёллари ушбу нусхани солишган [6].

13. Тақир (Араби гилам) – асосан воҳанинг Ғаллаорол туманида тақир (араби гилам) гиламлар ҳам азалдан тўқилган ва сақланиб қолган. Тақир гилам кўпроқ атлас нусхада бўлган ва шахмат тарзида нусхалар тўқилган. Тақир гиламнинг энг қадимги нусхаси у бўғирсоқ гилам деб ҳам аташган бу гиламдаги умумий рамзларининг маъноси ризқ–насиба, тўқинлик маъноларини англатган. Тақир гиламнинг яна бир тури гиламнинг икки ёни сочоқ билан безатилиб ишлов берилган бўлиб асосан бу гиламларни воҳада уй деворларига осилиб безатилган. Саккиз қалқонли гиламларга ҳам айниқса икки томонидаги чекка қисмларига оқ ва қора ирлар (патли) билан безатилган. Бу гиламнинг томонлари оқ ва қора патлар рангларда бўлишига сабаб тун ва кун, қоронғу ва ёруғликнинг белгиси эканлигини билишимиз мумкин. Тақир гиламнинг бу турдаги нусхалари Ўзбекистоннинг бошқа минтақаларида ҳам учрайди. Жумладан Нурота,

Каттакўрғон, Шахрисабз воҳаларида бу гилам кўпинча кўчкорек нақши билан қуршаб тўкилиб асосан олтибурчак, кўпбурчак билан айлантеририб олинади [7].

Воҳада ҳатто гилам патини кесадиған қайчилар ҳам жуда оддий бўлиб, тўқиш мосламаларнинг оддийлиги тайёрланадиған маҳсулотларнинг сифатлилигига таъсир қилмайди. Станоклар (дастгоҳлар) горизантал ҳолатда турған. Икки холда ингичка холатда тўқиладиган ва кенг холатда тўқиладиган дастгаҳлар бўлған. Ингичка холатда тўқиладиган дастгоҳларларда энсиз гиламлар тўқиш учун ишлатилған. Ингичка холатда тўқиш дастгоҳи кўчманчиларга тегишли бўлған. Керак вақтда уни осонгина йиғиб олиш мумкин бўлған ва қийинчиликсиз бошқа жойга кўчиришған. Уни албатта уй ичкарасида эмас ҳовлида қуришған. У 6-7 метр (10-15)гача жойни эгаллаган.

Хулоса қилиб айтганда Жиззах воҳаси анъанавий гиламларини бугун илмий жиҳатдан тадқиқ этиш долзарб этнологик вазифалардан бўлиб, олиб борилаётған тадқиқотнинг мантиқий давоми ҳисобланади. Ўзбек миллий гиламдўзлик санъатини янада ривожлантириш, ҳудудларда шаклланған анъанавий мактаблар фаолиятини кенгайтириш, қолаверса, миллийлигимизни ўзида акс эттириб турувчи халқ амалий санъати намуналари билан келажак авлодни таништириш, гиламларимизда акс этған миллий қадрият ва руҳият ўзлигимизни англаш ва намоён этишга хизмат қилади.

Фойдаланилған адабиётлар

1. Томина Т.Н. Ткани в одежде кочевых и полукочевых народов Средней Азии // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. –М., 1989. – С. 231.
2. Мишкова В. Г. Средней Азии в конце XIX -начале XX вв.-Т; - Фан. - 1970.- С. 255.
3. Дала ёзувлари. Бахмал тумани, Совуқбулоқ қишлоғи. 25.11.2021.
4. Ғарраорол тумани 2 сонли архив бўлиммаси архив материаллари асосида.
5. Дала ёзувлари. Бахмал тумани, Жилли булоқ қишлоғи. 20.06.2020.
6. Дала ёзувлари. Бахмал тумани Қорасув, Абай қишлоғи. Зомин тумани Лайлак уя, Туркман қишлоғи. 25.01.2022.
7. Турсунов С. Рашидов Қ. – Бойсун. Академик нашр, 2011 й. 245-бет.

ТОҒЛИ ҲУДУДЛАРДА ЖОЙЛАШҒАН ЭТНИК ГУРУҲЛАРНИ ЭТНОМАДАНИЙ ҲАЁТДАГИ ТАҲЛИЛИ

Ахмедов Сардор Сайридин ўғли

Термиз давлат университети

Жаҳон тарихи кафедраси таянч доктранти

Аннотация: Сурхон воҳасида этномаданий жараёнларда муҳим тадқиқотларда сабаб бўлған этник номлар, уларнинг тарихан яшовчанлик босқичлари маълум этник уруғлар номларига оид маълумотларни илмий ўрганиш асосида таҳлил этилди. Қўнғиротларни воҳага келиб жойлашуви, шарқшунос ва этнолог олимларни қўнғиротлар йўналишида олиб борған илмий тадқиқотларни натижалари, қабилавий уруғларга бўлинишининг ижтимоий ҳамда этник тарих билан боғлиқ бўлиниши ҳақида маълумотлар илмий таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: этник, дўрмон, кенагас, манғит, қаюрасали, қиёт, ушун эронийлар, лўлили, тожик, маланд, сағбози, кўқони, қовчин, қутчи.

Аннотация: Этнические имена, вызвавшие важные исследования в этнокультурных процессах в Сурхандарьинском оазисе, их исторические этапы существования проанализированы на основе научного изучения данных о названиях отдельных этнических племен. Проанализировано расположение колоколов в оазисе, результаты научных исследований, проведенных востоковедами и этнологами в области колоколов, данные о делении родоплеменных племен на социальную и этническую историю.

Ключевые слова: этнос, дормон, кенагас, мангит, каюрасали, кият, ушун иранцы, цыгане, таджик, маланд, сагбози, кокони, ковчин, кутчи.

Abstract: Ethnic names that caused important research in ethnocultural processes in the Surkhandarya oasis, their historical stages of existence were analyzed on the basis of scientific study

of data on the names of certain ethnic tribes. The location of the bells in the oasis, the results of scientific research conducted by orientalists and ethnologists in the field of bells, data on the division of tribal tribes into social and ethnic history were analyzed.

Keywords: ethnic, Dormon, kenagas, mangit, kayurasali, qiyat, ushun Iranians, gypsies, tajik, maland, sagbozi, koqoni, qovchin, kutchi.

Илмий тадқиқотлар давомида мақолага таллуқли адабиётлар таҳлилини аввало воҳадаги кўнғиротларга хос халқ меъморчилиги ва анъанавий тураржойларига оид адабиётлардан бошлар эканмиз бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, Сурхон воҳасининг қадимги ва ўрта асрлар даврига оид кўнғиротларни доимий тураржойларини илмий асосда тадқиқ қилишда археолог ва тарихчи олимлардан С.Н.Турсунов, А. Курбонов, Н.Турсуновларнинг хизматлар алоҳида диққатга сазовордир. Кўнғиротларнинг моддий маданияти масалаларини минтақавий ўрганилишига оид тадқиқотларни шартли тарзда қуйидаги йўналишлар бўйича таҳлил этиш мумкин: а) Кўнғиротларнинг анъанавий меъморчилиги ва тураржойларига оид тадқиқотлар; б) Кўнғиротларнинг анъанавий мато ишлаб чиқариш, кийим-кечаклар ва тақинчоқлар масалалари таҳлил қилинган ишлар; в) Кўнғиротларнинг анъанавий таомларга бағишланган адабиётлар.

Сурхон воҳасида кўнғиротларнинг анъанавий тураржойлар бўйича кенг миқёсда тадқиқотлар олиб борган В.Г.Воронина, Р.Р.Абдурасулев, З.Ш. Пўлатов, Н.Н.Харузин ва Д.А. Нозиловларнинг ишларида воҳага хос бўлган халқ архитектураси бўйича диққатга сазовор мулоҳазалар билдирилган [1.59-85]. Ўз навбатида кўнғиротларнинг анъанавий уй-жойлари меъморчилиги, хусусан кўнғиротларнинг меъморчилиги ҳақида гапирилганда Н.И.Ремпель ва Д.Нозиловнинг қатор ишларига ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Айнан мазкур мутахассислар узоқ йиллар давомида олиб борган илмий изланишлари натижасида ўзбек халқининг тоғ меъморчилигига бағишланган бир неча илмий асарлар ёзган [2.186-191]. Жумладан, Д.Нозиловнинг кўнғиротларнинг уй-жойлари меъморчилигига бағишланган ишларида Сурхондарёнинг Бойсун, Шеробод, Музработ, Бандихон, Жарқўрғон, Ангор, Термиз туманиларидаги қишлоқлардаги кўнғиротларни уй-жойларнинг қурилиш услуби, тарҳи, дизайни хусусиятлари, халқ анъаналари ва қурилиш-техникавий усулларига оид қимматли маълумотлар баён қилинган.

Ўзбекистоннинг турли ҳудудлари кўнғиротларининг анъанавий тураржойлари К. Задихина, Б. Кармишева, К. Шониёзов, Ҳ. Исмоилов, О. Ибрагимов, И. Жабборов, О. Бўриев, Г. Зунуновлар томонидан ҳам тадқиқ этилган [3.355-359]. К. Задихина Қуйи Амударё воҳасида жойлашган кўнғиротларнинг тураржойларига тўхталган бўлса, Б. Кармишева эса Жанубий Тожикистонда яшовчи кўнғиротларнинг тураржойлари масаласини ёритиб берган ва кўнғиротлар орасида кўчма уйларнинг турлари ҳақида тўхталиб ўтган. Айнан мазкур тадқиқотлар бизнинг ишимиз учун муҳим қиёсий материал бўлиб хизмат қилди.

Кофирниҳон водийси ва Боботоғ кўнғиротларининг моддий маданияти масаласида тадқиқотлар олиб борган Н. Борозна бу ҳудуд кўнғиротларининг тураржойлари масаласини дала материаллари ва илмий адабиётлар асосида таҳлил қилишга ҳаракат қилган [4.91-120]. Ушбу тадқиқот Сурхон воҳасидаги кўнғиротларининг моддий маданиятини ўрганишда қимматли маълумотлар беради.

Жанубий Ўзбекистон туманларида кўнғиротларининг тураржойларининг тараққий этиши тарихи О.И. Ибрагимов томонидан ҳам махсус тадқиқ қилинган бўлиб, у мавзунинг ёритишда ўтроқ ва ярим ўтроқ аҳоли тураржойлари ҳамда уйларнинг ўзига хос маҳаллий қурилиш услубларига эътибор берган. Муаллиф мазкур илмий ишида Сурхон воҳасининг фақат Бойсун, Шеробод, Музработ туманларини ўрганганлиги боис биз кўнғиротларининг анъанавий тураржойлар билан боғлиқ қисмидан ўз ишимизда фойдаландик. Шунингдек, масалани бошқа ҳудудлар билан ўзаро қиёсий таҳлил этишда Фарғона водийсида этнослараро муносабатлар доирасида уй-жойларни ўрганган У.С. Абдуллаев ва Фарғона водийсидаги анъанавий тураржойлар муаммосига бағишланган И.М. Хўжахоновнинг диссертацион тадқиқотларидан ҳам фойдаландик [5].

Сурхондарё вилояти Бойсун, Шеробод, Термиз туманлари, яъни Сурхон воҳаси кўнғиротларининг этник хусусиятларига бағишланган С.Н. Турсунов, илмий тадқиқотларида анъанавий уй-жойлар масаласи ҳам тадқиқ этилган. Ушбу тадқиқот ҳам масалани қиёсий ўрганишда ва бир-бирини тўлдирувчи материал сифатида маълум маънода тадқиқотимиз учун аҳамиятлидир [6.151] [6.605]. Лекин, кўнғиротларининг анъанавий тураржойлар муаммоси доирасида бажарилган ишлар таҳлили шундан далолат берадики, Сурхон воҳаси

қўнғиротларининг тураржойлари асосий тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган. Қолаверса, мавжуд тадқиқотларда қўнғиротларининг анъанавий тураржойлар қурилишидаги этник ва локал хусусиятларга жуда кам эътибор қаратилган.

Сурхон воҳаси қўнғиротларининг анъанавий тураржойларининг этнохудудий хусусиятлари ҳамда уларнинг трансформациясига асосий эътиборимизни қаратдик.

б) қўнғиротларининг анъанавий мато ишлаб чиқариш, кийим-кечаклар ва тақинчоқлар масалаларининг этнографик тадқиқотларда ўрганилиши. Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистонда уй шароитида мато тўқиш ва унинг технологияси ҳақида советлар даврида С.М. Маҳкамова, Р.Г. Муқминова, О.А. Сухарева, Б.Х. Кармишева, Н.Г. Борозна, Ҳ. Исмоилов, М.В. Сазонова, М.А. Бекжонова, К.Ш. Шониёзов каби олимлар томонидан кўпгина диққатга сазовор илмий ишлар яратилган [7.25-37]. Қўнғиротларнинг анъанавий кийимларини ўрганган Г.Ш. Зунунова, Г. Юлдашева, Н. Содиқова, М. Ибрагимова, С.Т. Давлатоваларнинг тадқиқотларидан мавзунинг у ёки бу жиҳатларини илмий таҳлил этиш жараёнида фойдаландик [8.95-104]. Чунончи, мазкур муаллифлар орасида М. Ибрагимова асосан воҳанинг Шеробод, Бойсун, Сариосиё, Шўрчи, Жарқўрғон ва Ангор туманлари материаллари асосида тадқиқотлар олиб борган [9.9]. Шунингдек, маҳаллий этнологлар С.Турсунов, Н.Турсунов, А. Қурбоновлар Сурхон миллий либослари масаласига тўхталган [10.57-60].

Марказий Осиёнинг бошқа халқлари кийимлари билан қўнғиротларининг қиёсий таҳлил этиш мақсадида И.В. Захарова, Е.И. Махова, Б.Х. Кармишева, М.С. Андреев, З.А. Широковаларнинг асарларига ҳам мурожаат этилди [11]. Воҳа аҳолиси қўнғирот аёлларининг тақинчоқларини этник жиҳатдан ўрганишда Н.Г. Борозна, Д.А. Фахретдиноваларнинг тадқиқотлари ҳам муҳим аҳамиятга эга [12.67-89].

Умуман олганда мақолани ёритиш жараёнида Марказий Осиё халқлари анъанавий кийим-кечаклари борасида жуда кўплаб диққатга сазовор илмий ишлар бажарилганлиги ҳақида маълумотлар тақдим этилди. Аммо уларнинг асосий қисми минтақадан ташқаридаги ҳудудлар бўйича ёки бошқа халқлар мисолида бажарилган бўлиб, Сурхон воҳаси қўнғиротларининг кийимлари тадқиқотчилар диққат марказидан четдан қолганлигига ҳам ҳулосалар тақдим қилинди. Шунингдек, мақолада айнан воҳа қўнғиротларининг кийим-кечаклари таҳлилига оид тадқиқотларда анъанавий кийимлардаги этник ва локал хусусиятлар ёки уларнинг трансформацияси масаласига эътибор қаратилган илмий фикрларни ўз ичига олган асарлар қиёсий баён қилинди. Айнан шу боис ҳам мазкур мақолада биз Сурхон воҳаси қўнғиротларининг анъанавий кийимларининг этнохудудий хусусиятларига ҳамда уларнинг қиёсий, ижтимоий-иқтисодий жараёнлар таъсирида трансформациялашуви муаммосига диққатимизни қаратган асарлар ҳақида тўхталиб ўтдик.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Воронина Н.Г. Узбекские народные жилища // СЭ. –М., 1949. –№2. –С. 59-85. Ўша муаллиф. Народные традиции архитектуры Узбекистана. –М., 1951; Ўша муаллиф. Жилище народов Средней Азии и климат // Жилище народов Средней Азии и Казахстана. –М., 1982. –С. 48-69; Абдурасулев Р.Р. Архитектура народного жилища Узбекистана // Архитектурное наследие Узбекистана. –Ташкент, 1960. –С.6-37; Пулатов З.Ш., Пулатов Х.Ш. Этнические аспекты жилой среды в народной архитектуре Узбекистана // Вопросы, теория и история архитектуры Узбекистана. Вып. 150. –Ташкент, 1975. –С. 32-35; Харузин Н.Н. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России // ЭО. –М., 1996. –№ 1-3. –С. 3-64; Нозилов Д.А. Зодчество горных районов Средней Азии. –Ташкент, 1999.
2. Ремпель Н.И. Народная архитектура предгорной зоны юга Узбекистана // ИЗУ. –Ташкент, 1969. –№ IV. –С. 186-191; Нозилов Д.А. Тоғ меъморлари. –Тошкент, 1979; Ўша муаллиф. Мастера школ горного зодчества Средней Азии. –Ташкент, 2001; Ўша муаллиф. Жилища горных районов Сурхандарьи // Анъанавий халқ маданиятини сақлаш муаммолари. Халқаро илмий конференция тўплами. –Бойсун, 2003. –Б. 44-47.
3. Задыхина К.Д. Узбеки дельты Амударьи // Труды ХАЭЭ. Т. 1. –М., 1952. –С. 355-359; Кармишева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана // Труды АН ТаджССР. Т. XXVIII. –Сталинабад, 1954. –С. 133; Ўша муаллиф. Жилища узбеков племени карлук южных районов Таджикистана и Узбекистана // ИООН АН ТаджССР. Вып. 10-11. –Душанбе, 1956; Ўша муаллиф. Основные виды переносного жилища узбеков и кочевые жилища народов Средней

Азии и Казахстана. –М., 2000. –С. 50-70; Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX – начала XX в. –Ташкент, 1981. –С. 54-59; Ибрагимов И.О. История развития жилищ населения степных районов Южного Узбекистана конца XIX – начала XX в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. –Ташкент, 1988; Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. –Тошкент, 1994; Ўша муаллиф. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. –Тошкент, 2003; Бўриев О., Исмоилов Н. Ўзбек халқининг анъанавий ўй-жойлари // Гулистон. –Тошкент, 2000. –№4. –Б. 44-45; Зунунова Г.Ш. Тошкент ўзбекларининг анъанавий ўй-жойлари ва унинг ўзгариши // Тошкент маҳаллалари: анъаналар ва замонавийлик. –Тошкент, 2002. –Б. 73-85; Ўша муаллиф. Жилище в ритуально-обрядовой системе узбекского этноса (на материалах махалли г. Ташкента) // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва назарий методологик ёндашувлар. –Тошкент, 2004. –Б. 134-140.

4. Борозна Н.Г. Материальная культура узбеков Бабатага и долины Кафирнигана // Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. –М., 1966. –С. 91-120.

5. Абдуллаев У.С. Межэтнические процессы в Ферганской долине (XIX – начало XX века): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. –Ташкент, 2006; Хужаханов И.М. Этнорегиональные особенности традиционного жилища сельского населения Ферганской долины (конец XIX – начало XX века): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. –Ташкент, 2007.

6. Турсунов.С.Н ва бошқалар. Сурхондарё тарихи. Т., “Шарқ”. 2004. –Б.605. Ўзбекистон тарихи ва маданияти-Сурхондарё этнографияси. Т., А.Навоий. 2006. Шерободликлар. Т. “А.Навоий” 2007. Сурхондарё вилояти топонимлари. Т., “А.Навоий”. 2008.151.б. Жарқўргон. Т., “Фан”. 2008. 303.б. Денов. Т., “Фан”. 2009. 495. б. Бойсун. Т., “Академнашр”. 2010. 540.Б.

7. Махкамова С.М. Узбекские абровые ткани. –Ташкент, 1963; Мукминова Р.Г. Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре в XVI веке. –Ташкент, 1976; Сухарева О.А. О ткацких ремеслах в Самарканде // История и этнография народов Средней Азии. –Душанбе, 1981. –С. 25-37; Сухарева О.А. Опыт анализа покрова традиционной «туникообразной» среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции // Костюмы народов Средней Азии. –М., 1979; Ўша муаллиф. История среднеазиатского костюма Самарканда (вторая половина XIX – начало XX в.). –М., 1982; Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы южного Таджикистана // Труды АН ТаджССР. Т. XXVIII. –Сталинабад, 1954; Ўша муаллиф. Ткачество и прядение у народов южных районов Таджикистана и Узбекистана (XIX – начало XX в.) // Проблемы типологии и этнографии. –М., 1979; Борозна Н.Г. Особенности комплексов ювелирных украшений населения некоторых районов Узбекистана // Итоги полевых работ института этнографии в 1970 г. –М., 1972; Ўша муаллиф. Материальная культура узбеков Бабатага и долины Кофирнигана // Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. –М., 1966. –С. 91-120; Исмоилов Х. Анъанавий ўзбек кийимлари (XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошлари). –Тошкент, 1979; Ўша муаллиф. Традиционная одежда арабов Кашкадарьинской области // Костюм народов Средней Азии. –М., 1979. –С. 228-239; Сазонова М.В. Украшение узбеков Хорезма // Традиционная культура народов Передней и Средней Азии. –Л., 1979. –С. 119-142; Бикжанова М.А. Ювелирное искусство // Народное декоративное искусство советского Узбекистана. –М., 1955. –С.152-164; Ўша муаллиф. Одежда узбеков Ташкента XIX – начала XX в. // Костюм народов Средней Азии. –М., 1979. –С. 133-151; Шаниязов К. Узбеки-карлуки. –Ташкент, 1964; Ўша муаллиф. К этнической истории узбекского народа. –Ташкент, 1974.

8. Зунунова Г. К истории узбекской национальной одежды (развитие и трансформация женской одежды г. Ташкента в XX веке) // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. –Тошкент, 1994. –Б. 95-104; Ўша муаллиф. Маҳаллада яшовчи ўзбекларнинг анъанавий ва замонавий кийимлари // Тошкент маҳаллалари: анъаналар ва замонавийлик. –Тошкент, 2002. –Б. 86-103; Юлдашева Г.К. Нурота аёлларининг анъанавий тақинчоқлари. XIX аср охири – XX аср бошлари. // ЎИФ. –Тошкент, 1995. –№9. –Б. 82-85; Содикова Н. XIX-XX асрларда ўзбек миллий кийимлари. –Тошкент, 2001; Ибрагимова М. Либослар тарихдан сўзлайди // Саодат. –Тошкент, 2004. –№6. –Б. 28-30; Ўша муаллиф. Анъанавий тақинчоқлар ва улар билан боғлиқ афсунгарлик удумлари // Ижтимоий фикр. –Тошкент, 2004. –№2. –Б. 130-134; Давлатова С.Т. Қашқадарё воҳаси миллий кийимлари: анъанавийлик ва замонавийлик. –Тошкент, 2006.

9. Ибрагимова М.Ю. Традиционная одежда и украшения населения Сурхандарьинского оазиса (конец XIX – начало XX вв.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. –Ташкент, 2004. –С. 9.

10. Турсунов С., Турсунов Н. XIX аср охири – XX аср бошларида Жанубий Сурхон воҳаси аҳолисининг миллий либослари // ЎИФ. –Тошкент, 2003. –№4. –Б. 57-60.

11. Захарова И.В. Материальная культура уйгуров Советского Союза // Среднеазиатский этнографический сборник. Т. 2. –М., 1959; Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда XIX – начала XX века. –Алма-Ата, 1954; Махова Е.И. Материальная культура // ТИЭ. –М., 1958. Т. XXXVII; Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана// Труды АН. ТаджССР. –Сталинабад, 1954. Т. XXVIII; Андреев М.С. Таджики долины Хуф. –Душанбе, 1958; Широкова З.А. Традиционная и современная одежда женщин горного Таджикистана. –Душанбе, 1976.

12. Борозна Н.Г. Особенности комплексов ювелирных украшений населения некоторых районов Узбекистана // Итоги полевых работ Института этнографии в 1970 г. –М., 1972. – С. 67-89; Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. –Ташкент, 1988.

АНЪАНАЛАР ВА МАРОСИМЛАРНИНГ СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ МИСОЛИДА ЎЗИГА ХОСЛИГИНИ ИЛМИЙ МАНБАЛАРДАГИ ТАҲЛИЛИ

Эшмўминов Озодбек Зиёдулла ўғли

Термиз давлат университети

Жаҳон тарихи кафедраси илмий тадқиқотчиси

Аннотация: Сурхон воҳаси аҳолисининг этнографиясида муҳим омил бўлган минтақавий анъаналарга ва маросимларга оид манбаларни тўплаш, ўрганиш асосида шарқшунос тадқиқотчиларни ҳамда этнограф олимларни ишларига алоҳида эътибор берилиб, дала тадқиқотлар га таяниб ушбу мақолага оид манбаларни таҳлил этди.

Калит сўзлар: этнографик, анъанавий, «туғулук», экспедиция, суғдий, культ, этнограф, локал, этник, санъатшунослик, тадқиқотчи.

Аннотация: На основе сбора и изучения источников по региональным традициям и обрядам, которые являются важным фактором этнографии Сурхандарьинского оазиса, особое внимание уделено работам востоковедов и этнографов, основанным на полевых исследованиях.

Ключевые слова: этнографический, традиционный, «рождение», экспедиция, согдийский, культ, этнограф, местный, этнический, искусствовед, исследователь.

Abstract: Based on the collection and study of sources on regional traditions and ceremonies, which are an important factor in the ethnography of the Surkhandarya oasis, special attention was paid to the work of orientalists and ethnographers, based on field research.

Keywords: ethnographic, traditional, “birth”, expedition, Sogdian, cult, ethnographer, local, ethnic, art historian, researcher.

XX асрнинг 20-30 йилларида Сурхон воҳасига Фарғоналикларни кўчирилиши ва этник аралашуви натижасида Сурхондарё худудида ички миграция кўчайиб, минтақа миқёсида оила, оилавий маросимлар бўйича маълум ўзгаришлар содир бўлиди. Фарғоналикларни Ўзбекистон ва Тожикистон жануби кўчирилиши борасида Р.С.Гершеневичнинг ўзбек оиласида бола парвариши анъаналарига бағишланган, А.Л.Троицкая ҳамда М.С. Андреевнинг оила ва оилавий маросимларига, хусусан, бола парвариши ва тарбияси, тўйлари ҳақидаги тадқиқотларида қимматли маълумотлар бериб ўтилган [1]. Лекин, ушбу ишларнинг аксариятида эмпирик-тавсифий аҳамиятга молик материаллар баён қилинган.

XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб Фарғоналикларни кўчирилиши масаласида К.Ш.Шониёзов, Г.П.Снесарев, Л.А.Фирштейнлар Ўзбекистоннинг алоҳида тарихий-этнографик минтақаси ёки алоҳида этник компонентлар доирасида тадқиқотлар олиб борган [2.189-208]. Ушбу тадқиқотлар олдинги тадқиқотчиларнинг илмий ишларидан фарқ қилиб, улар тавсифийликдан кўра Фарғоналикларни жанубга кўчирилиш кўпроқ илмий таҳлилга ҳаракат қилинганлиги билан ажралиб туради. 1980-90-йилларида Фарғоналикларнинг оилавий маросим ва урф-одатлари ҳақида Ҳ.Исмоилов, М.Ҳамиджонова, О.Бўриев, Н.Лобачева, Т.Тошбоева, М.Савуров ва М.Жўраевларнинг тадқиқотларида диққатга сазовор мулоҳазалар билдирилган [3.90-105].

Мустақиллик йилларида фарғоналикларни оилавий-маиший маросимларини ўрганиш борасида ҳам қатор диққатга сазовор ишлар амалга оширилган. Хусусан, М.Саттор ўзбек удумларини, тадқиқотчи Б.Ҳамрокулова Сурхондарё воҳасида бола туғилиши ва уни тарбиялаш билан боғлиқ урф-одат ва маросимларни махсус тадқиқ қилган [425]. Шунингдек, А. Аширов

ва А. Қаюмовлар томонидан Сурхон воҳасига экспедицияси доирасида минтақа аҳолисиннинг анъанавий турмуш тарзи ўрганилган [5.61-63]. Айнан мазкур тадқиқотлардан биз воҳадаги анъанавий маросимларни таҳлил қилишда айрим ўринларда фойдаландик.

Сурхон воҳасидаги фарғоналиклар орасидаги халқ тақвими ва у билан боғлиқ маросимлар, табиат тақвими, деҳқончилик, чорвачилик тақвимлари ва культлари, айрим даволовчи ва ёмонликлардан асровчи культлар ва зиёратгоҳлар билан боғлиқ қарашларни тадқиқ қилишда К. Шониёзов, И. Жабборов, К. Имомов, С.К. Мирҳосилов, Д.А. Фахритдинова, Е.М. Пешчерева, М.С. Андреев, З.П. Соколова, М.Р. Рахимов, А.О. Оразов, А. Нарзикулов, М. Убайдуллаева, Ш.Устаевларнинг ишлари муҳим аҳамиятга эгадир [6.23]. Шунингдек, анъанавий тақвимий маросимларни тадқиқ қилишда мустақиллик йиллари фарғоналикларни анъанавий турмуш тарзи ва хўжалик юритиш маданиятида тақвимларнинг тутган ўрнини махсус ўрганган М. Жўраев, М. Пирматова, М. Нарзикулова, Ш. Турдимов, А. Аширов, О.Бўриев, Б. Азизов каби мутахассисларнинг ишларидан айрим ўринларда қиёсий материал илмий аҳамиятга эгадир. Хусусан, фольклоршунос мутахассислар М. Жўраев, М. Пирматова ва М. Нарзикуловалар томонидан фарғоналик ўзбекларнинг вақт билан боғлиқ мифологик, самовий тасаввурлари ҳамда хўжалик машғулотларига доир қарашлари фольклоршунослик нуқтаи назаридан тадқиқ этилган [7.128]. Тадқиқотчи Ш. Турдимов эса Нурота воҳасидаги фарғоналиклар мисолида ўзбекларнинг қуёш ҳаракатига асосланган маҳаллий вақт ҳисобини махсус ўрганган ва бу борада қатор диққатга сазовор мулоҳазаларни баён қилган [8.2-7].

Шунингдек, фарғоналикларнинг анъанавий халқ ўйинлари минг йилликлар давомида шаклланиб келган. Шу боисдан уларни илмий таҳлил этишда қадимги ёзма манбаларга таянган ҳолда иш юритиш мақсадга мувофиқдир. Хусусан, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари бу борада муҳим аҳамиятга эгадир. Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит-турк» асарида «Ўт бандал» [9.445], «Ўн тўрт» [10.452], «Қарағуни» [11.261], «Йалнгу» [12.289], «Жангли-мангли» [13.390] сингари бир қанча ўйинларни мисол сифатида келтириб ўтади. Шунингдек, халқ ўйинлари Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Зайниддин Восифий ва бошқаларнинг асарларида ҳам ўз аксини топган.

Анъанавий фарғоналикларнинг халқ ўйинлари ҳақида XIX асрнинг иккинчи ярми рус сайёҳлари ва шарқшунослари ишларида айрим мулоҳазалар билдирилган [14]. Шунингдек, XX асрда ижод қилган Е. Пешчерева [82-95], А. Боровков [16.31-42], С. Андреев [17], К. Шониёзов [18], А. Джикиев [19.59] каби муаллифлар томонидан ҳам фарғоналиклар орасида кенг тарқалган айрим ўйинларнинг тавсифи ва тарихий асосларига оид диққатга сазовор қарашлар баён қилинган. Хусусан, бу борада этнограф олима Е.М. Пешчерева мунтазам шуғулланиб, фарғоналикларнинг анъанавий ўйинларни қиёсий-типологик жиҳатдан ўрганишга асос солди. Жумладан, у «Оқ теракми, кўк терак» номли халқ ўйинининг «Чью душу желаете?» деб аталган рус ўйинига ўхшашлигини қайд этади. «Бойчечак» ўйини европаликларнинг «Мой дарахти» номли мавсумий маросимлари билан бир хил генетик асосга эга бўлиши керак, деган хулосага келади [20.90-94]. Е.М. Пешчерева ўз тадқиқотида «Оқ теракми, кўк терак», «Бойчечак», «Олатой булатой», «Оппокжон», «Бўка бўкавой», «Гунафшалар очилди», «Лайлак келди ёз бўлди», «Саъва момо» сингари ўйинларни ҳам келтириб ўтади.

Фарғоналикларнинг халқ ўйинларини ўрганиш борасида мустақиллик йилларида ҳам қатор эътиборга сазовор ишлар амалга оширилган. Чунончи, У. Қорабоев, И. Абдурахмонов ва Д. Мирзажоновлар томонидан фарғоналикларни ўйинлари махсус тадқиқ қилинган [21.69-96]. Айниқса тадқиқотчи И. Абдурахмоновнинг ишлари диққатга сазовор бўлиб, ушбу муаллиф томонидан Жанубий Ўзбекистон миллий ўйинлари санъатшунослик нуқтаи назаридан махсус таҳлил қилиниши асносида минтақага хос кўплаб миллий ўйинлар тарихи ва уларнинг локал хусусиятларига оид диққатга сазовор мулоҳазалар баён қилинган [22.106-112]. Сурхон воҳаси этнографиясини илмий ўрганишда таниқли этнолог олим О.Бўриевни хизматлари алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, этник ва этногенез тарихи, хўжалик, маросимлар, диний қадриятлар, халқ оғзаки ижодида таллуқли илмий изланишлари монографияни мукамал бўлишга манба бўлди [23.14-19].

Хулоса қилиб айтганда, Сурхон воҳаси фарғоналикларнинг анъанавий моддий ва маънавий маданияти масалаларининг ўрганилиш масалалари таҳлили шуни кўрсатадики, тадқиқ этилган мақолада Сурхон воҳасидаги фарғоналикларнинг анъанавий маданияти этнологик аспектда, комплекс тарзда ўрганиш долзарб масаладир. Ўз навбатида шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, мазкур мақолада маълум мавзуга эътибор берган тадқиқотчиларни асарларига қисман тўхталиб ўтилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Гершеневич Р.С. О бытовой гигиене узбекского грудного ребенка // Труды САГУ. Серия XII. Вып. 11. Этнография. –Ташкент, 1928; Троицкая А.Л. Рождение и первые годы жизни ребенка у таджиков долины Заравшана // СЭ. –М., 1935. –№6; Андреев М.С. Материалы по этнографии Ягноба (записи 1927-1928 гг.). –Душанбе, 1970; Ўша муаллиф. Таджики долины Хуф (верховье Амударьи) // ТИИАЭ АН ТаджССР. Т. 7. Вып. 1. –Сталинабад, 1953.
2. Шаниязов К. Узбеки-карлуки. –Ташкент, 1964; Ўша муаллиф. К этнической истории узбекского народа. –Ташкент, 1974; Ўша муаллиф. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. –Тошкент, 2001; Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. –М., 1969; Фирштейн Л.А. О некоторых обычаях и поверьях, связанных с рождением и воспитанием ребенка у узбеков Южного Хорезма // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. –М., 1978. – С. 189-208.
3. Исмоилов Х. Ўзбек тўйлари. –Тошкент, 1992; Хамиджанова М.А. Туйхона – обрезание у таджиков верховий Заравшана // История и этнография народов Средней Азии. Сб. ст. –Душанбе, 1981. – С. 90-105; Бўриев О. ва бошқалар. Ўзбек оиласи тарихидан. –Тошкент, 1995; Ўша муаллиф. Кенгашли тўй тарқамас // Мулоқот. –Тошкент, 1999. –№1. –Б. 52-53; Лобачева Н.Г. Брак // Семейный быт народов СССР. –М., 1991. –С. 446-462; Ташбаева Т.Х., Савуров М.Д. Новое и традиционное в быту сельской семьи узбеков. –Ташкент, 1989; Жўраев М. Овмин тўй // Фан ва турмуш. –Тошкент, 1992. –№2. –Б. 10.
4. Хамракулова Б.М. Обычаи и обряды Сурхандарьинского региона, связанные с рождением и воспитанием ребенка (конец XIX – начало XX в.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. –Ташкент, 2002. –25 с.; Ўша муаллиф. Бола тарбияси анъаналари ҳамда оилада ўғил ва қиз тарбиясининг ўзига хос хусусиятлари / Ўзбекистон тарихининг айрим масалалари. –Наманган, 2002. –Б. 95-104.
5. Ashirov A. On the problem of initiation and cyclical in Uzbek family ceremonies in the 20th century // XXth Century in the history of Central Asia. –Tashkent, 2004. –P. 61-63; Аширов А., Қажомов А. Бойсун аҳолисининг анъанавий турмуш тарзи: ўтмишда ва ҳозирда // Бойсун тарихи ва анъаналари. –Тошкент, 2005. –Б. 97-100 (ўзб. тил.). –С. 101-104 (рус тил.).
6. Шаниязов К. Узбеки-карлуки. –Ташкент, 1964; Ўша муаллиф. К этнической истории узбекского народа. –Ташкент, 1974; Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. –Тошкент, 1994; Ўша муаллиф. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. –Тошкент, 2003; Имомов К. ва бошқ. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. –Тошкент, 1990; Мирхосилов С.К. Изучение реликтов доисламских верований у узбеков в дореволюционном прошлом / Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. –Ташкент, 1972. –С. 23; Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. –Ташкент, 1988; Пещерева Е.М. Молочное хозяйство горных таджиков и некоторые связанные с ними обычаи. –Ташкент, 1927; Андреев М.С. Таджики долины Хуф. Вып. II. –Душанбе, 1958; Соколова З.П. Культ животных в религиях. –М., 1982; Рахимов М.Р. Следы древних верований в земледельческих обычаях и обрядах таджиков Каратегина и Дарваза в XIX – начале XX в. –М., 1956; Озаров А.О. О земледельческих традициях в долинах Сумбара и Чандира в конце XIX – начале XX в. / Очерки по истории хозяйства и культуры туркмен. –Ашгабад, 1973; Нарзикулов А. Деҳқон тақвими. –Тошкент, 1991; Убайдуллаева М. Чилла даври удумлари // Фан ва турмуш. –Тошкент, 1994. –№3. –Б. 20-21; Устаев Ш. У. Навруз (Новый год) в мифологических воззрениях таджиков и узбеков / Труды Байсунской научной экспедиции. Вып. 3. –Ташкент, 2007. –С. 171-178; Устаев Ш.У. Дни недели в поверьях народов Южного Узбекистана / Труды Байсунской научной экспедиции. Вып. 3. –Ташкент, 2007. –С. 179-184.
7. Жўраев М. Ўзбек халқ тақвими ва мифологик афсоналар. –Тошкент, 1992; Ўша муаллиф. Ўзбек халқ самовий афсоналари. –Тошкент, 1995; Ўша муаллиф. Боболардан қолган нақллар (афсона, ривоят, ирим-сирим ва халқ тақвими). –Тошкент, 1998. –128 б; Ўша муаллиф. Бойсун халқ тақвимида доир материаллар / Бойсун илмий экспедицияси тўплами. 2-нашр. –Тошкент, 2005; Жўраев М., Пирматова М. Ўзбекларнинг чорвачилик билан боғлиқ маросимлари ва «чорва ҳисоби» тақвими // O'zbekiston tarixi. –Toshkent, 2005. –№4. –Б. 54-65; Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. –Тошкент, 2006.
8. Турдимов Ш. Қуёш йўли манзиллари / Соғлом авлод учун. –Тошкент, 2000. –№7-8. –Б. 2-11; –№9-10. –Б. 2-7; –№11-12. –Б. 2-7.

9. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I жилд. –Тошкент, 1960. –Б. 445.
10. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I жилд. –Тошкент, 1960. –Б. 452.
11. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III жилд. –Тошкент, 1960. –Б. 261.
12. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I жилд. –Тошкент, 1960. –Б. 289.
13. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I жилд. –Тошкент, 1960. –Б. 390.
14. Васильев А. Игры сартовских детей // Туркестанские ведомости. 1909. – № 109.
15. Пещерева Е.М. Некоторые игры среди оседлого населения Туркестана // Бюллетень САГУ. Вып. 2. – Ташкент, 1925. –С. 82-95; Ўша муаллиф муаллиф. Игрушки и детские игры у таджиков и узбеков (по материалам 1924-1935 гг.) / Сб. МАЭ. Т. 27. –М., 1957. – С. 22-94.
16. Боровков А. Игры узбекских детей // Сб. научного кружка при Востфаке САГУ. Вып. 1. – Ташкент, 1928. –С. 31-42; Ўша муаллиф. Аист и связанные с ним приметы и поверья у местного населения // Сб. научного кружка при Востфаке САГУ. Вып. 1. –Ташкент, 1928. – С. 32-68.
17. Андреев М.С. Таджики долины Хуф. Вып. 1. –Душанбе, 1953.
18. Шониёзов К. Узбеки-карлуки. –Ташкент, 1964.
19. Джикиев А. Традиционные турменские праздники, развлечения и игры (на материалах Южного и Восточного Туркменистана). –Ашгабад: Илым, 1983. –С. 59.
20. Пещерева Е.М. Некоторые игры среди оседлого населения Туркестана // Бюллетень САГУ. Вып. II. – Ташкент, 1925. –С. 90-94.
21. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. –Тошкент, 2002; Ўша муаллиф. Халқ ўйинларининг шаклланиши ҳақида // Этномаданият. –Тошкент, 2003. –Б. 69-96; Абдурахмонов И. Миллий ўйинлар миллат кўрки // Нафосат. –Тошкент, 1993. –№3-4; Мирзажоннова Д.М. Психологические основы формирования личности ребёнка в национальных играх: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. –Ташкент, 1997.
22. Абдурахманов И.Р. Узбекские народные игры и представления (XX век, южные области Узбекистана): Автореф. дисс. ... канд. искусств. –Ташкент, 1997. –С. 25; Ўша муаллиф. Бойсун ўйинлари // Ўзбекистон санъатшунослиги. Илмий тўплам. –Тошкент, 2003. –Б. 106-112; Ўша муаллиф. Бойсун тамошавий ўйинлари ва маросимлари / Бойсун тарихи ва анъаналари. – Тошкент, 2005. –Б. 114-118.
23. Бўриев.О. Ўзбек оиласи тарихдан.Т.,1995. Марказий Осиё халқлари этнографияси. Қарши. 1997. Ўзбекистон жанубий вилоятлари аҳолиси этник таркибнинг ўзига хослиги (XIX аср охири- XX аср бошлари)-хал- кон. Бойсун. 2003. 14-19 май. 6-73-74. Чиғатойлар этник тарихидан. ил-анж. Т., 2005. 6-138-143. Ўзбеклар: этник тарихи ва этномаданий жараёнлар. Самарқанд. 2008. -Б.243.

ФАЛСАФА

ШАХС ВА ЖАМИЯТ ЎЗГАРИШИДА ҚАДРИЯТЛАР ТРАНСФОРМАЦИЯСИ

Содиқова Шохида Марҳабаевна

Ўзбекистон халқаро ислом академияси профессори, социология фанлари доктори
Email: sodikova. Shohida 1011@ gmail. com.

Аннотация. Мазкур мақолада жамиятдаги ўзгаришларнинг кўрсаткичи бўлиб хизмат қиладиган, ўз навбатида шахс қадриятлари тизимини белгиловчи қадриятлар тизимини ўзгартириш муаммолари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: жамият, шахс, қадриятлар, қадриятларга йўналганлик, қадриятлар трансформацияси.

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы изменения системы ценностей, которая в свою очередь служит индикатором изменений в обществе, и определяет систему ценностей личности.

Ключевые слова: общество, личность, ценности, ценностная ориентация, трансформация ценностей.

Abstract. This article discusses the problems of changing the value system, which in turn serves as an indicator of change in society, which in turn determines the value system of the individual.

Keywords: society, personality, values, value orientation, value transformation.

“Қадрият” тушунчаси нафақат аксиологияда, балки социологияда ҳам етарли даражада кенг қўлланилиб, инсон билан боғлиқ барча фанларда қадриятларнинг ижтимоий моҳиятини, уларнинг шаклланиш шартлари ва манбаларини аниқлайди, чунки қадриятлар тизими шахснинг асосий, таркибий элементи ҳисобланади. Қадриятлар муаммоси маданий анъаналарнинг қадрсизланиши ва жамиятнинг мафкуравий пойдеворига путур етказиш даврида пайдо бўлади.

Бугун бутун дунё COVID-19 пандемияси билан курашаётган бир даврда дунёда юз бераётган ўзгаришлар таъсирида қадриятларнинг ўзгариши ҳолатидадир.

Жамиятдаги инқирозлар шахснинг кундалик ҳаётида акс этади. Шахс ва жамиятнинг ўзаро таъсири шундан иборатки, жамият тарихи индивидуал мавжудлик орқали шаклланиб оммавий ҳодисани қўлга киритади, кейинчалик улар социологик тушунишга дуч келади, масалан, камбағаллик, бой, ўртача бой ва бошқаларнинг мавжудлигини таҳлил қилиш орқали жамиятнинг иқтисодий тузилмасини ўрганади [1].

Қадрият йўналишлари шахс тузилмасининг муҳим бўғинларидан бирини ташкил этади, шунингдек, шахс ривожланишининг йўналишини белгилайди. Қадриятлар йўналишлари табиатига кўра, объектив ва субъектив характерга эга. Бир томондан, қадрият тизимлари маълум бир жамиятда шаклланади, бошқа томондан шахснинг ижтимоийлашуви жараёнида ушбу қадриятларнинг ассимиляцияси уни шахсга айлантиради.

Аслида инсон фаолиятининг кўп предметлари, ижтимоий муносабатлар ва уларнинг таркибига кирувчи табиий ҳодисалар ижтимоий муносабатларнинг предмети сифатида “объект қадриятлари” сифатида ҳаракат қилиши мумкин.

Қадриятлар йўналишлари шахснинг ахлоқий позициясини, сиёсий, диний, эстетик танловларини белгилайди. Қадриятлар тизимининг барча турлари уларнинг шахс учун аҳамиятини аниқлаш учун турларга ва даражаларга кўра таснифланиши мумкин.

Ҳаётий қадриятларини ажратиб кўрсатиш мумкин, ижтимоий, сиёсий, ахлоқий, диний, эстетик. Ҳаётий қадриятлар – бу ҳаётни ўзи қўллаб-қувватлайдиган нарсалар. Буларга соғлиқ, хавфсизлик, фаровонлик (ҳаёт сифати), инсоннинг психофизиологик ҳолати (ички хотиржамлик ва бошқалар), яшаш жойлари киради.

Ижтимоий қадриятлар инсоннинг жамиятдаги ўрнини ва унинг ижтимоий алоқаларини белгилайди. Ушбу қадриятларга ижтимоий мақом, касбий фаолият, таълим даражаси, моддий таъминланганлик, оила, ўртоқлари ва б.қ.

Сиёсий қадриятлар - бу сўз эркинлиги, фуқаролик ҳукуқи ва мажбуриятлари, адолатлилик ва б.қ.

Ахлоқий қадриятлари - бу яхшилик, барака, шукроналик, виждон, қадр қиммат ва б.қ.

Диний қадриятлар бу эътиқод, иймон ва б.қ.

Эстетик қадриятлар бу гўзаллик, услуб, уйғунлик ва б.қ.

Гарчи бу тасниф шартли бўлиши мумкин бўлса-да, лекин маълум ижтимоий ва маданий маънога эга бўлганлиги сабабли, шахснинг кундалик ҳаётида қадриятлар унинг тузилишини белгилайдиган ягона тизимга боғланган.

Турли жамиятларда маданият, урф-одатлар, фаолият, таълим, тарбия жараёнида ижтимоийлашувнинг объектив шартлари сифатида такрорланадиган қадриятлар тизимлари мавжуд. Шахс учун қадриятларни танлаш унинг мазмуни билан боғлиқ (ҳаёти, фаолияти, хатти-ҳаракатлари ва б.қ.).

Социологиянинг ўрганиш объекти – бу жамиятда аллақачон пайдо бўлган ёки шаклланган тенденцияларни акс эттирадиган, қонуниятларга айлантирилиши мумкин бўлган оммавий ҳодисалардир. Ижтимоий психологияни ўрганиш объекти – бу шахснинг ақлий ҳолати ва хатти-ҳаракатларида, бир гуруҳ фаолиятнинг ўзига хос хусусиятларида ифодаланган ижтимоий ва психологик ҳодисадир. Бундан ташқари, тадқиқот объекти шахс, жамоатчилик, мулоқот бўлиши мумкин, бошқа томондан тадқиқот объекти шахс ёки шахснинг ижтимоий-психологик алоқаларининг таркибий қисмлари бўлиши мумкин. Шахс – бу ноёб, бетакрор, ўзини таъминлайдиган, қадрлайдиган шахс сифатида тушуниш зарур. Шахснинг “Мен концепцияси” хатти ҳаракатларни тартибга солувчи билим тизими сифатида ифодалаш мумкин [2].

У иккита катта тизимни ўз ичига олади: шахсий идентиклиги ва ижтимоий идентиклик. Шахсий идентиклик жисмоний, интеллектуал, ахлоқий ва бошқа шахсий хусусиятларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги орқали ўз ўзини англашдир.

Ижтимоий идентиклик шахснинг турли ижтимоий тоифаларга мансублиги билан белгиланади: ирқи, миллати, жинси, синфи, касбий ва б.қ. Шахс идентиклиги билан бир қаторда ижтимоий

идентиклик ижтимоий ҳуқ атворни тартибга солувчи муҳим, баъзан доминант бўлиб қолади. Турли вазиятларга мослашиш учун “Мен концепцияси” инсоннинг хатти – ҳаракатларини тартибга солади, бу эса ижтимоий ёки шахс идентиклигини янада аниқроқ қилади. Шахсий ҳаёт фаолиятдан келиб чиқиб, ижтимоий қадриятлар шахснинг психологик тизимига киради.

Ҳар бир шахсда маданиятларнинг ўзига хос иерархияси мавжуд бўлиб, улар шахснинг маънавий дунёси, ижтимоий ва индивидуал ўртасидаги боғлиқ вазифани бажаради.

Ўзбек фуқароси учун жамоавийлик хос, ўзининг ахлоқий моделлари билан хос хусусиятларга эга, ушбу хусусиятлар миллий характернинг моҳиятини ташкил этади.

Жамоавийлик, ҳамжиҳатлик бир бири билан ўзаро боғлиқ бўлиб улар “бутунжаҳон тортишиш кучи”ни ташкил этади. Европа мамлакатлари индивидуализмга асосланган бўлса, бугунги Каронавирус пандемияси билан курашаётган бир пайтда бутундунё жамоавийликка интилмоқда.

Ҳозирги даврда жамиятда ахлоқий қадриятларни намоён қиладиган таълим мафкурасининг ягона миллий модели мавжуд эмас.

Бугун аҳолининг ҳаётий энергиялари янги шароитга мослашиши, пандемия билан курашиши, шунингдек, бошқа нарсалар билан қизиқишга вақти ҳам ҳоҳиши ҳам йўқлиги аниқланган.

Кундалик ҳаёт – ягона ҳақиқат. Ижтимоий аҳамиятга эга бўлган қадриятлар жамиятнинг турли қатламларига тарқалиб, турли воқеликни шакллантиради.

Турли ижтимоий институтлар, технологиялар, усуллар ёрдамида маданий хилма хилликлар яратилади, бу бугун табиий ва муқаррардир.

Оила жамиятнинг муҳим ва шу билан бирга мураккаб ижтимоий жараёндр. Бу унинг нормал ривожланишининг зарурий элементи бўлиб, аҳоли ўсишини, ёшларнинг жисмоний ва маънавий ривожланиши ва эҳтиёжларини қондирилиши таъминланади. Оила инсон учун буюк бир неъматдир, шу билан бирга жуда катта куч талаб қилади. Катта авлод вакиллари ёш оила аъзоларига ижобий таъсир этади. Шуни унутмаслик керакки, инсон билим олади, миллий урф-одатларни ўзлаштиради, ўз ҳуқ-атворини онгли ва қалби билан шакллантиради. Шу сабабли авлодлар ўртасидаги ўзаро меҳр, ҳурмат туйғулари нафақат кексаларнинг узок умр кўриши, балки ёшларни тарбиялашда ҳам муҳимдир.

Инсон ўз атрофидан ўрганадиган қадриятлар бу дунёнинг тузилиши ва унинг аҳамияти ҳақидаги фикрларни жамлайди. Муайян социомаданий контекстдан ўрганилган эътиқодлар турмуш тарзининг яхлитлигини таъминлаш учун бирлаштирилган.

Ёшлар орасида ўтказилган конкрет социологик тадқиқот натижаларига асосан, бугун ёшлар учун асосий қуйидагилар қадриятлар ҳисобланади. Улар: оила, дўстлар, таълим, иш, касб, пул, куч, ўзини ҳимоя қила олиш. Бугун ёшлар катта авлоддан, давлатдан, ҳайрия жамғармалари томонидан уларни қўллаб қувватланишларини, ўқишга киришларига, ишга жойлашишларига, паспорт олишларига қўмаклашишларини айтиб ўтишган. Шунинг учун, уларнинг қадрият йўналишлари ижтимоийлашувнинг ҳал қилувчи омили эмас, балки уларнинг орзусини акс эттиради. Бу эса ўз навбатида жамиятга хавф солади [3].

Қадриятларнинг ўзгариши одамларнинг муносабатига таъсир кўрсатади. Айнан бугун пандемия билан курашаётган бир даврда жамиятнинг марказий муаммоси психологик муаммо эмас, балки ижтимоий алоқалар, ижтимоий қадриятларнинг йўқолиши намоён бўлмоқда.

Жамиятни янгилашнинг дастлабки даврида сиёсий қадриятлар одамлар онгида ўзгаради, яқка шахс учун эса аҳамиятини йўқотади.

Хулоса сифатида айтиш жоизки, “жамиятда яшаш ва жамиятдан озод бўлиш мумкин эмас” – бу шахс ва жамият ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ҳисобланади. Жамият томонидан пишиб етилган қадриятлар тизими шахснинг қадриятлари тизимини белгилайди.

Шахсни тарбиялаш ва ижтимоийлаштириш учун турли ижтимоий институтларни жалб қилган ҳолда, ушбу жараённинг ижтимоий амалиётига моддий ёрдам кўрсатадиган мафкуравий дастур жамиятдаги салбий ҳодисаларни бартараф этишга ёрдам беради [4].

Жамиятимизнинг ҳозирги босқичида ижтимоий барқарорлик, бошқарув органларининг касбий профессионаллиги, шунингдек, ижро ҳокимияти, қонунчилиқни таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Ижтимоий барқарорлик ҳар бир шахснинг муносиб иқтисодий ҳолатидан келиб чиқиб, ўзини тўлақонли шахс сифатида ҳис этиш имконини беради. Ҳам жисмоний ҳам маънавий ривожланиш учун жамиятда оналик ва болаликка бўлган муносабатни ўзгартиришдан бошлаш давлатнинг устувор вазифаси бўлиши керак. Шунингдек, оналикни муҳофаза қилиш демографик муаммо сифатида етимлик муаммосини ечиб бўлмайди. Бу ижтимоий муаммо

бўлиб, жамият учун хавфни туғдиради. Шу сабабли инсон туғилишидан муносиб ҳаёт учун етарли шарт шароитлар билан таъминланиши, ривожланиши талаб этилади [5]. Ушбу шарт шароитлар инсон учун ижтимоий истиқболларни белгилаб бериши, ундаги ижтимоий ролини ўзлаштириши Ўзбекистон фуқаросининг муносиб мақомини белгилаб беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. М.Бекмуродов. Замонавий бошқарув социологияси. Т., 2020.
2. Социологический словарь, М., “Экономика” 2000.
3. Умаров Б. Оилавий тарбия сабоқлари. Т., 2019.
4. Фитрат А. Оила. Т., Маънавият, 2001.
5. Куронов М. Миллий тарбия. Т., Маънавият, 2007.

ҒАРБ ФАЙЛАСУФЛАРИНИНГ АСАРЛАРИДА АБУ НАСР ФАРОБИЙ МЕРОСИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Каримова Муяссархон Абдуқаюмовна

Андижон қишлоқ хўжалиги ва
агротехнологиялар институти
“Гуманитар фанлар” кафедраси доценти,
фалсафа фанлари номзоди

Аннотация: Ушбу мақолада ғарб олимларидан - Этьен Жильсон, Барон Карра де Во, Анри Корбен, Алан де Либера, Филипп Валла каби тадқиқотчиларнинг асарларидаги ал-Фаробий фалсафаси ва унинг фалсафий қарашларини таҳлили ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Мазкур мақолада муаллиф бир қатор ғарб файласуфлари томонидан буюк аждодимиз Абу Наср Фаробий меросига юқори баҳо берилганлигини алоҳида таъкидлайди.

Калит сўзлар: сўфийлик, илоҳиёт, илоҳиётшунос, мутафаккир, дин, мистика.

Аннотация: В данной статье представлена информация об анализе философии Аль - Фараби и его философских воззрений в трудах западных ученых - таких исследователей, как Этьен Джильсон, Барон Карра де Во, Анри Корбен, Алан де Либера, Филипп Валла. В данной статье автор особо подчеркивает высокую оценку наследия нашего великого предка Абу Насра Фараби рядом западных философов.

Ключевые слова: философия, суфизм, теолог, теология, мистика, религия, мыслитель.

Abstract: This article presents information about the analysis of Al-Farabi's philosophy and his philosophical views in the works of Western scientists - researchers such as Etienne Gilson, Baron Carra de Vaux, Henri Corbin, Alan de Libera, Philippe Vallat. In this article, the author emphasizes the appreciation of the heritage of our great ancestor Abu Nasr Farabi by a number of Western philosophers.

Key words: philosophy, Sufism, theologian, theology, mysticism, religion, thinker.

Бугун жадал ривожланиш глобаллашув даврида кундан-кун миллий қадриятларни асраб-авайлаш қийинлашмоқда. Биз Марказий Осиё халқлари, кириб келаётган ғояларни тўғридан тўғри қабул қила олмаймиз глобаллашув бизга нима беради. Бизнинг ўтмиш маданиятимиз асрлар давомида жаҳон илм-фани ва маданияти тараққиётига кучли таъсир этиб келди. Глобаллашув даврида ўтмишдаги маданий қадриятларни муносиб баҳолаш учун хорижий олимларнинг нуқтаи назарини ҳисобга олиш муҳим аҳамият касб этади. Ғарб олимлари Марказий Осиё олимларининг илмий қарашлари ҳақида муҳим тадқиқотлар олиб боришган. Жумладан, Ал-Фаробий фалсафасини бир қанча алломалар ўрганишган. Абу Наср Муҳаммад ал-Фаробий Марказий Осиёнинг энг буюк файласуфларидан бири Осиё, мусулмон дунёси ва бутун инсоният тарихида фалсафий билимлари билан муносиб из қолдирган. У нафақат Аристотель асарларини шарҳловчи, шунингдек, фалсафий шаклланиш, айниқса, фикр шаклланиши ва ривожланиши мусулмон шарқидаги перипатетизм мактабларини жорий этган. Ал-Фаробийнинг фалсафий тизими тўғрисида жуда кўп иш ва кўп тадқиқотлар қозок, ўзбек, тожик, Совет, Эрон, туркий ва бошқа дунё олимлари илмий тадқиқотлар олиб борган. Шунини таъкидлаш керакки, ал-Фаробийнинг кўплаб асарлари бошқа тилларга таржима қилинган

ва нашр этилган. Ал-Форобийнинг фалсафий қарашларини Ғарб мамлакатларида ўрта аср бошларидан бери билишади. Ал-Форобий асарлари XII асрга келиб ар-Розий, Ибн Сино, Ғаззолий ва бошқа буюк мусулмон дунёси мутафаккирлари билан бир қаторда латин тилига таржима қилинди. Бугун ал-Форобийнинг асарлари Ғарбий Европанинг асосий тиллари инглиз, француз, немис, испан ва бошқа тилларга таржима қилинган. Форобийшунос ғарб олимларидан баъзиларини номларини тақдим этамиз: Герман Лей (Лей, 1962), Эрнст Блох (Блох, 2008), Реми Брага (Брагау, 1998), Ф.В. Зиммерманн (Зиммерманн, 1987), Яна Ричард (Ричард, 2008) бошқа олимлар ал-Форобий фалсафий меросининг турли жиҳатларини ўз илмий ишларида тадқиқ этишган. Ал-Форобий фалсафасини ўрганишда франциялик олимларнинг ҳиссаси алоҳида эътиборга лойиқдир. Деярли барча француз файласуфлари ва шарқшунослари ал-Форобийнинг кўп қиррали тадқиқотларига мурожаат қилишган. Жумладан, Эътен Жильсон (Жильсон, 1981 йил; 1999), Барон Карра де Во (Карра де Во, 2001 йил; 1900), Луис Массинён (Массинён, 1981), Ро-Долф Ерланжер, Мари Гоуашон (Гоичон, 1937; 1951), Анри Корбен (Корбин, 1986; 1993), Жорж Анавати (Авитсенне, 1978), Эрнст Блох (Блох, 2008), Филипп Валла (Валла, 2004), Алан де Либера (Либера, 2004), Гийом Ди (Абу Наср ал- Фараби, 2003), Луи Гарде (Боуамране, 1984). Файласуф тадқиқотчилар Абу Наср фалсафий меросининг онтологик, гнесологик, ижтимоий, ахлоқий, мусиқий жиҳатларини тадқиқ этишган.

Европада неотомизм асосчиларидан Эътен Жильсоннинг ал- Форобий фалсафий қарашлари ҳақидаги фикрларини кўриб чиқамиз. Эътен Жильсон асосан Шарқ мутафаккирлари фалсафасини ўрганади, бироқ унинг ал- Форобийга бўлган ҳурмати юқори бўлган. Жильсон изланишларида ёзади: Ал-Форобий Аристотел таълимотларидаги айнан неоплатонизм ғояларини жорий қилган. Жильсоннинг нуқтаи назарича ал-Форобий Аристотел асарларини шарҳловчи сифатида таълим берган, аммо етук файласуф сифатида кўплаб қадимий юнон файласуфларининг таълимотларида янги тизимни шакллантиради ва синтез қилади. Ал-Кинди, ал-Форобий Ибн Синонинг роли қадимги юнон мутафаккирларининг фалсафий йўлининг ривожлантиришдаги ўрнини таъкидлайди. Зеро, Жильсон Буюк Алберт ва Фома Аквинский таълимотларини моҳиятини тушуниб етишдаги муракабликларни таъсдиқлайди [1]. Жильсоннинг шундай қарори мутафаккирлар, айниқса ал-Форобий ва Ибн Сино тарихий роли юқори эканлигидан далолатдир нафақат Платон фалсафасини, Аристотел ва неоплатончилар, балки ўрта аср европа фалсафасини ҳам тушунишда муҳимдир . Француз файласуфлари ақл ҳақидаги рисоласини қизиқиш билан ўрганади (“Рисола фи маъани ал-ақл”), ўрта асрлик машҳур бўлган Испаниялик Жан таржима қилган. Жильсон ушбу рисола ҳақида, Аристотел таълимотининг ал-Форобий томонидан такомиллаштирилганлигини эътироф этади. Масалан, ал-Форобий Аристотел қарашларидаги ақлнинг уч қадрият атамасининг олтита маъносини эътироф этади. Булар орасида олтита маънодан, Жильсонга кўра, иккитаси Ибн Синога кучли таъсир кўрсатган [2]. Шундай қилиб, Жильсон олтита маънога аниқлик киритди ал-Форобий нуқтаи назаридан ақлнинг қадриятлари Аристотел таълимотлари билан таққосланганда, баъзи бу хусусиятлар бошқа хусусиятларга бўлинади. Француз олимларининг нуқтаи назарича ал-Форобий асарларини барча маъноларини ўрганишда ақл-идроқка таянамиз. Аммо шуни таъкидлаш керакки, Жильсон тадқиқотлари ичида ал-Форобийни Аристотел издоши сифатида эмас балки ўз таълимотига эга бўлган файласуф сифатида кўрсатишга ҳаракат қилган. Ал-Форобий таълимотлари билан нафақат Аристотелдан фарқ қилади Аристотелга ҳам қарши фикрлари мавжуд. Жильсонга кўра, ал-Форобийнинг ақл ҳақидаги қарашлари Аристотелнинг ақл ҳақидаги қарашларидан фарқ қилади. Аристотелнинг фикрича ҳақиқий онгни асосий ҳаракатлантирувчи худо дейди, ал-Форобий ҳақиқий онгни аралаштирмайди. Ал-Форобий Худо айнан шу ерда ақл ва дунёдан энг юқори нуқтадир уни англаш ҳиссий билимлар орқали кечади [3]. Жильсон ҳам бу фикрни илгари суради ал-Форобий аслида сўфий бўлган. Ўзига мамнуният ва чуқур илҳом билан бошқа манбаларга мурожаат қилади бироқ, перипатетикларга эмас [4]. Жильсоннинг бу ғоясини ҳисобга олсак, бизга шундай туюлади, ал-Форобий расмий шарҳловчи сифатида Аристотелнинг издоши, ундан чиққан, лекин дунёнинг моҳиятини тушунишда бундай бўлмаган. Аммо, шуни унутмаслик керакки, Ислом оламида, ўрта асрлардан то ҳозирги кунгача, ал-Форобий иккинчи ўқитувчи, биринчи ўқитувчи деб Аристотел ҳисобланади. Бизнинг фикримиз ҳақиқатан ҳам борлигини батафсил баён қиламан ал- Форобий Аристотелнинг содиқ издоши эди. Жильсон ўзининг “Ўрта асрлар фалсафаси” номли асарида бу фикрини ишонч билан тасдиқлайди. Яна бир таниқли француз тадқиқотчиси Ислом

фалсафаси тарихчиси, шарқшуноси Барон Карра де Во (1867-1953) жуда кўп тадқиқотларини ал-Фаробий бўйича ҳам олиб борган. Ал-Фаробийнинг мушқига доир билимларини кўрсатишга ҳаракат қилган. Шарқшунос нуктаи назарича Ал-Фаробий ва Ибн Сино қадимги юнон фалсафасини дин билан келиштиришга ҳаракат қилган. Француз тадқиқотчисига кўра мушқани тушунишда ҳам бундай келиштиришни ҳис қилдим. Биз бу ҳақда Карра де Вога ўқиймиз: “X–XVI асрларда араб мушқасини ўрганган мутафаккирлар, биринчи навбатда, файласуфлар бўлган. Буюк неоплатонистларга тегишли синтетик ва энциклопедик мактаб, Афлотун ва Аристотелни барча фанларни ривожлантириш учун догматик фикрлар билан мослаштирмоқчи улар орасида яқин алоқалар ва мантиқий иерархиялар барпо этмоқчи бўлган [5]. Шундай қилиб Карра де Во ал-Фаробийни таниқли файласуф, мистик, кейин машҳур бастакор, мушқа ҳақидаги рисолаи ўрта асрлардан ҳозирги кунгача умуман Ислом дунёси мамлакатларида диққатга сазовор бўлган деб ҳисоблайди. Аслида, бундай мушқий назария қадимги Юнонистонда ҳам мавжуд бўлган. Араб мутафаккирлари бир неча юнон мушқашуносларини билишган. Шунингдек, Птоломейнинг рисолаи бўлган араб тилига таржима қилинган. Аммо ал-Фаробий бу назарияни бутунлай янгича кўринишда, ёритган ва уни чуқурлаштирган. Кўпгина ҳолларда, бу назария ал-Фаробийнинг таълимотида янада дидактик ва аналитик таҳлил қилинган. Ўрта асрларда, бу манбани таркиби ва миқёсининг чуқур таҳлил қилинганлиги, нозик фикрлар билан фалсафий ёндашилганлиги, катта амалий тажрибага эга эканлиги энг яхши асарлар қаторига киритди [6]. Барон Карра де Во ўрта асрларга тегишли деб хабар беради. Шундай қилиб, Карра де Во кўрсатмоқда ислом мушқашунослиги қадимги юнон, қадимги яҳудий, қадимги египт мушқалари билан қиёслаганда жуда жиддий. Қадимги дунёда араблардан ташқари миллатларда кўплаб мушқа асбоблари билан подшоҳга, ҳарбий отишмаларда, юришларда ва бошқа ҳолларда мушқалар чалиб беришган [7]. XX аср Франциянинг энг буюк йўналиш файласуфларидан бири бу Анри Корбен (1903-1978). Корбен Ёттининг издоши ва шогирди. Корбен ўзининг машҳур китоби “Ислом фалсафаси тарихи”да ал-Фаробий ҳақидаги тадқиқотлар ва унинг автобиографияси тилга олинади. Кейин у ал-Фаробий ҳақида ёзадики: туркий ва форсий тилларни яхши билади, Шунингдек, у араб тилини билган ва афсонага кўра 70 тилни тушунган [8]. Корбен, Жильсон ва Карре де Во каби ал-Фаробийни буюк файласуф, диний ва мистик илм эгаси деб ҳисоблайди. Унинг фикрича ал-Фаробий жуда камторона яшаган ва сўфийлик чакмонида юрган. Корбен ал-Фаробийнинг мушқага муносабатини кўрсатар экан, мутафаккир мушқа сеансларида иштирок этишни ёқтирганлигини ва ўзи ажойиб ижрочи эканлигини тасдиқлайди. Унинг мушқа ҳақидаги рисоласини ўрта аср мушқашунослигидаги энг муҳим манба деб ҳисоблайди [9]. Корбен таъкидлайди ал-Фаробий, авваламбор, Яратганнинг моҳияти ва борлигини мантиқий, метафизик фикрлари билан намоёниш этади. Тасодифни ҳисобга олган ҳолда Фаробий ғояси исломизм билан “Эллинистик фалсафа”га мос келади. Фаол ақл тушунчаси ал-Фаробийни Аристотелнинг таълимотидан ажратиб туради ва неоплатонизмга кўпроқ яқинлаштиради [10]. Корбен ал-Фаробий ишининг авж нуктаси идеал шаҳар ҳақидаги башорат назариясини кўриб чиқади ва назариядан илҳом олади, сиёсий фалсафада энг муҳими Платон назариясидан илҳом олганлигини таъкидлайди. Корбен ва бошқалар мутафаккирнинг идеал шаҳар назариясини худди сиёсат деб ҳисоблайди. Аслида, Фаробий амалий жихатдан ижтимоий ишларга яқин эмас эди, дейди Корбен. Француз файласуфига кўра, сиёсат ал-Фаробийнинг космологик ва психологик тизими билан боғлиқ. Ал-Фаробий ғояларида идеал шаҳар пайғамбар ва имомлар томонидан бошқарилган, шунингдек, мутафаккир дунёнинг ўзаро боғлиқлигини, сиёсий фалсафа деб ўйлаш яхшироқ бўлар эди, деб ҳисоблайди файласуф Корбен [11]. Файласуфлар ва пайғамбарлар ақл ва муқаддас руҳ билан боғланган. Яна бир таниқли замонавий француз файласуфи Алан де Либера ал-Фаробий ҳақида билимга эга бўлган. Француз тадқиқотчиси асосан ал-Фаробий фалсафасини ўзининг “Ўрта асрлар фалсафаси” деб номланган китобида ўрганади. Унинг ёзишича, ал-Фаробий ўз фаолиятини Аббосийлар даврида Боғдодда бошлаган ва Дамашқда шахзода Сайфуддавла билан бирга бўлган. Француз файласуфи ал - Фаробийни асл файласуф ва ўрта асрнинг машҳур файласуфи деб ҳисоблайди. Унинг фикрича Ал-Фаробий қадимги юнон фалсафасини ислом заминида тубдан ривожлантирган [12]. Алан де Либера, бошқа француз файласуфлари сингари ал-Фаробий Афлотун билан Аристотел таълимотини қабул қилганлигини таъсдиқлайди. Ал-Фаробийнинг идеал шаҳар рисоласини ўрганиши давомида уни йирик сиёсатчи деб эътироф этади, - француз файласуфи Анри Корбен. Идеал шаҳар ҳақидаги буюк ғояси деб ёзади Либера, Платон фалсафасидаги подшоҳлар назарияси

мусулмон тафаккурида таҳлил қилинади [13]. Либер ашунингдек, Ал-Фаробий асарининг лотин тилидаги таржимасидан ўқувчиларни хабардор қилади. Унинг лотин тилига таржима қилинган асарлари Либеранинг сўзларига кўра, илмлар таснифи ва ақл ҳақидаги рисола алоҳида аҳамиятга эга. Француз файласуфи ўрта аср тафаккурининг икки фундаментал мавзулари ал-Фаробийга алоқадор деб ҳисоблайди: 1) Дунё вакили Аристотел космологияси асосида Платон эманацион таълими билан мослашиш. 2) Аристотел эмпирик таълимотини, Платоннинг ғоялар назарияси билан ал-Фаробий асл синтезини яратди. Бу онг абстракт билимлар, ҳиссий ва интуитив билиш инсон онги ва фаол онг ўртасида жойлашган [14]. Алан де Либер ашунингдек, ал-Фаробийнинг ҳатто билиш назарияси ҳам Аристотел ва Афлотун ўртасидаги уйғунликни аниқлатади. Алан де Либеранинг сўзларига кўра, ал-Фаробий биринчи бўлиб фалсафий ижодда метафизика, бирлаштирилган биринчи сабабнинг асослилиги ва мутлақ бирлиги, космологик тизим ва ёввойи дунёнинг пайдо бўлиши орқали ҳосил бўлиш эҳтимолини ёритади [15]. Яна бир француз тадқиқотчиси ўз қарашларида ал-Фаробийнинг қарашларини ўзининг Филипп Валлага тегишли “Фаробий ва Искандария мактаби” китобида кўриб чиқади. Валла китобининг кириш қисмида, ал-Фаробий ҳаёти ҳақида ёзади, аниқлик киритадики, Афлотун ва Аристотелнинг қарашларидаги умумийликни араб тилида ажойиб ёзган, бошқа мутафаккирларнинг асарларининг тили тартибсизлигини куйидаги мутафаккирлар асарлари билан таққослаш мумкин: Ибн Сино, ал-Кинди. Шунинг учун, Валланинг фикрича, ҳар бир ўқувчи, матнлар тугалланмаганлиги ҳақида тасаввур ҳосил қилади. Франция шарқшуносларининг таъкидлашича, бизгача ал-Фаробий асарлари, маъруза ёзувлари шаклида Богдада ёки Дамашқда ёки Алеппода фалсафий мактабларда бўлиши мумкин. Шунинг учун бу ишларнинг тили жуда содда ва раво бўлган [16]. Филипп Валла бир неча лингвистик фактлар ва бошқа олимлар асарларида буни исботлашга ҳаракат қилдилар ал-Фаробий юнон тилини билмас эди. Мутафаккир Форсдан Мисрга саёҳат қилади Валла ёзишича, бунинг иккита сабаби бор: биринчидан, мутафаккир ўзи учун саёҳат қилган ижтимоий хавфсизлик ва иккинчидан, албатта овқат топиш учун [17]. Шундай қилиб, француз тадқиқотчиси кўплаб ал-Фаробийга алоқадор тарихий ва лингвистик масалаларни кўриб чиқади, бошқа тадқиқотларида тўхталишини эътироф этади. Тадқиқотчилар фалсафанинг тарихий роли мукаммал инсонда эканлигини эътироф этади. Кўриб турганимиздек, ал-Фаробий ва унинг фалсафаси француз тадқиқотчилари ва файласуфлари диққат марказида бўлган. Ал-Фаробийнинг ғояларини ўрганган француз файласуф тадқиқотчиларини кўриб чиқдик. Ал-Фаробий фалсафасини ўрганган француз олимларининг сони биз тасаввур қилганимиздан кўпроқ. Ал-Фаробий ижодини ўрганиш ва тадқиқ этиш Францияда узоқ ва кенг қамровга эга бўлиб, бир неча диссертациялар ёзиш имконияти ҳам мавжуд. Шунинг унутмангки, ал-Фаробий дунё миқёсида шон-шарафга эга. Нафақат француз олимлари, шунингдек, бошқа Европа мамлакатларининг олимлари, Англия, Германия, Италия, Испания, улар ҳам ал-Фаробий фалсафий қарашларини ўрганган. Эрон ва Туркияда ҳам, кўплаб тадқиқотлар олиб борилган. Агар таққосласак, ал-Фаробийни ўрганишдаги француз олимларининг қарашлари билан совет олимларининг ғоялари ва тадқиқотларида фарқ сезиларли. Шунинг таъкидлаш керакки, совет олимлари материалистик атеистларнинг жадал ривожланиши ал-Фаробийни мафкуравий жиҳатдан тасвирлашга ҳаракат қилди. Улар ҳатто ал-Фаробийни французлар сингари сўфийлар ҳам деб ўйламайдилар, аксинча, уни рационалист деб ҳисоблашади ва унинг қарашларидан материалистик ғоялар излайдилар. Француз тадқиқотчилари эса шундай фикрда, “материализм”, “материалистик”, “осмон ғоялари”, “атеизм” каби тушунчалар ал-Фаробий фалсафаси билан умуман мувофиқ келмайди. Фаробий - диний шахс, сўфий, лекин у буюк файласуф ва мутафаккир бизга бахт учун йўлни кўрсатиб берган. Бу ҳақда “Бахтга эришиш йўлининг белгиси” рисолаида у куйидагича ёзади: “... биз бахтга фақат қачон эришамиз гўзалликни тушунайлик, лекин биз гўзалликни тушунамиз майли, фақат фалсафа санъати туфайли бундан аниқ хулоса келиб чиқади фалсафа туфайли бахтга эришамиз” [18].

Юқоридаги далилларга асосланиб, Эътендан бошлаб замонавий француз тадқиқотларига кўра, Жильсон, Алан де Либер сингари мутафаккирлар деярли ҳамма ал-Фаробийни илоҳиётшунос, сўфий деб ҳисоблайди. Шунга қарамадан ал-Фаробий мусулмон Шарқда Аристотелдан кейинги иккинчи ўқитувчи, содиқ издош, шарҳловчи. Асосан Жильсоннинг издошлари ал-Фаробийнинг таълимоти бир-бирига зид диний ва мистик эканлигини таъкидлайди. Француз олимлари динийлик ва тасаввуф таълимотларини тушунтиришганда ал-Фаробий Қуръон таъсиридан ташқари, неоплатонистларнинг таълимотларидан ва

Зардуштийликдан таъсирланган деб эътироф этишади. Ушбу мақолада, асосан Европа олимлари асарлари ва илмий мероси ҳақида мулоҳаза юритилди. Шунинг унутмаслик керак, француз Шарқшунос олимлари ХҲП-асрдан ўтмиш маданиятимизни француз тилига таржима қилишни ва тадқиқотлар ўтказишни бошладилар улар ҳали ҳам фаол равишда илмий ишларни таржима қилиш ва тадқиқот фаолиятини амалга ошириш билан давом этмоқда. Шубҳасиз бугун бизнинг ҳамюртларимиз ва бизнинг ёш авлодимиз француз олимлари бизнинг ўтмишдаги маданиятимизнинг жаҳон сахнасида тарқалиши ва муҳофаза қилинишида катта ҳисса қўшганлигини билишлари зарур.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Gilson, Etienne. Les sources Greco-Arabs de l'augustinisme avicennisant suivi de Louis Massignon. Notes sur le texte originale Arabe du «De intellectu» d'Al- Farabi. – Paris: J. Vrin, 1981. – P.22, 27, 37, 38, 347.
2. Vaux, Baron Bernard Carra de. Préface in Baron Rodolphe d'Erlanger. La musique Arabe. – Tom premier Al-Farabi. Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner, 2001. P.1-11.
3. Corbin Henry. Histoire de la philosophie islamique. Gallimard, 1986. P. 225, 230, 231, 234.
4. Libera, Alain de. La philosophie médiévale. Quadrige / PUF, 2004. P. 107, 108, 108, 108.
5. Vallat, Philippe. Farabi et l'école d'Alexandrie. Des prémisses de la connaissance à la philosophie politique. Paris: Librairie philosophique J. Vrin, 2004. P. 12, 15, 19, 35.
6. Ал – Форобий. Фалсафий рисолалар. – Олма –Ота: Фан, 1970. Б – 429.
7. Хайруллаев М.М. Абу Наср Ал- Форобий. - М., 1982. - 304 б.
8. Хайруллаев М.М. Форобийнинг дунёқараши ва унинг фалсафа тарихидаги аҳамияти. - Тошкент, 1967. - 354 б.
9. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. - Тошкент, 1993.-296.

Янги Ўзбекистон ёшлари шаклланишига таъсир кўрсатадиган мафкуравий омилларнинг намоён бўлиш хусусиятлари

Абдуразоков Гулмурод Мусурмонкулович

Термиз давлат университети

Фалсафа кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: Тадқиқотимиз илм-фан, технологиялар тобора юксалиб бораётган ҳозирги даврда мазкур омилларни сингдиришнинг замонавий усуллар ва воситаларга асосланиши ушбу соҳанинг самарадорлигини белгилашидан далолат беради. Ушбу йўналишда Янги Ўзбекистон ғоясини халқимиз эътиқодига, амалий ҳаракатининг мезонига айлантиришнинг замонавий технологиялари низоҳатда муҳим рол ўйнаши шубҳасиз. Мафкуравий омилларнинг Ўзбекистон ёшлари замонавий тафаккури шаклланишига таъсирини чуқур таҳлил қилиш ушбу жараённинг жамиятдаги барча қатламлар, давлат ва нодавлат ташкилотлари, сиёсий партиялар, оила, маҳалла ва умуман кенг жамоатчилик фаолияти билан узвий алоқадорликда намоён бўлишидан далолат беради.

Калит сўзлар: мафкура, тафаккур, давлат ва нодавлат ташкилотлари, сиёсий партиялар, оила, маҳалла, кенг жамоатчилик, илм-фан, технологиялар, мафкуравий бўшлиқ.

Аннотация: Тот факт, что наши исследования основаны на современных методах и средствах поглощения этих факторов в нынешнюю эпоху роста науки и техники, определяет эффективность этой отрасли. Несомненно, важную роль в этом направлении играют современные технологии, превращающие идею нового Узбекистана в убеждение нашего народа, критерий практических действий. Углубленный анализ влияния идеологических факторов на формирование современного мышления молодежи Узбекистана показывает, что этот процесс тесно связан со всеми сферами жизни, государственными и неправительственными организациями, политическими партиями, семьями, соседями и обществом. широкая публика.

Ключевые слова: идеология, мышление, государственные и общественные организации, политические партии, семья, соседство, широкая общественность, наука, техника, идеологическое пространство.

Abstract: The fact that our research is based on modern methods and tools for the absorption of these factors in the current era of increasing science and technology determines the effectiveness of this industry. Undoubtedly, modern technologies play an important role in this direction, turning the idea of a new Uzbekistan into a belief of our people, a criterion of practical action. An in-depth analysis of the impact of ideological factors on the formation of modern thinking of the youth of Uzbekistan shows that this process is closely linked with all segments of society, governmental and non-governmental organizations, political parties, families, neighborhoods and the general public.

Keywords: ideology, thinking, governmental and non-governmental organizations, political parties, family, neighborhood, the general public, science, technology, ideological space.

Мафкуравий омилларнинг Ўзбекистон ёшлари замонавий тафаккури шаклланишига таъсирини чуқур таҳлил қилиш ушбу жараённинг жамиятдаги барча қатламлар, давлат ва нодавлат ташкилотлари, сиёсий партиялар, оила, маҳалла ва умуман кенг жамоатчилик фаолияти билан узвий алоқадорликда намоён бўлишидан далолат беради. Айниқса, бу борада жамиятимизнинг илғор вакиллари билан бўлган маънавий ва маърифат аҳли, барча зиёлилар, олимлар ва мутахассисларнинг фаолияти, илмий тадқиқотлари ва уларнинг асосли хулосалари билан амалиётга ўз ҳиссаларини қўшишлари муҳим аҳамиятга эгадир [1.56-58].

Янги Ўзбекистонни барпо этиш жараёнида ёшларнинг замонавий тафаккури шаклланишига таъсир кўрсатаётган мафкуравий омилларини бугунги куннинг муҳим эҳтиёжлари билан боғлиқ бир қатор йўналишларда намоён бўлаётганини назарда тутиш лозим:

1. “Маънавий муҳитни соғломлаштириш ва янги маънавий маконни шакллантириш” омили;
2. “Жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш” омили;
3. “Фуқароларнинг ислохотларга дахлдорлиги ва келажакка ишончини юксалтириш” омили;
4. “Замонавий тафаккурни шакллантириш ва таҳдидбардош жамиятни барпо этиш” омили;
5. “Ҳоявий саводхонликни ошириш ва мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлаш” омили.

Тадқиқотимиз илм-фан, технологиялар тобора юксалиб бораётган ҳозирги даврда мазкур омилларни сингдиришнинг замонавий усуллар ва воситаларга асосланиши ушбу соҳанинг самарадорлигини белгилашдан далолат беради. Ушбу йўналишда Янги Ўзбекистон ғоясини халқимиз эътиқодига, амалий ҳаракатининг мезонига айлантиришнинг замонавий технологиялари ниҳоятда муҳим рол ўйнаши шубҳасиз. Мазкур жараённинг тизимли, мунтазам ва доимий бўлиши, замонавий таъсирчан услуб ва усулларга таяниши асосида фаолият олиб борилиши ёшлар орасидаги ишлар самарасига ўз таъсирини ўтказди.

Бу жиҳатдан, ҳар бир ёш инсон онгида ёт мафкураларга берилмасдан, ёшлар қалбига жамиятимизнинг янги қиёфасини барпо этиш даврида глобализация жараёнидаги мафкуравий жараёнларга ҳушёр муносабатда бўлиш, мафкуравий бўшлиққа йўл қўймаслик, турли манбалар орқали келаётган хатарли ахборотлар оқимининг таъсирига тушмаслик, диний ва бошқа шаклдаги ақидапарастлик иллатларига барҳам беришга интилиш лозим [2.163-165].

Шу ўринда мафкуравий омилларни сингдириш технологиялари ҳамда муайян тарғибот тизими ўртасидаги фарқни ажратиш олишимиз зарур. Тарғибот кўп ҳолларда, ахборот олувчининг манфаатлари, қарашлари ва қадриятларини эътиборга олишни назарда тутмайди. Мафкуравий тарғибот технологиялари эса аҳолига ахборот узатибгина қолмай, балки ундан келаётган таъсирга ҳам жавоб беради, яъни икки томонлама манфаатли ҳамкорлик омилига таянади. Бунда мафкуравий омилларни сингдиришга хизмат қиладиган муносабатлар ва алоқалар фуқаролар манфаатидан келиб чиқиб, амалга оширилади.

Таъкидлаш жоизки, мазкур омилларни қўллашда ҳам, тарғибот-ташвиқот ишлари, илмий тадқиқотларнинг натижалари ҳамда ахборот тарқатиш устувор вазифа саналади. Бу жиҳатдан мазкур услубларнинг бир-бирига ўхшаш томонлари йўқ эмас. Уларни қўллашда тарғибот-ташвиқот воситаларидан ҳам кенг фойдаланилади. Бироқ бунда муайян ғоянинг ҳаққонийлиги, мавжуд муаммоларни кенг жамоатчилик ўртасида эркин муҳокама қилиш имкониятини яратиш талаб этилади. Мафкуравий тарғибот технологияларини тарғиботда қўллашда ҳар бир ёш инсон онги, унга таъсир этувчи омилларга алоҳида эътибор қаратилади.

Мафкуравий омилларни сингдириш асосида ёш инсонларнинг дунёқарашини шакллантириш, муайян қадриятларни эгаллаш орқали уларни ҳаракатга ундаш тарғиботнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Табиийки, ёшларнинг дунёқараши, манфаати ва қадриятлари бир-биридан фарқ қилар экан, мафкура тарғиботида бу омилни инобатга олиш ўз самарасини беришига алоҳида аҳамият қаратиш зарур.

Мафкуравий омиллар тарғиботида ҳар бир ёшнинг руҳий ҳолати, жамиятимизда кечаётган

ислохотларга муносабати, уларни қўллаб-қувватлаш даражаси, албатта, инобатга олинishi даркор. Гарчи инсоннинг руҳий ҳолати анча ўзгарувчан эканлиги ушбу вазифани бирмунча қийинлаштирса-да, лекин бу омил билан ҳисоблашмаслик кутилган натижани бермаслиги мумкин [3. 265–267].

Маънавий-маърифий ишлар тўғри йўлга қўйилган ташкилот ва муассасаларида ёшларда мустақил фикрга эга бўлиш, ўз кучига ишонч, ислохотларда фаол иштирок этиш, урф-одатларни, анъаналарни асраш, демократияга ҳурмат билан қараш, эзгу-ғояларга садоқат, ёт ғояларга қарши огоҳлик ва маънавий юксакликни намоён этиш, мафкуравий таҳдидга қарши кураш кабилар яққол намоён бўлади. Ана шундай шароитдагина глобализм иллатларига, ахборот хуружига, оммавий маданият таҳдидига нисбатан ғоявий курашчанликни намоён қилиш, миллий ўзликни ҳимоя қилиш, бузғунчи ғояларга қарши кураш, буюк келажакка ишонч ҳисси билан яшаш туйғуларини самарали шакллантиришга эриши мумкин.

Буларнинг барчаси эса, ўз навбатида, жамоатчилик фикрини ўрганишни, ижтимоий фикрни оммавий ахборот воситалари орқали ёритиш ва таҳлил қилиб боришни талаб этади. М.Бекмуродовнинг таъкидлашича, жамоатчилик фикри ва оммавий ахборот воситалари жамият маънавий ҳаётининг ўзаро узвий боғлиқ жиҳатларидан саналиб, ягона яхлитлик ҳосил этувчи тизимий жабҳалар бўлиб, уларнинг ўзаро уйғун фаолияти жамият маънавий ҳаётини ҳаракатга келтирувчи муҳим омил ҳисобланади.

Бугунги кунда юртимизда кишилар онги ва қалби учун кураш кечаётган бугунги таҳликали даврда мафкуравий омиллар тарғиботи долзарб масалалардан бирига айланган. Бу эса тарғибот-ташвиқот ишларига янгича технологиялар, ёндашувлар, услуб ва воситаларни жалб этишни талаб қилади. Халқаро терроризм мафкураси ва биз дуч келаётган информацион хуружлар, диний ақидапарастлик, экстремизмнинг халқимиз онги ва қалбини эгаллашга қаратилган уринишлари Янги Ўзбекистонни барпо этишга хизмат қиладиган мафкуравий омилларга таяниб ёшларни тарбиялашнинг янги технологиялари ва усулларини қўллаш билан боғлиқ долзарб вазифаларни қўймоқда. Жумладан, тарбиявий ишларда ёт мафкураларнинг мустақиллигимизни мустаҳкамлашга қарши олиб бораётган хуружларини ва ёшларнинг ғоявий саводсизлигига эришишга қаратилган ҳаракатларини зарарсизлантириш зарурати алоҳида аҳамият касб этмоқда [4.106-107].

Буларнинг барчаси мамлакатимиз ёшларида мустаҳкам мафкуравий иммунитетни тарбиялашни талаб қилади. Янги Ўзбекистонни жаҳоннинг тараққий этган давлатларидан бирига айлантириш учун эса, фарзандларимизда метин мафкуравий эътиқод, умуммиллий манфаатларга содиқлик туйғусини шакллантириш ушбу йўналишдаги фаолиятнинг асосий мезони бўлиб хизмат қилади.

Ёш авлодда мафкуравий иммунитетни шакллантиришда улар ўзлаштираётган билимлар ва мафкуравий омиллар яхлит тизимни ташкил қилади. Бунда нафақат ижтимоий-гуманитар фанлар, балки табиий-фундаментал фанларнинг ҳам ўзига хос услублари ишлаб чиқилмоқда. Замонавий технологиялар воситасида мафкуравий омиллар таъсирчанлигини ошириб бориш мафкуравий иммунитетни шакллантириш ва уни мустаҳкамлашнинг асосий вазифалардан биридир [5.29-31]. Бундай технологиялар ёш авлодни нафақат замонавий илм-фан ютуқлари асосида тарбиялаш имконини яратади, шу билан бирга, глобаллашув жараёнида турли кўринишдаги мафкуравий тажовузлар ҳақида тасаввурларни ҳам ошириб боришга ёрдам беради. Ёш авлодни ҳар томонлама етук инсонлар қилиб тарбиялаш, мустақил фикрлашни шакллантиришда миллий кадриятлар, шарқона демократия элементларини узлуксиз ва узвий тарзда сингдириб бориш кераклигини асло унутмаслик лозим [6.103-106].

Ушбу жараёнда мафкуравий омилларни сингдиришга ҳаракат қиладиган устозлар ва мураббийлар, маънавият ва маърифат соҳаси хизматчиларининг ғоявий тарбия сир-асрорларини нақадар яхши эгаллаганлиги, сиёсий жиҳатдан огоҳлиги ва ҳушёрлиги муҳим аҳамият касб этади. Бунда айниқса, уларнинг ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини мафкуравий омиллар асосида тўғри тасаввур қилиши, ёш авлоднинг ҳар бир вакилида мавжуд муаммолар ва долзарб вазифаларнинг ечимларини топишдаги омилкорлик ва ислохотларга нисбатан дахлдорлик ҳиссини тарбиялаши катта таъсир кўрсатади [7.225-257].

Хулоса қилиб, шуни алоҳида таъкидлаш кераки, бу борадаги фаолият стратегиясини белгилашда ушбу соҳанинг бирорта долзарб муаммосини четлаб ўтмасдан, балки мавжуд муаммолар масаласида ёт мафкуралар, ғоялар тарғиботи таъсирида ёшлар онгида бўшлиқ пайдо бўлишининг олдини олишга алоҳида эътибор қаратиш кутилган натижани бериши

мумкин. Ушбу жараёнга таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ҳар қандай ёт мафкураларга ёшларнинг муносабатини уларнинг суҳбатларда билдираётган фикрлари, бераётган саволлари ва ўзларини тутишларидан аниқлаш имкони борлиги шубҳасиз. Дунё глобллашиб ва ижтимоий жараёнлар тигизлашиб бораётган бугунги шароитда бу масалага юзаки ёндашув нафақат самарасиз, балки ёшларнинг ёт таъсирларга қарши муносабатини шакллантириш учун зарарли эканлиги ўз-ўзидан аниқ, албатта [8.104-106].

Дунёдаги энг илғор мамлакатлар сафига кириш учун ҳаракат қилаётган Ўзбекистон ёшларига ҳаётни сунъий ёки фақат назарий тасаввурлар асосида тушунтириш мақсадга мувофиқ эмас, албатта. Негаки, дунё ёшлари каби, мамлакатимизда етишиб келаётган ёш авлод вакиллари ҳам, ўз ёшларига яраша доимо мураккаб ва қарама-қарши фикрлар гирдобиди яшайдилар ҳамда баъзи ҳолларда турли ғоявий таъсирлар кесишган чорраҳада тургандек тасаввур уйғотадилар. Бундай шароитда уларни ёт таъсирлардан оддийгина беркитиш эмас, балки уларни мураккаб ҳаётий ҳодисалар ва вазиятларни мустақил таҳлил қилишга, зарур қўникмалар ҳосил қилишга ва шу тариқа мафкуравий иммунитетини мустаҳкамлашга ўргатиш кутилган натижани бериши мумкин. Ёшларнинг дунёвий тафаккури ва илмий тасаввурларини бугунги замон воқеликлари талаблари асосида шакллантириш, бутун дунёда ва мамлакатимизда содир бўлаётган ўзгаришлар ва янгиланишларнинг мазмун-моҳиятини англаш даражаси ҳам уларга мафкуравий омилларни сингдиришнинг муҳим йўналишларидан биридир. Бундай серкирра жараёнда ёшларнинг онгида ота-боболарининг ҳаётий тажрибаларинини ўзлаштириш, улар олдидаги ўз фарзандлик бурчини англаш, ўзи яшаётган давр, бугунги кун ва келажак учун шахсий маъсулият ҳиссини самарали шакллантириш воситалари ёрдамида амалга ошириладиган фаолият ҳам миллий манфаатларимизга хизмат қиладиган мафкуравий омилларнинг таъсирчанлигини таъминлайди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Абдуразоков Г.М. Философская методология воспитания молодежи на основе требований нового экономического мышления // Сборник по философии и общественному развитию. - Ташкент 2014. Страницы 56-58.

2. Абдуразоков Г.М. Новое экономическое мышление личности // Концепция глобализации и гуманизма: основные мотивы и идеи. Материалы республиканской научно-практической конференции. - Андижан, 2014. В 163-165.

3. Абдуразоков Г.М. Необходимость обеспечения духовной безопасности молодежи. Материалы республиканской научно-практической конференции «Молодые ученые». –Термиз, 2016. Б. 265–267.

4. Абдуразоков Г.М. Интерпретация национального духовного образа в философской психологии. «Период, время, человек». Сборник научно-практических статей // Издательство «Сурхан». 2016 Часть II. Б. 106-107.

5. Абдуразоков Г.М. «Идеологическая профилактика - социально-философский анализ фактора идеологической защиты подрастающего поколения» // МГУ им. М.В. Ломоносова. Филиал МГУ имени М.В. Ломоносова в Ташкенте. Профессиональное становление личности XXI века в системе непрерывного образования: теория, практика и перспективы. Материалы научно-практического семинара ТОМ В. - Ташкент. 2017, Б. 29–31.

6. Абдуразоков Г.М. Взгляды Иммануила Канта на верховенство права // Материалы республиканского научно-практического семинара «Интеграция науки и образования и инновационных идей». - Ургенч. 2018. Б. 103-106.

7. Абдуразоков Г.М. Роль ценностей в повышении национальной духовности // Материалы республиканского научно-практического семинара «Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан на 2017-2021 годы: теория и практика». - Ургенч. 2017. Б. 255-257.

8. Абдуразоков Г.М. Национальные исторические, политические, духовные воззрения в философском мировоззрении // «Период, Время, Человек». Сборник научных и практических статей. –Термиз 2016 г. Часть II. Б. 104-106.

СУРХОН ВОҲАСИ АНЪАНАВИЙ МУСИҚА ФОЛКЛОРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ТАРИХИДАН

Зоиров Зариф Рашитович,
Термиз давлат университети Мусиқа
кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Сурхон воҳаси аҳолисининг ўз илдизлари билан ўтмиш замонларга бориб тақаладиган мусиқа мероси – барча хилма-хил жанрлари ҳамда бой тасвирий воситалари билан бугунги кунгача сақланиб, ривож олиб келмоқда. Мақолада Сурхон воҳаси мусиқа фолклори шаклланиши ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: кўшиқ, ялла, маросим, фолклор, чолғу асбоблари, этнос, этнографик гуруҳ, бадиий анъана, халқ эпоси.

Аннотация: Музыкальное наследие народа Сурханского оазиса, уходящее своими корнями в минувшие времена, сохранилось и развивается до наших дней со всем его разнообразием жанров и богатством изобразительных средств. В статье говорится о формировании музыкального фольклора Сурханского оазиса.

Ключевые слова: песня, ялла, обряд, фольклор, музыкальные инструменты, этнос, этнографическая группа, художественная традиция, народный эпос.

Annotation: *The musical heritage of the inhabitants of the Surkhan oasis, which goes back to the past times with its roots, has been preserved and developed with all its various genres and rich visual media. The article talks about the formation of music folklore of the Surkhan oasis.*

Key words: *song, yalla, ritual, folklore, musical instruments, ethnos, ethnographic group, artistic tradition, folk epic.*

Аждодларимиз санъати-зардуштий ва буддавийлар даври мусиқа санъати (милoddан аввалги IV-III милoddий VII аср) ҳақидаги илк маълумотларни Абу Бакр Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида келтирилади: «Афросиёб ўз куёви Сиёвушни ўлдиради. Сиёвушнинг эса Кайхусрав исмли ўғли бор эди». Бухоро аҳолиси Кайхусравнинг отаси Сиёвуш ўлиши муносабати билан ажойиб кўшиқ яратди. Машшоқлар бу кўшиқни «Қини Сиёвуш» («Сиёвуш қасоси») деб атаганликлари ҳақида маълумот берилади. Бу кўшиқни ҳамма жўр бўлиб айтган: Декламатсиячилар (каваллон) бу кўшиқларни (суруд) «Жодугарнинг йиғиси» (грисани муғон) деб атайдилар. Ана шу воқеадан буён 3000 йилдан кўп вақт ўтди» Зардуштийлар даврида Сарой маросими мусиқа ижрочилик амалиёти юқори даражага кўтарилган. Мисол тариқасида «Кири» кўшиқчилигини келтириш мумкин, буни нафақат саройда, хатто кенг аҳоли ўртасида ҳам ижро этишган[6].

Абу Райхон Беруний келтирган маълумотларга кўра, шу даврда Марказий Осиёда маҳаллий аҳоли йил давомида 7 турдаги байрамни нишонланган. Байрамлардан «Наврўз» гуё подшоҳнинг туғулиш куни сифатида тантана қилинган. Бу даврда кифара, флейта (най), арфа (чанг), энг қадимги чолғулардан дулноғора, йирик резноғора, ҳарбий ноғора, кичик ноғора, дойра(дапп) таблак, хинд табласи, кус, табира каби ўрма чолғулари кенг қўлланилган[10]. Бохтар, суғдда жўр бўлиб куйлаш, яққа тартибда кўшиқ айтиш ликопча, дойра, най ва бошқа мусиқий чолғулар жўрлигида рақс санъати ривож топган. Олти торли кичик бурчакли арфа, икки торли мотна чолғулари ҳамда икки томонли доул ҳам бўлган. Кушонлар даврида-қадимги буддавийларнинг мусиқа санъатида аёл чолғучиларнинг ўрни алоҳида аҳамият касб этган[11]. Аёллар иштирокида уд, борбад, табла, дойра, чанковуз, занг, санж, арфа ва конуссимон чолғуларда этилиши билан бирга хофизлик услублари ҳам анча ривож топган. Эркаклар ижроси эса ноғора, катта ноғора (икки томонли ноғора) аль-табралар, кус, дапп, кичик таблас, хинд табласи, гонг, дунай, шохфар, коранай, сафеднай, катта санж каби чолғулар билан боғлиқ бўлиб, асосан базм ва ҳарбий юришларда ижро этилган[2].

Тарихий манбаларга қараганда IV-VII асрларда «Самой Наврўз», «Сози Наврўз», «Мусикаи Наврўз», «Нози Наврўз», «Наврўзи Ҳаро», базмлари бўлиб ўтган. VII асрда шарқий машхур санъаткори, назариётчи ва амалиётчи Борбаднинг мусиқа санъатидаги ўрни жуда салмоқли бўлган. У асли Парфияннинг қадимги пойтахти Нисо шаҳрида туғилган ва вояга

етган. Дорбад диний ва фольклор кўшиқлари билимдони бўлиб, у байрамларда ўша даврда машҳур бўлган «Сиёвуш қасоси» «Эрик қасоси», «Яздонофарин» каби кўшиқларни юксак маҳорат билан ижро этган. Борбад Марвазийнинг ижодида, айниқса ҳарбий кўшиқлар кўп бўлган. Унинг кўшиқлари бутун Шарқда ўз ўрни ва маънасига эга бўлган. Кўшиқлар кўпинча урма чолғулар жўрлигида ижро этилган[8].

Манбаларда таъкидланишича, Борбад Наврўзнинг ҳар бир кунига бағишланган 360 дан ортиқ куй ижод этган. У яратган 30 та тарона «Ой сокинлиги», «Жамшид ойнаси», «Кириш боғи», «Рух йўллари», «Тахт», «Тавдлст шаҳти», «Кўм-кўк», «Сарвистон», «Марварид соябон» каби номларда машҳурдир. Улардан 148 тасини номи ҳозир ҳам турли манбаларда эсланади. Борбад давридаги ҳарбий кўшиқлардан «Мозандарон» кўшиғи айниқса машҳур бўлиб, жанг майдонларида ва ғалаба тантаналарида ижро этилган[20].

Сурхон воҳаси Ўзбекистоннинг қадимий масканларидан биридир. Бу ўлка ўзига хос ижтимоий-маданий тараққиёти тарихига эга. Қадимги Юнон-Бақтрия ва Кушон салтанати маркази саналган, савдо йўллари чорраҳаларида жойлашган, ўтмишда Осиёнинг энг ривожланган ҳудудларидан бири ҳисобланган бу воҳа, эндиликда қадимий анъаналарни, беқиёс аҳамиятга молик моддий ва маънавий меросни сақлагани туфайли халқ ижодиётининг ўзига хос маданият кўриқхонасига айланиб қолган[8]. Сурхон воҳаси заминиде қадимий халқ анъаналари янги замон руҳига мос тарзда равнақ топган.

Сурхон – ғоят ажойиб мусиқа маданиятига эга бўлган ҳудуд ҳисобланади, унинг анъаналарида ўтмиш замонларга хос жиҳатлар сақланиб қолган ва уларда узоқ асрлар давомида шаклланган ранг-баранг мусиқа асарлари (болалар кўшиқ айтимлари ва чолғу чақириқларидан то дастурий чолғу куйлари, йирик ашулалар ва дostonларгача), ўйин-рақслар, беқиёс оҳанглар мавжуд. Улар ҳозир ҳам равнақ топиб, кўпгина инсонларга маънавий-руҳий озиқа бермокда. Сурхон воҳаси аҳолиси ҳозир ҳам қадимий анъанавий ҳаёт тарзи ва хўжалик фаолияти билан яшамокда. Бу ерда фарзанд туғилишидан тортиб, никоҳ тўйларигача, “Наврўз” дан то ҳосил байрамларигача, даволаш ва аза-мотам одатлари қадимий маросим, урф-удумлари, эътиқоди ва анъаналари асосида ўтказилиб келинмокда[15]. Аҳолисининг кийим либослари ва халқ ху-нармандчилиги (каштачилик, гиламдўзлик, тўқимачилик, кулолчилик, ёғоч ўймакорлиги ва бошқа) ҳам анъанавий, ўзига хосдир.

Сурхон воҳаси аҳолисининг бой ва ранг-баранг бадиий мероси кўп асрлик анъаналарга эгадир. Ушбу ўзига хос халқнинг тарихий хотираси, минг йиллик маънавий тажрибаси бўлмиш кўп қатламли мерос ичида мусиқа алоҳида аҳамият ва катта ўрин эгаллаб туради, у ўзига хос миллий хусусиятлари ва чуқур образли, таъсирчанли мазмуни билан ажралиб туради. Унда халқнинг дунёқараши, эътиқоди, руҳи, халқнинг турмуши, тарихи, қиёфаси, майиш тарзи ўз ифодасини топган[16]. Сурхон воҳаси аҳолиси мусиқа меросининг асосий хусусияти – бу оғзаки тарзлик. Ушбу мерос ўзида иккита йирик қатламни қамраб олади – мусиқа фольклори ёки халқ мусиқа ижодиёти (унинг ижодкори, ижрочиси ва тингловчиси омма, халқ бўлган), улар маълум вазият-маросим меҳнат, оила ва ҳоказо, маконда ташкил топган; иккинчиси – мумтоз мусиқаси ёки оғзаки-профессионал мусиқаси (уларнинг ижодкори халқ намоёндалари – етук хонанда, созанда ва бастакорлар бўлган), ҳар бири ривожланган куй, мураккаб шакл ва ранг-баранг ижро услуб-усуллари билан ажралиб туради. Қаҳрамонлик, ботирлик, тарихий ва романтик-лирик мазмунидаги эпик асарлар – дostonлар ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Ўзбек мусиқа чолғулари ҳамда мусиқа амалиёти, мусиқа ижрочилиги услублари билан боғлиқ бўлган чолғу мусиқаси жанрлари ҳам ғоят ранг-баранглиги ва бойлиги билан тавсифланади.

Сурхон воҳаси аҳолиси мусиқа мероси ҳар қандай халқ ижоди каби воҳа аҳолисининг дунёқараши, фикри, орзу-умидлари, уларнинг турмуши ва ахлоқи, меҳнати ва руҳи, фалсафаси, ижтимоий ва миллий озодлик учун кўрашининг ифодаси сифатида гадаланади. Унинг мавзу жиҳатдан серкирралиги, жангларга бойлиги ва ҳаётда тутган ўрнининг хилма-хиллиги ҳам ана шу билан боғлиқдир.

Бадиий анъана – бу санъатнинг узоқ вақт давомида халқ тажрибасидан ўтиб одат тусига кирган хусусият, “ҳақиқий халқ гуруҳи”ни ифодаловчи ҳамда халққа хос бадиий кўриниш, унинг ижодида чуқур илдизи борлигини кузатиш мумкин. Анъана қиёфаси кенг қамровлидир – у халқнинг мусиқа маданиятидаги миллий услублар хусусияти, халқ ижрочилиги услублари, усуллари ва бир қатор аҳамият хусусиятлари (санъат дунёсини аниқлаш учун зарур бўлган) билан боғлиқдир[17].

Бинобарин, бадиий, айниқса, мусиқа анъаналарининг кўпкирралиги ва бойлиги шундан

иборат. Фолклор-халқ оғзаки ижодини, унинг тарихи, турмуш тарзи, меҳнати, одат ва маросимларни ифодаловчи омилдир.

Сурхон воҳаси аҳолисининг анъанавий мусиқаси шаклланиши ва ривож топиши бевосита у ерлик халқнинг этник тарихи билан боғлиқдир. Сурхон воҳаси тарихий, этнографик, археологик, антропологик ва бошқа илмий маълумотларга кўра, у ерда инсоннинг энг қадимий турар жойи борлиги аниқланган (Тешиктош ва Амир Темур ғорларининг қазилмалари буларга яққол далилдир). Сурхон воҳаси аҳолисининг мусиқа маданияти ҳақидаги илк маълумотларни Кушон Бактрия, Тоҳаристон, Чағаниён моддий маданияти ёдгорликлари бизгача етказиб берган. Уларда айрим мусиқа чолғуларнинг тасвирларини кўриш мумкин. Уларни турли маросимларда қўлланиши ҳақида сарой деворий суратлари ва меъёрий безаклари дарак беради. Моддий маданият ёдгорликлари тасвирланган бой ва хилма-хил мусиқий ҳаёт, кейинчалик, халқ ва халқ профессионал ижрочиларининг ижодкорлик ва ижрочилик фаолиятлари ривож олади (ўрта аср оғзаки ва ёзма манбалар, жумладан, халқ қаҳрамонлик эпоси “Алпомиш” бунинг далили)[1].

Бадий ижодиётнинг ажралмас таркибий қисмларидан бири бўлган Сурхон воҳаси аҳолисининг мусиқа мероси кўп асрлик тарихий йўлни босиб ўтди. У шакл жиҳатдан хилма-хил, мазмун жиҳатдан эса бой бўлиб, ўзининг баркамол анъаналарини яратди. уларни асрлар оша асраб-авайлаб етказиб келди. Фольклор санъатининг намоёндалари – созанда ва хонандалар ўзларининг ижодларида эстетик, афсунгарлик, ижтимоий ва коммуникатив функцияларни бир-бири билан боғлаб беришган. Уларнинг ижодида қуйидаги мусиқий жанрлар ўрин олган: қўшиқ-маросим ва меҳнат қўшиғи, дoston-халқ эпоси, йиғи-сиғи айтимлари, чолғу куй – турли мавзудаги чолғу оҳанглари ва куйлари.

Сурхон воҳаси аҳолисининг мусиқа фольклори аҳолининг иқтисодий-маиший ва ижтимоий-психологик хусусиятларига боғлиқ ҳолда асрлар давомида шаклланди. У ўзбек ва тожик халқлари мусиқа маданияти воситаларини сингдирган ҳолда, инсоннинг оилавий ҳаёти ҳамда унинг хўжалик фаолияти, дини ва табиий ҳодисаларга дахлдор турли вазифаларни ўзида акс эттиради[17]. Зеро, Сурхон воҳаси мусиқа фольклорининг жанр тизими инсоннинг турли эҳтиёжига хизмат қилиб, унинг ҳаёти ва ҳамма фаолияти тизимини акс эттиради. Турли этноснинг мусиқа фольклори жанрлари таркиби, унинг турли даври тарихида маълум этноснинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш босқичи, унинг ҳаётидаги хўжалик-маданий типологияси, унинг маданият, турмуш шароити ва анъаналарининг аниқ шакллари ва бошқа этноснинг маданияти билан ўзаро боғланиши билан шартланади.

Айтим (халқ қўшиқлари, айтимлар, йиғи-сиғилар) ва чолғу (чақириқлар, оҳанглари, усуллар, куйлар) жанрлари халқ маросимлари билан кенг боғлангандир. Булар орасида маросим қўшиқлари (мавсумий, тўй-маросим, аъза-мотам, диний-ибодат) кўпчилигини ташкил этиб[5], ҳамма қишлоқларда мавжуд. Шу билан бирга меҳнат, алла, лирик қўшиқлари ҳам кенг тарқалган; маиший, тарихий ва ҳажвий қўшиқлар ҳам сақлангандир. Бадий мавқеи ва мазмунига қараб жанрлар умумий, ўзига хос ва ягона турларига бўлинади.

Халқ қўшиқлари, ўз навбатида, мусиқий хусусиятлари билан ҳам умумлашган айрим жанр ва турлардан иборатки, бунда мавзу талқини ва қўшиқнинг ижро этилиш муҳити, услуби асосий ўрин тутди. Умумий жанрлар таркибига маълум ҳаётий жараёнларда, масалан, меҳнатда (деҳқончилик, чорвадорчилик ва ҳунармандчилик қўшиқлари), бола тебратишда (алла қўшиқлари), тўй маросимларида (Бешик, Суннат, Мучал ва Никоҳ тўйлари билан боғлиқ қўшиқ-айтимлари ва чолғу куйлари), аъзада (дафн ва мотам айтимлари) ижро этиладиган мусиқа асарлари киради[18]. Ўзига хос жанрларга лирик ва маиший қўшиқлар ва қўшиқ жанрлари – терма, қўшиқ, лапар, ялла ва ашула киради. Сурхон воҳасидаги мавриги, қарсақ, байтлар ва айтишувлар (ишқий-лирик ва ҳажвий мавжуда кенг тарқалган). Қишлоқларда оммабоп бўлиб кетган дoston термалари ва бахши термалари ҳам ушбу гуруҳга киради. Ягона жанр турлари ижрочилик услублари ва ифодавий воситалари билан маҳаллий анъаналарга таянган – садр, жаҳр, алас, қўшнос, гўянда, туя қадам каби айтим-қўшиқлардан ташкил топган.

Шу билан бирга Сурхон воҳаси мусиқа фольклори маълум жўғрофий ва этник минтақаларга мос ҳолда маҳаллий тафовутларга ҳам эга. Масалан, воҳанинг пасттекислик қисмидаги аҳоли маданияти тоғлик аҳоли маданиятидан фарқ қилади. Мачай ва Қўрғонча каби қишлоқларида фольклор намуналарининг маросим (жумладан, диний-ибодат айтимлари ва тўй қўшиқлари); Сайроб ва Дарбандда меҳнат (асосан, сут соғувчилар ва жунга ишлов

берувчилар) ва алла қўшиқлари; Бойсун шахрида эса мавзу ва ижро анъаналари хилма-хил бўлган халқ қўшиқлари – қўшиқ, ялла, лапар, ва ашула жанрларида ижро этилади[7]. Яккатол, Олачопон, Пулҳоким ва Кофрун қишлоқларида қўш ҳайдаш, ҳосил йиғим-терими ва уларга ишлов бериш билан боғлиқ меҳнат қўшиқларини ижро этиш характерлидир, шунингдек, афсунгарлик ва бахшичилик қўшиқлари учрайди. Авлод, Сариосиё, Мачай, Қўрғонча қишлоқлари ва туман марказига хос сўфийлар маросимларида урф бўлган “жаҳр”, шунингдек “алас” (“халос”) чолғу жўрлигисиз куйлаб ижро этилади. Жумладан, “жаҳр” да куй ва айтим ижросидаги ҳаракат, расм-русум, атрибутика, тузилма (Қўрғончада қўбиз билан, Мачайда дўмбира билан) ва ўзига хос ритмик зарблар (Бойсунда доира жўрлигида), уларнинг шаманлик билан муштараклигидан дарак беради[7].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “Алпомиш” достони ва жаҳон халқлари эпик ижодиёти “ мавзуидаги Халқаро конференция материаллари. Термиз 1999 йил, 23 октябрь. –Тошкент: Фан, 1999. –164 б.
2. Ахмедова Г.Ў. “Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида бахшичилик мактаблари тарихи – Тошкент: Yangi nashr, 2021. – 152 б.
3. Жабборов И. М. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 312 б.
4. Жабборов И. М. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти (этнотарихий лавҳалар). – Тошкент: Ўқитувчи, 2003. – 208 б. 484.
5. Наимов М. Сурхон қўшиқлари. I - қисм. – Термиз: Жайхун, 1997. - 31 б.
6. Турсунов С. Н. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи ва маданияти. Сурхондарё этнографияси. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006. – 276 б.
7. Турсунов С. Н., Рашидов Қ. Бойсун. – Тошкент: Академнашр, 2011. – 560 б.
8. Турсунов С. Н. Сурхондарё – этнографик макон. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – 232 б.
9. Турсунов С. Н. Ўзбекистонда этник кадриятлар ва миллий маданий мерос / Профессор-ўқитувчиларнинг илмий-назарий конференцияси материаллари. – Тошкент: Университет, 2000.
10. Турсунов. Н. Н. Жанубий Сурхон воҳаси этнографияси. – Тошкент: Yangi nashr, 2015. – 160 б.
11. Қурбонов А. Шимолий Сурхон воҳаси этнографияси (XIX аср охири – XX асрнинг биринчи ярми). – Тошкент: Yangi nashr, 2014. – 285 б.
12. Зарифов Х. Узбекский народный героический эпос.– Москва: 1947.
13. Зарифов Х.Т. Ўзбек фольклори. Педагогика институтлари учун хрестоматия.
14. Зарифов Х. Т. К изучения узбекского народного эпоса. //Вопросы изучения эпоса народов СССР – М. 1958. с – 110.
15. Дала ёзувлари.Сурхондарё вилояти Кумқўрғон тумани Қарсоқлил қишлоғи 2017-йил
16. Дала ёзувлари.Сурхондарё вилояти Бойсун тумани, Чилонзор қишлоғи 2015-йил
17. Дала ёзувлари.Сурхондарё вилояти Шеробод тумани, Хомкон қишлоғи 2019-йил
18. Дала ёзувлари.Сурхондарё вилояти Бандихон тумани, Ободюрт маҳалласи 2014-йил
19. Дала ёзувлари.Сурхондарё вилояти Кумқўрғон тумани Боймоқли қишлоғи, 2017-йил
20. Мозийдан садо» журнали, 2004, 64 бет.

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ МУСИҚАСИДА АНЪАНАВИЙ МУСИҚА ҚЎШИҚЛАРИНИНГ МАЪНАВИЙ ҲАЁТДАГИ АҲАМИЯТИ

Зокирова Зилола Аъзамовна
Термиз давлат университети Мусиқа
кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Бадиий ижодиётнинг ажралмас таркибий қисмларидан бири бўлган Сурхон воҳаси аҳолисининг мусиқа мероси кўп асрлик тарихий йўлни босиб ўтди. У шакл жиҳатдан хилма-хил, мазмун жиҳатдан эса бой бўлиб, ўзининг баркамол анъаналарини яратди. Мақолада миллий анъанавий мусиқа қўшиқларининг маънавий ҳаётдаги аҳамияти ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: дўрма, қўшиқ, ялла, маросим, фолклор, чолғу асбоблари, хай доғу доғ,

алла.

Аннотация: Музыкальное наследие жителей Сурханского оазиса, являющееся одной из неотъемлемых составляющих художественного творчества, прошло многовековой исторический путь. Она разнообразна по форме и богата содержанием, создала свои богатые традиции. В статье говорится о значении национальных народных музыкальных песен в духовной жизни.

Ключевые слова: дорма, песня, ялла, обряд, фольклор, музыкальные инструменты, ай доггу догу, алла.

Annotation: The musical heritage of the inhabitants of the Surkhan oasis, which is one of the integral components of artistic creativity, has traveled a centuries-long historical path. It is diverse in form and rich in content, and has created its own rich traditions. The article talks about the importance of national traditional music songs in spiritual life.

Key words: *dorma, song, yalla, ceremony, folklore, musical instruments, hay doggu doggu, alla.*

Турли мавзудаги халқ кўшиқлари. Во вelay (Вой ўлай) Айрилиқда қолган севиқли ёр томонидан чўзиб куйланадиган «ғамгин кўшиқ бўлиб, яккахон томонидан ижро этилади. Кўшиқ сўзларида душманга нисбатан нафрат туйғулари якқол кўзга ташланади. Кўшиқ диапозони квинта оралиғида бўлиб, мусиқа жўрлигисиз куплет тарзида айтилиб, бир оҳанг қайта-қайта такрорланади. Воҳанинг тоғли Ўшор кишлоғига хос бу кўшиқ бошқа жойларда қайд этилмаган[2].

Ҳай доғу доғ. Бу кўшиқ йигитнинг севгисига нисбатан айтилган дил дардларини изҳор этиши, ёр висолига етишиш учун ўртаниш, қизнинг камон қошлари, уни кўрганда ақлу ҳушидан айрилиб лол қолиши, ишқ ўтида ёниши ва соғинч каби ҳис-туйғулар шўх оҳанглар орқали куйланади. Кўшиқ ўлчови 6/8 бўлиб, мусиқа чолғулар жўрлигида, айниқса доирада уфур усулларининг садоланиши кўшиққа янада кўтаринкилик руҳиятини бағишлайди.

Дўрма. Кўшиқда йигит ва қизнинг гулзорда сайр қилишлари, қизнинг гўзаллиги, ёшлик шўхликлари, сурма тортилган қошу кўзларининг мафтункорлиги, ноз-карашмалари, йигитнинг қизга нисбатан муҳаббати лирик оҳангда куйланади. Кўшиқ ўлчови 6/8 бўлиб, ўртача тезликда шўх, ўйноқи тарзда ижро этилади[5].

Ҳуёлло. Сурхон воҳасига хос бўлган алла кўшиқларидан яна бир тури бўлиб, улар боболаримиз томонидан болани юпатиш, эркалаш, суйиш, овутиш кўшиғи сифатида алоҳида ўрин тутати. Болани эркалаш айрим ҳолатларда ухлатиш, ором олдириш учун айтиладиган бу кўшиқ ўзига хос регитатив оҳангда такрорланиб, сатрлар охирида «йу-хуй» сўзлари такрорланади. Кўшиқ оҳанги бир ҳолат ва услубда айтилади, унинг диапозони калта(терция оралиғида) ритм услуби равон, шакли ҳам текис даврия тузилишида[4]. Бу кўшиқнинг нафақат сўзлари, балки оҳангида ҳам воҳага хослик сезилиб туради, ушбу айтимлар ўзининг лиро-эпик характери билан ажралиб туради.

Лолача. Уфур усулида ижро этиладиган бу кўшиқда ёрнинг «лола» ўсимлигига қиёсий ўхшатилиши, эркалатиш, ёрга етишиш каби сўз ўйинлари куйланади. Кўшиқ ўйноқи, рақсбоп характерда ижро этилади. Яккахон ҳар бир куплетни куйлагандан кейин қолганлар нақоратга жўр бўлишади. Сўз бўғинларининг доира усуллари билан ҳамоҳанг бўлиши кўшиққа янада кўтаринкилик бахшида этади.

Воҳ-воҳ тўрам. Кўшиқда ёр(тўра)га нисбатан ҳазиломуз илтижоси, эркалига, унга зеб бериб турувчи кокили сочларига тақилган жамалага, унинг гўзаллиги ва нозиклиги куйланади. Кўшиқ мусиқа чолғулар жўрлигида енгил, шўх, ўйноқи оҳангларда ижро этилади[5]. Кўшиқ ижроси давомида «бўлама»(бўлармиш) каби сўзларнинг бир неча бор такрорланишида бойсунликларга хос шева якқол сезилиб туради.

Алла. Она қалбининг тўридаги орзу-армонлари дард-ҳасратларини ва бешиқда ётган боланинг қошу кўзларини, келгусида ўсиб улғайиб камол топишини, висол оқшомлари насиб этишини ифодаловчи сўзлар маълум оҳанглар билан, нолалар билан жилоланиб ҳамоҳанг бўлиб алла кўшиғига айланади. Оналар алласининг оҳанги ва ижроси ҳеч қачон бир-бирига ўхшамайди. Бешиқни бир маромда секин-аста тебратилиши кўшиққа майинлик бахш этиб, боланинг тиш ухлатишга ва ором олишига ёрдам беради[1]. Маълумки, кўшиқ чолғуларсиз ижро этилади, шунинг учун куйловчидан катта маҳорат талаб этилади. Бу алла кўшиғида даҳшатли уруш қанчалар оналарнинг тинчини бузиб, кулфатлар келтиргани ва урушга кетган аскарларнинг севиқли ёрлари томонидан куйланган айрилиқ, соғинч, ўкинч каби ғамгин нолалари ўрин олган.

Янгажон. Қайноға(қайни) томонидан янганинг қошлари, кўзлари, юзларининг гўзаллиги ва кийган либослари ярашганлигини ҳазил-мutoйиба тариқасида таърифлаб айтиладиган кўшиқ бўлиб, хуш-чақчақ, енгил, шўх, рақсбop оханглар билан айтилади. Кўшиқ бандлари яккахон томонидан ижро этилиб, нақоратга эса хамма жўр бўлади[3].

“Қулоқ чўзма” маҳаллий ёшларнинг навқиронлик, мардлик ва жасорат кўрсатиш мактаби бўлиб келган. Улар даврга чиқар экан жони оғришига қарамасдан, ўз мақсади сари интиладилар. Айни пайтда у халқимизнинг томоша шаклидаги энг қизиқарли, оммавий ўйини ҳамдир. Чунки унда ўндан ортиқ йигитлар овулдошлари олдида ўзларининг нимага қодирликларини намойиш этадилар[2].

Шўроб кишлоғидан ҳам бу борада бой материал кўлга киритилди. Мисол учун “эшак минди” ўйин-томошасини олиб кўрамиз. Ўйин очик майдонда уюштирилади. Иштирокчилар беш кишидан тенг икки гуруҳга бўлинадилар. Ерга узунлиги икки қадам бўлган тўғри чизик чизилади. Гуруҳ бошлиқлари шу чизик устидан бошларидаги дўппиларини бор кучлари билан олдинга отадилар. Шунда қайси бирининг отган дўпписи чизикдан узоқроқ жойга бориб тушса, ўша томон ғалабага эришган ҳисобланади[8].

Худди шунга ўхшаш томошавий ўйинлардан яна бирини “шоғулоқ” номи билан Пойгабоши маҳалласи (ўтган аср бошларида турли мусобақалар, сайил ва байрамларни ўтказишга мослаштирилган кенг майдон) ва Дуоба кишлоқларида ўз ҳолатини сақлаб қолган. Сариосиё кишлоғида эса фақатгина “эшак кўпкари” ўйини расмга айланиб, ўйинда асосий восита – сўйилган улоқдан фойдаланилгани учун “шоғ улоқ” деб ном олган. Томоша кўпинча тўй ва байрамлар муносабати билан дарё қирғоғида ўтказилган.

“Дўғиш” – баҳор фасли кўкламда байрам ва тўйлар муносабати билан очик майдонда уюштирилади. Иштирокчилар ёши чегараланмаган. Ўйинчилар тенг икки гуруҳга бўлинадилар. Ўзларига сардор сайлаб олишади, қуръа ташланади. Омади келган томон ўйинни биринчи бўлиб бошлайди. Яъни улар рақиблари кетига тепадилар. Иккинчи томон эса бунга йўл қўймасликка интиладилар[8]. Зарба аниқ бўлгандагина ҳисобга олинади ва у ерга ўтиришга мажбур. Шу тариқа ҳужумчилар рақиблари сонини камайтириб бораверади. Мусобақа бир томоннинг тўлиқ устунлигига қадар давом этади. Охирида ғолиблар рақибларига турли шарт қўйиш ҳуқуқини кўлга киритадилар. Анъанага кўра эшак бўлиб ҳанграши, ит қиёфасига кириб ҳуруши, хўроз каби қичқириши, эчки қиёфасида мараши, ҳеч бўлмаганда бирорта шеър ёки латифа айтиши лозим.

“Жаҳар” – ҳасталанган беморлар танасидан ёвуз руҳларни ҳайдаш маросимидир. Тартиби шундай: Бемор ўртага ўтқизилади. Сўфилар қўлида қамчиси билан кириб келади. Ёнига ўтириб олдин оллоҳга илтижо қилиб фотиҳа ўқийди. Жонлиқ сўйилади. Етти пуштига, Симён пари, Муллақуш пари, Зангиютага илтижо қилиб беморнинг дардига шифо сўрайди. Ўртага супра ёйилади, чироқ ёкилади, ният қилинади[10]. 7 хил (ҳар бири 33 мартадан такрорловчи тасбеҳларни такрорлайди), ҳар бир тасбеҳ оралиғида қамчи билан беморнинг елкасига уриб турилади. Кейин сўфининг қиёфаси жиддий тусга кириб, А. Яссавий ҳикматлари ижро этилади, изидан Сўфи Оллоёрга ўтилади.

“Алас” – ёш болалар танасидан турли балоларни даф этишга қаратилган қадимий маросимлардан биридир. Маросим болалар кечаси кўркса, ифлос жойларни босганда руҳиятига ўрнашиб олган бало-қазоларни ҳайдаб чиқариш мақсадида қўлланилади. Бодом Муртазоева ижросидаги алас тожик тилида олиб борилади[8].

Юқоридагилардан ташқари Дуоба, Гуматак, Назари, Кўрғонча, Олачопон, Яккатол, Деҳибало кишлоқларида фақатгина тоғ кишлоқларига хос бўлган “қавзоқ” ўйини бор. Бу ўйин ўтмишда “ғаззол” деб аталган. Ғавзоқ одатда тўй бошланишидан икки кун олдин ўтказиладиган ўтин оши маросимида ўтказилади. Шу куни ўтин олиб келиш учун ўтинчилар гуруҳи аникланади. Сўнг эрталабдан тоққа чиқиб ўтинларнинг қуриганлари тўланади.

XX асрнинг бошларида Бойсун қадимдан ўзининг санъати билан машҳур бўлиб, бойсунлик санъаткор Хожи Болта раққоснинг ижро этган рақслари, Орзигул деган раққоса аёлнинг бетакрор рақс ижролари, хофиз уста Қурбон Давлатмамат ўғли ва Мулла Жума Дуторийларнинг кўшиқлари ҳақида Бойсун аҳолиси орасида ҳозиргача афсоналар юради. «Бойсун» фольклор - этнография халқ ансамбли 1929-йилда ташкил топиб, дастлаб «Кўк кўйлақчилар» номи халқ театри сифатида иш бошлаган. Бу театр Иккинчи жаҳон уруши бошлангунга қадар фаолият кўрсатган. «Кўк кўйлақ» - ташвиқот жанридаги эстрада- театр бўлиб[6], «Жонли газета» асосида иш юритган. 1920-1930 йилларда театр гуруҳи кўк кўйлақ кийиб чиққанликлари учун

«Кўк кўйлак» деб ном олган. «Кўк кўйлак» чиларга сахна, декоратсия, грим ва алоҳида ли-боснинг йўқлиги учун шаҳар майдонларида, деҳқон бозорларида ва дала шийпонларида то-мошалар кўрсатган. 1935 йилдан «Ғаллачи» давлат мусикали драма театри ташкил этилиб, ушбу театр жамоа аъзоларини кўпчилиги урушга сафарбар этилиши муносабати билан ўз фаолиятини тўхтатган.

Иккинчи жаҳон уруши тугаганидан кейин, театрнинг урушдан омон қайтган ходимлари Бойсун район Маданият уйи қошида бадий хаваскорлик тўгараги ташкил этиб, бу бадий тўгаракка хофиз Иноят Ғофуров, камон устаси Акрам Орипов, сурнай ва найнинг талантли устаси Ражаб меҳтар Дониёв, хофиз ва дутор созандаси Зикрулла Абдуллаев, дойрачилар Зиёдулла Абдуллаев, ака-ука Ваҳоб Муқимов ва Оллоқул, Абдухалил Назаров, Равшан Абдурайимов, Пўлат Тоғоевлар фаолият кўрсатди.

1961-йилда туман Маданият уйи қошидаги бадий хаваскорлар тўгараги замирида ашула ва ракс ансамбли тузилиб, Ўзбекистон Халқ ёзувчиси бойсунлик Шукур Холмирзаев ва машҳур кино режиссор Учқун Назаровнинг таклифи билан унга «Шалола» деб ном беришган[5]. «Ша-лола» ансамбли жуда тез шуҳрат қозонганиб, ансамблга кўпгина истеъдодли ёшлар билан тўлдирилган. Ансамблга Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, гижжак ва дутор-нинг мохир ижирочиси Қаюмжон Абдулхайров бадий раҳбар этиб тайинланган. 1975-йилда Польша Республикасининг Закопанье шаҳрида 8-жаҳон тоғлик ўлкалар фольклор фестивали бўлиб, бу халқаро фестивалга Бойсуннинг Шалола ансамбли ўзининг Фольклор дастури билан иштирок этиб, фахрли иккинчи ўринни эгаллаб, «Кумуш болта» совринига созовор бўлган эди. 1986-йилда Бойсун туман Марказий маданият уйи қошида «Бойсун» фольклор- этнография дастаси тузилди. Дастага Холиқ Хурсандов бадий раҳбар, Хабиб Умаров мусика раҳбари этиб тайинланган.

Азим Сурнай. Тоғлик Қўрғонча қишлоғида туғилиб, кейинчалик Бойсун туманининг Авлод қишлоғида яшаган. Тахминимизча XVIII асрнинг охирларида вафот этиб, сурнай, най, ноғора, доира асбобларини чалишда уста бўлган. Сурнай- (форсча-сур-тўй, байрам ва най-тўйда чалинадиган най) пуфлама, тилчали мусика чолғу асбоби. Ўзбек, тожик, уйғур ва бошқа халқларда кенг тарқалган профессионал созлардан. Асосий танаси 400-550 мм узунликдаги мевали дарахт (ўрик, тут, ёнғоқ) ёғочидан, ички томони цилиндр, баъзида конус шаклида, қарнайчаси кенгайтирилган ҳолда ясалади.

Қарияларнинг айтишича, Азим Сурнай кечалари айвонида ўтириб най чалса қишлоқ жим-жит бўлиб қолар экан. Азим Сурнайнинг жуда кўп шогирдлари тарбияланганлиги, санъаткорлар билан учрашиш учун Афғонистон, Бухоро, Самарқанд, Фарғонага борганлиги ҳақида маълумотлар бор. Азим Сурнай ажойиб раққос ҳам бўлган. Қадимий эркакча рақсларни ижро этганида томошабинлар лол қолишган. Бойсун туманида яшаган санъаткорларга Азим Сурнайнинг таъсири жуда катта бўлган.

Дони Меҳтар. XIX асрнинг 80 йилларида Тузбозор маҳалласида туғилган. Бойсундаги биринчи машшоқлар гуруҳи ташкилотчиларидан бири, сурнай ва найнинг ажойиб ижрочиси бўлган. 1929 йилда Бойсун туманида «Кўк кўйлакчилар» халқ театри тузилганда, театрда созандалик қилган. Қадимий куйлар, ўйинлар ва рақсларнинг билимдони бўлган. «Мавриғи» туркумини устаси бўлган[9].

Уста Қурбон Давлатмамат ўғли. 1870 йилларда Бойсун туманининг «Санъаткорлар қишлоғи» Катариғузарда туғилган. 18 ёшда Бухоро амирининг саройига таклиф қилинган. Амир саройида машҳур хофизлардан, созандалардан таълим олган. Амир саройида 8 йил хизматда бўлган, Бойсунга қайтиб келиб, умрининг охиригача Бойсунда яшаган.

Уста Қурбоннинг иккинчи касби «Новвой» лик бўлган. Халқ орасида уста Қурбон хофиз танбурни беқиёс яхши чалолганлиги учун «Уста Қурбон Танбурий», доира асбобнинг тенгсиз усулчиси бўлганлиги учун «Уста Қурбон дойра-даст» деб ном олган. Уста Қурбон хофиз Бойсунда ўз тоғаси Карим ноғорачи, Дани Меҳтар, ўз жияни ва шогирди Мулла Жума дуторий Шариф ўғли ва бошқа санъаткорларнинг бошини бириктириб машшоқлар гуруҳини тузди. Бу гуруҳ нафақат Сурхон воҳаси балки Қашқадарё воҳаси, Тожикистоннинг Хисор ўлкаси худудларидаги барча баобрў тўйларда, халқ сайлларида ва байрамларида ўз санъатини намойиш этган. 1929 йилда Бойсун туманида «Кўк кўйлакчилар» халқ театри ташкил этилганида бу ижодий гуруҳ театрнинг асосий таянчи бўлди. Уста Қурбон хофиз ўзбек мақомларини билимдони ва ижрочиси бўлиб қолмасдан, қадимий маросим қўшиқлари, халқ қўшиқлари, қадимий рақсларни ҳам билимдони бўлган. Уста Қурбон хофиз Бойсун туманида

ўзидан санъаткорлар сулоласини қолдирди. Унинг шогирдлари, фарзандлари ва неваралари орасида кўплари санъат йўлини танлаганлар. Уста Қурбон хофиз 1950 йилда вафот этган[9].

Уста Карим ноғорачи. 1880 йилларда туғилган. Уста Қурбон хофизнинг тоғаси. Бойсун районидаги барча доирачиларнинг устози ҳисобланади. Унинг санъати ҳақида шундай ривоят бор. Уста Карим Бойсун беклигининг қўғонида ноғорачилик қилган. Хар куни тонгда қўғон устида ноғора чалиб шаҳар аҳолисини уйғотган. Бойсун беклигига бир сариқ киши бек этиб тайинланган. Бир куни бек аёнлар билан Бойсун шаҳри кўчаларидан ўтаётганда Карим ноғорачи унга салом беришга улгурмай қолган. Иззатталаб бек жаҳл устида Карим ноғорачини бир-икки қамчи урган. Бекнинг бу ишидан норози бўлган Карим ноғорачи қўғон устига чиқиб, ҳар хил овоздаги ноғораларни чала бошлаган. Чалинган ноғоранинг овозини эшитган шаҳар халқи хайрон бўлиб қулоқ солишса, ноғоралар:

-Як мираки зап-зардаки зардак манна зад ! - деб гарипаётгандек эмиш. Бу сўзларнинг ўзбекча мазмуни : «Бир сап- сариқдан сариқроқ бек мени урди!»-дегани бўлади.

Бу ноғора усули қайта-қайта чалинавергач, бек ҳам эшитиб, Карим ноғорачидан узр сўраб, унинг елкасига чапон ёпган экан.

Қариялар: «Карим ноғорачининг кулида ноғора билан доира одамдек гапирар эди»-деб хикоят қилганлар.

Абдулла Карим ўғли. Уста Карим ноғорачининг ўғли Абдулла доирачи Бойсун туманининг Тузбозор қишлоғида «Катаригузар»да туғилган. Саводи бўлганлиги учун Мулла Абдулла дейишган. 1984-йилда 86 ёшда вафот этган. Бойсун санъатида ном қолдирган санъаткорлардан бири[9].

Барот Карим ўғли. Уста Карим ноғорачининг ўғли. Ширали овоз билан кўшиқ куйлаган. Танбур ва дуторни яхшигина чала олган. Касаллик туфайли ёш вафот этган.

Мулла Жума Дуторий Шариф ўғли. 1890-йилларда «Санъаткорлар қишлоғи» Катаригузарда туғилган. Карим ноғорачи ва Уста Қурбон хофизнинг шогирди. Бухорода мадрасада тахсил олганлиги учун «Мулла», дуторини бетакрор черта олганлиги учун «Дуторий» деб атаганлар. Бойсун туманида тузилган. «Кўк кўйлакчилар» театрида созанда ва хофиз бўлиб ишлаган[9].

Мулла Жума Дуторий ҳам ўз устози уста Қурбон хофиз каби «Ўзбек мақом»ларининг билимдони ва ижирочиси бўлиб қолмасдан, қадимий маросим кўшиқлари ва рақсларини ҳам жуда яхши билган санъаткор бўлган. Мулла Жума дуторий 1964 йилда вафот этган.

Хожи Болта раққос. Бойсун туманида туғилган. 1960-йилларда вафот этган. Бойсун районидаги тўйлар ва байрам сайлларида Хожи Болта раққос «Мавриғи» ва «Сарбози» услубидаги рақсларни ижро этган. Кўрган қарияларнинг айтишича, Хожи болта «Пичоқ» рақсини ижро этганда, унинг шижоатли рақсида одамларнинг қалбида кўркув уйғонар экан. Хожи Болта раққоснинг ўғли Аҳад Болтаев яқин йилларгача отасининг рақсларини ижро этиб келди.

Орзигул раққоса. Бойсунда туғулиб, яшаган. 1930-йилларнинг охирида вафот этган. Бу аёлнинг рақс ижроси санъати афсоналар тарқалган. Унинг энг машхур рақси устма-уст қўйилган тўрт ғиштнинг устида туриб рақс ижро этган. Бу рақснинг туркий халқлар орасида кенг тарқалганлиги ҳақида маълумотлар бор. 1989-йил Қозоғистоннинг пойтахти Алма-Атада ўтган «Олтинолма» Халқаро мусиқа фестивалида Хитойнинг Қошғар шаҳридан келган Мастура исмли уйғур раққоса сахнада ғишт устида туриб қадимий рақсни шунчалик маҳорат билан ижро этди-ки томошабинлар тик туриб уни олқишладилар.

Хурсанд Қурбон ўғли. 1905-йилда «Катари гузар»да туғилган. Уста Қурбон хофизнинг ўғли. «Кўк кўйлакчилар» театрида ғижжак чалган ва кўшиқ айтган. 1975-йилда вафот этган.

Мулла Умар дуторчи. Бойсун туманида яшаган. Мадраса кўрган мулла. Дуторнинг ажойиб ижирочиси.

Зикрилла Умар ўғли. Мулла Умар дуторийнинг ўғли. Бойсун туманининг «Тузбозор» қишлоғида 1926-йилда туғилган. Туманда биринчилар қаторида Тошкент шаҳрида Ўрта Осиё давлат Университетини битирган. Бастакор, машшоқ ва хофиз. Бойсун шаҳрида мусиқа мактабини ташкил этишда фаол хизмат кўрсатган. Бойсун санъатида ўчмас из қолдирган устоз. 1994-йилда вафот этган[9].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ахмедова Г.Ў. «Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида бахшичилик мактаблари тарихи – Тошкент: Yangi nashr, 2021. – 152 б.

2. Турсунов С. Н. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи ва маданияти. Сурхондарё этнографияси. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006. – 276 б.
3. Турсунов С. Н., Рашидов Қ. Бойсун. – Тошкент: Академнашр, 2011. – 560 б.
4. Турсунов С. Н. Сурхондарё – этнографик макон. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – 232 б.
5. Турсунов С. Н. Ўзбекистонда этник қадриятлар ва миллий маданий мерос / Профессор-ўқитувчиларнинг илмий-назарий конференцияси материаллари. – Тошкент: Университет, 2000.
6. Турсунов. Н. Н. Жанубий Сурхон воҳаси этнографияси. – Тошкент: Yangi nashr, 2015. – 160 б.
7. Қурбонов А. Шимолий Сурхон воҳаси этнографияси (XIX аср охири – XX асрнинг биринчи ярми). – Тошкент: Yangi nashr, 2014. – 285 б.
8. Зарифов Х.Т. Ўзбек фольклори. Педагогика институтлари учун хрестоматия.
9. Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Бойсун тумани, Тузбозор қишлоғи 2015-йил
10. Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Шеробод тумани, Хомкон қишлоғи 2019-йил
11. Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Бойсун тумани, Авлод маҳалласи 2014-йил

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ КУРАШИ БИЛАН БОҒЛИҚ ТУРНИРЛАРНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

Алмурадова Роҳатой Мусурмон қизи

Термиз давлат университети
жаҳон тарихи кафедраси эркин тадқиқотчиси

Аннотация. Мустақиллик йилларида ўзбек миллий кураши тамомила янги ривожланиш босқичига қадам қўйди. Мақолада Ўзбек миллий кураши билан боғлиқ турнирларнинг ташкил этилиши ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: ал-Ҳаким ат-Термизий, «Алпомиш» ўйингоҳи, кураш, ҳалол, чала, полвон.

Аннотация. За годы независимости узбекская национальная борьба вышла на совершенно новый этап развития. В статье говорится об организации турниров, связанных с узбекской национальной борьбой.

Ключевые слова: ал-Ҳаким ат-Тирмизи, театр «Алпомиш», борьба, халяль, чала, борец.

Abstract. During the years of independence, the Uzbek national struggle entered a completely new stage of development. The article talks about the organization of tournaments related to Uzbek national wrestling.

Key words: al-Hakim al-Tirmizi, «Alpomish» playhouse, wrestling, halal, chala, wrestler.

Ўзбекистон мустақиллик йилларида ижтимоий - иқтисодий ва маданий соҳада ижобий ютуқларга эришиб, халқимизнинг турмуш тарзи ҳар томонлама ўсиб, катта ижобий натижаларга эга бўлди. Ўтмиш аجدодларимизнинг урф-одатлари, анъаналарни тиклаш, ўрганиш ва қайта тиклаш борасида Ўзбекистон Республикаси биринчи президенти И.А.Каримов раҳбарлигида жаҳон миқёсида улкан ибратли ишлар қилинди. Миллий халқ маънавий меросини ўрганиш, оғзаки ва ёзма манбаларга асосланиб, илмий тафаккур намоёндаларининг ижодий фаолиятини, улар томонидан яратилган бебаҳо илмий ҳикматлар дурдонасини ўрганиш ҳамда хотирасини мангу қадрлаш масаласида жаҳон ва мамлакат миқёсида амалий тадбирлар ташкил этилди.

Ўзбекистонда кураш тўйларда, халқ байрамларида ва кўпчилик тўпланадиган жойларда оммавий тус олган. Миллий курашнинг Фарғона ва Бухоро усулиби кенг тарқалган бўлиб, унда асосан эркаклар иштирок этиб, қатнашувчиларнинг ёши чекланмаган. Миллий кураш бошланишидан аввал ҳакамлар ҳайъати тузилган, Ҳайъат таркибига қишлоқ оқсоқоли, ёши улуғлар, ёш бўлсада кураш сирларини яхши биладиганлар киритилган. Бу кишилар ҳар бир мусобақа бошланишидан олдин кураш тушишга шайланган рақибларга унинг қоидаларини: оёқ билан чалмаслик, ердан даст кўтариб йиқитиш, йиқилганни иккала елкасини ерга теккизиш, кўпол ҳаракатлар қилмаслик ва ҳоказоларни тушунтиришган. Миллий курашни ҳали белида қуввати бор тажрибали кексалар бошлаб беришган. Кураш ғолибга рақиб топилмагунча давом этган. Курашда ютиб чиққан полвонларга ҳар хил мукофотлар, тўн, жонлиқ ва бошқалар берилган.

Мустақиллик туфайли Ўзбек миллий кураши қайта тикланиб, жаҳон миқёсидага мусобақага айланиб, жаҳоннинг энг кучли палвонларни ўзига жалб этиб, халқаро мусобақага айланди. Асрлароша миллий менталитет асосида миллат ғурурига, ор-номусига, виждонига, мардлик, жасурлик, ҳушёрлик, ҷақонлик, севги муҳаббат тимсолига айланган Ўзбек миллий кураши ҳозирги вақтда дунёни ўзига ишқибоз айлади.

1992 йилдан бошлаб вилоятларда кураш мусобақалари ва турнирлари оммавий тарзда ўтказиш кенг йўлга қўйилди. Масалан. Хоразмда Паҳлавон Маҳмуд, Бухорода Турсун ота Юсупов, улуғ аллома Баҳоддин Нақшбанд, Шаҳрисабзда буюк саркарда Амир Темур, Термизда Ал-Ҳақим ат Термизий турнирлари ҳар икки йилда бир марта ўтказиб келинмоқда.

Маънавий ҳаётимизда ибратли бўлган алломалар, олимлар ҳамда ватан озодлиги йўлида шаҳид кетганларни хотирасини тиклаш борасида дастлабки фикрлар мустақилликнинг илк даврларидан бошланди. 1992 йилнинг ноябр ойида Ўзбекистон Республикаси биринчи президенти И.А Каримовнинг ташаббуси билан улуғ алломо ал-Ҳақим ат-Термизий хотирасини абадийлаштириш мақсадида Термиз шаҳрида миллий курашга бағишлаб Халқаро кураш мусобақасини ўтказиш таклифи халқимиз томонидан чексиз ҳурмат билан қабул қилинди.

1993 йилдан бошлаб Термизда Ал-Ҳақим ат-Термизий хотирасига бағишлаб Президент соврини учун халқаро кураш мусобақалари ташкил этилди [4. 58]. Ушбу халқаро мусобақани ҳар томонлама қизиқарли ўтишини таъминлаш мақсадида Сурхондарё вилоятида ҳам қатор ташкилий ишлар амалга оширилди. Жумладан, вилоят **ҳокимлиги қарорига кўра**, 1993 йилда миллий курашнинг бухороча тури бўйича Ал-Ҳақим ат-Термизий хотирасига бағишланган анъанавий турнир ўтказилиши муносабати билан «Алпомиш» (собик «**Спартак**») **ўйингоҳи тўла таъмирдан чиқарилди. У шарқона услубдаги деворлар билан ўраб олинди, шарҳловчи учун хона, муҳташам дарвоза қурилди** [2.22].

Термиз шаҳрида Ўзбекистон Республикаси Президенти соврини учун Ал-Ҳақим ат-Термизий хотирасига бағишлаб 1993, 1995, 1997, 1999, 2001, 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2013, 2015, 2017, 2019, 2021 йилларда (ҳар икки йилда бир маротаба, 15 марта) Халқаро Кураш турнири ўтказилиб келинмоқда. Мазкур турнирда 50 дан зиёд мамлакатлардан доврўқли курашчилар қатнашишди. Ушбу беллашувларда ватанимиз полвонларидан Бобоҳон Худойбердиев, Эрали Маҳмарасулов, Жўра Тошматов, Ўрол Бердиев, Рустам Эргашев, Тўра Эшнаев, Бахтиёр Арзиев, Тоштемир Муҳаммадиев, Яхшибой Қаршиев, Камол Муродов, Баҳром Авазов, Махтумқули Маҳмудов, Абдулла Тангриев, Абдулла Холиёров, Бобомурод Рустамов ва бошқалар муносиб қатнашиб совриндор бўлишди [4.79].

Шундай қилиб, катта режалар, пухта тайёргарликдан сўнг, яъни 1993 йил апрел ойи бошида ал-Ҳақим ат-Термизий хотирасига бағишлаб Миллий кураш бўйича дастлабки Халқаро турнир бошланди. Термиз шаҳридаги «Алпомиш» марказий ўйингоҳи мухлислар, томошабинлар билан тўлиб кетди. Ўн минг киши базўр жой бўладиган ўйингоҳга ўн беш минг нафардан кўпроқ томошабин ташриф буюрди. Дарвоқе, I турнирнинг бош ҳаками таниқли спортчи, Ўзбекистон чемпиони Жума Тошпўлатов бўлди. Турнирда қатнашиш учун чор тарафдан полвонлар келишди. Биргина Қашқадарё вилоятидан 60 чоғли зўр-зўр полвонлар ташриф буюришди. Машқур чемпион, қиличбоз Собир Рўзиев ҳам иззатли томошабин сифатида келди. Турнир беллашувлари қизғин ва мазмунли ўтди.

Айтиш керакки, I турнирда сурхондарёлик полвонлар фаол қатнашдилар ва шиддат, ғайрат билан кураш тушдилар. Шу ўринда ғолиб бўлган сурхондарёлик полвонлар қуйидагилардир. 66 килограмм вазнда Жаббор Маҳмудов, Ҳусан Худойбердиев, 73 килограмм вазнда Баҳром Арзиев, Камол Бойтўраев, Илҳом Даминов, Қаҳрамон Болтаев, 90 килограмм вазнда Бахтиёр Арзиев, Тўра Эшнаев. Тоштемир Муҳаммадиев, 90 килограммдан юқори вазнда Рустам Эргашев, Ўрол Тўраевлар ўтказилган мусобақаларда ғолиб бўлишдилар. 70 килограмм вазнда Оллоёр Худойкулов, Баҳром Эшмуродов, 80 килограмм вазнда Ҳасан Эшназаров, Ашурали Ёров, 90 килограмм вазнда Нортожи Бойматов, Тоҳир Дурдиев, 90 килограммдан юқори вазнда Абдулла Бакиров, 70 килограмм вазнда Худойберди Мустанов, 80 килограмм вазнда Сафар Қосимов, Яхшибой Қаршиев, Жўра Сафаров, Виктор Булатов, 90 килограммдан юқори вазнда Бобоҳон Худойбердиев, Жўра Тошматовлар дастлабки турнир курашларида кўп сонли мухлисларнинг яна эътиборига тушдилар [4.79].

Албатта, бошқа мамлакатлардан, қўшни вилоятлардан, ташриф буюрган катта полвонлар ҳам турнир доврўғини янада оширишга ҳисса қўшдилар. Масалан, қашқадарёлик Одил

Хушвақтов, Исоқ Аҳмедов, Сайфулла Расулов, Мавлон Аҳмедов, Худойбердиев, Гулом Чориев, бухоролик Нормухаммад Юсупов, хоразмлик Даврон Қаландаров, тошкентлик Зокир Шарипов, тожикистонлик Абдулла Очилдиев, афғонистонлик Карим полвонларнинг кураш тушишларини томошабинлар катта завқ, ҳаяжон билан кузатиб бордилар ва уларга астойдил тан бердилар [3.122].

Шуни таъкидлаш жоизки, илк турнирда мутлоқ ғолиблик фақат сурхондарёликларгагина насиб этди. Қумқўрғонлик доврўғли Ўрол полвон Тўраев термизлик Камол Бойтўраев билан қал қилувчи курашга тушадилар. Икки полвон шиддат билан кураш тушдилар. Пировардида Ўрол полвон ғолиб чиқиб, Президентимиз томонидан қўйилган бир миллион сўм пул мукофотини олишга мушарраф бўлди [2.96].

Дастлабки турнир ўтказилган 3-4 апрел кунлари ҳаяжонли ҳолатлар кўп булди. Ана шу турнир кунлари асримизнинг зўр полвонларидан бири марҳум Тохир полвон Дурдиев кураш майдони билан хайр-хўш қилди [2.96]. Сўнгги бор майдонда элдан дуо олди. Йигирманчи аср катта полвонининг кураш билан хайрлашиши бутун ўйингоҳга йиғилганларни ҳаяжонга солди.

Биринчи турнир курашларида Бобоҳон Худойбердиев, Тўра Тошматов, Жўра Тўраев, Рустам Эргашев, Тўра Эшнаев, Бахтиёр Арзиев, Тоштемир Муҳаммадиев, Яхшибой Қаршиев, Жабборкули Маҳмудов, Ҳусан Худойбердиевлар ўз вазнларига кўра ғолиб бўлишди [3.127].

Турнир якунида, ўйингоҳ бўйлаб, автомашинада ғолиб полвонлар Ватанимиз — Ўзбекистон байроғини олиб айланганларида бутун ўйингоҳ аҳли уларни оёққа қалқиб фахр билан олқишладилар. Бу манзарани асло ва асло унутиб бўлмайди. Термиз шаҳрида бўлиб ўтган дастлабки Халқаро турнир миллий курашимиз тарихида алоҳида боб, саҳифа бўлиб қолди.

1995 йилнинг 8-9 апрел кунлари ал-Ҳаким ат-Термизий хотирасига бағишланган миллий кураш бўйича анъанавий II Халқаро турнир бўлиб ўтди. Айтиш мумкинки, бу аввалги турнирдан ҳам кўра қизиқарлироқ равишда бўлиб ўтди. Беллашмоқ ва ўз кучини намоиш этмоқ учун чор тарафдан зўр полвонлар сараланиб келишди. Турнир очилиш чоғида маърузачилардан бири ҳаяжон билан шундай деган эди: «Биз Давман, Карим, Қурбонмурод, Раҳмон, Исмат, Алимардон, Тохир, Шафоат, Ўрол, Рустам, Эргаш каби полвонлар билан фахрланамиз. Уларнинг номлари аллақачон эл оғзида дoston бўлиб юрибди» [3.127]. Икки кун давом этган кураш дамлари чуқур ва унутилмас таассуротларга жуда бой бўлди. Хоразмлик Санъатбек Одамбоев, Эркин Хўжаниёзов, бухоролик Фахриддин Умаров, Эрали Юсупов, Хайрулло Насруллаев, қашқадарёлик Одил Хушвақтов, Муҳаммадўст Тошев, Республика ички ишлар вазирлигидан Владимир Шмаков, Армен Богдасаров, тошкентлик Камол Муродов, Дмитриий Соловьев, сурхондарёлик Саидакбар Мутинов, Жабборкули Маҳмудов, Ҳасан Худойбердиев, Махтумкули Маҳмудов, Тўлқин Болтаев, Бахтиёр Арзиевлар ўз вазн тоифаларига кўра турнир ғолиби бўлишди. Турнирнинг мутлоқ ғолиблиги учун курашларда сурхондарёлик Рустам Эргашев биринчи, қашқадарёлик Баҳром Авазов иккинчи, термизлик Баҳодир Ҳасанов эса учинчи ўринларни қўлга киритишди. Айниқса, финалда забардаст икки полвон - Рустам Эргашев ва Баҳром Авазовларнинг кураш тушишлари турнирнинг унутилмас онларидан бўлди дейиш мумкин. Икки катта полвоннинг кураш тушишини бутун ўйингоҳдаги томошабинлар диққат билан кузатиб турдилар. Ғолиблик жарқўрғонлик Рустам полвон Эргашевга насиб этди. У Президент соврини «ГАЗ-31» енгил автомашинаси соҳиби бўлди. Иккинчи ўринни эгаллаган Баҳром Авазов эса Вилоят ҳокими соврини - бир от, гилам ҳамда 200 АҚШ доллари билан мукофотланди. Учинчи ўринни олишга муваффақ бўлган Ёаҳодир Ҳасанов туя, гилам билан тақдирланди [3.102].

Нихоят, 8-9 апрел кунлари Термиз шаҳрида II Халқаро турнир мусобақаси 225 нафар полвон иштирокида ўтказилди. Кураш олти вазн тоифасида бўлди ва турнирнинг мутлоқ чемпионати ўтказилди. Мутлоқ чемпионат учун 38 нафар сара полвон ўзаро куч синашди [3.122].

Турнир мусобақасида қўшни Туркменистон, Тожикистон республикаларидан 47 нафар, мамлакатимизнинг турли вилоятларидан 1124 нафар сара полвон, вилоятимиздан эса 55 нафар полвон иштирок этишди. Ўтказилган турнир қатнашчиларининг таркиби ниҳоятда кучли бўлиб, унда 14 нафар полвон Халқаро миқёсдаги спорт усталари, 88 нафар полвон спорт устаси, 93 нафар полвон спорт усталигига номзод ва 30 нафар полвон 1-даражали спортчилар эди. Мусобақа қатнашчиларидан 187 нафари 25 ёшгача, 38 нафари эса 35 ёшгача бўлган полвонлар бўлганлиги ҳам эътиборга лойиқдир.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида халқимизнинг жисмоний тарбия ва спорт билан боғлиқ анъаналар қайта тикланиб, келгуси авлод учун мукамал натижаларга эришишида

ташкил этилган Ал-Ҳаким ат-Термизий хотирасига бағишлаган Халқаро кураш туфайли Ўзбекистон бутун жаҳонга спорт соҳасида танилиб ал-Ҳаким ат-Термизий руҳи ўзбек курашчиларга мададкор бўлиб келмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Азимов М. Термиз тарихи. – Термиз: “Насаф”, 2001.
2. Норбоев Ҳ. Сурхон полвонлари. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2010.
3. Тошпулатов Ж., Мустофакулов Р. Алпомишлар афсона эмас. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2007.
4. Турсунов С.Н., Пардаев Т., Бегимкулов О. Ўзбек миллий кураши тарихи ва анъаналари. – Термиз: «Сурхон нашр» нашриёти. 2015.

МУСТАҚИЛЛИКНИНГ ДАСТЛАБКИ ЙИЛЛАРИДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДАГИ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАР ВА УЛАРНИНГ ЕЧИМИ

Бегамова Насиба Холмирзаевна

Термиз давлат университети
Жаҳон тарихи кафедраси эркин тадқиқотчиси

Аннотация. Мустақилликнинг дастлабки йилларида Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ислохотларни амалга ошириш жуда оғир кечди. Бу жараёнда бир қанча муаммолар юзага келдики, ушбу мақолада айнан шу муаммолар ва уларнинг йечими ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: аграр муаммо, селекция, агротехника, кадр муаммоси, ширкат хўжалиги, фермер, ирригация.

Аннотация. В первые годы независимости было очень сложно проводить реформы в аграрном секторе Узбекистана. В этом процессе возник ряд проблем, и данная статья посвящена этим проблемам и их решениям.

Ключевые слова: аграрная проблема, селекция, агротехника, кадровая проблема, кооперативное хозяйство, фермер, орошение.

Abstract. In the first years of independence, it was very difficult to implement reforms in the agricultural sector of Uzbekistan. A number of problems arose in this process, and this article is about these problems and their solutions.

Key words: agrarian problem, selection, agrotechnics, personnel problem, cooperative economy, farmer, irrigation.

Мамлакатимиз иқтисодиётида муҳим тармоқ ҳисобланган аграр соҳанинг ривожланиши ва тараққий этиши учун мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ алоҳида эътибор қаратилди. Чунки совет ҳокимияти даврида қишлоқ хўжалиги оғир аҳволга тушиб, аграр соҳа мутахассислари турмуши пасайиб қолган эди. 1980 йилларнинг охирига келиб, бутун Иттифокда бўлгани каби Ўзбекистон ҳам чуқур ижтимоий ва иқтисодий инқирозга дуч келди. Ўзбекистондаги вазият Иттифок таркибидаги бошқа республикаларга нисбатан анча оғир эди. Сабаби, узок йиллар давомида республика иқтисодиётида ҳукм сурган пахта монополияси бошқа тармоқларни ривожлантиришга имкон бермади.

Аграр ислохотлар ўтказилаётган мустақилликнинг дастлабки йилларида қишлоқ хўжалиги жиддий муаммоларга дуч келди. Булар қуйидагилардан иборат эди:

Биринчидан, ер солиғини тўлаш муддати 1 июль ва 1 декабр гача бўлган ораликда олинадди. 1 июлга қадар аграр корхоналар солиқ тўлай олмайдилар. Чунки, қишлоқ хўжалик даромадлари фақат йил охирига қадар бир марта шаклланади. Солиқ органлари эса ҳар бир солиқ тўланмаган кун учун пеня ундиришади. Натижада солиқ миқдори ошиб бориб, қишлоқ хўжалик корхоналарига катта зарар келтирар эди.

Иккинчидан, туман марказларида жойлашган машина-трактор парклари ўзларининг монополистик мавқеидан фойдаланиб, кўпинча сифатсиз ишлари учун юқори ҳақ талаб қилиб, маҳсулот таннарининг ошишига сабаб бўлди.

Учинчидан, аграр соҳадаги фойда билан ишловчи корхоналар ҳам, зарар билан ишловчи корхоналар ҳам ўз маблағларидан эркин фойдаланмаганлиги аниқланди [9.43].

Тўртинчидан, ирригация соҳасида етук кадрларга эътибор йўқлиги оғир оқибатларга олиб келди. Ер ва унга ишлов берувчи техника деярли ўз ҳолига ташлаб қўйилди. 1992-1999 йиллар мобайнида Сурхондарё вилоятида ерларнинг мелиоратив ҳолати ёмонлашиб, шўрланган майдонларнинг кўпайиш ҳоллари кузатилди [3.1]. Бундай майдонлар суғориладиган ер фондининг ярмидан кўпроғини ташкил этди. Ҳосилдорлик даражаси сезиларли равишда пасайди. Бундан ташқари, ер ҳажмининг чегараланганлиги, сув етишмаслиги туфайли қишлоқ хўжалик оборотида қўшимча майдонларни қўшиш имконияти чекланганини ҳам унутмаслик керак. Суғориш тармоғидан фойдаланиш ва уни бошқариш механизмида сезиларли ўзгаришлар рўй бермади. Йиллар давомида коллектор тармоқлари тозаланмаслиги сабабли катта-катта майдонлардаги дренажлар ишдан чиқди. Кузги шудгорлаш ишлари кечикди, ерга шудгорлашдан олдин фақат 35 фоизгина минерал ўғит солинди, ерларнинг 60 фоиздан ортиғи уруғ қадаш учун текислаб тайёрланмаган, суғориш ишлари сифатли ташкил қилинмади. Шу сабаб Қизирик, Бандихон, Шеробод туманларида бошоқли экинлар кучли даражада шўрланган, мелиоратив ҳолати ёмон бўлган ерларга экиб келинган. Энг катта камчилик, 1996-2000 йилларда вилоят раҳбарларининг ишни тўғри ташкил эта билмаслиги, эски тузумдан қолган маъмурий-буйруқбозлик усулининг яшаб келганлиги, мутасадди раҳбарларда ерга, мулкка бўлган муносабати ўзгармаганлигида бўлди. Сурхондарё вилоятида тупроқ унумдорлигини ошириш ёки ўртача меъёردа ушлаб туриш учун минерал ўғитларни берилмаслиги, ернинг табиий ҳолатини сақлаб туривчи ариқ-зовурларни тозалаш ишларига эътиборнинг сусайиши, ернинг шўрланиш даражаси ошганлиги туфайли қишлоқ меҳнаткашлари режалаштирилган маҳсулотларни етказиб бера олмадилар.

Бешинчидан, селекция ишларини ташкил этишда жиддий камчиликка йўл қўйилди. Жанубий ҳудудларда пахта, дон ва бошқа қишлоқ хўжалиги экинларини экишда синовдан ўтмаган, минтақа шароитига тўғри келмайдиган, ҳосилдорлиги паст уруғ навларидан фойдаланиб келинди. Натижада, Қашқадарё вилоятида пахта ҳосилдорлиги 1991 йил билан таққослаганда 30,7 центнердан 23,8 центнерга тушиб қолди. Ҳосилдорликнинг пасайиши картошкачилик ва савзавотчиликда ҳам кузатилди. Бунга селекция ва уруғчилик муаммоларига бўлган эътиборнинг пасайганлиги сабаб бўлди [11.27].

Қолаверса, қишлоқ хўжалиги ривожланишига масъул бўлган идора ва ташкилотларда уруғчилик ишларини тушунмайдиган тасодифий кишиларнинг ўрнашиб қолиши, баъзи ҳолларда таниш-билиш қилиб, юқоридан босим ўтказиш туфайли ҳали тўла тажрибадан ўтмаган уруғ навларини хўжаликларга мажбуран ва оммавий сотилиши тармоқ ишига жуда катта зарар келтирди.

Гарчи 1999 йил серёғин бўлиб, об-ҳаво қулай келган бўлсада, Сурхондарё вилояти қишлоқ хўжалиги учун жуда оғир келди. Уруғчилик ҳақидаги тушунчага эга бўлмаган айрим масъул раҳбарларнинг кўрсатмаси билан 1998 йилнинг кузида Сурхондарё шароитига мутлақо тўғри келмайдиган уруғлик дон тарқатилди. Бу донни олишдан бош тортган фермерлар ва ширкат хўжаликлари раисларига юқоридан кучли босим ўтказилди. Натижада, 1999 йили вилоят ғаллазорлари ёппасига занг касаллигига чалинди. Занг уриши натижасида давлатга дон сотиш режаси 54,8 фоизга бажарилди. Кўп хўжаликларда дон ҳосилдорлиги 5-15 центнердан иборат бўлди. Вилоятда ғаллачилик билан шуғулланадиган иккита хўжалик ўз мажбуриятларини бажаришди, холос. Эътиборли томони, улар юқоридан келган буйруқни инкор этиб, тажрибадан ўтган уруғлик донни эктиргани учунгина шундай натижаларга эришдилар [5.2].

Мутахассисларнинг таъкидлашича, қишлоқ хўжалигида агротехник тадбирларини ўз вақтида ўтказмаслик ҳосилдорлик пасайишига сабаб бўлади. Бир хил шароитда чигит экиш муддатининг 10 кунга кечиктирилиши, ўртача ҳосилдорликнинг гектаридан 4-6 центнерга паст бўлишига ёки ғалла ўрмининг 10 кунга кечиктирилиши, етиштириладиган ҳосилнинг 20-25 фоизи нобуд бўлишига олиб келади [6.10].

Агротехника қоидаларига риоя қилмаслик туфайли 1995-1999 йилларда Сурхондарё вилояти бўйича пахта ҳосилдорлиги 5,5 центнерга камайди. 1999 йилда вилоят туманларидан бирортаси пахта тайёрлаш режасини бажармади. Натижада қишлоқ хўжалик корхоналарининг молиявий аҳволи ёмонлашди. Вилоятдаги 47 та жамоа ва ширкат хўжалиги 1999 йилни 713 миллион 315 минг сўм зарар билан якунлаган [1.2].

Олтинчидан, ўрта ва қуйи бўғиндаги раҳбар ходимлар ва мутахассисларни тайёрлаш ҳамда жой-жойига қўйиш масаласида жиддий хатоликка йўл қўйилди. Чунончи, 1998-1999 йилларда Сурхондарё вилоятида туман ҳокими ўринбосарларидан 32 нафари, жамоа ширкат хўжаликлари раҳбарларининг қарийб 50 фоизи алмаштирилди. [7.56]. Ёки 2000-2002 йилларда арзимас хатоликка йўл қўйгани учун масъул раҳбарларни ишдан олиш авж олиб кетди. Бу эса, қишлоқ хўжалигини тушунадиган кўпгина кадрларнинг кетиб қолиши ва уларнинг ўрнига лаёқатсиз кишиларнинг кириб келишига олиб келди. Масъул лавозимларга тайинланган кишилар ўз келажагига ишончи бўлмагани учун вазифаларига совуққонлик билан қарадилар. Қишлоқ хўжалик кадрларига нисбатан нотўғри муносабат давлат режаларининг йиллаб бажарилмаслигига сабаб бўлди. 2002 йилда ўтказилган таҳлил шуни кўрсатдики, жанубий вилоятларда ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ишлари тўғри ташкил этилмаган.

Дехқончилик маданиятини юксалтиришга етарли эътибор берилмаганлиги сабабли қишлоқ хўжалигида ислохотларни амалга ошириш, мулкдорлар синфини шакллантириш борасидаги ишлар тўлиқ ўз самарасини бермаган. Баъзи хўжаликлар номигагина ширкатларга айлантирилган, айрим ширкат хўжаликларнинг нафақат аъзолари, балки раислари ҳам ширкат ва мулккий пайнинг моҳияти нимадан иборатлигини англаб етмаганлиги туфайли давлат режалари барбод қилинган эди [8.37].

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш бўйича Қашқадарё вилоят комиссияси томонидан 2002 йилда қишлоқда мулкдорлар синфини шакллантириш, мулккий пайлар ва оила пудратини жорий этиш асосида қишлоқ хўжалиги ширкатларини ташкил этиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш ҳажмларини кўпайтириш ва аграр секторда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, ишлаб чиқарувчиларнинг ерга ва мулкка эгалик қилишлари, ўзлари етиштираётган маҳсулотлардан тўлиқ баҳраманд бўлишлари бўйича бир қатор тадбирлар амалга оширилди.

Қишлоқ хўжалик соҳасида юзага келган камчиликларни бартараф этиш мақсадида Сурхондарё вилоят қишлоқ ва сув хўжалиги мутахассислари томонидан 2005 йилда ҳар бир ширкат хўжалигида ўқув семинари ташкил қилинди. Вилоятнинг Музрабод, Ангор, Термиз, Шеробод, Жарқўрғон туманидаги оилавий пудратчилар ва деҳқон-фермерларга узвий семинар ўтказилди [10.38].

Бундан ташқари, аграр соҳа мутахассислари, ходимлари ва ишчи-хизматчилари билан ҳуқуқий аҳамиятга эга ички хўжалик шартномаларининг тўғри тузилиши ҳамда шартнома шартларининг бажаришини назорат қилиш мақсадида барча туман қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармаларида мониторинг журналлари очилиб, тузилган шартномаларнинг ижроси бўйича мониторинг ишлари олиб бориш йўлга қўйилди.

Республикада қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш, қишлоқларни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш, аграр соҳа мутахассислари, ходимлари ва ишчи-хизматчиларини иш билан банд қилишда давлат томонидан қабул қилинган дастурлар муҳим роль ўйнади. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 26 январдаги ПҚ-1046-сон қарорига кўра тасдиқланган «Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили» Давлат дастурига кўра, Халқаро молия институтларининг кредитлари ҳисобига қуйидаги ҳудудларда сув таъминоти бўйича инвестиция лойиҳалари амалга оширилишини таъминлаш кўзда тутилди. Чунончи, Қашқадарё вилоятининг Қамаш туманида – 53,0 км, Косон туманида – 98 км, бўлган сув қувурларини қуриш, Сурхондарё вилоятининг Ангор, Музработ, Шеробод, Бандихон, Қизирик, Қумқўрғон ва Олтинсой туманларида сув ўтказгичларни тиклаш режага киритилди [2].

Шунингдек, аграр соҳа мутахассислари, ходимлари ва ишчи-хизматчиларини ижтимоий-турмуш тарзини ҳисобга олиб қишлоқ жойларда замонавий том ёпиш материалларини тайёрлаш бўйича Андижон, Бухоро, Қашқадарё, Навоий, Хоразм, Тошкент вилоятларида жами 6 та корхона ташкил қилиш, Замонавий безак материаллари ишлаб чиқариш бўйича Бухоро, Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё, Тошкент, Хоразм вилоятлари ва Қорақалпоғистонда янги қувватларни ишга тушириш белгиланди [4].

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И. Каримовнинг 2000 йил 23 мартда халқ депутатлари Сурхондарё вилоят Кенгаши сессиясида сўзлаган нутқи // «Сурхон тонги» газетаси. 2000 йил 29 март. –Б. 2.

2. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 йил, 5-сон, 33-модда; ПҚ-1046-сон 26.01.2009. «Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили» давлат дастури тўғрисида. <http://lex.uz>

3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2000 йил 31 августдаги «Қишлоқ хўжалик ўсимликларини зараркунандалар, касаликлар ва бегона ўтлардан ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қарори // «Халқ сўзи» газетаси 2000 йил 1 сентябрь. –Б. 1.

4. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2009 йил., 1-сон, 21-модда.

5. Халқ билан ҳамнафас яшаш ва ишлаш – олий бурч. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И. Каримовнинг 2000 йил 23 мартда халқ депутатлари Сурхондарё вилоят Кенгаши сессиясида сўзлаган нутқи // «Сурхон тонги» газетаси. 2000 йил 29 март. –Б. 2. 49.

6. Халқ депутатлари Сурхондарё вилояти Кенгашининг II/XII сессияси материаллари. 2000 йил 25 декабрь. –Б. 10; Халқ депутатлари Қашқадарё вилояти Кенгашининг II/XII сессияси материаллари. 2000 йил 27 декабрь. –Б. 14.

7. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 455-фонд, 3-рўйхат, 19-ҳужжат, 56-варак.

8. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 14-баённома, 15-ҳужжат, 2006 йил, 28 январь. –Б. 37.

9. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 9-баённома, 1-ҳужжат, 2003 йил, сентябр. –Б. 43.

10. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 14-баённома, 15-ҳужжат, 2006 йил, 28 январь. –Б. 38.

11. Қашқадарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 5-баённома, 12-ҳужжат, 2009 йил, 12 февраль. –Б. 27.

СУРХОН ВОҲАСИДА СУВ ТРАНСПОРТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА АҲАМИЯТИ

Жўраева Ўлмас Чориевна

Термиз давлат университети

Фукаролик жамияти кафедраси ўқитувчиси

Аннотация. Сурхон воҳасида сув транспорти қадимдан ривожланган ва Термиз порт шаҳри сифатида стратегик аҳамиятга эга бўлган. Мақолада воҳа сув транспортининг шаклланиши тарихи ва аҳамияти ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: порт, дарё транспорти, ҳарбий флотия, транзит савдо, стратегик нукта, қайиқсоз.

Аннотация. Водный транспорт в Сурханском оазисе был развит с древних времен, а Термиз имел стратегическое значение как город-порт. В статье говорится об истории и значении формирования оазисного водного транспорта.

Ключевые слова: порт, речной транспорт, военный флот, транзитная торговля, стратегический пункт, безлодочный.

Abstract. Water transport has been developed in the Surkhan oasis since ancient times, and Termiz was strategically important as a port city. The article talks about the history and significance of the formation of oasis water transport.

Key words: port, river transport, military fleet, transit trade, strategic point, boatless.

Жаҳон халқ хўжалиги тараққиётида сув транспортининг аҳамиятини алоҳида кўрсатиб ўтиш зарур. Транспортнинг ушбу тури арзон ва қулай бўлиб, катта миқдордаги юкларни керакли манзилга етказиб бера олади. Қолаверса, сув транспорти мамлакат тараққиётида муҳим роль ўйнайди. Агар ер юзидаги юксак ривожланган давлатларга назар ташласак, уларнинг ҳаммаси денгиз ёки жаҳон океанига чиқиш имконини берувчи йирик дарё бўйларида жойлашганлигига гувоҳ бўламиз.

Сув транспорти Сурхон воҳасида қадимдан бошлаб ривожланган. Негаки, воҳадан жанубда жойлашган ўлкаларга бориш учун Амударёдан ўтиш лозим бўлади. Амударё тарихий манбаларда Аракс, Ўқуз, Окс, Жайхун, Термиз дарёси номлари билан аталган. Бу дарё нафақат Марказий Осиёда, балки жаҳондаги йирик дарёлардан бири бўлиб ҳисобланади. Амударё Ҳиндикуш тоғининг 4000 метр баландликдаги шимолий ёнбағридан бошланиб, Помирдарёга келиб

қўшилгунча Вахандарё деб аталади. Зарқўлдан оқиб чиқадиган Помирдарё Амударёнинг иккинчи манбаи ҳисобланади. Помирдарё эса бошланишидан Вахшга келиб қуйилгунча Панж, яъни беш дарё номи билан (Вахандарё, Помирдарё, Гунт, Бартангдарё ва Ванч) аталган. Амударёнинг узунлиги бошланиш қисми билан бирга ҳисобланганда 2620 км. ни ташкил қилади. Сурхондарё ва Қорасув дарёси Амударёнинг охириги ирмоқлари бўлиб, кейинги 1400 км масофада унга битта ҳам бошқа ирмоқ қўшилмайди. Дарё Қорақум ва Қизилқум чўлларида ўтиб, сувини Орол денгизига қуяди.

Тарихий манбаларда ҳозирги Сурхон воҳасида Амударёдан жанубга ўтадиган еттита кечув бўлганлиги қайд этилади. Булар: Эски Термиз, Шўроб, Чўчкагузар, Қорақамар, Паттакесар, Айритом ва Хотинрабоддир. Бу кечувлар турли даврларда фаолият юритган бўлиб, энг қадимийлари Эски Термиз ва Шўроб ҳисобланади [13.216-217]. Бу шаҳарларда кема тўхтайдиган порт бўлган. Термизда портнинг мавжудлигига сабаб, биринчидан, бу ер дарёдан кечиби ўтиш учун қулай жой, иккинчидан, Бактрия пойтахти Бактра шаҳридан Термиз орқали Суғдиёна пойтахти Мароқандга энг яқин йўл ўтган [14.27].

Ҳофизи Абрўнинг маълумотида кўра, Термиздан унча узоқ бўлмаган жойда, Амударё бўйида энг қадимги кечув жойи бўлган. У Термиздан анча илгари асос солинган. Александр Македонский ушбу кечув ёнида Бурдағуй қалъасини қурдиради. Бу аҳолиси гавжум, хунармандчилик маркази бўлиб, унда қайиқсозлар ва “шоҳ кечуви”га хизмат қиладиган қайиқчилар яшар эди. Бурдағуй сўзи юнонча “меҳмонхона” маъносини беради [6-Б.93]. Ҳофизи Абрў томонидан қайд этилган Бурдағуй кечуви Термиздан 30 км ғарбда, ҳозирги Шўроб қишлоғи ўрнида бўлганлиги аниқланган [4.119]. Инглиз шарқшуноси В.Ф.Минорскийнинг фикрича, Бурдағуй асосида юнонча бузиб кўрсатилган “пандоки” – меҳмонхона сўзи ётади ва у бир қатор шарқ тилларига ҳам кириб қолган. Б.Аҳмедовнинг фикрича, бу кечув Маҳмуд ибн Валининг асарида Ярғоҳ ёки Ярдағу деб аталган [9.445].

Хитойлик элчи Чжан Цянь Амударёни Гуй–Шуй деб атаб, уни кема юрадиган, савдогарлар молларини узоқ масофаларга олиб кета оладиган сув йўли сифатида тилга олган [7.151]. Полибийнинг (милоддан аввалги 201–120 йилларда) таъкидлашича, «Окс (Амударё) катта кема юрадиган дарё бўлиб, ирмоқлари ҳисобига, Бактрияга келганда, жуда йириклашиб кетади»[12.55].

Термиз дарё порти Туроннинг энг жанубида, дарёнинг кечув жойига яқин, нисбатан баландроқ жойида қурилган. Гарчи бу ердан Амударё бурилиб оқса-да, қирғоқларини ювиб кетмаган. Чунки Термиз қаттиқ қоялардан иборат таглик устида барпо этилган. Юнон тарихчиси Арриан Флавийнинг (тахминан 95-175 йиллар) [2.80] ёзишича, Окснинг кенглиги олти стадий келади. У жуда чуқур бўлиб, оқими уюримли ва кучли. Шу боис, Александр Македонский қўшини унинг кечувидан ўтгунча кўплаб отларидан айрилган [3].

Араблар босқини даврида ҳам Амударёдан сув йўли сифатида кенг фойдаланишган. Масалан, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат Табарий (839-923 йй)нинг ёзишича, Қутайба Чағаниён юқорисидаги Шуман ва Ахарунга юришидан қайтишда, Амударёда қайиққа ўтириб, Чоржўйгача боради [5.114].

Термиз Амударё юқори ҳавзасининг асосий порти бўлган. Қолаверса, Термиз минтақалараро транзит савдони амалга оширган. Шаҳарга келган карвонларга хизмат қилиш учун кўпгина карвонсаройлар қурилган эди. Ал-Муқаддасийнинг ёзишича, Термизда кўплаб кемалар қурилган. Ушбу хабар археологик изланишлар натижасида ўз тасдиғини топди. Эски Термизнинг қирғоқбўйига яқинроқ жойида қайиқсозлар ва кемасозлар маҳалласи бўлганлиги аниқланди [8].

Х-ХІ асрларда Термиз хунармандлари йирик шоҳона кемалар ҳам ясаганлар. Бу кемаларда Термизга келган шоҳлар, султонлар дарёда сузиб ҳордиқ чиқаришган. ХІ асрда яшаган Абулфазл Байҳақийнинг, ёзишича, ғазнавийлар султони Масъуд Термизга ов қилиш учун дарё йўли билан шоҳона кемасида келган [1.233].

Туркистон ўлкаси чор Россияси истилосидан сўнг Амударё бўйлаб чегара ҳудудларида ўз истеҳкомларини қурдиради. Уларни бирлаштириш, озиқ-овқат ва бошқа таъминотни келтириш учун флотилия зарур эди. Шунинг ҳисобига олган генерал М.Н.Анненков 1885 йилда Амударё учун ҳарбий флотилия ташкил этишни таклиф қилади. Унинг фикрича, флотилия ҳарбий эҳтиёжларга хизмат қилиш билан бир қаторда зарур бўлган юкларни ташишда муҳим аҳамиятга эга эди. 1887 йил 13 ноябрда ташкил этилган Амударё флотилияси Петро-Александровск, Чоржўй, Карки, Термиз шаҳарларини дарё орқали боғлаш билан бирга савдо-сотиқ ривожига

ҳам ижобий таъсир кўрсатди [10.218]. Бу ҳақда Туркистон генерал-губернатори шундай деганди: «Амударё флотилиясининг ташкил этилиши бизнинг Амударёга бўлган тўла ва ажралмас ҳукмронлигимизни ҳар кимга ва барчага англатиб туради» [15].

1888 йили Чоржўй шаҳрида Амударё ҳарбий флотилиясининг биринчи «Царь» ва «Царица» номли пароходлари келтирилди. Уша вақтда улар дарё транспортидаги янгилик эди. Бу кемалар 520 от кучига эга бўлиб, темир йўл орқали ташиб келтириладиган Боку нефтининг мазутлари билан ҳаракатланар эди. 1894 йилнинг август ойида Чоржўйдан Термизга биринчи катерлар гуруҳи почта ва юкларни кўриқлаш учун келди. Шунда улар Сурхондарёнинг ичкарисига икки километрга юриб, ўзларининг қароргоҳларини ташкил қилмоқчи бўлдилар. Кеч кузда Сурхон дарёсида сув камайганлиги боис қароргоҳ қуруқликда қолиб кетди. 1896 йилга келиб қароргоҳ Амударё бўйига кўчирилди [19].

Амударёда ҳарбий флотилия кемаларидан ташқари, «Хива» номли акционерлик жамияти ва майда қайиқ эгалари ҳам фаолият кўрсатган. Амударё йўналиши бўйлаб XIX асрнинг охирида ўн битта кемалар ва ўн тўққизта баржа сузиб турди. Баржалар фақат дарёнинг юқорисига қараб шатакка олинар, қуйи томонга қараб эса бу баржалар ўзлари сузар эди. Ҳарбий флотилия кемалари билан йил давомида 15 минг тонна ҳар хил юклар ва 20-25 минг нафар йўловчи (асосан ҳарбийлар) ташилди.

Чоржўйдан Термизгача ва пастга қараб Тўрткўлгача қилинадиган қатнов бир ойга яқин вақтни олар эди. Кам юк кўтарадиган флотни Амударёда асосан қайиқлар ташкил қилар ва уларнинг сони 1500 тани ташкил қиларди. Бу қайиқлар маҳаллий ўрмонларда етиштирилган толлардан ясалган эди. Толлар асосан ҳўл томирлари билан олинар ва ёғоч шираси билан бўялар, бу эса ёғочни чириб кетишидан асрар эди. Маҳаллий толдан ясалган, палубаси бўлмаган ёғоч кемалар 20-40 тоннагача юк кўтарар эди [16]. Бу кемаларнинг ташқи корпуси қаттиқ чорқирра (брус)лар билан ўзаро бириктирилган эди. Бундай қайиқлар унчалик қувватли бўлмай, вазни ҳам оғир ва бошқаришда катта қийинчиликлар туғдирар эди.

Ўрта Осиёга Сибирнинг нина баргли ўрмонларидан ёғочлар кесиб келтирилиши натижасида рус хунармандлари улардан енгил қайиқлар ясай бошладилар. Бу кемалар кейинчалик “ўрис кемалари” деб атала бошланди. Енгил қайиқлар кўпайиши билан маҳаллий тол қайиқлар истеъмолдан чиқиб кетди. Термиз шаҳрига барча юклар Самарқанддан қуруқлик йўллари ва Амударё орқали олиб келинар эди. Тошкентдан ва Самарқанддан юкларни етказишдаги қийинчиликлар бу ерга темир йўл тортиб келиш масалаларини ҳал қилиш вазифаларини қўймоқда эди [17].

XX аср бошларида Амударё ва Орол денгизидаги сув йўллари бўйлаб юклар ва йўловчиларнинг анча қисми ташилган. 1917 йилга келиб, Ўрта Осиё ҳавзаларида 20 та ўзи юрадиган ва 50 та шатакчи юк кемалари ҳамда Амударёда маҳаллий 1500 та қайиқлар ҳам бор эди [18].

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Абу-л-Фазл Бейхаки. История Масъуда. пер. А. К. Арендса. Ташкент. 1962. –С. 233.
2. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихидан манбалар. – Тошкент: Ўқитувчи. 1991.–Б.80.
3. Арриан. Поход Александра. Книга 3, 29, 2-6; Книга 3, 30, 6.
4. Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. Ташкент, 1982. –С. 119.
5. Ат-Табари. История ат-Табари. –Ташкент: Фан, 1987. –С.114.
6. Бартольд В.В. Хафиз-и Абру и его сочинения // Сочинения. Том VIII. –Москва: Наука, 1973. –С. 93.
7. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Изд. 2, Москва-Ленинград, том II, 1951. –С.151.
8. Массон М. Е. Городище старого Термеза и их изучение. Труды Узбекистанского филиала АН СССР. Серия
9. Махмуд ибн Вали. Море тайн. Ташкент, 1977. –С. 95, 137, прим. 445.
10. Логофет Д. Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т. I. –СПб, 1911. –С. 218, 224-225.
11. Термезская археологическая комплексная экспедиция 1936 г. Ташкент, 1940. –С. 98.
12. Турсунов С.Н. ва бошқалар. Сурхондарё тарихи. –Б.55.
13. Турсунов С., ва бошқалар. Термиз тарихи. –Б. 216-217.

14. Турсунов С Н ва бошқалар, Сурхондарё тарих кўзгисида. – Тошкент: Шарк, 2001. – Б.27.
15. Ўзбекистон Миллий архиви, 1-фонд, 17-рўйхат, 902-иш, 5-варақ.
16. Ўзбекистон Миллий архиви, И 303-фонд, 2-рўйхат, 144-иш, 45-варақ.
17. Ўзбекистон Миллий архиви, И 303-фонд, 2-рўйхат, 159- иш, 12-варақ.
18. Сурхондарё вилоят далаат архиви, 95-фонд, 1-рўйхат, 169-иш, 15-варақ.
19. Сурхондарё вилоят далаат архиви, 95-фонд, 1-рўйхат, 168-иш, 89-варақ.

МУНДАРИЖА

ТАРИХ

- Вохидов Шодмон Хусейнович.** доктор исторических наук, профессор. Проректор по науке и инновациям в Таджикском педагогическом институте в городе Пенджикент Таджикистан.
- Шарифова Гулпари Хамдамовна,** Кандидат филологических наук, доцент. Руководитель отдела науки и инновации Таджикского педагогического института в городе Пенджикент Таджикистан. Еще раз о прозвездении “Мусаххир ал-билод” Мухаммадьяра ибн араб катагана (Важный источник по истории шейбанидов).....3
- Дониёров Алишер Худайбердиевич.** Тошкент давлат шарқшунослик университети “Марказий Осиё халқлари тарихи ва этнологияси” кафедраси профессори, тарих фанлари доктори. Фольклористиканинг тарихий аҳамияти ва ривож.....10
- Қобулов Эшболта Отамуродович.** Термиз давлат педагогика институти ректори, тарих фанлари доктори, профессор. Бухоро амирлигида солиқ сиёсати 15
- Ражабов Қахрамон Кенжаевич.** Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институти бош илмий ходими, тарих фанлари доктори, профессор. Иккинчи жаҳон уруши даврида совет давлатининг жазо сиёсати (1939-1945 й.).....18
- Турсунов Сайфулла Нарзуллаевич.** Термиз давлат университети “Жаҳон тарихи” кафедраси мудири, тарих фанлари доктори, профессор. Ўзбек тилининг шаклланиши ҳақидаги тарихий манбалар.....25
- Караев Ф.К., Ходжиев К.М.** Вклад профессора Абдусаттор Мухторова в изучении истории народов средней Азии 33
- Холикулов Ахмаджон Боймахматович.** Ўзбекистон миллий университети Тарих факультети Ўзбекистон тарихи кафедраси мудири, тарих фанлари номзоди, доцент. XIX аср бошларида Бухоро – Россия муносабатлари 36
- Исаев Ойбек Ахмед ўғли.** Термиз Давлат Университетининг Педагогика Институти Тарих фанлари кафедраси мудири (PhD). XX асрнинг 20-30 йилларида Сурхон воҳасида кулоқлаштириш жараёни ҳамда кулоқларнинг тоифаларга бўлиниши.....40
- Насиров Отабек Назиржанович.** Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти Ижтимоий фанлар кафедраси доценти, т.ф.н. **Бегалиев Жавлонбек Райимназарович.** Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти “Тарих” кафедраси таянч докторанти. Мамлакатимиз муаллифлик ҳукуқи ҳимояси тарихида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолияти 44
- Мамаражабов Ғайрат Абдулҳакимович.** Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси катта ўқитувчиси. Ўзбек ҳунармандчилигининг тарихий манбалардаги таҳлили 50
- Эргашев Мавлон Эшнӣёзович.** Преподаватель кафедры Всемирной истории Термезского государственного университета. Культурно-экономические и политические основы формирования ранних государств на юге Узбекистана.....53
- Нуриев Санжар Махмудович.** Термиз тумани ҳокими ўринбосари. Маънавий илдишларнинг миллий эътиқодларни юксалтиришдаги ўрни.....55
- Каримов Акбар.** Ўзбекистон “Миллий тикланиш” демократик партияси Сурхондарё вилояти кенгаши раиси ўринбосари. Маънавиятнинг тарихий илдишларини ёшлар тарбиясидаги ўрни ..59
- Жумаева Шоҳида Чориевна.** Термиз давлат университети Фуқаролик жамияти кафедраси ўқитувчиси. Сурхон воҳаси қишлоқ хўжалигида кадрлар тайёрлаш тизими ва унинг ҳолати 63
- Сафаров Бахтиёр Сатторович, Турсунов Ўктам Сайпуллаевич.** Термиз давлат университети педагогика институти. Соҳибқирон Амир Темур нигоҳидаги Сурхон воҳаси 66
- Жўраева Ўлмас Чориевна.** Термиз давлат университети Фуқаролик жамияти кафедраси ўқитувчиси. Термиз дарё портининг транспорт тизимидаги ўрни ва ижтимоий-иқтисодий аҳамияти 70
- Хўжаназаров Абдусалом Зиёдуллаевич.** Термиз давлат университети Фуқаролик жамияти кафедраси ўқитувчиси. Ўзбекистонда тиббиёт соҳасидаги дастлабки ислохотлар: натижалар ва тарихий таҳлиллар 72
- Худайбердиева Гулнора Хурсандовна.** Термиз давлат университети “Фуқаролик жамияти” кафедраси ўқитувчиси. Совет давлатининг маданият ва маданий муассасаларга нисбатан муносабати (Сурхондарё мисолида) 76
- Valiyev Akbar Xalilovich.** Jizzax davlat pedagogika institute Tarix va uni o'qitish metodikasi kafedrasi katta o'qituvchisi. Aholi bandligi masalalarining islom dinidagi talqini 85

Usanov Shuxrat Musurmonovich. Toshkent Tibbiyot Akademiyasi Termiz filiali Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası assistenti. Surxon vohasida o'zbek va tojik xalqlari hamjihatligida tojik milliy madaniy markazining o'rni 89

Холбоев Илѐс Абдижабборович. Ўзбекистон Миллий Университети мустақил изланувчиси. “Вестник” саҳифалари Ўзбекистон адлия тизими тарихидан ҳикоя қилувчи мўъжаз манба (XX аср биринчи чорагида Адлия матбуоти тарихидан) 92

Абдурахманов Акмал Юлдошович. Термиз давлат университети таянч докторанти. 1960-1980-йилларда Сурхондарё вилояти қишлоқлари ҳудудида автомобил йўлларининг қурилиши ва қишлоқ аҳолисига транспорт хизмати кўрсатиш фаолияти.....97

Қосимов Абдусаттор Чориевич. Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси тадқиқотчиси. Ўзбекларнинг чорвачилик билан боғлиқ маросим ва урф-одатлари 102

Қаюмович Алишер Тожиевич. Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси илмий тадқиқотчиси. Тарихий манбаларда Чингизхон ва Хоразмшоҳ ўртасидаги муносабатлар таҳлили 107

Алмуродова Роҳатой Мусурмон қизи. Термиз давлат университети тарихи кафедраси илмий тадқиқотчиси. Ўзбек миллий қураши тараққиёти ва тарихий босқичлари.....111

ЭТНОГРАФИЯ

Қурбонова Манзила Боқиевна. Бухоро давлат университети Бухоро тарихи кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди. Сумалак таоми семантикаси: жамоавий мулоқот ва маросимийлиги.....115

Туропова Моҳидил Турдиевна. Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси катта ўқитувчиси, т.ф.б.ф.д (PhD). Сурхон воҳасида маҳаллий аҳолини антропологик қиёфаси ва ижтимоий ҳолати.....121

Сабинова Насиба Эргашевна. Ф.Ф.Д. (PhD). Қўшиқларда мотам маросими фольклорига оид рамзлар.....125

Дўстназарова Мавжуда Эломонвна. Термиз давлат университети Фуқаролик кафедраси катта ўқитувчиси. Этнографик таҳлилларда оила маданиятида Сурхон-Шеробод воҳасида куёв билан боғлиқ этномаданий таҳлиллар 130

Саидов Бахтияр Мухаммадиевич. Термезский государственный университет старший преподаватель кафедры русского языкознания. Этнопедагогика и природосообразное воспитание как естественно-исторический процесс: обычаи и традиции, передающиеся последующим поколениям.....132

Рўзиева Машҳура Абдимўминовна. Термиз давлат университети. Фуқаролик жамияти кафедраси ўқитувчиси. Этник гуруҳларнинг ўрганишнинг назарий асослари ва манбаларда акс этишининг ўзига хос жиҳатлари.....136

Авлиякулов Зокир Авазович. Преподаватель кафедры русского языка Термезского государственного педагогического института Термезского государственного университета. Этнопедагогический подход в методике преподавания русского языка.....139

Абдуқодиров Сарвар Бегимқулович. Жиззах давлат педагогика институти тадқиқотчиси. Жиззах воҳасида гилам турлари ва ўзига хос локал хусусиятлар 143

Ахмедов Сардор Сайридин ўғли. Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси таянч доктранти. Тоғли ҳудудларда жойлашган этник гуруҳларни этномаданий ҳаётдаги таҳлили 146

Эшмўминов Озодбек Зиёдулла ўғли. Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси илмий тадқиқотчиси. Анъаналар ва маросимларнинг Сурхондарё вилояти мисолида ўзига хослигини илмий манбалардаги таҳлили 150

ФАЛСАФА

Содиқова Шоҳида Марҳабаевна. Ўзбекистон халқаро ислом академияси профессори, социология фанлари доктори. Шахс ва жамият ўзгаришида кадриятлар трансформацияси.....153

Каримова Муяссархон Абдуқаюмовна. Андижон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти “Гуманитар фанлар” кафедраси доценти, фалсафа фанлари номзоди. Ғарб файласуфларининг асарларида Абу Наср Фаробий меросининг ёритилиши 156

Абдуразоқов Гулмурод Мусурмонқулович. Термиз давлат университети Фалсафа кафедраси катта ўқитувчиси. Янги Ўзбекистон ёшлари шаклланишига таъсир кўрсатадиган мафкуравий омилларнинг намоён бўлиш хусусиятлари.....160

Зоиров Зариф Рашитович , Термиз давлат университети Мусиқа кафедраси ўқитувчиси. Сурхон воҳаси анъанавий мусиқа фолклорининг шаклланиши тарихидан.....	164
Зокирова Зилола Аъзамовна , Термиз давлат университети Мусиқа кафедраси ўқитувчиси. Ўзбек миллий мусиқасида анъанавий мусиқа қўшиқларининг маънавий ҳаётдаги аҳамияти....	167
Алмурадова Роҳатой Мусурмон қизи , Термиз давлат университети жаҳон тарихи кафедраси эркин тадқиқотчиси. Ўзбек миллий кураши билан боғлиқ турнирларнинг ташкил этилиши ..	172
Бегамова Насиба Холмирзаевна , Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси эркин тадқиқотчиси. Мустақилликнинг дастлабки йилларида қишлоқ хўжалигидаги долзарб муаммолар ва уларнинг ечими	175
Жўраева Ўлмас Чориевна , Термиз давлат университети Фуқаролик жамияти кафедраси ўқитувчиси. Сурхон воҳасида сув транспортининг шаклланиши ва аҳамияти	178

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ХУДУДИЙ ИННОВАЦИЯ ФАОЛИЯТИ ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ТРАНСФЕРИ МАРКАЗИ ҲАМДА СУРХОНДАРЁ ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ЦЕНТРА РЕГИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ТРАНСФЕРА
ТЕХНОЛОГИЙ СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ЦЕНТРА РАЗВИТИЯ НАУКИ И
ТЕХНОЛОГИЙ СУРХАНДАРЬИ

SURKHANDARYA REGIONAL TERRITORIAL INNOVATION ACTIVITY AND TECHNOLOGY
TRANSFER AND SURKHANDARYO SCIENTIFIC JOURNAL OF SCIENCE AND
TECHNOLOGY DEVELOPMENT CENTER

Илм келажасгимиз равнақидир

СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР
SURXHONDARYO: ILM VA TAFAKKUR
СУРХАНДАРЬЯ: НАУКА И МЫШЛЕНИЕ
SURKHANDARYA: SCIENCE AND
CONTEMPLATION

Илмий мақолалар журнали

№-3 2022

«СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР» ЖУРНАЛИДА ЧОП ЭТИЛАДИГАН МАҚОЛАЛАРГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

1. Журнал таҳририятига тақдим этилаётган мақолага 1) муаллиф(лар) ишлаётган муассаса раҳбариятининг йўлланма хати; 2) эксперт ҳайъати далолатномаси 2 нусхада; 3) мақола ёзилган фан йўналиши бўйича фан доктори имзолаган (имзо тегишли тартибда тасдиқланган бўлиши лозим) тақриз-тавсия илова қилинади (Изоҳ: Бу талаб четдан келадиган мақолалар учун).

2. Мақолалар ўзбек, рус ёки инглиз тилларида ёзилиши мумкин.

3. Қайси тилда ёзилишидан қатъи назар, мақолага уч тилда - ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги аннотацияси ҳамда таянч сўз ва иборалар (калит сўзлар) илова қилинади.

4. Мақола журнал таҳририятига «Microsoft Word» дастурида («Times New Roman» 14 ўлчамли шрифтда, сатрлар ораси бир ярим интервалда) терилган ҳолда икки нусхада, электрон варианты (флешка ёки СБда) билан топширилади.

5. Мақоланинг умумий ҳажми (расм, жадвал ва диаграммалар билан биргаликда) 8- 10 саҳифадан, илмий хабарларнинг ҳажми 4-5 саҳифадан ошмаслиги талаб этилади. Мақоланинг бир нусхаси муаллиф(лар) томонидан имзоланади.

6. Муаллифнинг фамилияси, исми шарифи, иш жойи, лавозими, у билан боғланиш мумкин бўлган манзил (уй вахизматтелефон рақамлари, электрон почта) кўрсатилади.

7. Агар мақолага расм, жадвал, диаграмма, схема, чизма, турли график белгилар киритилган бўлса, оқ-қора рангларда чизилган бўлиши, аниқ ва равшан тасвирланиши, қисқартмаларнинг тўлиқ изоҳи ёзилиши лозим. Рангли расм, жадвал ва диаграммалари мавжуд мақолалар фақат истисно тарзида, қўшимча ҳаражатларни муаллифлар ҳисобидан қоплаш шарти билангина қабул қилиниши мумкин. Формулалар матнга махсус компьютердастурларида киритилиши керак.

8. Иқтибос олинган ёки фойдаланилган адабиёт сатр ости изоҳи тарзида эмас, балки мақола охирида умумий рўйхатда кўрсатилади. Матн ичидаги кўчирмадан сўнг иқтибос олинган асарнинг рўйхатдаги тартиб рақами ва саҳифаси квадрат қавс ичида берилади. Бу ўринда китоб, тўплам, монографиялар учун муаллифларнинг исм- фамилиялари, манбанинг тўлиқ номи, нашр кўрсаткичи (шаҳар, нашриёт ва нашр йили) кўрсатилади. Журнал мақолалари ва бошқа даврий нашрлар учун муаллифларнинг исм- фамилиялари, мақола номи, журнал номи, йили ва сони, саҳифа номери кўрсатилади.

9. Юқоридаги талабларга жавоб бермайдиган мақолалар таҳририят томонидан қабул қилинмайди ва кўриб чиқилмайди.

10. Таҳририятга тақдим қилинган мақола энг аввал муаллифлик нуқтаи назаридан текширилади. Матнда плагиат аниқланган тақдирда мақолани кўриб чиқиш тўхтатилади. Таҳририят плагиат ҳолати аниқланган мақолалар юзасидан муаллиф фаолият юритаётган муассасага кўчириб олинган манбаларни илова қилган ҳолда ахборот юбориши мумкин. Плагиатга йўл қўйган муаллифларнинг мақолалари кейинги уч йил давомида қабул қилинмайди.

11. Муаллифлик жиҳатидан текширувдан ўтган мақола таҳририят томонидан ўрнатилган тартибда тақризга берилади. Мақола тақриздан қайтгач, агар зарур бўлса, барча савол ва эътирозлар бўйича муаллифга қайта ишлаш учун тақдим этилади. Мақола нусхалари муаллифларга қайтарилмайди.

12. Ижобий тақриз олган мақола таҳририят томонидан қабул қилинган саналади. Журнал таҳририяти мақола матнини қисқартириш ва унга таҳририй ўзгартиришлар киритишга ҳақлидир.

13. Профессор-ўқитувчилари томонидан тақдим қилинган мақолалар муайян йўналишлар бўйича таҳририят аъзоларининг ёки фан докторларининг тақриз-тавсияси (тегишли тартибда тасдиқланган бўлиши лозим) асосида қабул қилинади.